Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa.

Abhidhānappadīpikāṭīkā

Ganthārambha

Yassa ñāṇaṃ sadā ñāṇaṃ, nāññeyyā ñāṇakaṃ vinā;
Nissesaguṇayuttassa, tassa natvā mahesino.

Satthantarā samādāya, sāraṃ sabbadharā tathā;
Kariyyate'**bhidhānappa-dīpakassatthavaṇṇanā.**

Paṇāmādivaṇṇanā

[Ka] idhāyaṃ ganthakāro paṭhamamattano paresampi sammā hitatthanipphādanatthaṃ puññasampada'mācinoti **''tathāgato''**ccādinā. Tattha **karuṇākaro** mahākaruṇāya uppattiṭṭhānabhūto yo **tathāgato** bhagavā **karopayātaṃ** attano hatthagataṃ **sukhappadaṃ** sukhassa patiṭṭhānabhūtaṃ sukhakāraṇaṃ vā sukhadāyakaṃ vā **padaṃ** nibbānaṃ **osajja** cajitvā **kalisambhave** dukkhakāraṇabhūte **bhave** saṃsāre **kevaladukkaraṃ** sukarenāsammissaṃ accantadukkaraṃ pañcavidhapariccāgādikaṃ **karaṃ** karonto **paratthaṃ** paresamatthaṃyeva **akā** katavā, tamedisaṃ tathāgataṃ ahaṃ namāmi.

[Kha] yañca dhammaṃ **jarārujādimuttā** jarārogādīhi vimuttā **munikuñjarā** muniseṭṭhā bhagavanto **apūjayuṃ** pūjitavanto, tathā **uttare** uttame sattānaṃ vā saṃsāramahoghapakkhandānaṃ tato uttaraṇasamatthe **yahiṃ tare** yasmiṃ dhammaplave **ṭhitā** sammāpaṭipajjanavasena ārūḷhā **narānarā** manussā ca devā ca **tivaṭṭambunidhiṃ** kilesakammavipākavaṭṭasaṅkhātehi tīhi vaṭṭehi ākulitaṃ saṃsāramahamburāsiṃ **tariṃsu** tiṇṇā, **aghappahaṃ** kilesappahānakaraṃ, saṃsāradukkhappahānakaraṃ vā taṃ dhammamapi ahaṃ namāmi.

[Ga] **munindorasasūnutaṃ** bhagavato ure sambhavadhammadesanāya ariyabhāvappattatāya munindassa orasaputtabhāvaṃ **gataṃ** pattaṃ **nutaṃ** kilesakhepanakaṃ **supuññakhettaṃ** puññatthikānaṃ puññabījaviruhanaṭṭhānaṃ sukhettabhūtaṃ **bhuvane** loke **sutaṃ** vissutaṃ, sutadharaṃ vā kilesasavanābhāvena **assutaṃ** apāṇopi pāṇo karīyitthāti pāṇīkato, pātimokkhasaṃvaro, sova saṃvaro etassatthīti **pāṇīkatasaṃvaro,** taṃ pāṇīkatasaṃvaraṃ, **varaṃ** sīlādiguṇehi sadevakehi lokehi patthanīyaṃ. ''Devāpi tassa pihayanti tādino''ti [udā. 27] hi vuttaṃ. **Sadā** sabbasmiṃ kāle **guṇoghena** sīlādiguṇasamūhena **nirantarantaraṃ** avicchinnamānasaṃ, paripuṇṇacittaṃ vā **gaṇampi** aṭṭhannaṃ ariyapuggalānaṃ samūhaṃ api ahaṃ namāmīti evamettha tiṇṇampi saṅkhepato atthayojanā daṭṭhabbā.

[Gha-ṅa] evaṃ puññasampadamācinitvā kimabhimataṃ sādhanīyamiccāha **''pakāsissamabhidhānappadīpika''**nti. Buddhādīnamabhidhānānaṃ sarūpavasena, liṅgavasena ca paridīpanato pakāsanato **''abhidhānappadīpika''**nti laddhanāmaṃ satthaṃ **pakāsissaṃ** antobhāvena nipphannaṃ bahibhāvena pakāsissaṃ. Antobhāvassa hi bahibhāvamapekkhitvā bhāvitamupapannaṃ. Nanu santeva pubbācariyānaṃ nāmaliṅgappakāsanānyamarakosatikaṇḍoppalinyādyabhidhānasatthāni, pāṇini byāḍivararucicandagomi ruddavāmanādivihitāni ca liṅgasatthāni, tato kimidamuccate iccāha **''nāmaliṅgāni buddhabhāsitassārahāni dassayanto''**ti. Etena santesvapi pubbācariyānaṃ satthesu yasmā na tesu nāmaliṅgāni buddhavacanānurūpāni honti, tasmā tadanurūpāni nāmaliṅgāni dassayanto abhidhānasatthaṃ pakāsissāmīti etamatthaṃ dīpeti. Namyate abhidhīyate attho anenāti **nāmaṃ,** saddasatthe **namu**dhātuvasena. Liṅgayate ''itthiyamato **ā**paccayo''tyādinā vibhajjateti, itthādayo vānena liṅgīyante byañjīyanteti **liṅgaṃ,** itthipumanapuṃsakaṃ. Kimetassa abhidhānasatthassa karaṇe payojananti pucchāyaṃ yasmiṃ sati taṃ sotāro sotumussahanti, taṃ dassetumāha **''nāmaliṅgesvi''**ccādi. Yato buddhavacane paṭuno bhāvo pāṭavaṃ, tadeva attho payojanaṃ, taṃ icchantīti **pāṭavatthino,** tesaṃ pāṭavatthīnaṃ sotūnaṃ nāmaliṅgesu **kosallaṃ**

kusalatā chekabhāvo buddhavacane mahabbalaṃ atthassa nicchayakāraṇaṃ hoti, **ato** tasmā kāraṇā buddhabhāsitassārahāni nāmaliṅgāni dassayanto abhidhānappadīpikaṃ satthaṃ pakāsissanti sambandho.

[Ca] idāni satthalahubhāvatthamāha **''bhiyyo''**ccādi. **Bhiyyo** bāhullena **rūpantarā** rūpabhedena itthipaccayapumbhāvādikāriyakatena thīpunnapuṃsakaṃ ñeyyaṃ, so ca nāmānaṃ nāmavisesanassa, nāmaparāmasisabbanāmasaddassa ca ñeyyo pakārantarābhāvā. Tatra nāmānaṃ rūpabhedo yathā – churikā satya'siputti [abhidhāna 392 gāthā]. Asi khaggo ca sāyako [abhidhāna 391 gāthā]. Pānīyaṃ salilaṃ dakanti [abhidhāna 661 gāthā]. Nāmavisesanassa yathā – nisītho majjhimā rattīti [abhidhāna 70 gāthā]. Nāmaparāmasisabbanāmasaddassa yathā – ākaṅkhā ruci vuttā sā, tvadhikā lālasā dvisūti [abhidhāna 163 gāthā]. **Sāhacariyena** niyataliṅgenāvippayogato thīpunnapuṃsakaṃ ñeyyaṃ. **Katthacī**ti yatra rūpabhedo natthi, taṃ yathā – marīci migataṇhikā [abhidhāna 65 gāthā]. Raṃsimā bhākaro bhānu [abhidhāna 63 gāthā]. Āpo payo jalaṃ vāri [abhidhāna 661 gāthā]. Marījhādayo hyabhinnarūpattā liṅgantarepi sambhāviyantehi niyataliṅgehi migataṇhikābhākarajalādisaddehi sāhacariyena taṃliṅge nicchīyante. **Āhaccavidhānena** itthipumanapuṃsakānaṃ visesetvā kathanena thīpunnapuṃsakaṃ ñeyyaṃ. **Kvacī**ti yatra na rūpabhedo liṅganiṇṇayassa nimittaṃ, na ca sāhacariyaṃ liṅgabhedobhimato, nekameva vā liṅgamicchate, taṃ yathā – vallarī mañjarī nārī [abhidhāna 550 gāthā]. Viṭapo viṭabhītthiyaṃ [abhidhāna 547 gāthā]. Bhītitthī bhayamuttāso [abhidhāna 166 gāthā]. Vajiraṃ punnapuṃsakeccādi [abhidhāna 24 gāthā].

[Cha] idāni rūpabhedoti liṅganiṇṇayassa paṭipattihetuko yo bhinnaliṅgānaṃ dvando, takkaraṇapaṭisedhena abhinnaliṅgānameva dvando katoti paribhāsitumupakkamate **''abhinnaliṅgina''**miccādi. Abhinnaliṅgīnaṃyeva nāmānaṃ dvando kato, na bhinnaliṅgīnaṃ, yathā – vimutyasaṅkhatadhātu, suddhinibbutiyo siyunti [abhidhāna 9 gāthā]. Na kevalaṃ dvandoyeva, atha kho ekasesopyabhinnaliṅgānaṃyeva kato, yathā – naggo digambarāvatthā. [abhidhāna 734 gāthā] **Sabbadharakate** pana ''jīmūtā meghapabbatā'' iccudāhaṭaṃ. Nanu ca bhinnaliṅgānampi ekaseso kato, yathā – mātā pitā tu pitaro, puttā tu puttadhītaro [abhidhāna 249 gāthā]. Sasurā sassu sasurā, bhātubhagini bhātaroti [abhidhāna 250 gāthā]. Ettha hi mātā ca pitā ca pitaro, putto ca dhītā ca puttā, sassu ca sasuro ca sasurā, bhātā ca bhaginī ca bhātaroti bhinnaliṅgānampi ekaseso dassitoti. Ṭhānantare tesaṃ bhinnaliṅgatāya dassitattā na doso. Tāto tu janako pitā [abhidhāna 243 gāthā]. Ammā'mbā jananī mātā [abhidhāna 244 gāthā]. Apaccaṃ puttotrajo suto [abhidhāna 240 gāthā]. Nāriyaṃ duhitā dhītā [abhidhāna 241 gāthā]. Jāyāpatīnaṃ jananī, sassu vuttātha tappitā. Sasuroti iccādikañhi tesaṃ [abhidhāna 246 gāthā] ṭhānantaranti. Tathā ettha kamaṃ vinā bhinnaliṅgānaṃ gaṇanapāṭho viya saṅkaropi na kato. Tatra hi saggadisādayo atthā yathākkamaṃ taṃsambandhā ca sakkavidisādayo atthā sakasakasambandhasahitā yathābhidhānaṃ sarūpapaṭipatyamatthabhidheyyā, tathā tappariyāyasambandhāni ca yāni nāmāni, tāni sabbāni tadabhidhānāvasare abhidheyyānīti sukhenekatreva sakalanāmapaṭipatti sarūpapaṭipatti ca yathā siyāticcetadatthaṃ kamo abhyupagamyate, tathā ca satyāvassaṃ saggādipariyāye divasaddādayo, harādyavasare kumārādayo abhidheyyā iti kamānurodhena liṅgasaṅkaro pariharitumasakkuṇeyyo, yathāvuttantu kamaṃ vinā neha saṅkaro kato, iti pariyāyena itthippakaraṇādikkamena yathāsambhavamabhidhānato, taṃ yathā – īti tvitthī ajaññañca, upasaggo upaddavoti [abhidhāna 401 gāthā]. Atra hi ye tiliṅgā, te tiliṅgāvasare eva nibaddhā, na gaṇanapāṭhā viya uccāraṇavasena, evaṃ sabbatra yathāsambhavaṃ nīyate. Vuttañca –

''Bhedākhyānāya na dvando, nekaseso na saṅkaro;
Katotra bhinnaliṅgāna-mavuttānaṃ kamaṃ vinā''ti [amara 1.4].

Idāni liṅgavācakānaṃ ṭhānavasenatthesu gamanaṃ dassetumāha **''liṅgavācake''**ccādi. **Gāthāpādantamajjhaṭṭhā** gāthānaṃ pādānañca antamajjhaṭṭhā **liṅgavācakā** anekatthaliṅgavācakāni ñāṇadassanādīni liṅgāni **pubba**matthaṃ vācakavasena **yanti** gacchanti. **Apare** gāthāpādānamādiṭṭhā liṅgavācakā **para**matthaṃ **yanti** gacchanti. Taṃ yathā –

Phale vipassanādibba-cakkhusabbaññutāsu ca;
Paccavekkhaṇañāṇamhi, magge ca **ñāṇadassanaṃ** [abhidhāna 794 gāthā].

Ṇādo saddhācīvarādi-hetvādhāresu **paccayo;**
Kīḷādibbavihārādo, **vihāro** sugatālaye [abhidhāna 857 gāthā].

Khagge kurūre **nettiṃso,** parasmiñcātra tīsva**mu** [abhidhāna 1089 gāthā];
Kusale **sukataṃ** suṭṭhu-kate ca **sukato** tisu [abhidhāna 938 gāthā].

Samayo samavāye ca, samūhe kāraṇe khaṇe;
Paṭivedhe siyā kāle, pahāne lābhadiṭṭhisu [abhidhāna 778 gāthā].

Kantāro vanaduggesu [abhidhāna 1107 gāthā].

Ettha ca –

Yebhuyyatābyāmissesu, visaṃyoge ca **kevalaṃ;**
Daḷhatthenatireke cā-navasesamhi taṃ tisu [abhidhāna 786 gāthā].

Samādhismiṃ pu**mekaggo-**nākule vāccaliṅgiko [abhidhāna 1035 gāthā].

Jaḷe **thūlo** mahatyapi [abhidhāna 1066 gāthā] ccādīsu

Gāthāmajjhaṭṭhānaṃ, pādantamajjhaṭṭhānañca liṅgavācakānaṃ pubbaparatthesvapi gamanabhāvato ‘‘pubbaṃ yantī’’ti idaṃ yebhuyyavasena vuttanti daṭṭhabbaṃ. Atha vā gāthānaṃ majjhantaṭṭhā pubbaṃ yanti, gāthāmajjhaṭṭhā, pādantamajjhaṭṭhā ca pubbāparañca yantīti yathālābhayojanā daṭṭhabbā.

[Ja] idāni visesavidhimhi satthalahubhāvatthaṃ paribhāsate **‘‘pumitthiya’’**miccādi. Pumitthiyaṃ **‘‘dvīsū’’**ti padaṃ ñeyyaṃ, yathā – asani dvīsu [abhidhāna 24 gāthā]. **Sabbaliṅge** liṅgattaye **‘‘tīsū’’**ti padaṃ ñeyyaṃ, yathā – sattannaṃ pūraṇe seṭṭhe’tisante sattamo tisu [abhidhāna 942 gāthā]. Ettha ca nisiddhaliṅganāmaṃ pārisesato ‘‘sesaliṅga’’nti ñeyyaṃ [nisiddhaliṅga sesatthaṃ (amara 1.5.)], yathā – vassa saṃvaccharā nitthīti [abhidhāna 81 gāthā]. Atra cekaliṅganisedhabyākhyānena liṅgadvayavidhānanti [ekaliṅganisedhabyājena liṅgadvayābhidhānamiti (amarakosacintāmaṇiṭīkā)].

Ganthalāhavaṃ vidhāyedāni paṭipattilāhavatthamāha **‘‘abhidhānantarārambhe’’**iccādi. **Abhidhānantarassa** aññassa abhidhānassa ārambhe sati, **tu** anto yassa abhidhānassa, **atha** ādi yassa abhidhānassāti idaṃ abhidhānadvayañca ñeyyaṃ. Tvantamathādikaṃ nāmādipadaṃ pubbena na sambajjhateti bhāvo. Tatra nāmapadaṃ yathā – jino sakko tu siddhattho [abhidhāna 4 gāthā]. Kesavo cakkapāṇyatha [abhidhāna 16 gāthā]. Mahissaro sivo sūlī [abhidhāna 16 gāthā]. Liṅgapadaṃ yathā – pume tu paṇhi pāsaṇi [abhidhāna 277 gāthā]. Pume tūtu rajo pupphaṃ [abhidhāna 238 gāthā]. Sā tirokaraṇīpyatha [abhidhāna 298 gāthā]. Punnapuṃsakamullocaṃ [abhidhāna 299 gāthā]. Atthapadaṃ yathā – udare tu tathā pācā’nalasmiṃ gahaṇītthiyaṃ [abhidhāna 973 gāthā]. Paṇīto tīsu madhure, uttame vihitepyatha. Añjase visikhāyañca, pantiyaṃ vīthi nāriyaṃ [abhidhāna 940 gāthā]. **Atha**saddena catra anantariyatthena sakapariyāyopalakkhaṇato **atho** saddādīsu ca na pubbena sambajjhate. Pāṇako cāpyatho uccāliṅgo lomasapāṇakoti [abhidhāna 623 gāthā].

[Jha] idāni buddhavacanānamanurūpānampi pacurappayogānameva kesañci gahaṇaṃ attano satthantarāpasayhatāvasena ahaṃkārapubbikābhāvañca dassetumāha **‘‘bhiyyo payoga’’**miccādi. **Sogate** sugatassa vacanabhūte **āgame** piṭakattaye, tañhi āgacchanti tividhasampattiyo etenāti āgamoti vuccati. Tasmiṃ bhiyyo payogaṃ bāhullena payujjateti **payogo,** taṃ **āgamma** gahetvā kvaci araññavaggādīsu **nighaṇṭuyuttiñca** nighaṇṭunāmake satthe āgataṃ buddhavacanānurūpaṃ yuttiñca **ānīya** ānetvā nāmaliṅgaṃ **kathīyati** antobhāvena nipphannaṃ bahibhāvena pakāsīyate. Āvibhāvattameva hi jaññattaṃ santakāriyakārino. Āsīsāyaṃ vā avassambhāvinopi vacanassa vattamānatthavatticchāya vattamānattaṃ, tathā hi loke avassambhāvino siddhimabhisandhāya bhāvinamappattaṃ vattamānattena vā atītattena vā vattumicchati, taṃ yathā – ‘‘idaṃ

mamamapāpaye''ti koci kenacābhihito santo avassaṃ taṃ bhavissatīti maññamāno pāpiyamānaṃ pattaṃ vā vattumicchati, tatoyeva ''āsīsāyaṃ bhūtamiva ce''ti [pāṇini 3.3.132] tadatidesavacanaṃ paccākhyāyate.

Paṇāmādivaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Saggakaṇḍavaṇṇanā

1. Idāni yasmā abhidheyyattho nāma paññattiparamatthatthavasena duvidho, tesu yebhuyyena paññattatthato paramatthatthova seṭṭho, tesupi odhiso kilesānaṃ samucchedapaṭippassaddhikarattā yathākkamaṃ aṭṭha dhammā seṭṭhā, tatopi nibbānameva seṭṭhaṃ, tesaṃ sabbesampi dhammānaṃ sammāsambuddhova seṭṭho. Vuttañhi bhagavatā ''virāgo seṭṭho dhammānaṃ, dvipadānañca cakkhumā''ti [dha. pa. 273; netti. 125]. Ettha hi ''yāvatā, bhikkhave, dhammā saṅkhatā vā asaṅkhatā vā, virāgo tesaṃ dhammānaṃ aggamakkhāyatī''ti [a. ni. 4.34; 5.32; itivu. 90] vacanato sabbesampi saṅkhatāsaṅkhatadhammānaṃ virāgasaṅkhāto nibbānameva seṭṭho, cakkhumā pana sammāsambuddho tesaṃ sabbesampi dhammānaṃ, devamanussādibhedānaṃ dvipadānañca paññattatthānaṃ seṭṭhoti ayamattho vutto bhagavatā, tasmā sabbatthaseṭṭhatthābhidhāyakābhidhānabhūtaṃ buddhātidhānameva paṭhamaṃ **saggakaṇḍassa** ādimhi patthiyavasena [satthiyavasena (ka.)] dassetumāha **''buddho''**ccādi. Tattha **jina**saddantaṃ sabbabuddhassa nāmaṃ. Sabbaṃ buddhavāti **buddho,** sakammakā kattari **ta**paccayo. Visiṭṭhā buddhi assatthīti **buddho,** pasaṃsāyaṃ yadādinā **ṇa**paccayo. Dānasīlakkhandhādayo ṭhānāṭṭhānañāṇādayo vā dasa balāni yasseti **dasabalo.** Sāsati vinayati satteti **satthā.** Sabbadhammajānanasīlatāya **sabbaññū.** Dvipadānaṃ, dvipadesu vā uttamo **dvipaduttamo, buddhavaṃsavaṇṇanāyaṃ** [bu. vaṃ. aṭṭha. 37 nidānakathā] niddhāraṇalakkhaṇāya chaṭṭhiyā samāsassa paṭisiddhattā nedisī niddhāraṇalakkhaṇā chaṭṭhī gamyate. Kasmā pana so tattha paṭisiddhoti? Samāse yebhuyyena niddhāraṇalakkhaṇattayassa vikalābhāvato. Kiñcāpi hi tattha chaṭṭhiyāyeva paṭisiddho, sattamiyā pana niddhāraṇalakkhaṇāya vijjamānattā tassāpi so paṭisedhanīyoyeva. Munīnaṃ indo rājā **munindo.** Puññañāṇabhāgyādayo bhagaṃ nāma, taṃyogā **bhagavā.** Nāthati sattānaṃ hitaṃ yācati, kilese vā upatāpeti, sattesu vā issariyaṃ karoti, tesaṃ vā hitaṃ āsīsatīti **nātho.** Buddhadhammasamantañāṇadibbacakkhusaṅkhātehi pañcahi cakkhūhi samannāgatattā **cakkhumā.** Sabbadā byāmappabhāya kāyato niccharaṇavasena **aṅgīraso.** Sabbākārena sabbadhammānaṃ munanato **muni,** dhammavādesu vā monakaraṇato **muni.**

2. Lokānaṃ, lokesu vā nātho **lokanātho.** Attano adhikassa kassacipi uttamapuggalassa abhāvato **anadhivaro,** sabbapariyantagatattabhāvattā vā natthi etassa ito añño adhiko patthetabbo attabhāvoti **anadhivaro.** Mahantānaṃ sīlakkhandhādīnaṃ esanato gavesanato **mahesi,** mahanto vā īso vibhūti etassāti **mahesi.** Hitaṃ vinayati anusāsatīti **vināyako,** visiṭṭhaṃ vā nibbānaṃ satte netīti **vināyako.** Sabbadhammadassanasīlatāya ''samantacakkhū'ti laddhanāmena sabbaññutaññāṇena samannāgatattā **samantacakkhu.** Sobhanaṃ gataṃ ñāṇamassa, saṃsārā vā suṭṭhu apunarāvattiyā gatavāti **sugato,** saparasukhasiddhatthaṃ vā sammā gatavāti **sugato.** Bhūri bahukā paññā yassa, anantattā vā bhūrisamā paññā etassāti **bhūripañño,** anantāya mahāpathaviyā sadisapaññotyattho. Kilesādipañcavidhaṃ māraṃ jitavāti **māraji.**

3. Narānaṃ sīho seṭṭho, parappavādamaddanasahanato vā naro ca so sīho cāti **narasīho,** sahatīti sīho, niruttinayena pubbavaṇṇākārassīkāro, sīhasadisattā vā naro ca so sīho cāti **narasīho.** Yathā hi sīho migarājā catūhi dāṭhāhi sabbasatte hiṃsati abhibhavati, tathā bhagavāpi sīlapaññāpuññiddhisaṅkhātehi catūhi dhammehi sabbaṃ lokaṃ hiṃsati abhibhavatīti opammasaṃsandanaṃ. Sabbapurisānaṃ seṭṭhattā **naravaro,** narānaṃ vā devamanussānaṃ seṭṭhattā **naravaro,** ''sīle patiṭṭhāya naro sapañño''ti [saṃ. ni. 1.23] ettha viya **nara**saddena sabbe devamanussā saṅgahitā. Dhammassa rājapavattakattā **dhammarājā,** dhammato vā sadevakassa lokassa rājā jāto, nādhammatoti **dhammarājā,** dhammena rājatīti vā **dhammarājā,** dhammapālako vā rājā **dhammarājā.** Munīnaṃ seṭṭhattā **mahāmuni.** Devānaṃ atidevoti **devadevo,** devānaṃ adhiko vā devo **devadevo.** Lokānaṃ garu ācariyo **lokagaru,** lokānaṃ garubhājanattā vā **lokagaru.** Dhammassa sāmi yathāvuttanayena **dhammassāmī.** Yathā purimakā sammāsambuddhā

sabbaññubhāvaṃ gatā, tathā ayampi gatoti **tathāgato,** tathā vā sammā gataṃ ñāṇamassāti **tathāgato**tyādinā **tathāgata**saddassa atthapapañco tattha tattha [dī. ni. aṭṭha. 1.7; ma. ni. aṭṭha. 1.12; saṃ. ni. aṭṭha. 2.3.78; a. ni. aṭṭha. 1.1.70; udā. aṭṭha. 18; itivu. aṭṭha. 38; theragā. aṭṭha. 1.3; bu. vaṃ. aṭṭha. 2 nidāna kathā; mahāni. aṭṭha. 14; paṭi. sa. aṭṭha. 1.1.37; dī. ni. ṭī. 1.7; dī. ni. abhi. ṭī. 1.7; ma. ni. ṭī. 1.12; a. ni. ṭī. 1.1.170] vuttanayena veditabbo.

4. Sayameva sammāsambuddho bhavati, anaññabodhitoti **sayambhū.** Sammā aviparītena sa'mattanāyeva sabbadhamme bujjhati abujjhi bujjhissatīti **sammāsambuddho.** Seṭṭhapaññāya samannāgatattā **varapañño.** Satte saṃsāraṇṇavato nibbānapāraṃ netīti **nāyako.** Jitapañcamārattā **jino.** Ettha ca samantabhadra, lokaji, chaḷabhiñña, advayavādī, sirīghana, akaniṭṭhaga [akaniṭṭhaka (ka.)], dhammacakka, rāgāsani [rāgāri (ka.)], tisaraṇa, khasama [khaṇasama (ka.) khena ākāsena samā tulyā guṇā yassa so (tikaṇḍasesaṭīkā 1.1.8)], guṇākara, mahāsukha, vajira, mettābala, asama, jitāri, mahābodhi, dhammadhātu, setaketu, khaji, timutti [khajiravimutti (ka.) khena ākāsajjhānena – suññabhāvanāyāti bhāvo – jayati saṃsārabhāvaṃ yo, ji+ kvipa suññavādīnaṃ boddhānaṃ ''suññaṃ sabbameva'' ityākārabhāvanāya saṃsārabhāvajayanato tathābhāvo (saddakappadduma)], dasabhūmissara, pañcañāṇa, bahukkhama, sambuddha, sabbadassī, mahābala, sabbabodha [sambodhadhamma (ka.)], dhammakāya, saṃgutta, araha, dvādasakkha, vītarāgādīnipi anekāni buddhassa nāmāni [imāni pariyāyavacanāni pāyaso amarakosato, tikaṇḍasesābhidhānato ca gahitāni]. Samantato puññasambhārato ca ñāṇasambhārato ca bhadro seṭṭhoti **samantabhadro**tyādīni ca nibbacanāni veditabbāni. Vuttañca –

''Asaṅkhyeyyāni nāmāni, saguṇena mahesino;
Guṇena nāmamuddheyyaṃ, api nāmasahassato''ti [dha. sa. aṭṭha. 1313; udā. aṭṭha. 53; paṭi. ma. aṭṭha. 1.1.76; netti. aṭṭha. 38].

Tattha **uddheyya**nti uddharitabbaṃ. **Api nāmasahassato**ti anekehi nāmasahassehītyattho. Sabbabuddhanāmakathā.

Sakkādisattakaṃ amhākaṃ buddhassa nāmaṃ. Pañcamāre jetuṃ sakkotīti **sakko,** bhaginīhi saddhiṃ saṃvāsakaraṇato vā lokamariyādaṃ chindituṃ sakkuṇantīti sakkā, sākiyarājūnaṃ pubbarājāno, tesaṃ vaṃsabhūtattā bhagavā ''sakko''ti vuccati. Assa ca jātisamanantaraṃ nidhayo ratanāni ca uppannānīti **siddhattho**ti nāmaṃ kataṃ, sabbesaṃ vā lokānaṃ siddhā atthā etena hetubhūtenāti **siddhattho.** Suddhaṃ odanaṃ assāti suddhodano, tassa apaccaṃ **suddhodani.** Gotamavaṃsassa kapilassa munino sissatāya sakyā gotamā, bhagavā pana gotamavaṃse uppannattā gotamassa munino apaccaṃ **gotamo.**

5. Sakyavaṃsāvatiṇṇo [sakyavaṃsā pitthiṇṇo (ka.)] sakyamuni yo buddho so **sakyasīho,** sakyānaṃ vā seṭṭhattā **sakyasīho.** Sakyakulato jāto muni **sakyamuni.** Sūriyadevaputtassa sotāpannattā bhagavā **ādiccabandhū**ti vuccati, ādiccassa bandhu ñātīti nibbacanaṃ katvā. Etthapi māyādevīsuta, mahāsamaṇa, kalisāsanādīni [kulisāsanādīni (ka.) kalimhi yuge sāsanaṃ anusāsanaṃ yassa so, athavā kalimhi pāpe vivāde vā sāsanaṃ hitasādhanaṃ yassa so (tikaṇḍasesaṭīkā 1.1.11)] gotamapariyāyāni veditabbāni.

6. **Mokkhā**dīni **nibbuti**pariyantāni chacattālīsa nāmāni nibbānassa nāmāni. Muccanti ettha, etena vā rāgādīhīti **mokkho.** Nirujjhanti ettha rāgādayoti **nirodho,** rundhati vā nibbānanti rodho, kileso, so ettha natthīti **nirodho.** Vānasaṅkhātāya taṇhāya nikkhantattā, nibbāti vā etena rāgaggiādikoti **nibbānaṃ.** Yathā pakatidīpo nadīsotena vuyhamānānaṃ patiṭṭhā hoti, evamidampi nibbānaṃ saṃsāramahoghena vuyhamānānaṃ patiṭṭhāti dīpo viyāti **dīpo,** nikkilesānaṃ vā padīpasadisabhāvakaraṇato dīpo viyāti **dīpo,** ''nibbanti dhīrā yathayaṃ padīpo''ti hi vuttaṃ, dippati vā ariyānaṃ ñāṇacakkhusseva pakāsatīti dīpo. Taṇhānaṃ khayahetuttā **taṇhakkhayo.** Rāgādīnaṃ paṭipakkhattā, uttamaṭṭhena vā **paraṃ.** Tāyati rakkhati apāyāditoti **tāṇaṃ.** Nilīyanti ettha saṃsārabhayabhīrukāti **leṇaṃ.** Natthi dīgharassādikaṃ rūpaṃ saṇṭhānametassāti **arūpaṃ,** appaccayattā vā **arūpaṃ.** Rāgādīnaṃ santakaraṇattā **santaṃ.** Rāgakkhayahetubhāvena aviparītattā, catusaccapariyāpannattā vā **saccaṃ.** Natthi ālayo taṇhā etthāti **anālayaṃ.**

7. Paccayehi na saṅkarīyateti **asaṅkhataṃ.** Sivaṃ khemabhāvaṃ karotīti **sivaṃ,** saṃsārabhīrukehi sevitabbattā vā **sivaṃ,** yadādinā **va**paccayo. Natthi ettha mataṃ maraṇaṃ, etasmiṃ vā adhigate puggalassa matanti **amataṃ.** Passituṃ sudukkaratāya **sududdasaṃ.** Parehi uttamehi ariyapuggalehi ayitabbaṃ gantabbanti **parāyaṇaṃ,** parato vā ayitabbaṃ gantabbanti **parāyaṇaṃ,** saṃsārasabhāvato aññasabhāvavasena bujjhitabbantyattho, paresaṃ vā ariyapuggalānaṃ patiṭṭhānattā **parāyaṇaṃ.** Yena cattāro maggā odhiso kilese saranti hiṃsanti taṃ dhammaṃ **saraṇaṃ,** ariyānaṃ vasitagehattā vā **saraṇaṃ.** Īti upaddavo pavāso ca te yattha na santi, taṃ **anītikaṃ,** satte saṃsāraṃ netīti ''nītī''ti laddhanāmāya taṇhāya abhāvato vā **anītikaṃ.** Āsavānaṃ anārammaṇatāya **anāsavaṃ.** Niccaṭṭhena **dhuvaṃ,** dhavati vā maggānamārammaṇabhāvaṃ gacchatīti **dhuvaṃ, ''dhu** gatitheriyesū''ti hi **kātantadhātu.** Daṭṭhabbasabhāvassa natthitāya **anidassanaṃ.** Paccayehi akatattā **akataṃ.** Sadā vijjamānattā apalujjanasabhāvaṃ gacchati, tena vā viññāyatīti **apalokitaṃ.** ''Itaṃ gate ca viññāte''ti hi **nānatthasaṅgahe** vuttaṃ. Lokasabhāvena vā viññāyatīti lokitaṃ, tabbhāvāpagamanato **apalokitaṃ.** Saṇhaṭṭhena **nipuṇaṃ,** yena vā cattāro maggā odhiso kilese nissesato punanti sodhenti, taṃ **nipuṇaṃ.** Na kadācipi yassa anto vināso atthi, taṃ **ana**ntaṃ. Kharanti vinassantīti kharā, saṅkhatā, te yattha na santi, taṃ **akkharaṃ,** kharasaṅkhātānaṃ vā saṅkhatānaṃ paṭipakkhattā **akkharaṃ.** Ettha ca asaṅkhatantyādikā gāthā **rucirā** nāma.

8. Sabbadukkhānaṃ khayakāraṇattā **dukkhakkhayo.** Byābādhatīti byābādho, so eva byābādo, dukkhasaccaṃ, tassa bhāvo byābajjaṃ, dukkhassa pīḷanādyattho, taṃ yattha natthi, taṃ **abyābajjaṃ,** abyāpajjhantipi pāṭho, tattha byāpajjanti vinassantīti byāpādā, saṅkhatā, tesaṃ bhāvo byāpajjhaṃ, saṅkhatānaṃ vinassanabhāvo, taṃ yattha natthi, taṃ **abyāpajjha**nti evamattho veditabbo, niruttinayena ca dyassa **jjha**kāro. Kilesakammavipākavaṭṭānamabhāvato **vivaṭṭaṃ.** Nibbhayaṭṭhena **khemaṃ,** khayanti vā etena rāgaggiādayoti **khemaṃ.** Saṅkhārehi asammissatāya, visaṃyogatāya ca **kevalaṃ.** Apavajjanti saṅkhārā etasmāti **apavaggo.** Yasmā rāgo vigato, so **virāgo.** Padhānabhāvaṃ nītaṃ **paṇītaṃ.** Natthi etasmiṃ adhigate ariyānaṃ cutaṃ cavananti **accutaṃ.** Ariyehi pajjitabbattā gantabbattā **padaṃ.**

9. Cattāro yogā khayanti etenāti **yogakkhemo.** Pāreti sakkoti saṃsāradukkhasantāpaṃ sametunti **pāraṃ,** ''saṃsāradukkhasantāpatattassā'laṃ sametave''ti hi vuttaṃ. Pagatā saṃsāracakkassa arā etasmāti vā pāraṃ. Kilesehi muccanato **mutti,** nikāyantariyā pana ''sarīrendriyehi attano muttattā muttī''ti vadanti. Kilesasamanato **santi.** Visujjhanti sattā etāya rāgādimalehīti **visuddhi**. Sabbasaṅkhārā vimuccanato **vimutti.** Asaṅkhatameva nissattanijjīvaṭṭhena, santilakkhaṇadhāraṇato vā dhātūti **asaṅkhatadhātu.** Sujjhanti sattā etāya rāgādimalehīti **suddhi.** Āvuṇoti saṃsārato nikkhantumappadānavasenāti vuti, taṇhā, tato nikkhantattā **nibbuti.**

10. **Khīṇāsavā**dicatukkaṃ arahante. Khīṇā āsavā yassa so **khīṇāsavo.** Tato uttari karaṇīyābhāvato natthi sikkhā etassāti **asekkho.** Vigato rāgo yasmāti **vītarāgo.** Saṃsāracakkassa are hatavāti **arahā,** ''araha''ntipi pāṭho.

Devalokādipañcakaṃ saggassa nāmaṃ. Devānaṃ loko bhavanaṃ **devaloko.** Dibbantyatra **divo. Aja** gatiyaṃ, anekatthattā ṭhitiyaṃ, ciraṃ ṭhiyate asminti aggo, ṭhānaṃ, sobhano aggo **saggo,** puññena vā suṭṭhu ajīyateti **saggo.** Tayo devā dibbantyatreti **tidivo.** Padhānato hi tīhi hariharabrahmehi byapadeso. Tidasānaṃ devānaṃ ālayo ṭhānanti **tidasālayo.** Keci pana **''devalokā**dittayaṃ saggasāmaññassa nāmaṃ, **tidivā**didvayaṃ tāvatiṃsassā''ti vadanti, taṃ **amarakosā**dīsu sāmaññasmiṃyeva dvinnampi gahaṇato na sārato paccetabbaṃ. Etthāpi nāka, suraloka, tipiṭṭhapa [visanti sukatino asmiṃ iti piṭṭhapaṃ pisodarādi tidasānaṃ piṭṭhapadhiti dasasaddalopo (cintāmaṇiṭīkā)], avaroha, phalodaya [phalassa kammaphalassa udayo diṭṭhiyogyaṭṭhānaṃ (tikaṇḍaṭīkā)], mandara, serika, sakkabhavana, khaṃ, nabhādīni devalokasāmaññāni idhānāgatānipi gahetabbāni.

11-12. **Tidasā**dicatuddasakaṃ devatāsāmaññassa nāmaṃ. Jātīsu [jātijātīsu (ka.)] vuttāsu byattipi vuccatīti byattīnaṃ bahuttā bahuvacananiddeso. Jātisattāvināsasaṅkhātā tisso dasā parimāṇā etesanti **tidasā.** Ete hi manussādayo viya buddhivipariṇāmakhayehi na yujjanti,

pañcavīsativassuddesiyā eva uppajjanti santi vinassanti ca. Maraṇaṃ maro, so yesaṃ natthi, te **amarā.** Dibbanti pañcakāmaguṇādīhi kīḷantīti **devā.** Vibujjhanti na supantīti **vibudhā,** atītānāgatajātiṃ vibujjhantīti vā **vibudhā.** Sudhābhojanabhuñjanasīlatāya **sudhāsino.** Samudduṭṭhā [amatamathanoṭṭhā (cintāmaṇiṭīkā)] surā atthi yesaṃ, te **surā,** suranti vā kīḷantīti **surā,** sukhena ramantīti vā **surā.** Dīghāyukāpi samānā yathāparicchedaṃ sampattakāle maranti sīlenāti **marū.** Divo devaloko oko āsayo yesaṃ te **divokā.** Sudhāhārassa pātabbassapi sambhavato amataṃ pivantīti **amatapā,** amatosadhaṃ vā pivantīti **amatapā.** Sagge vasanasīlattā **saggavāsino.** Sadā pañcavīsativassuddesiyattā nirākatā jarā etesanti **nijjarā.** Na nimisantīti **animisā,** bhamukā niccalaṃ karontītyattho. Dive vasantīti **dibbā.** Devā eva **devatā,** sakatthe **deva**saddato **tā**paccayo, devatā eva **devatāni,** sakatthe nipaccayo. ‘‘Apume’’ti ettha paṭhamasakatthikavasena itthiliṅgattaṃ, dutiyasakatthikavasena napuṃsakaliṅgattaṃ veditabbaṃ, dutiyasakatthikavaseneva vā dviliṅgattaṃ, tattha itthiliṅgapakkhe yadādinā nikārādeso. **Amarakose** pana ‘‘devatāni pume vā’’ti [amara 1.9] vuttaṃ. Tassattho – **devatāni**saddo vikappena pulliṅge, niccaṃ napuṃsaketi. **Ṭīkāya**ñca ‘‘sakatthikā pakatito liṅgavacanāni ativattantīti punnapuṃsakatta’’nti [devo eva devatā, sakatthe tā, sakatthikā api paccayā pakatito liṅgavacanādyativattante, apīti itthittaṃ devatā eva devataṃ paññādittā aṇa (cintāmaṇiṭīkā)] vuttaṃ. Tattha **sakatthikā**ti dutiyasakatthikaṃ vuttaṃ, **pakatito**ti paṭhamasakatthikaṃ. Tena vuttaṃ **‘‘punnapuṃsakatta’’**nti, itarathā **tā**paccayantassa niccaṃ itthiliṅgatāya itthiliṅgattameva vadeyya. Supabbā, sumanā, tidivesā, āditeyyā, divisadā, lekhā, aditinandanā, ādiccā, ribhavo [vibhavā (ka.), rikāro devamātā siyā iti tikaṇḍe, tato bhavantīti (cintāmaṇiṭīkā)] asoppā, amaccā [maraṇaṃ mati iti ti, matiyaṃ bhavā maccā… na maccā amaccā (cintāmaṇiṭīkā)], amatāsanā, aggimukhā, havibhojanā, girabbāṇā, dānavārayo, bindārakā, pūjiyā, cirāyukā, saggino, nabhosadāiccādīnipi devatānaṃ sāmaññanāmāneva.

13. **Siddhā**dayo ime **devayoniyo** devappabhavā devavaṃsā etesamuppattiyaṃ devānameva ādikāraṇattā. Aṇimādiguṇopetattā sijjhanti etassa yathicchitā atthāti **siddho.** Yassa bhāsāya brūhati kathā, so bhūto, pisācappabhedo adhomukhādi. Vacanattho pana bhavanti brūhanti kathā etasmāti **bhūto**ti. Gandhaṃ abbati paribhuñjatīti **gandhabbo,** devagāyanā ‘‘hāhā hūhū’’ pabhutayo [amara 1.55]. Nidhayo guyhatīti **guyhako,** saññāyaṃ ko, maṇibhadrādiko kuverānucaro. **Yakkha** pūjāyaṃ, yakkhīyate pūjīyateti **yakkho,** kuverādiko. Rakkhanti attānaṃ etasmāti **rakkhaso,** vibhīsaṇādi. Kumbhappamāṇaṇḍatāya **kumbhaṇḍo.** Pisitaṃ maṃsaṃ asati bhakkhatīti **pisāco,** sakuni sakuntiādiko kuverānucaro, yadādinā pisitassa pibhāvo, **asa**ssa ca **sācā**desabhāvo [pāṇini 6.3.109; moggallānapañcikā 1.47]. **Ādi**saddena vijjādhara, apasara, kinnare ca saṅgaṇhāti. Vijjaṃ guḷikāñjanamantādikaṃ dharatīti **vijjādharo.** Apasārayanti khalayantīti **apasarā,** ubbasyādikā suravesiyo [amara 1.55], **apasara**saddassa jātiyaṃ sayaṃ bahuttaṃ, byattiyantu tadavayavaṃ vā sayaṃ, tathā ca bahuttaṃva. **Vanādi**saddo kadāci jātiyaṃ payujjate, kadāci byattiyaṃ. Tatra yadā jātiyaṃ, tadā byattigataṃ saṅkhyamādāya pavattati. Yadā byattiyaṃ payujjate, tadā taṃbyattāvayavānaṃ pāṇipādādīnaṃ bahuttasaṅkhyamādāya pavattati. **Vana**saddo tu jātigatekasaṅkhyāvisiṭṭhadabbābhidhānato dhavādibyattigatajātyābhidhānato vā ekavacananti **apasara**saddo vāmanādimatena itthiyaṃ bahuvacane ca, tadaññesaṃ pana matena pumitthiyaṃ vacanadvaye ca daṭṭhabbo. Assamukhanarasarīrattā kucchito naro, kiñci vā naro, narasadisattā vā **kinnaro.** Etā devayoniyo. Gaṇadevatā pana –

‘‘Ādiccā visu vasavo, tusitā’bhassarā’nilā;
Mahārājikā sādhyā ca, ruddā ca gaṇadevatā’’ti [amara 1.10].

Amarakose kathitā.

Tatrādiccā dvādasakā, visudevā dasa ṭhitā;
Vasavo aṭṭhasaṅkhyātā, chattiṃsa tusitā matā.

Ābhassarā catusaṭṭhi, vātā paṇṇāsekūnakā;
Mahārājikanāmāyo, dvisataṃ vīsatādhikā.

Sādhyā dvādasa vikhyātā, ruddā cekādasa ṭhitā;
Samayantarato etā, viññeyyā gaṇadevatā.

14. **Pubbadevā**dicatukkaṃ asure. Pubbaṃ devā **pubbadevā,** dutiyāsamāso, pubbe vā devā **pubbadevā,** pubbe hyete devapure ṭhitā, anantaraṃ sakkādīhi tato cālitā. Surānaṃ ripū sattavo **suraripū.** Surānaṃ paṭipakkhabhāvato **asurā,** devā viya na suranti na kīḷantīti vā **asurā,** samudduṭṭhā vā surā devehi abhyupagatā, nāsurehīti natthi surā etesanti **asurā**ti nikāyantariyā. Danunāmāya mātuyā apaccaṃ **dānavā. Danu** nāma terasasu rakkhasaduhitīsu ekissā duhitu nāmaṃ. Ete pubbadevādayo sadā **pume** pulliṅge vattanti. Deccā, deteyyā, danujā, indārī, suradisā, sukkasissā, ditisutā, pubbajāiccādīnipi asurassa sāmaññanāmāni.

Tabbisesā asurappabhedā. Surehi saddhiṃ saṅgāmatthaṃ attano balakāyānaṃ pahāraṃ āyudhaṃ dadātīti pahārado, so eva **pahārādo.** Saṃ pasattho varo jāmātā yassa so **sambaro,** tassa hi sakko jāmātā [saṃ. ni. aṭṭha. 1.1.256], puññāharīsu vā indriyāni saṃvuṇotīti **sambaro.** Balametassatthīti balī, atisayabalakāyattā vā balī, so eva **bali,** ''baliādayo''ti iminā samāsepi sandhi natthīti dīpeti. **Ādi**nā macchasakuṇādikepi kuñcādikepi asurabhede saṅgaṇhāti.

15. **Pitāmahā**dyaṭṭhakaṃ brahmani. Pitūnaṃ pajāpatīnaṃ lokapitūnampi pitā **pitāmaho, āmaha**paccayo [moggallāna 4.38]. Sabbalokānaṃ pituṭṭhāniyattā **pitā,** sabbalokaṃ vā pāti rakkhatīti **pitā, ritu**paccayo. Mahantasarīratāya **brahmā, braha** vuḍḍhiyaṃ **ma**paccayo. Lokānaṃ īso indo **lokeso.** Kamalasambhavattā **kamalaṃ,** padmaṃ. Taṃ āsanamuppattiṭṭhānamassa **kamalāsano.** Hiraññaṃ suvaṇṇamayaṃ aṇḍaṃ hiraññaṃ, tassa gabbho bhūṇo [guṇo (ka.)] **hiraññagabbho.** Jhānādiguṇehi surānaṃ jeṭṭhattā **surajeṭṭho.** Pajānaṃ sattānaṃ pati sāmibhūto **pajāpati,** pajaṃ pāletīti vā **pajāpati.** Attabhū, parameṭṭhi, sayambhū, caturānano, dhātā, kamalayoni, duhiṇo, viriñci, sajitā, vedhā, vidhātā, vidhi, haṃsaratho, viriñco, papitāmaho iccādayopi brahmanāmāni.

16-17. **Vāsudevā**dipañcakaṃ kaṇhe. Vasudevassa apaccaṃ **vāsudevo.** Maccānaṃ jīvitaṃ harati sīlenāti **hari.** Kaṇhaguṇayogato **kaṇho.** Kesiṃ nāma asuraṃ hatavāti **kesavo,** īkārassa **a**kāro, **hana**ssa ca **vo.** Vuttañca –

''Yasmā tayā hato kesī,
Tasmā me sāsanaṃ suṇa;
Kesavo nāma nāmena,
Seyyo loke bhavissasī''ti [cintāmaṇiṭīkāyampi].

Cakkaṃ pāṇimhi assa **cakkapāṇi.** Visaṇu [piṇhu (ka.)], nārāyano, vekuṇṭho, dāmodaro, mādhavo, sambhū, deccāri, puṇḍarīkakkho, govindo, garuḷaddhajo, pītambaro, accuto, maṅgalo, siṅgī, janāddano, upendo, indāvarajo, catubhujo, padmanābho, madhuripu, tivikkamo, devakīnandano, sorī, sirīpati, purisottamo, vanamālī, balidhaṃsī, kaṃsārāti, adhokkhajo, sabbambharo, keṭabhaji [keṭabhaṃ jitavā (cintāmaṇiṭīkā)], vidhu, sasabindu, sirīkaro, sirīvarāho, ajito, parapuriso, sirīgabbho, chabindu, ananto, narakaji, kesaro, jātikīlo, narasīho, purāṇapuriso, nalinesayo, vāsu, narāyano, punabbasu, sabbarūpo, dharaṇīdharo, vāmano, ekasiṅgo, somagabbho, ādidevo, ādivarāho, suvaṇṇabindu, sadāyogī, sanātano, rāhumuddhabhido, kāḷanemi, paṇḍavo, vaḍḍhamāno, satānando, pajānātho, suyāmunoiccādīni visaṇunāmāni. Assa pana pitu nāmāni vasudevo, ānakadundubhi [amara 1.23] iccādīni. Rathavāho panassa dāruko nāma [tikaṇḍasesa 1.1.34]. Mantī pana pavanabyādhi nāma [mantī pavanabyāmi uddhavo (titaṇḍasesa 1.1.35) pavanabyādhi… uddhavo iti dve piṇhussa mantino (kaṭṭīkā)].

Mahissarādichakkaṃ hare. Mahanto issaro vibhūti etassāti **mahissaro.** Guṇāvatthārahito sampati paramānandarūpattā nibbikāro samati bhavatīti **sivo,** niruttinayena **a**kārassa ittaṃ, **ma**ssa **vo** ca. Evaṃ sabbattha yadādinā vā niruttinayena vā saddasiddhi veditabbāti. Sūlapāṇittā **sūlī.** Iṭṭhe pabhavatīti **issaro,** issati abhibhavatīti vā **issaro.** Pasūnaṃ pamathānaṃ pati **pasupati.** ''Pasu migādo chagale, pamathepi pasu pume''ti ruddo [rabhaso (ka.)]. ( ) [(guṇe) (ka.)] Visiṭṭhatamoguṇattā sabbaṃ haratīti **haro. Vutto**ti kriyāpadaṃ. Sambhu, īso, sabbo, īsāno, saṅkaro, candasekharo, bhūteso, khaṇḍaparasu, girīso, maccuñjayo, pinākī, pamathādhipo, uggo, kapaddi, sirīkaṇṭho, kāḷakaṇṭho, kapālabharo, vāmadevo, mahādevo, virūpakkho, tilocano, sabbaññū, nīlalohito, māraharo, bhaggo, tyambako, tipurantako, gaṅgādharo, andhakaripu, byomakeso, bhavo, bhīmo, ruddo, umāpati, bhagālī, kapisañjano, hīro, pañcānano, khakuntalo, gopālako, piṅgakkho

[vibhaṅgo (ka.)], kūṭakaro, candāpīḷo, mahānaṭo, samīro, ho, nandivaḍḍhano, guḷākeso [migūho (ka.)], mihirāṇo, meghavāhano, suppatāpo [suppasādo (ka.)], u, thāṇu [upāṇḍo (ka.)], sipiviṭṭho, kīlo, dhammavāhanoiccādīnipi haranāmāni.

Kumārādittayaṃ harassa putte. **Kumāra** kīḷāyaṃ, kumāreti kīḷatīti **kumāro,** soḷasavassiko, ayañca soḷasavassiko. ''Bālo ca soḷasa bhave''ti hi vuttaṃ. Khaṇḍati dānavabalanti **khando, ṇḍa**ssa **ndo.** Sattiṃpaharaṇavisesaṃ dharatīti **sattidharo,** pabhāvussāhamantasaṅkhātaṃ vā sattittayaṃ dharatīti **sattidharo. Amarakose** pana –

''Kattikeyyo mahāseno,
Sarajāto chaḷānano;
Pabbatīnandano khando,
Senānī aggibhū guho.

Bāhuleyyo tārakaji,
Visākho sikhivāhano;
Chamāturo sattidharo,
Kumāro koñcadāraṇo''ti [amara 1.41-2] vuttaṃ.

18-21. **Sakkā**dīni vīsati sakkassa nāmāni. Asure jetuṃ sakkuṇātīti **sakko.** Pure, puraṃ vā dadātīti **purindado**. Devānaṃ rājā **devarājā.** Vajiraṃ pāṇimhi assa **vajirapāṇi.** Sujāya asurakaññāya pati **sujampati.** Bahūnaṃ devamanussānaṃ cintitatthassa dassanasamatthatāya **sahassakkho.** Mahataṃ devānaṃ indo rājā **mahindo,** devehi mahitabbo vā indo rājā **mahindo,** mahanto ca so indo cāti vā **mahindo.** Vajiraṃ āvudhaṃ yassa **vajirāvudho, ''vajirāyudho''**tipi pāṭho. Vasūni ratanāni santyasseti **vāsavo.** Dasasatāni nayanāni yassa so **dasasatanayano.** Dvinnaṃ devalokānaṃ adhipatibhūtattā **tidivādhibhū.** Surānaṃ nātho **suranātho.** Vajiraṃ hatthe yassa so **vajirahattho.** Bhūtānaṃ sattānaṃ pati **bhūtapati.** Mahitabbattā **maghavā. Maha** pūjāyaṃ, **ha**ssa **ghavo.** Kosasaṅkhātāni dhanāni santi yassa, so **kosiyo,** ''kosiyagottatāya kosiyo''ti ca vadanti. Indati paramissariyena yujjateti **indo.** Vatraṃ nāma asuraṃ abhibhavatīti **vatrabhū.** Pāko nāmavatrāsurassa bhātā, tassa sāsanato niggahato **pākasāsano.** Viḍaṃ byāpakaṃ ojo etassa **viḍojo.** Sunāsīro, purandaro, lekhāsabho [lekhanaṃ devānaṃ usato uttamo (cintāmaṇiṭīkā)], divapati, surapati, balārāti, sacīpati, jambhabhedī, harihayo, namucisūdano, saṃkandano, meghavāhano, ākhaṇḍalo [ākhaṇḍayati parabalaṃ usādittā kalaca (cintāmaṇiṭīkā)], kosiko, suragāmaṇī, nākanātho, harī iccādīnipi sakkassa nāmāni.

Assa sakkassa bhariyā **sujātā** nāma. Sukhena jātā, sundarā vā jāti yassā sā **sujātā.** Pulomajā, sacī, indānī iccādīnipi sakkabhariyāya nāmāni.

Assa sakkassa puraṃ **masakkasārā**dayo tayo bhave. Mo ca sakko ca masakkā, te saranti gacchanti ettha kīḷāvasenāti **masakkasārā,** mahissarādīnaṃ parisānaṃ, sakkassa ca kīḷānubhavanaṭṭhānantyatthoti **cintāmaṇithutiṭīkāyaṃ** vuttaṃ. **Saṅgahaṭīkāyaṃ** pana ''masakkanti vā vasokanti vā asurapurassa nāmaṃ, idaṃ pana tesaṃ uttamattā masakkasāro, vasokasāroti ca vutta''nti vuttaṃ. Amarā etissaṃ santi amaravatī, sā eva **amarāvatī,** rassassa dīghatā [pāṇinī 6.3.119].

Assa sakkassa pāsādo **vejayanto** nāma. Vejayantī paṭākā pasatthā, bhūtā vā assa atthīti **vejayanto.**

Assa sakkassa sabhā **sudhammā** matā. Sobhano dhammo assāti **sudhammā,** devamaṇḍapo.

22. **Tassa** sakkassa ratho vejayanto nāma. Vejayantīnāmāya paṭākāya yogato **vejayanto. Tassa** sakkassa **sārathi** sūto mātalināma. Matalassa [mātalāya (ka.)] apaccaṃ **mātali, tassa** sakkassa gajo erāvaṇo nāma, irāvaṇo samuddo, tatrajāto **erāvaṇo** [irāvati samudde jāto (erāvato), sese aṇa… pisodarādittā ṇatte erāvaṇo (cintāmaṇiṭīkā)]. **Tassa** sakkassa silāsanaṃ paṇḍukambalo nāma.

Paṇḍuvaṇṇakambalasadisattā **paṇḍukambalo.** Silā pāsāṇo eva āsanaṃ **silāsanaṃ.**

23. **Tassa** sakkassa puttā suvīra, jayantaiccādayo. Atisayena sūrattā **suvīro.** Asure jayatīti **jayanto. Tassa** sakkassa pokkharaṇī nandā nāma bhave. Nandīyatīti **nandā.** Pokkharaṃ vuccati padumaṃ, salilañca, tehi sattānaṃ manaṃ attānaṃ nayatīti **pokkharaṇī,** pokkharena vā sundarena aṇṇena jalena sahitattā pokkharaṇṇī, sā eva **pokkharaṇī. Tassa** sakkassa **vanāni** uyyānāni **nandanā**dīni cattāri. Nandayatīti **nandanaṃ.** Nānādibbarukkhehi missakattā **missakaṃ.** Nānālatāhi vallīhi cittattā **cittalatā,** nānāvirāgavaṇṇavicittāya vā latāya samannāgatattā **cittalatā,** devatānaṃ vā cittāsā ettha atthīti cittā, āsāvatī nāma latā, sā yassa atthi, taṃ cittalatā. Devatānaṃ vā cittaṃ lanti gaṇhantīti cittalā, dibbarukkhā, tesaṃ samūho **cittalatā,** itthiliṅgena tassa vanassa nāmaṃ, yathā ‘‘khuddasikkhā’’ti. Phārusakāni yattha santi, taṃ **phārusakaṃ.**

24. **Asanyā**dittayaṃ tassa sakkassa **āyudhaṃ.** Assate bhujjate lokadhātukamanenāyudhenāti **asani,** ayaṃ **asani**saddo **dvīsu** pumitthiliṅgesu vattati. Kulimhi sakkassa hatthe seti tiṭṭhatīti **kulisaṃ,** kuli hattho bhujādaloti hi **tikaṇḍaseso** [tikaṇḍasesa 2.6.26]. Kuyaṃ vā pathaviyaṃ lisati tanu bhavatīti **kulisaṃ. Vaja** gatiyaṃ, vajateva na paṭihaññate yassa gamanaṃ kenacīti **vajiraṃ, ira**paccayo. Vajirasahacaraṇato **kulisa**saddopi punnapuṃsake. Bhiduraṃ, pavi, satakoṭi, suru, sambo, dambholiiccādīnipi vajirassa nāmāni. Tatra **bhiduraṃ** punnapuṃsake, **pavi**ādayo pume.

Rambhā ca alambusā ca iccādikā devitthiyo accharāyo nāmāti vuttā. Accharāvisesā hi etā. Accho nimmalavaṇṇo etāsamatthīti **accharāyo. ‘‘Apasarā’’**tipi etāsameva sāmaññasaññā. Devaputtānaṃ ratiṃ bhāventi vaḍḍhentīti **rambhā,** raṃ kāmaggiṃ bhanti dīpayanti jālentīti vā **rambhā,** niggahītāgamo. Kāmarativasena devaputte attani vasāpetuṃ alaṃ samatthāti **alambusā,** assukāro. Devānaṃ devaputtānaṃ, devībhūtā vā itthiyo **devitthiyo.**

‘‘Pañcasikho, hāhā, hūhū’’iccādayo gandhabbā nāma. Pañca sikhā cūḷā yassa so **pañcasikho.** ‘‘Hā’’ti ananditaṃ dhaniṃ [nindibhaddhaniṃ (cintāmaṇiṭīkā)] jahatīti **hāhā.** ‘‘Hū’’ti gītavisesasaddaṃ hūyateti **hūhū.** Gandhaṃ abbanti bhuñjantīti **gandhabbā,** gāyanaṃ vā dhammo etesaṃ **gandhabbā, mma**ssa **bbo.**

25. **Vimānā**didvayaṃ vimāne. Devānamākāse gamanaṃ yena taṃ **vimānaṃ,** vigataṃ [vinā (ka.)] mānaṃ upamānamassa **vimānaṃ.** Vihe ākāse gacchatīti **byamhaṃ, ha**kārato pubbe **ama**paccayo. Ettha ca **vimānabyamha**saddā dvepi **anitthiyaṃ** punnapuṃsake vattanti.

Pīyusādittayaṃ amate. Pīyateti **pīyusaṃ,** ‘‘amatapā’’ti hi vuttaṃ, **usa**paccayo [uṇādi 4.76 ṇvādi 215 suttesu pana ‘‘pīyūsa’’miti dissati]. **‘‘Peyuso’’**tipi nāmamassa. Na mataṃ maraṇamanena **amataṃ.** Sukhena dhayanti pivanti taṃ iti **sudhā.** Ettha ca **amata**saddo yaññasesapīyusasalilaghatādīsu napuṃsake, dhanvantaridevādīsu pulliṅge, gaḷojhābhayāmalakyādīsu itthiliṅgeti tīsu vattati [amataṃ yaññasese ca, pīyūse salile ghate ayācite ca mokkhe ca, nā dhanvantaridevasu amatā māgadhīpathyā guḷucyāmalakīsu ca (medinīkosa 16 77-8)], taṃsahacaraṇato **pīyusa**saddopi tīsu liṅgesu. **Sudhā**saddo pana amatanuhīlepādīsupi niccamitthiliṅgova [sudhā lepo’mataṃ nuhī (amara 23.101)].

Sineruādipañcakaṃ pabbatarāje. **Sinā** soceyye, sināti soceti deveti **sineru, eru**paccayo. **Mī** hiṃsāyaṃ, mināti hiṃsati sabbe pabbate attano uccataraṭṭhenāti **meru, ru**paccayo. Tidivānaṃ dvinnaṃ devalokānaṃ ādhāro patiṭṭhāti **tidivādhāro.** Deve nayatīti **neru. Sumerū**ti upasaggena nāmaṃ vaḍḍhitaṃ. Hemaddi, ratanasānu, surālayādīnipi pabbatarājassa nāmāni.

26. **Yugandharā**dīni sinerussa parivārabhūtānaṃ sattannaṃ paribhaṇḍapabbatānaṃ nāmāni. Candasūriyasaṅkhātaṃ yugaṃ dhāreti tadubbedhamaggacārittāti **yugandharo.** Īsaṃ mahissaraṃ dhāreti tassa nivāsaṭṭhānattāti **īsadharo.** Karavīrā assamārakā bahavo ettha santīti **karavīro,** ke vā mayūrā ravanti etthāti **karavīro,** ‘‘karavīko’’tipi pāṭho, idhāpi pacchimoyevattho, karavīkasakuṇā vā bahavo ettha santīti **karavīko.** Sudassanā osadhivisesā bahukā ettha santīti **sudassano,** sukhena passitabbattā vā **sudassano**, sundaraṃ vā dassanaṃ etthāti **sudassano.** Pañcannaṃ pabbatacakkānaṃ

nemisadisaṃ katvā attānaṃ dhāretīti **nemindharo,** nemibhāvena vā dhāretabbo upalakkhetabboti **nemindharo,** nemiṃvā rathaddumaṃ dhāreti yebhuyyenāti **nemindharo.** Vinatā nāma supaṇṇamātā, tassā nivāsaṭṭhānattā **vinatako**ti **cintāmaṇiṭīkā.** Vitthiṇṇā vā natā nadiyo etthāti **vinatako.** Assakaṇṇā sajjadumā bahavo ettha santīti **assakaṇṇo,** assakaṇṇasadisakūṭattā vā **assakaṇṇo. Kulācalā**ti ete sineruādayo aṭṭha pabbatā acalasaṅkhātānaṃ pabbatānaṃ kulāni yoniyo pabhavā, ete ca sineruādayo anupubbasamuggatā, sabbabāhiro cettha assakaṇṇo. **Nimijātake** pana –

> ''Sudassano karavīko, īsadharo yugandharo;
> Nemindharo vinatako, assakaṇṇo giri brahā''ti [jā. 2.22.568].

Vatvā sineruṃ parikkhipitvā assakaṇṇo nāma pabbato patiṭṭhito, taṃ parikkhipitvā vinatako nāma pabbatoti evamaññoyevānukkamo kathito. Kiñcāpi kathito, nāmabhedamattakatoyeva panettha bhedo, nātthabhedakatoti daṭṭhabbaṃ.

27. Ākāsavāhīgaṅgāyaṃ merusiṅgobbhavāyaṃ **mandākinyā**dināmattayaṃ. Mandaṃ akituṃ sīlamassāti **mandākinī.** Ākāse sandamānā gaṅgā **ākāsagaṅgā.** Surānaṃ devānaṃ nadī **suranadī. Suradīghikā**tipi etissā nāmaṃ.

28. **Koviḷāra**rādittayaṃ ''phalaharo''tikhyāte pāricchattake. Kuṃ pathaviṃ vidārayati mūlenāti **koviḷāro, da**ssa **ḷo.** Pari samantato chattaṃ viya tiṭṭhatīti **pāricchattako.** Pārino samuddassa jāto apaccaṃ **pārijātako,** sakatthe **ko.** Pāribhaddo, nimbataru, mandāroiccādīnipi pāricchattakassa nāmāni.

Kapparukkho ca santāno ca ādinā mandāro pārijātako ca haricandanañca ete pañca **devaddumā** [amara 1.53] devataravo devabhūmīsveva sambhavato. Kappo saṅkappito attho, tassa rukkho jaññajanakabhāvena sambandho, kappaṃ vā ṭhito rukkho **kapparukkho.** Tananaṃ tāno, bhāve **ṇo.** Gandhassa sammā tāno asseti **santāno,** sirīsarukkho. Mandante modante devā anenāti **mandāro, āra**paccayo. Harimindaṃ cadayati sukhayatīti **haricandanaṃ.** Ete pañca devataravo **amarakosa**nayena vuttā, **sogata**nayena pana satta devataravo. Vuttañca –

> ''Pāṭalī simbalī jambū, devānaṃ pārichattako;
> Kadambo kapparukkho ca, sirīsena bhavati sattama''nti [dha. sa. aṭṭha. 584; sārattha. ṭī. 1.1verañjakaṇḍavaṇṇanā].

Tattha **pāṭalī**ti citrapāṭalī, sā asuraloke tiṭṭhati. Tathā **simbalī** garuḷesu, **jambū** jambudīpe, **pāricchattako** tāvatiṃse, **kadambo** aparagoyāne. **Kapparukkho** uttarakurūsu, **sirīso** pubbavideheti. Ete satta devānameva patiṭṭhānabhūmīsu sambhavato devataravotveva vuccanti.

Saggavaṇṇanā samattā.

29. Pubbapacchimauttarā disā yathākkamaṃ pācī patīcī udīcī nāma bhavanti. Paṭhamaṃ pāto ancati ravi yassaṃ sā **pācī, na**kāralopo. Pacchā divāvasāne ancati ravi yassaṃ sā **patīcī.** Uddhaṃ ancati ravi yassaṃ sā **udīcī,** yassaṃ vā sītaviyogaṃ datvā ancati sā **udīcī,** viyogatthavācako hettha ukāro, **da**saddo dānattho. Atha vā pancati pubbabhāvamāpajjateti **pācī.** Patincati pacchābhāvamāpajjateti **patīcī.** Udañcati sītaviyogadānattamāpajjateti **udīcī.** Ettha ca **udīcī**sahacaraṇato **patīcī** itthiyaṃ, **patīcī**sahacaraṇato **pācī** itthiyaṃ vattatīti daṭṭhabbaṃ. Evaṃ taṃtaṃsahacaraṇabhāvena tassa tassa taṃtaṃliṅgattamupaneyyuṃ. Pubbapacchimauttarāti sabbanāmassa vuttamatte pumbhāvo.

Dakkhiṇādidvayaṃ dakkhiṇadisāyaṃ. Majjhe apāyaṃ añcati yassaṃ ravi, sā **apācī.** Majjhatthoyaṃ **apa**saddo, yathā ''apadisa''nti, ''avācī''tipi pāṭho, **ava**pubbo **añca** adhomukhībhāve. Avañcati adhomukhī bhavati yassaṃ ravi, sā **avācī.** Uṇhādike vā tabbiyoge karonto yassaṃ ravi añcati, sā **avācī. Vidisā**didvayaṃ disāmajjhe. Disāhi viniggatā **vidisā.** Disānamanurūpā, anuvattakā vā disā **anudisā. Apadisa**ntipi vidisāya nāmaṃ [napuṃsakābyayaṃ tva'padisaṃ (amara 3.6)].

30. **Erāvatā**dayo aṭṭha gajā pubbādīnaṃ disānaṃ rakkhaṇato **disāgajā** nāma, puṇḍarīkaṃ nāma sitambojaṃ, taṃsadisavaṇṇatāya **puṇḍarīko.** Rassasarīratāya **vāmano.** Kuyaṃ pathaviyaṃ modate **kumudo.** Añjanavaṇṇatāya **añjano.** Pupphā pakāsamānā dantā assa **pupphadanto.** Sabbabhūmiyaṃ caratīti **sabbabhummo,** sabbabhummo vā cakkavattī tassānurūpattā **sabbabhummo.** Sobhanadantāvayavattā **suppatīko** [sobhanā patīkā avayavā'ssa suppatīko (ka.)]. ''Suppatīko sobhanaṅge, bhave īsānadisāgaje''ti hi **nānatthasaṅgahe** vuttaṃ. Erāvatādīnaṃ disānaṃ sambandhakathanaṃ pācīvāraṇādināmasūcanatthaṃ, esaṃ kareṇuyo pana –

Abbhamu kapilā ceva, piṅgalā nupamā matā;
Tambakaṇṇī subhadantī, aṅganā añjanāvatī [amara 3.5].

31. **Dhataraṭṭhā**didvayaṃ **pubbadisādhipatideve.** Dhāritaṃ raṭṭhamanenāti **dhataraṭṭho,** rassa **to.** Pañcasikhādīnaṃ gandhabbānaṃ adhipo nāyako **gandhabbādhipo. Kumbhaṇḍasāmyā**didvayaṃ dakkhiṇadisādhipatideve. Kumbhaṇḍānaṃ sāmi nāyako **kumbhaṇḍasāmi.** Viruhanti vuḍḍhiṃ virūḷhimāpajjanti etasmiṃ kumbhaṇḍāti **virūḷhako.** Virūḷhaṃ vuḍḍhippattaṃ vā kaṃ sukhametassāti virūḷhako. **Virūpakkhā**didvayaṃ pacchimadisādhipatideve. Virūpāni akkhīni yassa **virūpakkho,** vividhasaṇṭhānāni akkhīni yassa vā **virūpakkho.** Nāgānaṃ adhipati **nāgādhipati.**

32. **Yakkhādhipā**dicatukkaṃ kuvere. Āḷavakādiyakkhānaṃ adhipo **yakkhādhipo.** Vissavaṇassa apaccaṃ **vessavaṇo.** Ticaraṇāṭṭhadāṭhābhayānakamatthitāya kucchitaṃ vero sarīramassa **kuvero.** Khuddenāssa narayuttā sivikāratheti naro vāhanamassa **naravāhano.** Tyambakasakho, yakkharājo, guyhakesaro, manussadhammā, dhanado, rājarājo, dhanādhipo, kinnareso, yakkho, ekapiṅgalo, sirido, puññajanessaroiccādīnipi kuverassa nāmāni.

Assa kuverassa purī ''aḷakā, aḷakamandā''ti ca vuccati. **Alaṃ** vibhūsane, alaṃ vibhūsanaṃ karotīti alakā, sā eva **aḷakā.** Aḷakā eva modakaraṇato **aḷakamandā, u**kārassa akāro, **nā**gamo ca. **Kelāso**tipi tassa nāmaṃ, keli payojanaṃ assa kelo, āsate asminti āso, kelo ca so āso ceti **kelāso, kaṇhasappā**di viya niccaṃ kammadhārayo. **Assa** kuverassa **paharaṇaṃ** āyudhaṃ gadā, gaṃ vuccati vajiraṃ, taṃ viya dukkhaṃ dadātīti **gadā. Ime** cattāro yathāvuttā dhataraṭṭhādayo devā kamato pubbādīnaṃ catuddisānaṃ **adhipā** adhipatayo nāma. **Amarakose** pana –

''Indo aggi pitupati, nerito varuṇo'nilo;
Kuvero īso patayo, pubbādīnaṃ ime kamā.

Ravi sukko mahīsūnu, tamo ca bhānujo vidhu;
Budho suraguru ceti, disādhipā tathā gahā''ti [amara 3.3-4].

Aññeyeva disādhipatayo kathitā, **i**ndaravimādīnañca disādhipaccakathanaṃ pājhādīnaṃ indadisāravidisādināmasūcanaphalaṃ.

33-34. **Jātavedā**dyaṭṭhārasakaṃ aggimhi. Jāte uppanne vindati ghātayatīti **jātavedo.** Andhakāre jātaṃ vijjamānaṃ vindati labhati, vidati jānāti etenāti vā **jātavedo,** jananaṃ jātaṃ vedo pākaṭo yassa vā so **jātavedo.** Sikhā vuccati jālā, tāya yogato **sikhī.** Jotati dippatīti **joti.** Punātīti **pāvako,** ṇvu. Dahatīti **dahano.** Ananti pālentyaneneti **analo, ala**paccayo. Vede hutaṃ vahati pāpayati, sayaṃ vā labhateti **hutāvaho.** Acci vuccati jālā, tāya yogato **accimā.** Dhūmo ketu dhajo yassāti **dhūmaketu.** Ajati jalamāno kuṭilaṃ gacchatīti **aggi,** i. Go raṃsi etassatthīti **gini,** assatthyatthe ini, **agginī**tipi pāṭho, so aggisadiso. Bhānu pabhā yassatthi, so **bhānumā.** Tejeti sesabhūtopādārūpānīti **tejo.** Dhūmo sikhā cūḷā yassa **dhūmasikho.** Vāyu sakhā assa **vāyusakho.** Dahitvā [dahato (ka.)] gacchato kaṇhā vattanī maggo yassa **kaṇhavattanī.** Vissānarassa isino apaccaṃ **vessānaro.** Hutaṃ haviṃ asati bhuñjatīti **hutāso.** Dhanañjayo, jalano, āsayāso, rohitasso, sattācci, sukko, citrabhānu, vibhāvasu, suciiccādīnipi aggissa nāmāni.

Sikhādittayaṃ aggijālāyaṃ. Sinoti nisānī bhavatīti **sikhā, ''si** nisāne''ti **kātanta** dhātu,

khapaccayo. Jalatīti **jālā.** Accate pujjate aneneti **acci.** Sikhā jālā bhiyyo rūpantarā itthiyaṃ, acci pana apume.

35. Dvayaṃ aggikaṇe [tīsu phuliṅgo’ggikaṇo (amara 1.60) phuliṅgānīti aggikaṇāni (ma. ni. ṭī. 3.65)]. Vividhāsu disāsu phullaṃ gacchatīti **vipphuliṅgaṃ.** Tathā **phuliṅgaṃ. Sabbadharakate** pana ‘‘phuliṃ gacchatīti phuliṅgo’’ti vuttaṃ. Tikaṃ chārikāyaṃ. Malīnakaṃsavatthādīnaṃ taṃ dittiṃ seti pavattetīti **bhasmaṃ, ma**paccayo, bhasati vā adho patati vatthādīnaṃ malametenāti **bhasmaṃ.** Kaṃsādīnaṃ sukkabhāvatthaṃ icchitabbattā iṭṭhi abhilāso sobhanaṃ etassā atthīti **seṭṭhi,** ‘‘sapakkhako salomako’’tyādīsu viya **sa**saddassa vijjamānatthattā. Malassa saraṇaṃ karotīti sārikā, sā eva **chārikā,** yathā ‘‘saḷāyatana’’ntyādīsu.

36. Dvayaṃ uṇhachārikāyaṃ. Uṇhattā kukkuṃ kucchitaṃ lātīti kukkulo, ‘‘kukku vidatthiyaṃ hatthe, pakoṭṭhe kucchitepi ce’’ti hi **nānatthasaṅgahe** vuttaṃ. Kukkuṃ vā hatthaṃ lunāti chindati dahatīti kukkulo, so eva **kukkuḷo**. Uṇhameva bhasmaṃ **uṇhabhasmaṃ,** tasmiṃ. Tikaṃ dittakaṭṭhādindhane. Aṅgati hāniṃ gacchatīti **aṅgāro, āra**paccayo, punnapuṃsakoyaṃ. ‘‘Alāte’nitthi kuje’ṅgāro’’ti hi **tikaṇḍasese** [tikaṇḍasesa 3.329] vuttaṃ. Hānimeva lāti, na ṭhitiṃ visesañcāti **alātaṃ.** Uddhaṃ dhūmaṃ muñcatīti ummutaṃ, tadeva **ummukaṃ.** Pañcakaṃ kaṭṭhādindhane. Santamaggiṃ edhayati vaḍḍhayatīti **samidhā.** Edhayatīti **idhumaṃ,** umo. Edhayatīti **idho.** Upādiyate aggineti **upādānaṃ.** Edhayatīti **indhanaṃ.**

37. Pañcakaṃ āloke. Obhāsati dippatīti **obhāso.** Pakāsati dippatīti **pakāso.** Ālocayati passati etenāti **āloko,** āloketi vā etenāti **āloko, ‘‘loka, loca** dassane’’ti dhātudvayapāṭhato. Ujjotatīti **ujjoto,** andhakāraṃ viddhaṃsento jotatīti vā **ujjoto.** Ā samantato tapati dippatīti **ātapo. Samā**ti ete pañca tulyatthāti bhāvo.

Dasakaṃ vāte. Āhāro viya pāṇabhūtopi kadāci satte māretīti māruto, sova **māluto.** Punāti saṅkārādikanti **pavano.** Vāyati gacchatīti **vāyu,** vāyati vā pupphādīnaṃ gandho yena so **vāyu.** Tathā **vāto.** Ananti pāṇantyaneneti **anilo,** ilo. Santaṃ niccalaṃ īrayati kampetīti **samīraṇo,** samīrituṃ kampituṃ sīlamassāti vā **samīraṇo.** Gandhaṃ vahatīti **gandhavāho,** ṇo. **Vāyo vāyu**sadiso, ubhayatrāpi **yā**gamo. Samantato īrati khipati rukkhādayoti **samīro.** Sadā sabbadā gati yassa **sadāgati.** Sasano, gandhavaho, āsugo, maruto, jagatipāṇo, pavamāno, pabhañjano iccādīnipi vātanāmāni.

38. Ime cha vakkhamānā **vāyubhedā** vāyuvisesā, uddhaṃ gacchatīti **uddhaṅgamo,** uccārapassāvādīnaṃ nīharaṇavasena adhobhāgaṃ gacchatīti **adhogamo.** Kucchimhi udare tiṭṭhatīti **kucchiṭṭho.** Koṭṭhe ante seti tiṭṭhatīti **koṭṭhāsayo.** Punappunaṃ sasanti yena **assāso,** bahinikkhantavāto. Passāsoti antopavisanakavātopi ‘‘assāso’’ti etena saṅgayhate sahacāritattā. Sabbaṅgesu anusarati sīlena sedalohitādisampādanatoti **aṅgānusārī. Amarakose** panāyaṃ vāto ṭhānabyāpārabhedena pañcadhā kathito [pāṇo’pāno samānocodānabyānā ca vāyavo sarīraṭṭhā ime (amara 1.67)], **ṭīkāya**ñcassa –

> ‘‘Hadaye pāṇo gude’pāno, samāno nābhimajjhaṭṭho;
> Udāno kaṇṭhadese tu, byāno sabbaṅgasandhisu [hadaye pāṇo gude’pāno, samāno nābhisaṇṭhito; udāno kaṇṭhadesaṭṭho, byāno sabbasarīrago iti ṭhānaninṇayo (cintāmaṇiṭīkā)].

Tatrapāṇoannappavesādikaro. Apāno muttakarīsasukkavisaṭṭhikaro. Samāno majjhe annapacanādikaro. Udāno bhāsitagītādikaro. Byāno sedarattasavanummesanimesagatyādikaro [khedaceṭṭhāummesanimmesagatyādikaro (ka.)]. Pakaṭṭhena anantyanena bhattādippavesanatoti **pāṇo.** Muttādikaṃ apanetvā anantyanenāti **apāno.** Sammā ananti anena bhuttaparipācanatoti **samāno.** Uddhamanantyanena bhāsitādo sāmatthiyajananatoti **udāno.** Visesena anantyanena sedarattasemhādi [khedaceṭṭhādi (cintāmaṇiṭīkā)] sampādanatoti **byāno’’**ti [taṃbyāpārā ca yathā – annappavesanaṃ muttā-dyussaggo’nnavipācanaṃ bhāsaṇādi nimesādi, taṃbyāpārā kamā ime (cintāmaṇiṭīkā)] vuttaṃ.

39. Dvayaṃ antopavisanakavāte. Ānaṃ vuccati bahinikkhamanavāto, tato apagataṃ **apānaṃ.** Assāsato apagato **passāso.** Dvayaṃ bahinikkhamanavāte. Ādimhi pavatto sāso **assāso.** Ananti pāṇantyaneneti ānaṃ, ādimhi pavattaṃ ānaṃ **ānaṃ,** ekassākārassa lopo.

40. **Vegakhippā**dayo vātadhammattena niccappavattikā iti tappakkame [tappakkamena takkamena (ka.)] uccante. Tatra **rayan**taṃ vege. Sabbatra karaṇasādhanaṃ. Icchitaṭṭhānaṃ vajanti pāpuṇanti etenāti **vego.**

‘‘Kriyāvācittamākhyātuṃ, ekekattho nidassito;
Payogatonugantabbā, anekatthā hi dhātavo’’ti [candradhātupāṭhe].

Vuttattā **vaja**dhātu pāpuṇanepi pavattati, evaṃ sabbatra, **a**kārassa **e.** Javanti etenāti **javo,** rayanti gacchanti etenāti **rayo.**

Khippādinavakaṃ sīghe. Atha javasīghānaṃ ko bhedo? Savegagativacanā **javā**dayo, **sīghā**dayo tu dhammavacanā, tathā ca ‘‘sīghaṃ pacati [passati (ka.)], sīghaṃ gacchatī’’ti payogo, na tu ‘‘javaṃ pacati, javaṃgacchatī’’ti pana payogo. ‘‘Vegena gacchati, javena gacchatī’’tyādīsu kathaṃ? Tatra bhedassa vattumicchitattā na doso. Khippati peratīti **khippaṃ, khipa** peraṇe. Sayatīti **sīghaṃ, sī** saye, **gha**paccayo. Byuppatti hi yathā kathañcipi bhavati, saññā tu lokatovāvagantabbā, sabbatrevaṃ. Taratīti **turitaṃ.** Laṅghatīti **lahu, laṅgha** gatisosanesu, **gha**ssa **ho,** niggahītalopo, **u**paccayo ca, lahupariyāyo **laghu**saddopyatthi. Asati khepatīti **āsu,** u. Taratīti **tuṇṇaṃ,** rassa **ṇo.** Arati gacchatīti **araṃ.** Na vilambīyati na ohīyatīti **avilambitaṃ, labi** avasaṃsane. Tuvaṭṭati sayatīti **tuvaṭṭaṃ,** turitabhāvena vattatīti vā **tuvaṭṭaṃ, rita**lopo.

41. Ariyāsāmaññassa pubbaḍḍhaṃ santate. Ettha ca aṭṭhasu gaṇesu chaṭṭho sabbalahuko, tatopare chaggaṇā sa, bha, sa, bha, bha, bhā, aṭṭhamo go. Samantato tanotīti **satataṃ.** Nāsabhāvena na iccaṃ na gantabbaṃ **niccaṃ,** nāsaṃ vā na gacchatīti **niccaṃ.** ‘‘Nāgo’’tyādīsu viyāti etthāpi na doso, tassa **co.** Na viramatīti **avirataṃ.** Na āramatīti **anārataṃ.** Samantato, punappunaṃ vā tanotīti **santataṃ.** Na avaramatīti **anavarataṃ.** Sadā dhavati gacchatīti **dhuvaṃ.** ‘‘Dhu gatitheriyesū’’ti **kātanta**dhātu.

Vipulāḍḍhaṃ atisaye. Ettha hi ayugapāde dvādasamattā, yuge aṭṭhārasamattā, sabbāsu ariyāsu paṭhame pāde dvādasamattā, dutiye aṭṭhārasa, tatiye dvādasa, catutthe pañcadasa. Yadā pana paṭhamatatiyesu parihāyanti, tadā yuge adhikā honti, idaṃ vipulālakkhaṇaṃ. Atha satatātisayānaṃ ko bhedo? Satataṃ santati avicchedokriyantarehi abyavadhānaṃ, atisayo tu ponopuññaṃ, pakaṭṭho ca. Tesu ponopuññaṃ kriyābyāvutti, pakaṭṭho tu kriyāvayavānaṃ ukkaṃsatā. Bhāsati sabbesanti **bhusaṃ,** **ā**ssa **u.** Bhassati adho patatīti vā **bhusaṃ. Bhasa** adhopatane, **a**ssa **u.** Atisayanaṃ **atisayo,** atikkamitvā vāsayanaṃ pavattanaṃ **atisayo.** Dahati sabbanti **daḷhaṃ, ha**to pubbe **ḷo,** dalati vidārayatīti vā **daḷhaṃ, ha**paccayo, dahanto lātīti vā **daḷhaṃ,** vaṇṇavipariyayo, abhisayo ca daḷhañca atisayadaḷhā. Tarati atikkamatīti **tibbaṃ, ra**ssa **vo, a**ssa **i.** Eti gacchatīti eko, so eva **eka**ntaṃ, ekaṃ tarati atikkamatīti vā **eka**ntaṃ. Mattato atikkantaṃ **atimattaṃ.** Bahuṃ lātīti **bāḷhaṃ, u**lopo, vaṇṇavipariyayo ca **ha**saddo. Ativelaṃ, accatthaṃ, nibbharaṃ, nitantaṃ, gāḷhaṃiccādīnipi atisaye.

Dabbaṃ satvaṃ, taṃviparīte dhammamatte vattamānā **bāḷha**pariyantā **khippā**dayo **atisayaṃ** vinā **paṇḍake** napuṃsake vattanti. Khippaṃ bhavati [‘‘khippa bhavabhī’’ti padadvayaṃ adhikaṃ viya dissati], atisayo pulliṅgo, assa guṇassātisayo, assa dabbassātisayo iti. ‘‘Khippaṃ bhuñjati, satataṃ juhoti, satataṃ ramaṇīyo’’iccatra tu kriyāvisesanattāyeva paṇḍakattaṃ. **Tesu** khippādīsu ye **dabbagā** dabbābhidhāyino, te **tīsu** liṅgesu. ‘‘Dabbadhammo liṅga’’nti dassanantaraṃ. Yathā khippā jarā, khippo maccu, khippaṃ gamanaṃ. Santatā taṇhā, santataṃ dukkhaṃ, santato ākāso. Atimattā kriyā, atimatto naro, atimattaṃ padaṃ iccādi.

42-43. Dvādasakaṃ māre. Haranayanaggidaḍḍhattā [tinayanaggidaḍḍhattā (ka.)] natthi viggaho sarīrametassa **aviggaho.** Kāmayati raticchaṃ uppādayatīti **kāmo,** kāritantā **a**paccayo. Siṅgārarūpena

pāṇīnaṃ manasi bhavatīti **manobhū.** Pañcakāmaguṇesu madayatīti **madano.** Lokānaṃ antaṃ vināsaṃ karotīti **antako.** Vase vatteti sīlenāti **vasavattī.** Pāpaṃ icchati karoti, tena yuttoti vā **pāpimā.** Parato jāyatīti pajā, acchandikā, tāsaṃ pati **pajāpati.** Ye kusaladhammesu pamattā, tesameva bandhu **pamattabandhu.** Kaṇhadhammayuttatāya **kaṇho.** Kusaladhamme māretīti **māro.** Akusaladhamme na muñcatīti **namuci.** Mīnaketano, kandappo, dappako, anaṅgo, pañcasaro, sambarāri, manasijo, kusumesu, anaññajo, pupphadhanvā, ratipati, makaraddhajoiccādīnipi viṇhusutassa kāmassa nāmāni.

Taṇhā aratī ragā ceti etā tisso **tassa** mārassa dhītaro. Yo taṃ passati, taṃ tasitaṃ karotīti **taṇhā, sa**lopo, ṇhā ca. Paresaṃ kusaladhammesu aratiṃ karotīti **aratī.** Rajjanti etthāti **ragā. Tassa** mārassa hatthī girimekhalo nāma. Sarīramahantabhāvena girisadisattā giri viyāti giri. Mārena mamāyanavasena ''ayaṃ me hatthī mekhalo nāma hotū''ti katanāmattā mekhalā viyāti mekhaloti samuditanāmadvayena ekameva hatthiṃ vadati, yathā ''vajirāsani, sītuṇha''nti.

44. Tikaṃ yame. Pajāsaṃyamanato yamā, maccuppabhutayo assa kiṅkārā, tesu rājateti **yamarājā.** Tedhātukesupi āṇāpavattakattā mahanto visayo etassa visayī, ṇī, so eva **vesāyī.** Yattha lakkhaṇena na sijjhati, tattha sabbatra ''yadādinā vā niruttinayena vā saddasiddhi veditabbā''ti hi pubbe vuttaṃ, dukkhajanakattā vā visadisaṭṭhānaṃ gacchantīti vesā, nerayikā, tesaṃ adhipatibhāvena ayati pavattatīti **vesāyī,** ī. Yamānaṃ rājā **yamo.** Dhammarājo, katanto, samavattī, kālo, daṇḍadharo, antakoiccādīnipi yamassa nāmāni. **Assa** yamassa āvudhaṃ nayanameva. Tena kira kodhacittena olokitamattena sattānaṃ sarīrāni ātape khittaghatapiṇḍāni viya vilīyantīti.

Dvayaṃ asurabhede. Etesañhi satipi devabhāve heṭṭhā nivāsitabhāvasāmaññato ettha vacanaṃ, mārassa pana sattānamanatthakārakatāsāmaññena yamena saddhiṃ vacanaṃ takkarattā. Yuddhādīsu vepitaṃ kampitaṃ cittametassa **vepacitti** [saṃ. ni. aṭṭha. 1.1.256]. Puṇṇaṃ lomaṃ yassa so **pulomo,** pulāmahatī umā kitti, kanti vā yassāti **pulomo.** ''Umātasīhemavati-haliddākittikantisū''ti hi **nānatthasaṅgahe** vuttaṃ. Ayaṃ pana sakkassa bhariyāya sujātāya pitā. Dvayaṃ kinnare. Assamukhanarasarīratāya kucchito puriso, kiñci vā puriso, purisasadisoti vā **kimpuriso.** Evaṃ **kinnaro.** Turaṅgavadana, assamukhādīnipi kinnarassa nāmāni.

45-46. Addhapajjena ākāsassa nāmāni. Tesaṃ tesaṃ vatthūnaṃ antaraṃ nānattaṃ ikkhate loko ettha, anenāti vā **antalikkhaṃ, ra**ssa **lo.** Ikkhanaṃ vā dassanaṃ ikkhā, tassa antaraṃ kāraṇaṃ **antalikkhaṃ.** Khanati byavadhānanti **khaṃ,** kvi. Sabbagahagāmaṇino ādiccassa patho maggo **ādiccapatho.** Na bhavatīti **abbhaṃ.** Gacchantyanena devāti **gaganaṃ,** yu, massa **go.** Ambate saddāyate atrāti **ambaraṃ,** ro. **Haya** gatimhi, visesena hayati gacchati sabbatrāti **vehāso, ya**ssa **so,** vigato vā hāso cittassa etthārammaṇālābhatoti **vehāso.** Anilassa vātassa patho **anilapatho.** Bhusaṃ kāsante dippante padatthā etenāti **ākāso,** na kassati na vilekhīyatīti vā **ākāso.** Na bhavati ettha kiñcipi vatthūti **nabhaṃ,** natthi bhūmi etthāti vā **nabhaṃ,** na bhāyanti pakkhino anena, etthāti vā **nabhaṃ.** Vino pakkhino hayanti gacchanti etthāti **vehāyasaṃ,** aso. Tārā vuccanti nakkhattādayo, tesaṃ patho **tārāpatho.** Surānaṃ devānaṃ patho **surapatho.** Na haññateti **aghaṃ, hana**ssa **gho.** Anantaṃ, visaṇupadaṃiccādīnipi ākāsassa nāmāni.

47-48. **Meghādye**kādasakaṃ meghe. Mehati gharati secatīti **megho.** Vāriṃ vahatīti **valāhako, vāri**saddassa **vo, va**ssa **lo** [pāṇini 6.3.109; moggallānapañcikā 1.47; nīti-sutta 1340, 1343]. Dibbanti vuḍḍhiṃ virūḷhiṃ gacchanti lokā anenāti **devo.** Pajānaṃ lokānaṃ annaṃ bhojanaṃ bhavati etenāti **pajjunno,** akārassukāro. Ambuṃ udakaṃ dhāretīti **ambudharo.** Lokānaṃ santāpaṃ hantīti **ghano, ha**ssa **gho.** Jaladhāraṃ dhāretīti **dhārādharo.** Jīvanaṃ jalaṃ mūtaṃ bandhamaneneti **jīmūto, vana**saddalopo, lokānaṃ vā jīvitaṃ munāti bandhatīti **jīmūto, vita**lopo, **jīvita**ssa **jī** ādeso vā [pāṇini 6.3.109; moggallānapañcikā 1.47; nīti-sutta 1340, 1343]. Evaṃ aññatra. Vāriṃ vahatīti **vārivāho.** Ambuṃ dadātīti **ambudo.** Āpaṃ bharatīti **abbhaṃ,** kvi, **pa**ssa **bo.**

Tikaṃ vuṭṭhiyaṃ. Vassati siñcatīti **vassaṃ, vassa** secane. Evaṃ **vassanavuṭṭhiyo.**

Pañcakaṃ vijjuyaṃ. Satataṃ īrati kampatīti satero, **ta**lopo, so eva **sateritā.** Khaṇamattampi na

tiṭṭhatīti **akkhaṇā.** Kuṭilaṃ aciraṭṭhāyitattā virūpaṃ hutvā javatīti **vijju.** Vijjotatīti **vijjutā.** Aciraṃ pabhā yassa **acirappabhā.**

49. Catukkaṃ meghanāde. Meghānaṃ nādo **meghanādo.** Dhanīyate **dhanitaṃ**[thanitaṃ (sī.)], **dhana** sadde. Gajjanaṃ **gajjitaṃ, gajja** sadde. Rasīyate **rasitaṃ. Ādi**nā harādādi [sabbatra napuṃsakebhāve to, ādinā svanitadhanitādayo (cintāmaṇiṭīkā), ādinā dhanitaharādarāsādayo (byākhyāsudhāṭīkā)]. Dvayaṃ sakkadhanumhi. Indassa āvudhaṃ dhanu ca **indāvudhaṃ, indadhanu** ca. Vātena khittamambu **vātakkhittambu,** bindu. Sītaṃ karotīti **sīkaro,** siñcatīti vā **sīkaro, cassa ko, aro** ca, vātavasena vā tato tato saratīti **sīkaro, assa ī,** majjhe **kā**gamo ca.

50. Tikaṃ jaladhārāyaṃ. Vegato jaladhārānaṃ saṃ bhusaṃ patanaṃ āsāro, punappunaṃ saratīti **āsāro.** Vegaṃ dhāretīti **dhārā.** Adho patatīti **sampāto, saṃ**saddo adhobhāge [vegato jaladhārānaṃ sambhūya patanaṃ dhārāsampāto, sara gatiyaṃ ghau iti āsāro (cintāmaṇiṭīkā)]. Dvayaṃ vassopale. Karena hatthena gayhupagattā **karakā,** jalaṃ piṇḍaṃ karotīti vā **karakā,** ''vassopale tu karakā, karakopi ca dissate''ti **ruddo, kara**saddotra. ''Karo vassopale pāṇi-soṇḍāpaccāyaraṃsisū''ti **nānatthasaṅgahe** vuttaṃ. Ghanato, ghanakāle vā sañjātaṃ upalaṃ silā **ghanopalaṃ.** Duṭṭhu dinaṃ **duddinaṃ,** ayaṃ **duddina**saddo meghacchannāhe vattati, asobhanatthopyatthi **duddina**saddo, aguṇavacanatāyaṃ vāccaliṅgo.

51-52. Chakkaṃ tirodhāne. **Dhara** āvaraṇe, **apā**dipubbo. Apidharati āvuṇotīti **pidhānaṃ, a**lopo. Apadharatīti **apadhāraṇaṃ.** Tiro dharati pidahatīti **tirodhānaṃ.** Antaraṃ dharatīti **antaradhānaṃ,** niggahītalopo. Apidharatīti **apidhānaṃ.** Ettha ca **apā**diupasaggā dhātuno āvaraṇatthajotakā. Chādayatīti **chādanaṃ.** Byavadhā, antaradhiiccādayopi tirodhāne.

Sāddhapajjena candassa nāmāni. Indati nakkhattānaṃ paramissariyaṃ karotīti **indu.** Candati hilādayati sukhayati pajanti **cando.** Nakkhattānaṃ rājā **nakkhattarājā.** Umā kanti, tāya saha vijjatīti **somo,** sukhaṃ abhissavatīti vā **somo, ma**paccayo. Nisaṃ rattiṃ karoti, tattha vā karo raṃsi etassa **nisākaro.** Andhakāraṃ usenti dahanti vināsentīti osā, raṃsayo, te ettha dhiyanti patiṭṭhahantīti osadhi, tārāviseso, tassa īso pati **osadhīso.** Himo sītalo raṃsi yassa **himaraṃsi.** Saso aṅko lakkhaṇaṃ yassa **sasaṅko.** Candaṃ kappūraṃ māti sadisaṃ nayatīti **candimā. I**kārādeso. Sasalakkhaṇamettha atthi **sasī**. Sasati vā hiṃsati uṇhaguṇanti **sasī, ī**paccayo tadupalakkhite tadupacāraṃ. Sītā raṃsayo yassatthīti **sītaraṃsi.** Nisāya rattiyā nātho tadālaṅkārabhāvatoti **nisānātho.** Uḷūnaṃ tārānaṃ rājā **uḷurājā.** Māti attānaṃ kappūrena sadisaṃ karotīti **mā, mā**saddoyaṃ pume, taṃsahacaraṇato uḷurājādayopi. Himaṃsu, kumudabandhu, vidhu, sudhaṃsu, subbhaṃsu, nisāpati, migaṅko, kalānidhi, dvijarājo, sasadharo, nakkhattesoiccādīnipi candassa nāmāni.

53-54. Soḷasannaṃ bhāgānaṃ pūraṇo **soḷasamo** bhāgo candassa kalā, **kala** saṅkhyāne, kalīyate ekādinā saṅkhyāyateti **kalā.** Dvayaṃ candassa sarīre. Maññate ñāyate aneneti **bimbaṃ. Mana**to **va**paccayo, nipātanā massa **bo,** assi, **nassa mo, vassa bo, bimba**saddo anitthiyaṃ. Maṇḍayateti **maṇḍalaṃ,** alo, itthiyaṃ maṇḍalī, ayaṃ tīsvapi [bimbo anitthī, maṇḍalaṃ tīsu (amara 3.15)].

Pādahīnapajjena addhabhāgo. Asati khepeti samudāyanti **aḍḍho,** to. Tathā **addho. Upaḍḍho**ti upasaggena padaṃ vaḍḍhitaṃ, ete tayo pume. Khaṇḍayati samudāyanti **khaṇḍaṃ.** Sakyate ubbāhanādīsu thokattāti **sakalaṃ,** alo, **khaṇḍasakalā** vā pume, satthe rūpabhedato napuṃsake. Ete ca **aḍḍhā**dayo tayo asame bhāge pume, same tu napuṃsaketi rūpabhedenāha ''addhaṃ vuttaṃ same bhāge''ti. Khaṇḍādidvayaṃ pana asamepi vattamānaṃ punnapuṃsake vattati, tasmā ''addhaṃ vuttaṃ same bhāge''ti ettha ''aḍḍhaṃ, upaḍḍha''nti idaṃ dvayampi saṅgahitaṃ [asamabhāge pumāni, same aṃse napuṃsakattaṃ rūpabhedato, upacārato tabbhāgavati vāccaliṅgo – addhā sāṭī, addhaṃ vatthaṃ addho kambalo (cintāmaṇiṭīkā)].

Pasādādayo cande avassambhāvino, aññatra tu pāsaṅgikā iti candapakkame uccante. Visesena sādayati pasādayatīti **pasādo.** Evaṃ pasanno, so eva **pasannatā.**

Tikaṃ candappabhāyaṃ. Kumudassāyaṃ vikāso [vikāro (ka.)] **komudī.** Candaṃ ācikkhati paṭipādayatīti **candikā.** Juti assātthīti **juṇhā. Ta**ssa **ṇo, ha**paccayo ca, candassa vā jutiṃ sobhaṃ nayhati bandhatīti **juṇhā.**

Catukkaṃ sobhanamatte. Kanati dippatīti **kanti, kana** dittiyaṃ, kāmīyatīti vā **kanti.** Sundaraṃ bhāti dippatīti **sobhā.** Jotayatīti **juti.** Chādayatīti **chavi. Chada** saṃvaraṇe, **vi**paccayo, **da**lopo.

55. Sattakaṃ lakkhaṇe. Kaṃ attānaṃ laṅkayati hīnaṃ karotīti **kalaṅko.** Lañchate lakkhate aneneti **lañchanaṃ**. Lakkhyate aneneti **lakkhaṃ.** Tathā **lakkhaṇaṃ.** Aṅkīyate lakkhyate aneneti **aṅko.** Abhi visesaṃ jānāti etenāti **abhiññāṇaṃ.** Cihīyati lakkhīyati aneneti **cihanaṃ. Ciha** lakkhaṇe.

Sabbāsaṃ sobhānaṃ majjhe paramā sobhā susamā nāma, sobhanaṃ samaṃ sabbaṃ assaṃ **susamā,** seṭṭhā sobhā.

56. Guṇe phoṭṭhabbavisese **sīta**nti napuṃsakaṃ bhavati. Devadattassa sītaṃ vattati. Sītādayo tayo **guṇīliṅgā** guṇino liṅgaṃ gaṇhanti, taṃ yathā – sītalā bhūmi, sītalaṃ jalaṃ, sītalo vāto. Uṇhābhitattehi sevīyatīti **sītaṃ,** tena yutto **sīto. Sasa** gatiyaṃ, iro, ittañca, sītatthikena sarīyatīti vā **sisiraṃ.** Sītaṃ guṇaṃ lātīti **sītalo.**

Mahikāntaṃ hime. Hiṃsatīti **himaṃ, sa**ssa **mo,**niggahītalopo ca. **Tuha** adane, tohati hiṃsatīti **tuhinaṃ,** ino. Uparito savatīti **ussāvo.** Nīharanti nissasantyaneneti **nīhāro,** natthi īhā vā etasmā hetubhūtāti **nīhāro,** āro. Mahīyate rāgīhīti [vācābhi (cintāmaṇiṭīkā)] **mahikā,** ṇvu.

57. Chakkaṃ nakkhatte. Punappunaṃ udayattā na khīyate **nakkhattaṃ,** attano gamanaṭṭhānaṃ na kharati na vināsetīti vā **nakkhattaṃ,** atha vā **nakkha** gatiyaṃ, nakkhatīti **nakkhattaṃ.** Jotati subhāsubhanimittaṃ pakāsetīti **joti, nakkhatta bhaṃ**saddehi sahacaraṇato napuṃsake. Yathāvuttaṃ nimittaṃ bhāti pakāsetīti **bhaṃ.** Kattabbaṃ taranti lokā etāyāti **tārā,** attano vīthiṃ tāyati arati gacchatīti vā **tārā,** tāreti vā loke ahitatoti **tārā,** ayañca **tārakā, uḷu** ca ete tayo apume. Tarā eva ṇvu, **tārakā** [tārā eva tārakā ṇvu (ka.)]. Uccaṃ lavati [ulayati (ka.)] gacchatīti ulu. So eva **uḷu.** Na kevalaṃ tārakā eva apume, atha kho uḷu cāti **ca**saddattho. Uḷusahacariyato pakkhe napuṃsake ca.

58-60. **Assayujā**dayo **revatyantā** sattādhikavīsatārakā nakkhattā nāma honti. Tāni ca nakkhattāni ākāse yathāṭhitāni kamatoyeva ettha kathitāni, na uppaṭipāṭiyā. Vakkhati ca ‘‘kamato sattādhikavīsati nakkhattā’’ti. Assarūpayogato **assayujo.** Yamasadisattāsabbatra bharatīti **bharaṇī.** Yu, ī. Aggisadisattā kantati chindatīti **kattikā,** karoti tasmā vā **katthikā,** kattikāya sahitā **sakattikā.** Bharaṇī, rohiṇī vā. Kamalasambhavattā kamale ruhati vaḍḍhatīti **rohiṇī.** Migasīsaṇṭhānattā tārāpuñjo **migasiraṃ,** chaṭṭhīsamāso uttarappadhānattā napuṃsakattaṃ. Ruddarasāvaṭṭhitakodharuddasadisattā kadāci adati ghasatīti **addā.** Punappunaṃ sattesu hitaṃ vassatīti **punabbasu, vassa** secane. Poseti kriyāni, posentyasminti vā **pusso.** Bhujagasadisattā na silisyate nāliṅgyateti **asileso.**

Mahīyate kāriyatthikehīti **maghā** [māghā (ka.)], hassa **gho.** Phalaṃ gaṇhāpetīti **phaggunī,** yu, ī. **Dve**ti pubbaphaggunī, uttaraphaggunī ceti dve. Hatthasaṇṭhānatāya **hattho.** Tacchakasadisattā vicittaṃ phalaṃ dadātīti **cittā.** Sobhanā āti, sāti vā tanuṃ karoti subhāsubhanti **sāti** [svāti (ka.)], subhāsubhaphaladānato vā **sāti, ‘‘sāti** dānāvasānesū’’ti hi **nānatthasaṅgahe** vuttaṃ, ayaṃ dvīsu. Visadisaṃ phalaṃ khaṇatīti **visākhā,** vividhā vā sakhā mittā yassā sā **visākhā.** Anurādhayati saṃsijjhati subhāsubhaphalametāyāti **anurādhā.** Guṇehi sabbāsaṃ vuḍḍhattā **jeṭṭhā.** Mūlati patiṭṭhāti subhāsubhaphalametthāti **mūlaṃ.** Āsāḷho nāma bhatīnaṃ daṇḍo, taṃsaṇṭhānattā **āsāḷhā** nāma dve nakkhattā pubbāsāḷhauttarāsāḷhavasena.

Savati subhāsubhaphalametenāti **savaṇo, savaṇam** vā. Dhanamesanti etthāti **dhaniṭṭhā,** dhanati vā vibhūti nidhānaṃ **dhaniṭṭhā.** Sataṃ bhisajā ettha, satabhisajānaṃ vā adhipati **satabhisajo.** Bhaddo go, tasseva padāni pādā assaṃ **bhaddapadā,** pubbabhaddapadā dve, uttarabhaddapadā dve, samūho cesaṃ catusaṅkhyāti bahuvacanaṃ. Rā vuccati dhanaṃ, tabbantatāya **revatī,** ākārasse,

revato vā isibhedo, tassa apaccaṃ **revatī.**

61. Dvayaṃ rāhuggahe. So vuccati saggo, tattha bhātīti **sobbhānu.** Rahati candādīnaṃ sobhaṃ jahāpetīti **rāhu.** Tamo, vidhuntudo, candādo, sehikeyotipi rāhussa nāmāni.

Sūra, canda, aṅgāraka, budha, jīva, sukka, asita, rāhu, ketūti ete sūrādayo navaggahā nāma.

Mesādiko dvādasakoṭṭhāso rāsi nāma. Ādinā usabha, methuna, kakkaṭa, sīha, kaññā, tulā, vicchika, dhanu, makara, kumbha, mīne saṅgaṇhāti.

Dvayaṃ bhaddapadanakkhattānaṃ nāmaṃ. Poṭṭho go [pāṭho bhaddo go (ka.)], tasseva padāni pādā assaṃ **poṭṭhapadā.**

62-63. Pajjadvayena sūriyassa nāmāni. Ā bhuso dippatīti **ādicco, ppa**ssa **cco.** Lokānaṃ sūrabhāvaṃ janetīti **sūriyo.** Tathā **sūro.** Sataṃ bahavo raṃsayo yassa **sataraṃsi.** Divā divasaṃ karotīti **divākaro,** divase vā karo ābhā yassa **divākaro, divā**saddoyaṃ sabbakārakavacano, na tu ādhāravacano eva. Visesena rocate dippateti **verocano.** Dinaṃ karoti, kumudānaṃ vā dinaṃ mākulyaṃ karotīti **dinakaro,** uṇho raṃsi yassa **uṇharaṃsi.** Pabhaṃ karotīti **pabhaṅkaro.**

Aṃsuno mālā, sā yattha atthi **aṃsumālī.** Dinānaṃ pati **dinapati.** Tapatīti **tapano.** Ravanti etena sattā pabhāvittāti **ravi.** Bhānu yassa atthīti **bhānumā.** Raṃsi yassa atthīti **raṃsimā.** Bhaṃ ābhaṃ karoti, tāsaṃ vā ākaro uppattiṭṭhānaṃ **bhākaro.** Bhāti dippatīti **bhānu.** Devehipi accate pūjīyateti **akko.** Sahassaṃ bahavo raṃsayo yassa **sahassaraṃsi.** Dvādasattā, pabhākaro, vibhākaro, vikattano [vissakammunā vikattito, kammani yu (cintāmaṇiṭīkā)], mattaṇḍo, divamaṇi, taraṇi, mitto, citrabhānu, vibhāvasu, gahappati, haṃso, savitāiccādīnipi sūriyassa nāmāni.

64. Pajjena sūriyādīnaṃ raṃsippabhānaṃ nāmāni. Rasanti taṃ sattāti **raṃsi.** Ā bhuso bhātīti **ābhā.** Pakārena bhātīti **pabhā.** Dippatīti **ditti.** Rocate dippateti **ruci.** Dīdhyati dippatīti **dīdhiti.** Dippatīti vā **dīdhiti, pa**ssa **dho, i**kārāgamo. Miyyante khuddajantavo aneneti **marīci,** īci. Asati gacchati disantanti **aṃsu,** ussāgamo. **Marīci**sahacaraṇato **dīdhityā**dayo [khalitapāṭho (?), savarasāmī tu aṅguli kākalisāri sarāri tumbiari susi dīmityattayo thīpumesu iccāha (cintāmaṇiṭīkā)] **bhānu aṃsu** ca dvīsu. **Maya** gamanattho daṇḍako dhātu [daṇḍakappakaraṇe āgatadhātūti attho, niruttisāramañjusāṭīkāyaṃ 253.413 piṭṭhesu passitabbaṃ], **kha**paccayo **ū**kārāgamo, atha vā **mā** māne, **ukha** gatyattho daṇḍako dhātu [daṇḍakappakaraṇe āgatadhātūti attho, niruttisāramañjusāṭīkāyaṃ 253.413 piṭṭhesu passitabbaṃ], māya mānāya ukhatīti **mayūkho** [māpasaṃ gaganaṃ pamāṇayaṃ ukhati gacchatīti pisodarādi (cintāmaṇiṭīkā)]. Kirati timiraṃ **kiraṇo.** Kirati timiraṃ **karo.**

65. Dvayaṃ ādiccamaṇḍalotikhyāte uppātādijāte raṃsimaṇḍale. Sūriyassa pari samantato dhīyate **paridhī,** pari samantato visatīti **pariveso,** sūriyaṃ vā pariveṭhayatīti **pariveso. Ṭha**ssa **so.** Upasūriyakaṃ, maṇḍalanti dvepi paridhino nāmāni.

Dvayaṃ marīcikāyaṃ. Marīcisadisatāya **marīci.** Migānaṃ taṇhā pipāsā yassaṃ jalābhāsattā sā **migataṇhikā.**

Sūriyassa udayato pubbe **uṭṭhitaraṃsi** uggataraṃsi aruṇo nāma siyā. Aruṇavaṇṇatāya arati gacchatīti **aruṇo.** Sūrasūto, anūru, kassapeyyo, kassapi, garuḍāggajotipi aruṇassa nāmānīti. Ākāsavaṇṇanā.

66-67. Catukkaṃ kāle. Kalyante saṅkhyāyante āyuppamāṇādayo anenāti **kālo,** karaṇaṃ vā kāro, bhāve ṇo, so eva **kālo,** na hi kriyāvinimutto kālo nāma koci atthi, mahākālassa pana sassatabhāvato atītādivohāro natthevāti avayavakālānaṃ samūhabhāvato sopi ''kālo''ti vutto. Sattānaṃ jīvitaṃ asati khepetīti **addhā, ta**ssa **dho, ā**kārantoyaṃ **addhā**saddo pume. Punappunaṃ etīti **samayo.** Vināsaṃ lātīti **velā,** vaṇṇalopo. Diṭṭho, anehotipi kālassevanāmāni.

Khaṇādayo pana **tabbisesā** tassa kālassa visesā bhedā. Ke te, kittakappamāṇā cetyāha **''khaṇo''**iccādi. Dasahi accharāhi aṅguliphoṭanehi lakkhito kālo khaṇo nāma, **khaṇu** hiṃsāyaṃ, khaṇotīti **khaṇo,** a. Dasa khaṇā layo nāma **bhave** bhavanti, etena vā vacanena vikabhisaṅkhyāpekkhinopi vācakā santīti gamyate. Layati gacchati, sattānaṃ jīvitaṃ lunanto vā ayati gacchatīti **layo.** Dasa layā khaṇalayo nāma, khaṇalayānaṃ samūhabhāvato. Te dasa khaṇalayā muhutto nāma **siyā** siyuṃ vā, ayamanitthī. **Huccha** koṭilye, kuṭilayati rattidivase subhāsubhadassanatoti **muhutto,** to, dhātuyādimhi **mu**kārāgamo, **ccha**lopo ca. Te dasa muhuttā khaṇamuhutto nāma.

Tikaṃ dine. Dibbanti kīḷantyasmiṃ **divaso,** so. Na jahāti paccāgamanaṃ **ahaṃ.** Ādadāti nibyāpāranti **dinaṃ,** ino, **ā**lopo ca, dibbati vā etthāti **dinaṃ, va**ssa **no.** Ghasaro [ghasati andhakāraṃ ro (cintāmaṇiṭīkā)], vāsarotipi dinassa nāmāni.

68. **Kalla**ntaṃ paccūse. Pabhātyasmiṃ lokoti **pabhātaṃ.** Tathā **vibhātaṃ. Usa** rujāyaṃ, paccūsati vināseti timiranti **paccūso.** Kalyante saṅkhyāyante anena saṅkhyādayoti **kallaṃ.** Ahomukhaṃ, ūsotipi paccūsassa nāmāni.

Dvayaṃ padose. Dosāya rattiyā ārambho **abhidoso.** Dosāya rattiyā pārambho **padoso.** Abhidhānato **pā**saddassa pubbanipāto, appadhānarasso ca, atha vā abhidussanti padussanti ca yattha sabbakammāni abhidoso padoso ca.

Tikaṃ sāyanhe. Sāyati dinaṃ avasāyatīti **sāyo,** sāyanto vā dinantaṃ karonto ayatīti **sāyo,** punnapuṃsake. Sammājhāyanti taṃ **sañjhā,** (''brahmuno tanu pitā lokassa janettī''ti hi āgamo nikāyantarikānaṃ.) [( ) etthantare pāṭho adhiko viya dissati] Dinānaṃ accayo atikkamo, avasānaṃ vā **dinaccayo.** Dinantotipi tasseva nāmaṃ.

Pubbaṇhāparaṇhamajjhanhavasena tividhā sañjhā [amara 4.3]. Pubbañca taṃ ahañcāti **pubbaṇhaṃ.** Aparañca taṃ majjhañca taṃ ahañceti **aparaṇhaṃ majjhanhaṃ.** Sabbatrāvayave samudāyopacārato ahassekadese **aha**saddoti kammadhārayo, tāsaṃ tissannaṃ sañjhānaṃ samāhāroti sañjhamityuccate. Samāharaṇaṃ samāhāro, ekībhāvo, so ca bhinnakālānaṃ na bhavatīti buddhiyā samakālaggahaṇato ekakālattā tasmiṃ abhidheyye digusamāso, tathā hi samāhāro samūho taṃsambandhe chaṭṭhiyāyeva bhavitabbanti cintento ācariyo na aññapadatthasamāso ayanti **ā**kārassāppadhāne rassattanti sañjhaṃ. Samāhāro bhāvo tassekattā ekavacanaṃ, kammavacane tu samāhāre tisso sañjhā samāhaṭāti paṭhamantānaṃ samāse sapadatthapādhānyā bahuvacanaṃ, rassābhāvo ca.

69. Pañcakaṃ rattiyaṃ. Nisati tanuṃ karoti sabbabyāpāraṃ **nisā.** Rajjanti rāgino atra **rajanī,** yu, ī. Rāti gaṇhāti abyāpāranti **ratti,**ti, rajjanti vā ettha **ratti.** Paṭhamamajjhimapacchimayāmavasena tayo yāmā pahārā yassā **tiyāmā.** Saṃvuṇoti dinaṃ **saṃvarī.** Nisīthinī, khaṇadā, khapā, vibhāvarī, tamassinī, yāminī, tamīiccādīnipi rattiyā nāmāni.

Candikāyuttā candappabhāya yuttā ratti juṇhā nāma, juṇhāyogato **juṇhā.** Tamo ussanno yassaṃ sā **tamussannā** ratti **timisikā** nāma, timisaṃ ussannaṃ etthāti **timisikā,** upadhāya ittañca.

70. Tikaṃ aḍḍharattiyaṃ. Majjhimāratti kammabhūtā ''nisītho, aḍḍharatto, mahānisā''ti ca vuccati. Nissate sayate asmiṃ **nisītho.** Aḍḍhañca taṃ ratti cāti **aḍḍharatto,** rattekadese **ratti**saddo, rattiyā aḍḍhanti vā **aḍḍharatto.** Mahatī ca sā nisā cāti **mahānisā.**

Catukkaṃ andhakāre. Andhaṃ hataṃ diṭṭhasattikaṃ lokaṃ karotīti **andhakāro.** Tamatīti **tamo,** atha vā tamanti ākaṅkhanti ratiṃ lokā ettha **tamo, tamu** ākaṅkhāyaṃ, **tama**saddo anitthī, taṃsahacaraṇato andhakāropi. Timisaṃ iso, atha vā **timu** temane, timanti ettha rāgenāti **timisaṃ. Timiraṃ,** pubbeva **ira**paccayo.

71. Catuddasannaṃ rattīnaṃ pūraṇī catuddasīsaṅkhāto kāḷapakkho ca ekagghano vanasaṇḍo ca

meghapaṭalañca aḍḍharatti ca etehi catūhi samannāgato tamo caturaṅgatamaṃ nāma.

72. Andhañca taṃ tamañcāti **andhatamaṃ,** yaṃ lokaṃ andhakāraṃ karoti. Ayaṃ **andhatama**saddo **ghanatame** bāḷhatame vattati.

Dvayaṃ pahāre. Paharīyate bheriyādi atrāti **pahāro,** pume saññāyaṃ **a**paccayo. **Yā** pāpuṇe mo, upayameti vā aho ratti cānena **yāmo, yami**to **ṇo.** Pahāro eva yāmo iti saññito **yāmasaññito.**

Dutiyā tithi pāṭipado nāma. Paṭipajjate cando khayaṃ, udayaṃ vā yassaṃ **pāṭipado.** Tatiyādī tithiyeva, na pāṭipado. Tanotīti **tithi,** atha vā **tā** pālane ithi. **Tithi**saddo dvīsu.

73. Dvayaṃ pannarasiyaṃ, pannarasannaṃ tithīnaṃ pūraṇī **pannarasī, paṇṇarasī**tipi pāṭho atthi. Dvayaṃ puṇṇamāyaṃ tithiyaṃ. Miyyate tithīnaṃ khayo vuḍḍhi cānena māso, cando, puṇṇo ca so māso cāti puṇṇamāso, tassāyaṃ tithi, puṇṇamāso yassamatthīti vā **puṇṇamāsī.** Puṇṇo mā cando yattha, puṇṇamassāyaṃ vā tithi **puṇṇamā,** ‘‘puṇṇimā’’ti pāṭhe pana sati candassa puṇṇabhāvo puṇṇo, tena nibbattā bhāvapaccayantā tena nibbatte imo dissati, lokāsayattā liṅgassa itthiliṅgattaṃ, sā puṇṇamā ekakalāhīne cande sati anumati nāma, anumaññante anugacchante devatāpitūhi saha yassaṃ sā **anumati.** Puṇṇe pana cande sā puṇṇamā rākā nāma, rāti dassanāvakāsaṃ **rākā,** ko [kalāhīne sā’numati puṇṇe rākā nisākare (amara 4.8)].

Aparā kāḷapakkhasambhūtāpannarasī pana amāvasī, amāvāsītipi uccate. Amā saha vasanti ravicandā yassaṃ **amāvasī, amāvāsī** ca dīghaṃ katvā, **amā**saddo sahattho abyayaṃ. Dasso [dassalā (ka.), dissante ravicandā atra, ‘‘gaṇakehī’’ti gha (cintāmaṇiṭīkā)], sūriyindusaṅgamoti tassāyeva nāmāni.

74. Saṭṭhighaṭikāhi lakkhito kālo ahoratto nāma. Ghaṭenti ahorattiyoti **ghaṭikā.** Aho ca ratti ca **ahoratto,** pume. Adiguttepi ahorattanti napuṃsakepi. **Te** pañcadasa ahorattā pakkho nāma. Pacanti pariṇamanti bhūtānyaneneti **pakkho.** Pubbāparabhūtā **te** ca pakkhā yathākkamaṃ **sukkakāḷā** sukkapakkhakāḷapakkhā nāma. **Jotisattha**kkamena sukkapakkho pubbasaññito, kaṇhapakkho aparasaññito. Tato eva māsavisese loke sakaparapakkhoti [lokepyaparapakkhoti (ka.)] rūḷhī. **Suca** soke, **sukko,** socanti ettha andhakārābhilāsinoti katvā, sūceti pakāsetīti vā **sukko.** Kirati sukkanti kāro, ṇo, sova **kāḷo,** kena vā jotinā arati ettha kāro, sova **kāḷo. Te duve** sukkakāḷapakkhā samuditā **māso** nāma. **Masi** parimāṇe, kammaniṇo.

75-76. Sāddhapajjena dvādasamāsānaṃ nāmāni. Cittāya paripuṇṇenduyuttāya yutto, upalakkhito vā māso **citto**, saṃyogantattā na vuddhi, evaṃ sabbatra. Paripuṇṇenduyuttataṃtaṃnakkhattanāmavasena dvādasannaṃ māsānaṃ nāmāni veditabbāni. Cittamāsādayo phaggunamāsapariyantā dvādasa koṭṭhāsā kamena māsāti ñeyyā. Pasatthatamattā jeṭṭhā, taṃyogā **jeṭṭho.** Asayho ravi atreti **āsāḷho. Y**assa **ḷo,** savantyasmiṃ **sāvaṇo,** yu. Phalantyatra **phagguno,** yu, **l**assa **go,** assa **u.** Kattikamāso pacchimakattiko nāma. Assayujamāso pubbakattiko nāma.

77. Dvayaṃ sāvaṇamāse. Antovīthito bahi nikkhamati sūriyo ettha, adhikaraṇe anīyo. Dvayaṃ cittamāse. Nānāpupphaphalavicittatāya lokānaṃ rammaṃ karoti, ramanti vā etthāti **rammako.**

78. **Kattikakāḷapakkhato** pacchimakattikato paṭṭhāya caturo caturo māsā **kamā** kamato hemantagimhānavassānasaññitā utuyo nāma honti. Himāni ettha santi hemo, so eva **hemanto,** ‘‘suttanto vananto’’ti yathā, hinoti vā hāniṃ gacchati sabbametthāti **hemanto, anta**paccayo, **mā**gamo ca. Girati pīḷayatīti **gimhāno,** māno, **ra**ssa **ho,** vaṇṇavipariyayo ca. Vassati ettha **vassāno**yu. **Utuyo dvīsū**ti paccāsatyā **utu**saddo eva dvīsu, na **hemantā**dayo, **amarakose** pana **utu**saddo pume vutto [amara 4.20].

79. Aññathāpi utubhedaṃ dassetuṃ ariyasāmaññamāha **‘‘hemanto’’**iccādi. **Vā** atha vā **vuttānusārena** ututtayapabhede vuttavacanassānusārena. Idaṃ pana ‘‘kattikakāḷapakkhato’’ti

vacanaṃ sandhāya vuttaṃ, tasmā kattikakāḷapakkhato pabhuti dve dve māsā **kamā** kamato hemanto, sisiro, vasanto, gimho, vassāno, sarado utūti cha **utū** bhavanti, punappunaṃ etīti katvā, tu, **i**ssa **u.** Sisiraṃ sītalaṃ, taṃyogā **sisiraṃ, vā**vidhānato na vuddhi, **ma**kāro padasandhikaro. **Vasa** kantiyaṃ. Vasīyateti **vasanto.** Pupphadhanuttā [pupphavantattā (ka.)] vā vasati kāmo ettha **vasanto.** Sarati pīḷayati asminti **sarado, ta**ssa **do.** Sā sunakhā ramanti etthāti vā **sarado, ma**ssa **do.**

80-81. Tikaṃ gimhe. Usati dahatīti **uṇho,** ṇho, **sa**lopo ca. Nidahante yasminti **nidāgho, ha**ssa **gho.** Girati pīḷayatīti **gimho,** mo, rassa **ho,** vaṇṇavipariyayo ca. Tikaṃ vassānotumhi. Vassati pavassati etthāti **vasso, vassāno, pāvuso** ca. Assa **u,** saṃyogalopo ca.

Vassānādikehi tīhi utūhi **dakkhiṇāyanaṃ** sūriyassa dakkhiṇadisāgamanaṃ bhavati, aññehi **tīhi** sisiravasantagimhehi **uttarāyanaṃ** uttaradisāgamanaṃ bhavati. **I** gatiyaṃ, bhāve yu, ayanaṃ. Pussasaṅkantimārabbha āsāḷhaṃ yāva ādiccassa uttarā gati **uttarāyanaṃ.** Āsāḷhasaṅkantimārabbha pussaṃ yāva dakkhiṇā gati **dakkhiṇāyanaṃ. Vassoyanadvaya**nti idaṃ ayanadvayaṃ sampiṇḍitaṃ vasso nāma. Vassanti etthāti **vasso,** vassakālena vā upalakkhito **vasso,** ‘‘citto, cakkhudasaka’’nti yathā.

Pajjaddhaṃ vasse. Saṃvasati ettha **saṃvaccharo,** charo, **sa**ssa **co,** ‘‘vaccharo’’tipi tasseva nāmaṃ. Natthi itthiliṅgattametesu **anitthī.** Paccāsatyā **sarado**pi taṃpaccāsatyā **hāyano**pi. Saradakālena lakkhito **sarado,** yathā ‘‘sotadasakaṃ, vesākho’’ti. Jahāti bhāveti **hāyano,** padatthe vā jahanto ayatīti **hāyano.** Samayati vikalayati bhāveti **samā, sama** vekalye. ‘‘Samā vasse thīliṅgo tu, samaṃ sabbasamānesū’’ti **ruddo.**

Sabbasattānaṃ sabbapārisadattā [sabbapaṭipadattā (ka.)] sabbavohārakusalatthaṃ kālādhikārattā parasamaye kathitaṃ devānaṃ vassappamāṇampi idhāharitvā dīpetabbaṃ. Tathā hi manussānaṃ māsena pitūnaṃ ahoratto, evaṃ manussānaṃ vassena devānaṃ ahoratto, tatrottarāyanaṃ devānaṃ dinaṃ, ratti pana dakkhiṇāyanaṃ, devatānaṃ saṭṭhyādhikāhorattisatattayena vassena dvādasavassasahassāni devānaṃ yugaṃ. Tena vuttaṃ –

‘‘Esā dvādasasahassī, yugākhyā parikittitā;
Etaṃ sahassaguṇitaṃ, aho brahmamudāhaṭa’’nti [‘‘vedadīpakaganthe’’ti nissaye].

Tañca narānaṃ catuyugaṃ dibbasahassadvayena brahmuno dve diveti. Kata, tetā, dvāpara, kalivasena catuyugaṃ. Tatra **katayugassa** manussasaṅkhyāya pamāṇaṃ aṭṭhavīsatisahassādhikāni sattarasavassalakkhāni, **tetāya** channavutisahassādhikāni dvādasavassalakkhāni, **dvāparassa** catusaṭṭhisahassādhikāni aṭṭhavassalakkhāni, **kalissa** bāttiṃsasahassādhikāni cattāri vassalakkhāni. Vuttañca –

‘‘Suññaṃ suññaṃ khaṃ nāgā, karamunisasino;
Māna’mādo yugassa, tetāya khaṃkhaṃsuññaṃ.

Rasanavasūriyā, vassasaṅkhyā pasiddhā;
Suññaṃ suññaṃ khaṃ vedā, rasabhujagamiti.

Dvāpare vassasaṅkhyā, suññākāsaṃkhaṃnetta-;
Guṇajalanidhayo, vassasaṅkhyā kalisse’’ti.

Piṇḍo cesa vīsativassasahassādhikāni tecattālīsavassalakkhāni. Vuttañca ‘‘khākāsasuññambaradantasāgarā catuyugānaṃ parimāṇasaṅgaho’’ti. Brahmuno ahorattena narānaṃ dve kappā.

Tatra aṭṭha nāgā, dve karā, satta munayo, eko sasī, cha rasā, dvādasa sūriyā, cattāro vedā jalanidhayo ca. Dve nettāni, tayo guṇā, bāttiṃsa dantā, saṅkhyāya pasiddhehetehi saṅkhyā gahetabbā. **Khākāsambara**saddā suññapariyāyā. Suññañca gaṇite bindunā saṅgahitaṃ.

Sabbañcetaṃ paṭiyugaṃ paṭilomena patthāraye. Tatra katayugassa patthāro yathā – 1728000. Tetāya yathā – 1296000. Dvāparassa yathā – 864000. Kalissa yathā – 432000. Catuyugapiṇḍassa ca yathā – 4320000. Yugānaṃ paṭipatthārañca piṇḍassa ca yathākkamaṃ antimaṃ bindumādāya paṭilomena gaṇaye. Taṃ yathā –

‘‘Ekaṃ dasa satañceva, sahassa’mayutaṃ tathā;
Lakkhañca niyutañceva, kamā dasaguṇottara’’nti.

Tatra dasasahassāni ayutaṃ. Dasalakkhāni niyutaṃ. Tañca kalidvāparesu natthīti lakkhapariyantameva tatra gaṇaye, tadevaṃ yugānaṃ, taṃpiṇḍassa ca aṅkato pubbavuttā vassasaṅkhyā saññātā bhavatīti.

Tatra brahmuno dinaṃ narānaṃ udayakappo, ratti pana khayakappo. Ekasmiñca brahmadine manusaññitā catuddasa brahmasutā bhavanti. Tatrekassa manvantarassa ekasattatidibbayugāni pamāṇaṃ, tañca mānusaṃ catuddasabhi uttaraṃ [caturāsītiuttaraṃ (?)] yugasatadvayaṃ. Tadevaṃ catuddasabhi manvantarehi catunavutyuttarāni navadibbayugasatāni bhavanti. Mānusaṃ tu catuvīsatiyugasahassacatukkaṃ. Esañca [chasattatyādhikanavatiṃsayugasataṃ (?)] manvantarānaṃ aṭṭhavīsasahassādhikasattarasamānusavassalakkhasaṅkhyā vā katayugappamāṇakā pañca sandhayo bhavanti. Tena vuttaṃ **sūriyasiddhante** [1.18-19] –

‘‘Yugānaṃ sattati sekā, manvantara’miho’ccate;
Katassa saṅkhyā tassante, sandhi vutto jalaplavo.

Sasandhayo te manavo, kappe ñeyyā catuddasa;
Katappamāṇā kappādo, sandhī pañcadasaṭṭhitā’’ti.

Katayugassa ca pādena kalino pamāṇaṃ, pādadvayena dvāparassa, pādattayena tetāya. Catuyugañcetaṃ cakkamiva bhamatīti pañcadasahi sandhīhi narānaṃ yugāni catuvīsati bhavanti. Devānaṃ tu yugacakkaṃ. Etāni ca sasandhicatuddasamanvantarānyekatopi piṇḍitāni devānaṃ yugasahassaṃ bhavati, narānaṃ catuyugasahassaṃ, tañca brahmuno dinamekaṃ. Añño manu asmiṃ **manvantaraṃ,** brahmasutā eva manavo.

82. Pañcakaṃ khayakappe. Kappate jagatī vinassateti kappo. Khayanti ettha khayo. Kappo ca khayo cāti **kappakkhayā.** Saṃvattate uparamate, vinassate vā jagatī asminti **saṃvaṭṭo.** Catuyugānamante jāto **yuganto.** Palīyate khīyate yattha lokoti **palayo,** pume, saññāyaṃ ṇo. Keci panettha ‘‘kappakkhayo tū’’ti pāṭhaṃ vatvā dvinnamekābhidhānattaṃ kappenti, taṃ **amarakosena** ca **taṭṭīkāya** ca na sameti. Vuttañhi tattha ‘‘saṃvaṭṭo, palayo, kappo, khayo, kappantamiccapī’’ti [amara 4.22] ca ‘‘pañcakaṃ khayakappe’’ti ca.

Dvayaṃ kāḷakaṇṇiyaṃ. Ninditabbattā na lakkhīyateti **alakkhī.** Attano nissayaṃ kāḷavaṇṇasadisaṃ karoti appakāsakattāti **kāḷakaṇṇī, kara**to ṇo, rassa **ṇo,** ī ca. Dvayaṃ siriyaṃ. Pasaṃsitabbattā lakkhīyateti **lakkhī.** Katapuññehi sevīyate, te vā sevatīti **sirī,** ro, ī ca.

83. Dvayaṃ dānavānaṃ mātari. **Dā** avakhaṇḍane, dāyatīti **danu.** Dvayaṃ devānaṃ mātari. **Ditī**ti asurānameva vemātikā mātā, tassā paṭipakkhabhāvena **aditi.**

84. **Āgu**ntaṃ pāpe. Pānti rakkhanti attānamasmāti **pāpaṃ, pa**kāravaṇṇāgamo, duggatiṃ pāpanato vā **pāpaṃ.** Kilyate sithilī kariyyate yeneti **kibbisaṃ, la**ssa **vo,** iso ca, karoti aniṭṭhaphalanti vā **kibbisaṃ,** ibbiso. Virūpena gacchatīti **veraṃ.** Na hanti dhaññanti **aghaṃ, hana**ssa **gho,** sādhūhi agantabbattā vā **aghaṃ, hana** gatiyaṃ. Kucchitaṃ caritaṃ **duccaritaṃ.** Du ninditaṃ karaṇamassa **dukkaṭaṃ.** Na punātīti **apuññaṃ.** Kusalānaṃ paṭipakkhaṃ **akusalaṃ.** Kaṃ sukhaṃ hanatīti **kaṇhaṃ,** vaṇṇavipariyayo. Kalyate anena **kalusaṃ,** uso, kaṃ vā sukhaṃ lunanto setīti **kalusaṃ.** Du ninditaṃ itaṃ gamanamassa **duritaṃ.** Agantabbaṃ gacchati etenāti **āgu,** ā pīḷayaṃ gacchatīti vā **āgu, ‘‘ā** tu kodhamudāṭṭīsū’’ti hi **ekakkharakose** vuttaṃ.

85-86. Chakkaṃ dhamme. Kucchitenākārena santāne sentīti kusā, rāgādayo, te lunāti chindatīti **kusalaṃ.** Sukhaṃ karoti, sobhanaṃ vā karaṇamassa **sukataṃ.** Sukhaṃ karotīti **sukkaṃ.** Punātīti **puññaṃ.** Dharati sabbanti **dhammaṃ.** Apare panidaṃ ''puññadhamma''mityekapadaṃ vadanti, taṃ **amarakosena** [amara 4.24] virujjhanato na gahetabbaṃ. Sundaraṃ caraṇamassa **sucaritaṃ.**

Tikaṃ diṭṭhadhammike. Diṭṭhadhammo nāma paccakkho attabhāvo, tattha nibbattaṃ **diṭṭhadhammikaṃ.** Ihaloke jātaṃ **ihalokikaṃ.** Sandiṭṭhe paccakkhe attabhāve jātaṃ **sandiṭṭhikaṃ.** Dvayaṃ samparāyike. Taṃ vacanatthato suviññeyyaṃ.

Dvayaṃ takkāle. Tasmiṃyeva kāle jātaṃ, nāsannakālādīsūti **takkālaṃ.** Tadā tasmiṃyeva kāle jātaṃ **tadātvaṃ,** tvaṃ, **tadātta**ntipi pāṭho. Dvayaṃ āyatikāle. **Uttarakālo** pacchimo kālo. Āgamissatīti **āyati, ā**pubbo **i** gatimhi. Ettha ca yaṃ imasmiṃ attabhāve dūramāsannaṃ vā, taṃ diṭṭhadhammikaṃ. Yaṃ pana imasmiṃ attabhāve vā samparāye vā dūrataraṃ, taṃ **āyati.**

87-88. **Pamoda**ntaṃ pāmojje. Hasati yenāti **hāso.** Attā mano yassa attamano. Duṭṭhassa hi mano attā nāma na hoti, tassa bhāvo **attamanatā,** pāmojjaṃ. Pīṇeti tappetīti **pīti.** Vindati sukhaṃ etāyāti **vitti.** Tussanti etāyāti **tuṭṭhi,** taṃsahacaraṇato **vitti,** taṃsahacaraṇato **pīti** ca nāriyaṃ, **attamanatā** pana niddesato rūpabhedo. Ā bhuso nandayatīti **ānando. Muda** hāse, **pamudo, āmodopi.** Santussanaṃ **santoso**. Nandanaṃ **nandi. Sammado sammadāpi** [sammudo, sammadopi (?)], **ukārassa a.** Pamoditassa puggalassa, cittassa vā bhāvo **pāmojjaṃ.**

Tikaṃ sukhe. Suṭṭhu khaṇatīti **sukhaṃ,** kvi. Sādīyati assādīyatīti **sātaṃ.** Phassati sinehatīti **phāsu,** phusati vā bādhati dukkhanti **phāsu.** Sattakaṃ kalyāṇe. **Bhadi** kalyāṇe, bhaddatīti **bhaddaṃ.** Pasatthatarattā **seyyo.** Sobhatīti **sobhaṃ. Khī** khaye, khepeti asukhaṃ **khemaṃ,** mo. Kalyaṃ nirogaṃ aṇati gacchati, kalyaṃ vā hitaṃ aṇayati pāpayatīti **kalyāṇaṃ,** kammani ṇo [kammani upapade ṇapaccayoti adhippāyo]. **Maṅga** gatyattho, maṅgati dhaññaṃ **maṅgalaṃ,** alo. Sameti dukkhanti **sivaṃ,** vo.

89. Chakkaṃ dukkhe. Dukkaraṃ khamanamettha **dukkhaṃ. Kasa** gamane, kasati apuññanti **kasiraṃ,** iro, kucchitenākārena setīti vā **kasiraṃ. Kira** vikkhipane, kirati sukhanti **kicchaṃ,** katā vā puññakaraṇicchā yenāti **kicchaṃ,** ''dukkhūpanisā saddhā''ti hi vuttaṃ. Natthi adhigamanatthaṃ īhā etthāti **nīgho, ha**ssa **gho,** atha vā nihantyapuññaṃ hiṃsati gacchatīti vā **nīgho,** puññaṃ vā na hanti na gacchatīti **nīgho.** Virūpamasati yenāti **byasanaṃ,** visiṭṭhaṃ vā asati khepetīti **byasanaṃ.** Na hanti dhaññanti **aghaṃ.** Ete pāpādayo guṇe yathāvuttaliṅgā. **Pāpapuññāni sukhā**di ca **ākicchaṃ kiccha**ntaṃ guṇayogato **dabbe** visesye vattamānāni tīsu. Yathā –

Pāpā utumatī kaññā, pāpo rājāpyarakkhako;
Pāpaṃ byādhakulaṃ hiṃsaṃ, pāpo vippo ca sevako;
Puññaṃ titthamidaṃ puññā, nadī puñño'ya'massamo.

Sukhaṃ kāmikulaṃ dabbaṃ [sabbaṃ (?)], sukho vāso sahā'mbayā [sahānvayo (ka.)];
Sukhā yuvati'ricchantī, sukhā ve maghavaggahā [sukhā yuvatikā gahā (ka.)].

Yadā tu sakatthappadhānaṃ sukhādikameva visesyattena vattumicchate, na tu dabbaṃ (pubbamiva visesanaṃ,) [( ) cintāmaṇiṭīkāyaṃ na dissati] tadā rūpabhedottameva liṅgaṃ. Yathā –

''Dāliddepi [valittepi (ka.)] dhanittepi, vaso parijano sukhaṃ;
Sukhaṃ sajjanavāso ca, sukhaṃ santi anuttarā''ti.

Nanu ''dukkaṭoyaṃ byāpāro, sukataṃ kammaṃ, kalusoyaṃ me byāpāro''ti aññesampi tīsu vutti attheveti kiṃ pāpapuññānameva gahaṇaṃ bhavatīti? Vuccate – ''duṭṭhu kato dukkaṭo, suṭṭhu kataṃ sukata''miccevaṃ kriyānibandhanāpi tīsu vutti sambhavati, nāvassaṃ guṇanibandhanā eva. Kalusassapi yadā siṭṭhapayogesu visesyavutti tiliṅgatā upalabbhate, tadā pāpaggahaṇa'matthappadhānaṃ byākhyātabbaṃ.

90. Pañcakaṃ subhāsubhakammamatte. Iṭṭhāniṭṭhavipākabhāgo yattha atthīti **bhāgyaṃ.** Subhāsubhaphalaṃ netīti **niyati,**ti. Subhāsubhaphalaṃ bhājetīti **bhāgo.** Iṭṭhāniṭṭhavibhāgabhāgodhīyati etthāti **bhāgadheyyaṃ.** Subhāsubhaphalaṃ vidadhātīti **vidhi.** Ayo, subhāvaho, devaṃ, diṭṭhaṃiccādīnipi subhāsubhakammamattassa nāmāni. Pañcakaṃ jātiyaṃ. Uppajjanaṃ **uppatti,** nippajjanaṃ **nibbatti, pada** gatiyaṃ, **ni**pubbo,ti, **pa**ssa **bo.** Jananaṃ **jāti.** Janīyate **jananaṃ.** Uddhaṃ bhavanaṃ **ubbhavo.**

91. Pajjaṃ hetumhi. Attano phalaṃ niminātīti **nimittaṃ, mā** parimāṇe, **ni**pubbo. Karoti phalanti **kāraṇaṃ.** Tiṭṭhati phalametthāti **ṭhānaṃ.** Pajjati nipajjati phalametenāti **padaṃ,** visesena jāyateti **bījaṃ,** rassassa dīghatā. Nissesena attano phalaṃ bandhati pavattetīti **nibandhanaṃ.** Nidīyate nicchīyate aneneti **nidānaṃ,** yu, nidadāti phalanti vā **nidānaṃ.** Pabhavati phalametasmāti **pabhavo,** hinoti gacchati pariṇamati kāriyarūpatanti **hetu,** tu, hinoti vā patiṭṭhāti phalametthāti **hetu, hi** patiṭṭhāyaṃ. Sambhavati yena phalanti **sambhavo.** Sinoti phalaṃ bandhatīti **setu.** Paṭicca phalametasmā etīti **paccayo.**

92. Yaṃ kāraṇaṃ **samāsannaṃ** āsannataraṃ phalena, taṃ padaṭṭhānanti mataṃ. Padānaṃ hetūnaṃ ṭhānaṃ **padaṭṭhānaṃ,** yathā ‘‘rājarājā’’ti. Tividhaṃ kāraṇaṃ upādānakāraṇaṃ sahakārīkāraṇaṃ kāraṇakāraṇanti. Yathā bījaṃ aṅkurassa upādānakāraṇasaṅkhātaṃ padaṭṭhānaṃ, bhūmijalādi sahakārīkāraṇaṃ, ‘‘kammassa [kampassa (?)] kāraṇaṃ jaro, tassa kāraṇaṃ kapho’’ti kapho kāraṇakāraṇaṃ kammassa [kampassa (?)].

Tikaṃ sarīrādhipatideve. Jīvanti sattā yenāti **jīvo.** Pūreti nissayassābhilāsanti **puriso,** iso. Atanti satataṃ gacchanti sattā yenāti **attā.** Dvayaṃ sattarajotamosāmyāvatthāyaṃ. Padhīyante palīyante atra guṇā sattarajotamo rūpāti **padhānaṃ,** yu. Pakaroti purisopabhogatthaṃ saddādikāriyanti **pakati,**ti. Moharāgadosānaṃ yathāsaṅkhyaṃ sattarajotamānīti saññā. Sato bhāvo **sattaṃ,** ṭhitiparatā. Rajjantyatrāti **rajo,** saṭṭhiparatā. Tamantyatrāti **tamo,** palayaparatā.

93. Pajjena pāṇino nāmāni. Paṇanti jīvanti sattā yenāti **pāṇo,** so yassatthi, so **pāṇo.** Sarīrasaṅkhāto kāyo yassatthi, so **sarīrī.** Kammena bhavatīti **bhūtaṃ,** napuṃsake, pumevāti **vā**saddattho. Rūpādīsu sañjatīti **satto,** nicchandarāgāpi rūḷhiyā sattāti vuccanti. Deho kāyo yassatthīti **dehī.** Pūretīti pūti, pūtisaṅkhātaṃ āhāraṃ gilati adatīti **puggalo, ti**ssa lopo, sattānaṃ āyuṃ pūrento gacchatīti puggo, taṃ lāti bhakkhatīti **puggalo.** Jīvanti yenāti jīvaṃ, tamassatthīti **jīvo.** Yathāvuttattho pāṇo yassatthīti **pāṇī.** Pakārena jātattā **pajā.** Jāyatīti **jantu,** tu. Kusalākusalaṃ janetīti **jano.** Lujjatīti **loko, luja** vināse, **ja**ssa **ko.** Yathā purimakā sattā jātijarāmaraṇaṃ gacchanti, tathā ayampi gacchatīti **tathāgato.**

94. Rūpādayo cha cakkhādigayhā dhammā ‘‘gocarā’’ti ‘‘ālambā’’ti ‘‘visayā’’ti ‘‘ārammaṇānī’’ti ‘‘ālambaṇānī’’ti ca vuccante. Rūpayati pakāseti attano sabhāvanti **rūpaṃ.** Sappati uccārīyatīti **saddo, sappa** gatiyaṃ vā, sappate ñāyate yeneti **saddo. Gandha** addane, addanaṃ hiṃsanaṃ, yācanañca, hiṃsate abhilasīyate vā **gandho,** gandheti vā attano vatthuṃ sūceti pakāseti ‘‘idamettha atthī’’ti pesuññaṃ karonto viya hotīti **gandho.** Rasanti taṃ sattā assādentīti **raso.** Phusīyatīti **phasso.** Gāvo indriyāni carantyetesu **gocarā.** Cittacetasikehi ālambīyanteti **ālambā. Si** bandhane vipubbo, visinonti vibandhanti indriyānīti **visayā.** Āgantvā cittacetasikā ramanti etthāti **ārammaṇāni,** yu. Ete **indriyatthā**tipyuccante, indriyehi atthyante abhilasīyanteti katvā.

95. Pajjaddhaṃ sukke. **Suca** soke, socanti etena tadatthikāti **sukko,** a. **Gu** sadde, guyate kittīyateti **goro,** ro. **Si** sevāyaṃ, sevīyateti **sito,** sinoti vā bandhati cittanti **sito.** Avadāyati sabbavaṇṇeti **odāto. Dā** avakhaṇḍane **ava**pubbo. Dhāvati sujjhatyaneneti **dhavalo,** alo. **Sita** vaṇṇe, ṇo, **seto**. Paḍi gatiyaṃ, paṇḍati pakāsetīti **paṇḍaro,** aro. Suci, visado, ajjunotipi sukkanāmāni.

Chakkaṃ ratte. **Soṇa** vaṇṇe, ṇo, rattuppalavaṇṇo, **ruha** janane, ito, **la**tte **lohito.** Rañjantyaneneti **ratto, ranja** raṅge. Tambo udumbarasaṅkhāto lohaviseso, tabbaṇṇatāya **tambo.** Mañjeṭṭhā nāma rattavalli, yāya hatthidantādivikatiyo rattā bhavanti, tabbaṇṇatāya **mañjeṭṭho. Rohito** lohitasamo, **ala**ttameva viseso.

96. **Sāmala**ntaṃ kaṇhe. **Nīla** vaṇṇe, a. Kassateti **kaṇho, kasa** vilekhane, ṇho. Na sito **asito.** Vaṇṇesu ekakoṭṭhāsabhāvena kalyateti kālo, so eva **kāḷo. Maca, maci** kakkane, kakkanaṃ pisanaṃ, setādikaṃ macatīti **mecako,** ṇvu, assettaṃ. **Sā** tanukaraṇe, sāyati tanukarīyati paṭipakkhavaṇṇehīti **sāmo. Sāmalo** sāmasadiso, **mala**paccayova viseso.

Paṇḍusaddo sitapīte utto, sitapītasammissitavaṇṇe **paṇḍu**saddo vuttotyattho. Vuttañca ''sitapītasamāyutto, paṇḍuvaṇṇo pakittito''ti [cintāmaṇiṭīkā 5.13]. Paṇḍati ekagaṇanaṃ gacchatīti **paṇḍu, paḍi** gatiyaṃ, u. Hariṇo, paṇḍurotipi paṇḍuvaṇṇanāmāni. **Īsaṃpaṇḍu** abyattapaṇḍuvaṇṇo **dhūsaro** nāma, yathā dhūlivaṇṇo. **Dhūsa** kantikaraṇe, curādi, aro.

97. **Kiñciratto** abyattarattavaṇṇo **aruṇo** nāma, yathā macchassa cakkhu [yathā madamattassa cakkhurāgo (cintāmaṇiṭīkā 5.15)], sūriyādo taruṇo vutto.

Setalohito setarattamisso vaṇṇo pāṭalo nāma, yathā pāṭalakusumaṃ. Pāṭayateti **pāṭalo,** alo, **paṭa** vibhājane.

Dvikaṃ pīte. **Pā** pāne, kammani to, **ī**ttañca. Haliddiyā iva ābhā yassa **halidyābho.**

Tikaṃ tiṇapattādigate vaṇṇe. **Lasa** kantiyaṃ, atisayena lasyateti **palāso.** ''Pālāso''ti pāṭhe tu rassassa dīghatā. **Hara** haraṇe, manaṃ haratīti **harito,** ito. I, **hari.**

98. Nīlapītasammissavaṇṇe kaḷāro, kapilo ca vattanti. **Kala** saṅkhyāne. Aro, **la**ssa **ḷo, kaḷāro. Kaba** vaṇṇe, ilo, **ba**ssa **po, kapilo.**

Rocanappabhe gorocanasadisappabhāyaṃ piṅgo, pisaṅgo ca vattanti. **Pabhā**saddassa dviliṅgattameva. **Piji** bhāsattho, **piṅgo.** Paratra **sa**kāravaṇṇāgamo, **pisaṅgo.**

Kaḷārādīnaṃ catunnaṃ piṅgalavisesatthavācakataṃ dassetvā piṅgalasāmaññatthavācakattampi dassetumāha **''kaḷārādi''**ccādi. Tassāyamattho – na kevalaṃ **kaḷārā**dayo piṅgalavisesattheyeva pavattanti, atha kho piṅgalasāmaññatthepi vattantīti. Vuttañhi **amarakose** ''kaḷāro kapilo piṅgo, pisaṅgo kaddu piṅgalo''ti [amara 5.16]. Keci pana **kaḷārā**dayo **pisaṅga**pariyantā cattāro saddā piṅgalaguṇe vattamānā pume vattanti, guṇini pana vāccaliṅgāti evaṃ pacchimena sambandhaṃ katvā vadanti, taṃ **amarakosena** virujjhanato idha ca ''sukkādayo''ti sabbesaṃyeva gahaṇato na gahetabbaṃ.

99. Tikaṃ sabale kokilakaṇṭhasadise. Kalyateti **kalo, masi** parimāṇe, kammani ṇo, kalo eva māso **kammāso, la**ssa **mo,** kalanaṃ vā kalo, taṃ masatīti **kammāso,** yathā ''kumbhakāro''ti. **Saba** gatiyaṃ, sabatīti **sabalo,** alo. Ciyyateti **citto,** ta. **Traṇa**paccaye **citro.** Kammīro, kabburotipi sabalassa nāmāni.

Kaṇhapītamisse sāvo vutto. **Se** gatimhi, sayatīti **sāvo,** avo. Kapisotipi **sāva**ssa nāmaṃ. Kaṇhalohitamisse dhūmābhe pana dhūma, dhūmalā vattanti. Dhūmo viyāti **dhūmo.** Dhūmaṃ lātīti **dhūmalo. Ete sukkā**dayo **sāva**ntā yadā abhedopacārā **guṇini** guṇimhi vattanti, tadā vāccaliṅgā, yathā sukko haṃso, sukkā haṃsī, sukkaṃ haṃsakulaṃiccādi yojjaṃ. Yadā **guṇe** guṇamatte vattanti, tadā pume, yathā haṃsassa sukko, mayūrassa citto iccādi yojjaṃ.

100. **Lāsana**ntaṃ nacce. **Nata** gattavināme, **pabbajjā**dittā **naccā**deso. Natanaṃ **naccaṃ,** naṭanaṃ vā **naccaṃ,** sabbatra bhāvasādhanaṃ. Natīyate **nattanaṃ.** Lasyate **lāsanaṃ, lasa** kantiyaṃ, lasitabbanti vā **lāsanaṃ.**

Naccaṃ, vāditaṃ, gītaṃ iti idaṃ bhoriyattikaṃ nāṭyaṃ nāmetyuccate [amara 7.10]. **Tura** turaṇahiṃsāsu. Turīyanteneneti **tūriyaṃ,** murajādi. Tabbhavo saddo toriyo, ṇo. Tena lakkhitaṃ tikaṃ **toriyattikaṃ.** Naṭassedaṃ **nāṭyaṃ.** Tatiyassa toriyasāmaññassa tu pāsaṅgā nāṭakā.

101. Naccaṭṭhānaṃ rājaṅgaṇādi **raṅgo** nāma siyā ‘‘ramantā gacchanti ettha, rajjanti etthā’’ti vā katvā. **Sūjhasūcanaṃ** hatthādīhi sūcitabbassa pakāsetabbassa satthappahārādino sūcanaṃ pakāsanaṃ **abhinayo** nāma ‘‘nayanaṃ nayo, passantānaṃ abhimukhaṃ nayo’’ti katvā. Byañjakotipi tasseva nāmaṃ.

Bharatasatthavuttaaṭṭhuttarasatakaraṇanipphannathirahatthapariyatthakādināmako dvattiṃ sappakāro [vitthāro bharatamunikate nāṭyasatthe catuttha ajjhāye passitabbo] naccaviseso **aṅgavikkhepo, aṅgahāro** nāma ‘‘aṅgassa hāro, vikkhepo’’ti katvā. Tikaṃ naṭe. Sabbatra kattusādhanaṃ, ‘‘naccatīti **naṭṭako’’**tyādinā.

102. Siṅgārādayo nava rasā **nāṭyarasā** assādanīyattā. Yathā hi nānābyañjanasaṅkhatamannaṃ bhuñjantā rase assādayanti sumanā purisā hāsaṃva adhigacchanti, tathā nānābhinayabyañjite aṅgasattopete ṭhāyībhāve assādayanti sumanāti [subodhālaṅkārassa mahāsāmiṭīkāya 352 gāthāvaṇṇanāyampi].

103. Tesu siṅgārasseva sarūpaṃ, pabhedañca dassetumāha **‘‘posasse’’**ccādi. Nāriyaṃ saṅgamaṃ **paṭicca** kāraṇaṃ katvā **posassa** purisassa yā **pihā** icchā manovikāraviseso **pose** ca purise saṅgamaṃ **paṭicca** kāraṇaṃ katvā itthiyā yā **pihā** icchā manovikāraviseso, eso ratikīḷādīnaṃ kāraṇabhūto, ratikīḷādikāraṇasahito vā raso **siṅgāro** nāma. Ettha ca itthipurisānaṃ dassanasavanaphusanavasena vā vippayogavasena vā yā pihā sañjātā, so raso nāma. Yaṃ pana taṃ kāraṇaṃ katvā pavattaṃ gītaṃ, tameva lokānaṃ assādajanakattā raso nāma. Phalūpacāravasena pana pihā rasoti vuttā, sabbatrevaṃ.

104. Uttamānaṃ itthipurisānaṃ pakati saṃyogaviyogasabhāvo sā ettha siṅgāre pāyo bahulanti **uttamapakatippāyo,** yebhuyyena uttamānaṃ saṃyogaviyogappavattaṃ gītameva siṅgāro nāmātyattho. Itthipurisānaṃ pihā hetu etassāti **itthipurisahetuko.** So siṅgāro sambhogo, viyogoti iminā pabhedena duvidho mato. Tatra ca –

Vāpivanagehuyyāna-mālācandanādayo;
Sambhogassa vibhāvā te, ye caññe lalitaṅkarā.

Viyogassa tu piyādassanaṃ vibhāvo, rasajanako ca vibhāvo. Vuttañca –

‘‘Jayante ca rasā yena,
Sa vibhāvo pakittito;
Tesamevā’nubhāvo’yaṃ,
Khyāto kavīhi byañjako’’ti.

Saha bhuñjanamanubhavanaṃ **sambhogo.** Viyujjanaṃ nānābhavanaṃ **viyogo. Siṅgaṃ** nāmadhātu, vijjhanaṭṭhena siṅgaṃ, nāgarikabhāvasaṅkhātassa kilesasiṅgassetaṃ nāmaṃ, taṃ karoti, siṅgaṃ vā pabhuttaṃ, taṃ karoti rāgīsūti **siṅgāro,** āro, kilesasiṅgakaraṇaṃ vilāsoti vuttaṃ. Suci, ujjalotipi siṅgārassa nāmāni.

Sokopacayasabhāvo **karuṇo.**

Iṭṭhanāsaṅganāsāya [iṭṭhanāsadhanāpāya (cintāmaṇiṭīkā)],
Vadhabandhanatāḷanā;
Sāpaklesopatāpehi,
Jāyate karuṇo raso.

Ussāhavaddhano **vīro.** Vibhāvā tassa vinayupatāpabalavikkamā. Sa cāyaṃ dānavīro dhammavīro yuddhavīroti tividho.

Vimhayopacayasabhāvo **abbhuto.**

Pāsāduyyānaselādi-gamanā dibbadassanā;
Sabhāvimānamāyenda-jālasippādidassanā [jālavijjādidassanā (ka.)];
Hadayecchitalābhehi, vibhāvehissa sambhavo.

Hāsopacayasabhāvo **hāso.**

Sābahitthā savikatā, nepathyā byaṅgadassanā;
Asambandhakathālāpā, hāso so kuhakādibhi.

Bhayopacayasabhāvo **bhayānako.**

Uccabheravasaṃrāva-yakkhapetādidassanā;
Suññāgāramahārañña-vadhabandhanadassanā.

Tāsāyāsaṅkatobbego, sivolūkaruṇādibhi;
Vibhāvehi ca itthīnaṃ, nīcānañca bhayānako.

Samaṇopacayasabhāvo **santo.**

Dassanā santavesānaṃ, santacittāna tādinaṃ;
Santakāraṇadhammānaṃ, santo nāma raso bhave.

Jigucchopacayasabhāvo **bībhaccho.**

Pūtimaṃsādikānaṃ tu, dassanasutikittanā;
Vigatehi vibhāvehi, bībhacco jāyate raso.

Kodhopacayasabhāvo **ruddaṃ.**

Tañca saṅgāmahetukaṃ, uggakammaupaghāta-;
Musāvādādipharusā, vacanādīhi bhavati.

Etesu ca bībhaccharuddāni napuṃsake, añme tu pume rūpabhedā. Ete ca nava nāṭyarasā **ratanakosa**nayena vuttā. Vuttañhi tattha –

‘‘Siṅgāravīra bībhaccha-rudda hāsa bhayānakā;
Karuṇā’bbhuta santāca, nava nāṭyarasā ime’’ti.

Amarakose pana –

‘‘Siṅgāravīra karuṇā-bbhuta hāsa bhayānakā;
Bībhaccha ruddāti rasā’’ti [amara 7.17].

Aṭṭheva rasā vuttā. Atheha navamo santo raso kasmā na vuttoti? Vuccate –

Hāso rati ca kāruññaṃ,
Kodhussāhabhayaṃ tathā;
Jigucchā vimhayo ceti,
Ṭhāyībhāvā pakittitā.

Ṭhāyī eva tu rasībhavatipyāgamo, tasmā pakatiyā aṭṭhasaṅkhyattā aṭṭheva tu te vuttāti na vutto. Santaraso cāyaṃ dhammasiṅgārattā siṅgārarase evānupaviṭṭho. Dhammayuddhakāmattena tividho hi siṅgāro. Keci pana piyasamāgamādivibhāvajaparamaṃ vassalyākhyaṃ rasamāhu.

Rabhasopyāha –

‘‘Siṅgāra vīra bībhaccha-rudda hāsa bhayānakā;
Karuṇā’bbhutasantā ca, vassalyañca rasā dase’’ti.

Aññe tu –

‘‘Siṅgārānugato hāso,
Karuṇo ruddakammajo;
Vīrato abbhuto jāto,
Bībhacchā ca bhayānako’’ti –

Cattāro rasā iccāhu.

Bībhacchanti vadha bandhane, cho, abbhāsikārassa dīgho. **V**assa **bho, dha**ssa **co bībhaccho.** Ruddo devatā asseti ruddaṃ. Vuttañca –

‘‘Siṅgāro haridevohi, hāso pamathadevato;
Karuṇo yamadevo tu, ruddo ruddādhidevato’’ti [saddakappaddume rodrapadepi].

Ettha ca kāmakodhahāsādikato cittavikāro **bhāvo** ‘‘bhāvayati pakāsayati kavino adhippāya’’nti katvā. So ca ṭhāyī byabhicārī sāttiko ceti tividho. Tatra –

Hāso rati ca kāruññaṃ,
Kodhu’ssāha bhayaṃ tathā;
Jigucchā vimhayo ceti,
Ṭhāyībhāvā pakittitā.

Byabhicārī tu tettiṃsappabhedā. Yathā –

Saṅkā gilāni nibbedo,
Tathā issā mado samo;
Ālasyaṃ dīnatā cintā,
Moho sati matī dhiti.

Cāpalyaṃ hariso pīḷā,
Āvego jaḷatu’ggatā;
Suttaṃ vitakko tāso ca,
Gabbhu’ssukko visādatā.

Niddā’bahitthā’marisā,
Maraṇaṃ byādhireva ca;
Apamāro ca ummādo,
Vibodho tiṃsa tuttarā.

Sāttiko aṭṭhavidho. Yathā –

Thambho sedo ca romañco,
Sarabhedo tu vepathu;
Vevaṇṇa’massupalayā,
Iccete aṭṭha **sāttikā**ti.

Thirattā ekantikattā **ṭhāyī. Byabhicārī** anekantikattā. Yathā nāṭikāya siṅgāro ṭhāyī, tadupakārā hāsādayo byabhicārino, moharāgadosā eva saṅkhyabhāsāya sattarajotamānītyuccante. Tatra sattena

āsayena nibbatto **sāttiko.** Bhāvassa bodhako abhinayo **anubhāvo** ‘‘anu pacchā bhāvayati pakāsayatī’’ti katvā.

Tatra **sambhoga**sabhāvo yo **ratyā**khyo bhāvo, tassa locanacāturiyabhamukkhepamihitavibbhamacittaṅgahārivākyādi anubhāvo. Vuttañca –

‘‘Tassa locanacātura-bhamukkhepasitavibbhamo;
Cittaṅgahārivākyādi, anubhāvo pakittito’’ti.

Viyogassa tu anubhāvo –

Abhilāpo tathā cintā,
Tassa saraṇakittanā;
Ubbego ca vilāpo ca,
Ummādo byādhireva ca;
Jaḷatā maraṇañceva,
Dasevettha pakittitā.

Hāsassa tu vikārakālādi anubhāvo, yo tu karuṇo.

Assusāsehi vevaṇṇa-
Thambhagattasatikkhayā;
Paridevitasokehi,
Abhinayo sasūribhi.

Karacaraṇavadanavepathugattathambhahadayakampanasukkhoṭṭhatālukaṇṭhehi **bhayānako** niccamabhinayo.

Ruddassa tu bhūkuṭyādi anubhāvo.

Vīro’bhinīyate cāga-
Vesārajjādito tathā;
Akkhepasūcatādīhi,
Therasorādito bhave.

Bībhacchassa tu –

Ayaṃ pacchādanā byatta-
Pādabāhacchikūlanā;
Ubbejanādīhi mato,
Tajjehi’bhinayo sadā.

Abbhutaṃ pana –

Dantalocanavitthārā,
Pasādopasamādihi;
Romañcasedatāsassu,
Sādhuvādehi dassaye.

Sāttikānaṃ tvaṭṭhannaṃ thambhasedaromañcasarabhedavepathuvevaṇṇamassupalayānaṃ yathākkamaṃ nikriyatā, vāta, ccāsīta, dobhaggaḷā’pāṅgapūraṇa, mukhacchāyāvipallāsa, locanamajjana, mahipātādayo abhinayā.

Evaṃ byabhicārīnampi nibbeda, gilāni, saṅki’ssā, mada, samā’lasyādīnaṃ yathākkamaṃ sāsa,

santāpa, disāvalokana, guṇamacchera, bhīta, ṅgamaddana, samādayo abhinayāti.

Byabhicārīsu saṅkā nāma āsaṅkacittatā. Gilāni gelaññatā. Nibbedo attāvamānanaṃ. Mado pamādukkaṃso. Samo khedo. Dīnatā cetaso dukkhatā. Dhiti santoso. Hariso cetopasādo. Pīḷā ruddācārādīhi mukhavikāro. Āvego sambhamo. Jaḷatā appaṭipatti, uggatā dāruṇattaṃ. Suttaṃ supanaṃ. Tāso cittakkhobho. Ussāho ussukkaṃ. Visādo khedo. Abahitthā ākāraguttatā. Amariso akkhamatā. Vibodho viniddatā. Sesā papañcabhayā na vitthāritāti. Rasavaṇṇanā.

105. Silokena vacaso nāmāni. Bhāsitabbanti **bhāsitaṃ. Lapa** vacane, **lapitaṃ.** Bhāsīyateti **bhāsā.** Voharīyateti **vohāro, hara** haraṇe **vi**pubbo, **''vohāra** vacane''ti vā dhātu. Vuccateti **vacanaṃ. Vaco**pi, manogaṇoyaṃ. Uccateti **utti,**ti. Vuccateti **vācā,** a. Giṇanti saddāyanti tanti **girā, ge** sadde, iro, gāyitabbāti vā **girā.** Vāyate saddāyateti **vāṇī,** yu, ī ca, paresaṃ mammavijjhanaṭṭhena vāṇo viyāti vā **vāṇī,** ī. Bharato nāma satthakāro isi, tassesā **bhāratī.** Kathīyateti **kathitā.** Vuccateti **vacī,** ī. Brahmī, sarovatītipi vacaso nāmāni.

106. Ekamevākhyātapadaṃ yattha **ekākhyāto** savisesanena kārakapadena sahitattā **sakārako padacayo** sambandhattho padasamudāyo vākyaṃ nāma siyā, yathā – vessantaro rājā sukhavipākaṃ kammaṃ karoti, puriso gacchati. **Ākhyāta**ggahaṇañcettha kriyāsaddopalakkhaṇaṃ, tena devadatto kaṭaṃ katavā iccādīnipi vākyaṃ nāma siyā. **Amarakose** pana – ''tisyādyantacayo vākyaṃ, kriyā vā kārakānvitā''ti [amara 6.2] dvīhi lakkhaṇehi vākyamāha. Tassattho – **tisyādyantacayo** tyādisyādyantapadānaṃ cayo samūho sambandhattho vākyaṃ, taṃ yathā – uccaṃ paṭhati, odanaṃ pacati. Tathā ca bhāvākhyaṃ ākhyātaṃ sābyayakārakavisesanaṃ vākyaṃ, ākhyātaṃ tyādyantaṃ sābyayaṃ vā sakārakaṃ vā savisesanaṃ vā vākyamuccate. **Tyādi**ggahaṇaṃ kriyāsaddopalakkhaṇaṃ, tena devadatto kaṭaṃ katavā iccādīnipi vākyaṃ. Upalakkhaṇanirapekkhaṃ aparaṃ vākyalakkhaṇamāha ''kriyā vā kārakānvitā''ti. Kriyāpadaṃ vā kārakasambandhaṃ vākyaṃ, yathā – rājā gacchati, rājā gato. Imasmiṃ pakkhe sābyayassapi anabyayassapi sabbassa kriyākārakapadasamūhassa vākyattamāha.

Bhayādīhi yaṃ dvikkhattuṃ vā tikkhattuṃ vā **udīraṇaṃ** kathanaṃ ''sappo sappo, vijjha vijjhā''tyādikaṃ, taṃ āmeḍitaṃ ñeyyaṃ. **Meḍi** ummādane, **ā**pubbo dvattikkhattumuccāraṇe vattati. Yathā ''etadeva yadā vākyaṃ, āmeḍayati vāsavo'' [''harivaṃse''ti cintāmaṇiṭīkāyaṃ vuttaṃ]. ''Devadattenāmeḍo kato'' iccatrāpyayamevattho, sokādinā hi ''bhātā bhātā''ityuccārīyate, bhāve kammani ca to. Kammañca padaṃ vākyamhā.

107. Āmeḍitassa visayaṃ dassetumāha **''bhaye''**ccādi. ''Sappo sappo, coro coro''tyādīsu **bhaye.** ''Vijjha vijjha, pahara paharā''tyādīsu **kodhe.** ''Sādhu sādhū''tyādīsu **pasaṃsāyaṃ.** ''Gaccha gaccha, lunāhi lunāhī''tyādīsu **turite.** ''Āgaccha āgacchā''tyādīsu **kotūhale.** ''Buddho buddhoti cintayanto''tyādīsu **acchare.** ''Abhikkamathāyasmanto abhikkamathāyasmanto''tyādīsu **hāse.** ''Kahaṃ ekaputtaka, kahaṃ ekaputtakā''tyādīsu **soke.** ''Aho sukhaṃ aho sukha''ntyādīsu **pasāde. Ca**saddo avuttasamuccayattho, tena garahā'sammānādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Tattha ''pāpo pāpo''tyādīsu **garahāyaṃ.** ''Abhirūpaka, abhirūpakā''tyādīsu **asammāne.** Evametesu navasu, aññesu ca āmeḍitavacanaṃ **budho** paṇḍito **kare** kareyya yojeyya āmeḍanaṃ punappunuccāraṇaṃ āmeḍiyati vā punappunuccārīyatīti **āmeḍita**nti katvā.

108. Iru, yaju, sāmanti tayo vedā siyuṃ, tatra **iru**saddo **nārī** itthiliṅgo. **Ica** thutiyaṃ, iccante devā etāyāti **iru,** u, **ca**ssa **ro.** Yajante aneneti **yaju,** u. **So** antakammani, karaṇe mo, soyanti pāpamaneneti **sāmaṃ,** ossā, **''sā** tanukaraṇāvasānesū''ti vā dhātvattho. Vidanti dhammametehīti **vedā.**

Ete eva tayo vedā tayī nāma, tayo avayavā assāti **tayī.** Ayaṃ **tayī**saddo **nārī** itthiliṅgo. Tikaṃ vede. Munāti jānāti dhammaṃ anenāti **manto,** to, **u**ssa **a.** Suyyate dhammaṃ etāyāti **suti.** Itthiyaṃ **suti**saddo.

109. Vedasatthakārake dasa isayodassetumāha **''aṭṭhako''**ccādi. Atthaṃ hitaṃ, atthe vā satthe

karotīti **aṭṭhako.** Vāmaṃ kalyāṇavacanaṃ karotīti **vāmako,** rassasarīrattā vā vāmano, so eva **vāmako, na**ssa **ka**kārattaṃ katvā. Vāmo nāma haro, so devo assa **vāmadevo.**

> ‘‘Vāmaṃ sabye patīpe [patīpeti paṭikūle] ca, daviṇe [daviṇeti dhane] cātisundare;
> Payodhare hare kāme, jaññā vāma’mapitthiya’’nti.

Hi **nānatthasaṅgahe.**

Aṅgirasassa isino apaccaṃ **aṅgiraso,** citrasikhaṇḍino apaccaṃ putto. Atha vā aṅgimhi kāye raso siddhippatto pārado yassāti **aṅgiraso.** Teneva tassa puttaṃ surācariyaṃ ‘‘jīvo’’ti vadati. Jīvayati raṇe asuranihate deveti **jīvo** [amara 3.24 cintāmaṇiṭīkā oloketabbā]. Bharatīti **bhagu,** bhaṃ vānakkhattaṃ gacchati jānātīti **bhagu,** u. Yamaṃ saṃyamaṃ dadāti paresanti yamado ca so dakkhiṇeyyaggittā aggi ceti **yamadaggi,** rāmassa pitā [parasurāmassa pitā (saddakappaddume)]. Vasiṭṭhassa apaccaṃ **vāsiṭṭho.** Bhāradvājassa apaccaṃ **bhāradvājo.** Kassapassa apaccaṃ **kassapo.** Vessāmittassa apaccaṃ **vessāmitto. Iti** ime dasa isayo **mantānaṃ** vedānaṃ **kattāro** kārakā.

110. Vede dassetvā tassa chaḷaṅgāni dassetumāha **‘‘kappo’’**ccādi. Yaññakammānamupadesako **kappo** ‘‘kappate pabhavatī’’ti katvā. Sādhusaddānamanvākhyāyakaṃ **byākaraṇaṃ** visesena ākarīyante pakaticcādinā ābyāpādyante anena saddāti, yu. **Jotisatthaṃ** gaṇanasatthaṃ subhāsubhakammaphalajotanakaṃ. Sikkhyante abbhasyante [ajjhayante (ka.)] etāyāti **sikkhā, a**kārādivaṇṇānaṃ ṭhānakaraṇapayatanānaṃ paṭipādikā. Nicchayena, nissesato vā utti **nirutti,** vaṇṇāgamo vaṇṇavipariyayoccādikā. Chandasi anuṭṭhubhādivuttānaṃ paṭipādikā **chandoviciti,** etāni cha vedānaṃ aṅgānīti vadanti.

111. Purāvuttanibandhanapāyattā purāvuttaṃ, tassa pabandho vitthāro, santāno vā **bhāratādiko** bhāratayuddhakathādiko **byāsā**dipakato gantho itihāso nāma, **itiha**saddo pārampariyopadese nipāto, itihā’tthi asminti **itihāso.**

Rukkhādīnaṃ nāmapariyāyehi **nāmappakāsakaṃ** ratanamālādikaṃ satthaṃ nighaṇṭu nāma, **so**timinā **nighaṇṭu**saddassa pulliṅgattaṃ dīpeti, sabbatrevaṃ. Tattha tatthāgatāni nāmāni nissesato ghaṭenti rāsīkaronti etthāti **nighaṇṭu,** bindāgamo, vacanīyavācakabhāvena atthaṃ saddañca nikhaṇḍati bhindati vibhajja dassetīti vā nikhaṇṭu, so eva **kha**ssa **gha**kāraṃ katvā **nighaṇṭū**ti vutto. **Rukkhādīnaṃ nāmappakāsaka**ntiminā ekekassa atthassa anekapariyāyanāmappakāsakattaṃ vuttaṃ, nidassanamattañcetaṃ, anekesaṃ atthānaṃ ekasaddavacanīyatāpakāsakavasenapi tassa ganthassa pavattattā [dī. ni. ṭī. 1.256; ma. ni. ṭī. 1.22; a. ni. ṭī. 2.3.59; sārattha. ṭī. 1.tatiyasaṅgītikathāvaṇṇanā].

112. Loke yaṃ vitaṇḍavādīnaṃ satthaṃ, taṃ lokāyatanti viññeyyaṃ. **Tanu** vitthāre, aññamaññaviruddhaṃ, saggamokkhaviruddhaṃ vā tanonti etthāti **vitaṇḍo,** ḍo, **ṇa**ttaṃ, viruddhena vā vādadaṇḍena tāḷenti ettha vādinoti **vitaṇḍo, taḍi** tāḷane, adesampi hi yaṃ nissāya vādīnaṃ vādo pavatto, taṃ tesaṃ desatopi upacāravasena vuccati, yathā ‘‘cakkhuṃ loke piyarūpaṃ sātarūpaṃ, etthesā taṇhā pahīyamānā pahīyati, ettha nirujjhamānā nirujjhatī’’ti [dī. ni. 2.401; ma. ni. 1.134; vibha. 204]. **Lokā**ti bālalokā, te ettha āyatanti ussahanti vāyamanti vādassādenāti **lokāyataṃ,** āyatiṃ hitaṃ tena loko na yatati na īhatīti vā **lokāyataṃ,** tañhi ganthaṃ nissāya sattā puññakriyāya cittampi na uppādenti.

Yo **kavīnaṃ** paṇḍitānaṃ **hito** kavittabhogasampattādipayojanakaro **kriyākappavikappo** kavīnaṃ kriyāsaṅkhātakappabandhanavidhividhāyako subodhālaṅkārādiko gantho, so keṭubhaṃ nāma, kiṭanti gacchanti kosallaṃ kavayo bandhanesu etenāti **keṭubhaṃ, kiṭa** gatiyaṃ, abho, assukāro, atha vā kiṭati gameti kriyādivibhāgaṃ, taṃ vā anavasesena pariyādānato gamento pūretīti **keṭubhaṃ, ubha, umbha** pūraṇe.

Vacībhedādilakkhaṇā kriyā kappīyati vikappīyati etenāti **kriyākappo.** So pana vaṇṇapadasambandhapadatthādivibhāgato atibahu vikappoti āha **‘‘kriyākappavikappo’’**ti, idañca

mūlakriyākappaganthaṃ sandhāya vuttaṃ. So hi mahāvisayo satasahassaparimāṇo nayacaritādipakaraṇaṃ [nalacaritādipakaraṇaṃ (?)].

113. Upaladdho kenapyattho yassaṃ sā **upaladdhatthā,** iti ākhyāyikātyuccate ākhyāyate nāyakānusāsakacaritamassanti, saññāyaṃ ṇvu.

Pabandheneva ca savitthārena kappanaṃ yassaṃ sā **pabandhakappanā, kādambarī**pabhuti. Kathīyatīti **kathā.**

Atthā bhūmihiraññādayo, tatra padhānaṃ bhūmi itaresaṃ tappabhavattā, tesaṃ ajjane pālane ca upāyabhūtaṃ satthaṃ **atthasatthaṃ,** payānakyādipaṇītaṃ [bahasvaticābbīkyādipraṇītaṃ (cintāmaṇiṭīkā 6.5)], tasmiṃ **daṇḍanīti**saddo pavatto. Sāmādīnaṃ catutthopāyo vadhabandhanādilakkhaṇo daṇḍo, tassa nīti paṇayanaṃ **daṇḍanīti,** pāyena nītissa daṇḍena byappadeso, vadhadosabāhulyena pāyaso daṇḍassa paṇayanato, daṇḍanītyatthattā satthañca **daṇḍanīti.**

Dvayaṃ kathāyaṃ. Vutto anuvattanīyo anto parisamatti yassa attano kāriyabhāgassa pāpanatoti **vuttanto.** Pavattante kāriyā yassaṃ **pavatti,**ti. **Ca**kārena vuttaudantādayo gahitā. Kāriyassa vutti atratthīti assatthyatthe ṇo. Uggato anto parisamatti yassa **udanto.**

114. **Adhivacana**ntaṃ nāme. Sañjānanti etāyāti **saññā,** a. Ākhyāyate etāyāti **ākhyā.** Ahvayate etāyāti **avhā, hu** sadde, **vhe** avhāneti vā dhātu, a. Sammā ājānāti, samaṃ vā jānāti etāyāti **samaññā.** Abhidhīyate yena, yu. Namyate abbhassate asminti **nāmaṃ,** namati nāmayatīti vā **nāmaṃ.** Ahvāyateti **avhayo,** kamme yo. Nāmameva **nāmadheyyaṃ.** Nāmarūpehi [nāmasaddehi (ka.) bhāgarūpanāmehi dheyyo (pāṇini 5.4.36 vā)] sakatthe dheyyo yadādinā, tiṭṭhati vā ettha atthoti dheyyaṃ, dharīyate uccāriyateti vā dheyyaṃ, nāmameva dheyyaṃ **nāmadheyyaṃ.** Adhīnaṃ vacanaṃ **adhivacanaṃ,** kena adhīnaṃ? Atthena. Puṭṭhassa paṭivacanaṃ **paṭivākyaṃ.** Paṭigataṃ pacchāgataṃ vākyaṃ **paṭivākyaṃ.** Uttarīyate atikkamyate yenāti **uttaraṃ.**

115. Tikaṃ pucchāyaṃ. Pucchitabboti **pañho,** ñātumicchito hi attho pañho nāma. **Puccha** pucchane, **cassa ño, chassa ho, ussa a, pañha** pucchanetipi dhātu. **Yuja** yoge, anuyuñjitabbo pucchitabboti **anuyogo.** Pucchanaṃ, pucchitabbāti vā **pucchā.** Eteneva nayena dvīsupi bhāvasādhanampi kattabbameva.

Catukkaṃ nidassane. Pakatena sadisaṃ nidasseti etenāti **nidassanaṃ,** pakatassopapādanaṃ vākyaṃ. Upogghaññate [upohaññate (?)] paṭipādīyate anenāti **upogghāto. Upa u**pubbo **hana**dhātu paṭipādanattho. Dassīyate anenāti **diṭṭhanto,** anto, diṭṭho vā pakatassa anto parisamatti yenāti **diṭṭhanto.** Sabbatrāpi vā kammasādhanampi kattabbaṃ. Udāharīyati pakatassopapādanāyāti **udāharaṇaṃ.**

116. Catukkaṃ saṅkhepe. **Samā**ti tulyatthā. Saṅkhipīyate ekadesato kathīyatīti **saṅkhepo, khipa** peraṇe. Saṃharīyate saṅkhepena paccākhyāyate etenāti **saṃhāro.** Samasyate saṅkhipīyateti **samāso, asu** khepane. Saṅkhepena gayhate anenāti **saṅgaho.**

‘‘Tvaṃ sataṃ suvaṇṇaṃ dhārayasi’’ityādikaṃ **tucchabhāsanaṃ** abhūtabhāsanaṃ abbhakkhānaṃ nāma. Asaccena akkhānaṃ bhāsanaṃ **abbhakkhānaṃ.**

117. Dvayaṃ vivādāya vibhāgavisaye [iṇavādādivisaye (cintāmaṇiṭīkā 6.9)]. Viruddhaṃ katvā avaharati vadati yanti **vohāro.** Viruddhaṃ katvā vadati yanti **vivādo.** Sabbatra bhāvasādhanaṃ vā yujjati. ‘‘Musāvādaṃ vadanto ghorāni tvaṃ narakāni yassasī’’tyādisarūpaṃ **sapanaṃ. Sapa** akkose, tho, **sapatho.**

Tikaṃ khyāte. Yajati etenāthi **yaso, jassa so,** sabbattha yātīti vā **yaso,** so, yasati payasatīti vā **yaso.** Silokati pattharatīti **siloko, siloka** saṅghāte. **Kitta** saddane, kittīyate kathīyateti **kitti,** i.

Samaññā ca khyāte, **saṃ ā**pubbo jānāti khyāte. Tathā hi ‘‘ñāto, abhiññāto, saṅkhyāto, vissuto, samaññāto’’ti **ratanakose** vuttaṃ. Uccadhaninā saddanaṃ **ghosanā** nāma, **ghusa** sadde, ghusanaṃ saddanaṃ ghosanā.

118-119. Dvayaṃ paṭisadde. Ghusanaṃ ghoso, taṃ paṭigato, dutiyāsamāso. Evaṃ ravaṃ paṭigato **paṭiravo.** Atha vā ghosassa patirūpo **paṭighoso.** Ravassa patirūpo **paṭiravo.** Paṭisuti, paṭiddhanītipi paṭisaddassa nāmāni, vacīmukhaṃ vacanopakkamo **upaññāso** nāma, **upani**pubbo **āsa** upavesane, upa paṭhamaṃ purimavacanassa samīpaṃ vā nyāso ṭhapanaṃ **upaññāso, nya**ssa **ño.**

Sattakaṃ thutiyaṃ. **Kattha** silāghāyaṃ, yu, kathanaṃ vāasarūpadvibhāvavasena **katthanā. Silāgha** katthane, **silāghā.** Sīlassa vā sabhāgaguṇassa āhananaṃ sīlāghā, sā eva rassaṃ katvā **silāghā. Vaṇṇa** pasaṃsāyaṃ, vaṇṇīyateti **vaṇṇanā. Nu** thutiyaṃ,ti, **nuti. Thu** abhitthave,ti, **thuti. Thoma** silāghāyaṃ, **thomanaṃ. Pa**pubbo **saṃsa** pasaṃsane, a.

Sikhaṇḍīnaṃ mayūrānaṃ **nādo** nadaravo kekā nāma, **kā** sadde, keiti kāyatīti **kekā,** kammani a, atha vā kāyati, kāyanaṃ vā kā, ke mayūre pavattā kā **kekā,** aluttasamāso. Gajānaṃ nādo koñcanādo nāma, koñcasakuṇanādasadiso nādo **koñcanādo.** Hayānaṃ assānaṃ dhani saddo hesā nāma, **hesa** abrattasadde, hesanaṃ **hesā,** he iti pavattatīti vā **hesā.**

120-121. Dvayaṃ pariyāye. Paribyattamatthaṃ ayanti gacchanti bujjhanti etenāti **pariyāyo.** Eko attho punappunaṃ vuccati yenāti **vevacanaṃ.** Dvayaṃ sākacchāyaṃ. Saha, sammā vā avirodhena kathā **sākacchā, saṃkathā** ca. To, **tha**ssa **co, ta**ssa **cho.**

Sāddhapajjena garahassa nāmāni. Dosakkhānena vadanaṃ **upavādo. Kusa** avhāne bhedane ca, kvaci ‘‘apakkoso’’ti pāṭho, ṇo. Vaṇṇo thuti, tassa avadanaṃ **avaṇṇavādo.** Hīḷanena vadanaṃ **anuvādo.** Janānaṃ vādo garahaṇaṃ **janavādo.** Garahaṇena vādo **apavādo.** Parivadanaṃ **parivādo,** rassassa dīghatā. Ete upavādādayo **tulyatthā** samānatthā. Visamavuttappabhedesu vattamidaṃ. **Khipa** peraṇe, khipanaṃ bahikaraṇaṃ **khepo. Nidi** kucchāyaṃ, a, **nindā.** Yathā **upavādā**dayo garahatthā, **kucchā**dayopi tathāti **tathā**ttho. **Kuccha** avakkhepane, curādi, **kusa** akkosetimassa vā **pabbajjā**dittā ‘‘kucchā’’ti rūpaṃ nipphajjati. **Gupa, gopa** kucchanesu, ‘‘tijagupakitamānehi khachasā vā’’ti cho. **Garaha** kucchane. Tattha keci **‘‘upavādā**dayo abbhakkhānatthā, **khepā**dayo nindatthā’’ti vadanti, taṃ **amarakosena** virujjhanato abbhakkhānatthassa ca vuttattā na gahetabbaṃ. Ete **upavādā**dayo satta abbhakkhānepi vattanti.

Vivādakāmassa dubbādo upārambho, so ca īdise sabbalokacūḷāmaṇibhūte sakyakule sambhūtassa bhagavato kimidaṃ kammamucitanti guṇāvikaraṇapubbakopyatthi, bandhakīsutassa tavedamucitamevāti nindāpubbakopi upārambho. Tatra yo **nindāpubbo** sanindo upārambho, so paribhāsanamuccate. Upagantvā paresaṃ cittassa ārambhanaṃ vikopanaṃ **upārambho.** Dosakkhānena bhāsanaṃ **paribhāsanaṃ.**

122. **Anariyānaṃ** lāmakānaṃ vohārato, **ariyānaṃ** uttamajanānaṃ vā avohārato anariyavohāroti saṅkhātānaṃ adiṭṭhe diṭṭhavādādīnaṃ aṭṭhannaṃ vohārānaṃ vasena **yā** vācā lāmakajanehi **pavattitā** vuttā, **vītikkamadīpanī** ajjhācāravītikkamasādhanī sā vācā ariyajanehi vattabbamariyādātikkamattā **abhivākyaṃ** nāma siyā.

123. **Muhuṃbhāsā** bahuso abhidhānaṃ anulāpo nāma, anu punappunaṃ lāpo **anulāpo. Anatthikā girā** nippayojanaṃ ummattādivacanaṃ palāpo, payojanarahito lāpo **palāpo, pa**saddo viyogatthajotako.

Gamanāgamanādisamaye ādimhi bhāsanaṃ piyavacanaṃ ālāpo, ādimhi lāpo **ālāpo, āpucchā**saddopyatra. Dosena patiṭṭhito pariddavo paridevanaṃ anusocanaṃ atikkamalāpo vilāpo nāma, vividhena, vividhaṃ vā lāpo **vilāpo.** Paridevanaṃ paridevo, so eva **pariddavo, deva** paridevane.

124. Viruddhaṃ vacanaṃ **virodhotti.** Viruddhaṃ palāpo **vippalāpo.** Sandissateti sandeso, sandissamāno attho, tassotti. Yāya sandiṭṭho attho abhidhīyate, sā **sandesotti vācika**muccate. **Vaca** sandese, sakatthe ṇiko, sandiṭṭhatthā vācā eva **vācika**miccattho.

Mithu aññamaññaṃ virodharahitaṃ vacanaṃ **''sambhāsanaṃ, sallāpo''**ti ca vuccati. Yathā eko brūte ''ajja sobhanaṃ nakkhatta''nti, itaropyāha ''tathevā''ti.

125. **Niṭṭhuraṃ vākyaṃ** kakkasavacanaṃ pharusaṃ nāma, pare jane ussāpeti dāhetīti parusaṃ, tadeva **pa**ssa **pha**kāraṃ katvā **pharusaṃ.** Asavanīyattā na icchitabbanti **niṭṭhuraṃ,** uro, yathā ''nāgo''ti. Dvayaṃ kaṇṇasukhavacane. Manaṃ ā bhusaṃ ñāpeti tosetīti **manuññaṃ, ñā** parimāṇatosananisānesu, assukāro. Hadayaṃ manaṃ gacchati pavisatīti **hadayaṅgamaṃ.**

Saṃkulādidvayaṃ **pubbāparavirodhini** pubbāparaviruddhe vākye, yathā –

> Yāvajīvamahaṃ monī, brahmacārī ca me pitā;
> Mātā ca mama vañjhāsi, aputto ca pitāmaho.

Saṃkulanti jaḷībhavantyanenāti **saṃkulaṃ.** Kilissante etthāti **kiliṭṭhaṃ.**

126. Samudāyattharahitaṃ dasadāḷimādivākyaṃ [dasa dāṭhimāni ṭhaḷapūpā kuṇḍa' majājinaṃ palālapiṇḍā (nyāyabhāssa 5.2.10 moggallānapañcikāṭīkā 1.1)] asambaddhattā abaddhamiti **kittitaṃ** kathitaṃ, na bajjhate hadayamatrāti **abaddhaṃ,** to.

Natthi tathaṃ saccamatrāti **vitathaṃ.** Pharusādayo vitathasaddaṃ yāva tiliṅgikā.

127. Pajjaddhaṃ saccavacane. **Sammā**saddoyaṃ abyayaṃ, sabbaliṅgavibhattivacanesu ca samāno. Na vitathaṃ **avitathaṃ.** Santesu sādhūsu bhavaṃ **saccaṃ. Sata** sātacche vā, vajādinā yo, saccaṃ. **Tatha**saddo bhūtapariyāyo, ''tathena maggena yathātthabhājinā''ti [tathāgatā jināti (ka.)] payogo. Tathe sādhu **tacchaṃ,** sādhvatthe **yo. Yathātatha**saddāpi ca saccatthā aliṅgā. **Tabbantā** saccavacanavantavācakā **sammā saccaṃ yathātathaṃ**saddavajjitā sesā **avitathā**dayo tīsu liṅgesu vattanti. **Saccaṃ**saddo tu aliṅgo. **Amarakose** pana **sammā sacca**saddānampi tabbati tiliṅgattaṃ vuttaṃ, yathā – saccaṃ tacchaṃ ritaṃ sammā, amūni tīsu tabbati [amara 6.22]. Yathā – sacco brāhmaṇo, saccā nārī, saccaṃ vippakulaṃ. Idha pana sabbaliṅgavacanavibhattīsu rūpabhedābhāvā **sammā**saddassa abyayattaṃ, tiliṅgesvapi rūpabhedābhāvā **saccaṃ**saddassa aliṅgattañca vuttaṃ. Yathā – sammā vācā, sammā vohāro, sammā vacanaṃ. Saccaṃ brāhmaṇo, saccaṃ nārī, saccaṃ vippakulaṃ. **Micchāmusā**saddā pana sabbatrāpi abyayameva bhavanti. Yathā – micchā vācā, micchā vohāro, micchā vacanaṃ. Musā vācā, musā vohāro, musā vacanaṃ.

128. Soḷasa saddamattapariyāye dassetuṃ upajātiṃ **''ravo''**iccādimāha. Ruyate saddāyateti **ravo, ru** sadde. Nadanaṃ nādo, nirattho nādo **ninādo, nada** abyattasadde. Evaṃ **ninado,** rassattameva viseso. Sappati uccārīyatīti **saddo. Ghusa** sadde, pātubhāvo ghoso **nigghoso.** Nadanaṃ **nādo. Dhana** sadde, dhanīyatīti **dhani.** Nigghoso ca nādo ca dhani ca **nigghosanādadhanayo.** Ravo eva **rāvo. Ārāvo**ti upasaggena padaṃ vaḍḍhitaṃ. Tathā **saṃrāvavirāvaāravā.** Ghusanaṃ **ghoso.** Ārāvo ca saṃrāvo ca virāvo ca ghoso ca āravo cāti dvando. **Su** savane, suyyateti **suti.** Sarati suyyamānataṃ gacchatīti **saro.** Nissanati etenāti **nissano, sana** sambhattiyaṃ nipubbo. Saro ca nissano cāti dvando.

129. Visajjīyate na laggīyate semhādīhīti **visaṭṭho.** Manitabbanti **mañju,** ju, **mana** ñāṇe, suṇantānaṃ vā manaṃ rañjetīti **mañju,** u, **na ra**lopo. Sukheneva vijānitabbattā **viññeyyo.** Hitasukhanipphādanato sotabboti **savanīyo.** Bahiddhāparisā aṅgulimattampi na visarati na gacchatīti **avisārī**, tassīlatthe ṇī, vividhena vā na saratīti **avisārī,** chinnassarānaṃ viya dvedhā na hotītyattho. Vindyate labbhateti **bindu, va**ssa **bo,** niggahītāgamo, u ca, vaṭṭattā vā **bindu,** imasmiṃ pakkhe **pabbajjā**dinā rūpasiddhi. Pañcannaṃ ṭhānagatīnaṃ dūraṭṭhānato jātattā **gambhīro.** Punappunaṃ nādo ninnādo, kriyābhikkhaññattā dvittaṃ, **assa i,** niggahītāgamo, so ettha atthīti **ninnādī.** Iccevaṃ

bhagavato aṭṭhaṅgiko saro hoti.

130. Khaggādīnaṃ tiracchānagatānaṃ rutaṃ vassitantyuccate. **Ru** sadde, **rutaṃ. Vassa** sadde, vassanaṃ ravanaṃ **vassitaṃ.**

Kolāhalādidvayaṃ bahūhi sambhūya kate abyattasadde. **Kula** saṅghāte [saṅkhyāne (ka.)], kolanaṃ kolo, ekībhāvo, taṃ āhalati vindatīti **kolāhalo.** Karoti hiṃsati madhuranti kalo, taṃ halatīti **kalahalo. Hala** vilekhane.

Tikaṃ gāyane. **Ge** sadde, getabbaṃ **gītaṃ gānaṃ gītikā** ca. Sabbatra bhāvasādhanaṃ.

131. Tantikaṇṭhoṭṭhitā [amara 7.1] usabhādayo satta sarā. Chajjādayo tayo **gāmā** samūhātyattho. Vuttañca ''gāmo nāma sarasamūhassa sandhāna''nti. Manussalokavādanavidhinā ekekassa sarassa vasena tayo tayo mucchanā katvā ekavīsati mucchanā, devalokavādanavidhinā pana samapaññāsa mucchanā vadanti. Tattha hi ekekassa sarassa vasena satta satta mucchanā, antasarassa ca ekāti samapaññāsa mucchanā āgatā, teneva **sakkapañhasuttasaṃvaṇṇanāyaṃ** ''samapaññāsa mucchanā mucchitvā''ti [dī. ni. aṭṭha. 2.345] pañcasikhassa vīṇāvādanaṃ dassentena vuttaṃ. **Muccha** mohasamussayesu, yu, **mucchanā.** Yathā kamena vīṇā vādituṃ sakkā, evaṃ sajjanāhi mucchanaṭṭhānāni ekūnapaññāsātyattho. Ekekassa sarassa satta satta ṭhānāni. Yato sarassa mandatāravavatthānaṃ hoti, tena ekūnapaññāsa ṭhānāni. Iccetaṃ **saramaṇḍalaṃ** sarasamūho.

132. Sarādīnaṃ nāmasarūpappabhedaṃ dassetumāha **''usabho''**ccādi. **Isa** gatiyaṃ. Isati cittaṃ pavisatīti **usabho,** abho, issu ca. **''Usa** dāhe''ti vā dhātvattho. Yasmā pana so saro usabho viya nadati, tasmā **usabho**ti vuccati. Dhīmantehi gīyateti **dhevato,** vaṇṇavikāro, vattaṃ.

Nāsaṃ kaṇṭhamuro tāluṃ,
Jivhaṃ dante ca nissito;
Chadhā sañjāyate yasmā,
Tasmā chajjo sa uccate [cintāmaṇiṭīkā 7.1].

Gandhaṃ lesaṃ aratīti gandharo, rassassa dīghatte gandhāro cetyaññe [aññesamapīti (pāṇini 3.137) dīgho (cintāmaṇiṭīkā 7.1)], gandhārā nāma janapadā, tehyayaṃ gīyateti **gandhāro,** ṇo. Majjhe layavisese bhavo **majjhimo.** Pañcannampi dhevatādīnaṃ pūraṇo **pañcamo,** (pañcannaṃ vā mahābhūtānaṃ pūraṇo **pañcamo.**) [( ) etthantare pāṭho adhiko viya dissati] Nissesato sīdanti sarā yasminti [yasmāti (ka.) – sadato adhikaraṇe ghau (cintāmaṇiṭīkā 7.1)], ṇo. ''Nisīdanti sarā yasmiṃ, nisādo tena hetunā''ti hi vuttaṃ. Ete satta sarāti **gaditā** kathitā.

133-135. Usabhādayo ye nadanti, te dassetumāha **''nadanti''**ccādi. Usabhaṃ nāma saraṃ gāvo nadanti. Tathā dhevataṃ **turaṅgā** assā, chajjaṃ **mayūrā** sikhaṇḍino, gandhāraṃ ajā, majjhimaṃ **koñcā** sakuṇavisesā, pañcamaṃ **parapuṭṭhādī** kokilādayo, nisādaṃ **vāraṇā** hatthino nadanti. Vuttañca **nāradamuninā** –

''Chajjaṃ nadati mayūro, gāvo nadanti usabhaṃ;
Ajo roti ca [ajāvikā tu (ka.)] gandhāraṃ, koñcā nadanti majjhimaṃ.

Pupphasādhārane kāle, kokilo roti pañcamaṃ;
Asso tu dhevataṃ roti, nisādaṃ roti kuñjaro''ti.

Mayūrādayopi sabbe ime sattā samadā [santo (ka.) ete ca samadā pañcamaṃ gāyanti (cintāmaṇiṭīkā 7.1)] pañcamaṃ nadanti.

Chajjo gāmo, majjhimo gāmo, sādhāraṇo gāmoti tayo gāmā. Tatra vīṇādaṇḍaṃ vibhāgaṃ katvā adhobhāgassa ''chajjagāmo''ti saññā, majjhabhāgassa ''majjhimagāmo''ti, uparibhāgassa ''sādhāraṇagāmo''ti saññā. Kiṃ pana gāmabhede kāraṇaṃ? Yasmā ekasseva sarassa gāmantare

bhedo, taṃbhede gāmānampibhedo. **Māghaṭīkāyaṃ** pana sādhāraṇagāmaṭṭhāne gandhāragāmo kathito, ekekasmiñca gāme satta satta mucchanā. Idha pana usabhādīsu sattasu saresu paccekaṃ tisso tisso mucchanā kathitā. Kiṃkāraṇā? Idha manussalokavādanavidhinā, tattha ca devalokavādanavidhinā kathitattā tatheva ṭhānāni satta satteva labbhareti. Yathā usabhādīsu tesu yathāvuttesu saresu paccekaṃ ekekasmiṃ sare tisso tisso mucchanā siyuṃ, tatheva ṭhānānipi satta satteva labbharetyattho.

136. Sarānaṃ gāmesu bhinnasutittaṃ dassetumāha **''tisso''**iccādi. Usabhassa sarassa tārakalamandavasena tisso sutiyo. Dhevatassa sarassa tāra mandavasena duve. Chajjassa tārakala manda kākalīvasena catasso. Gandhārassa ca tathā. Majjhimassa tārakala kākalīvasena tisso. Pañcamassa kala kākalīvasena duve. Nisādassa tārādivasena catasso sutiyo. Iccevaṃ sattasu saresu kamato sampiṇḍitā dvāvīsati sutiyo siyuṃ. **Māghaṭīkāyaṃ** pana aññathā sutibhedo vutto. Vuttañhi tattha –

''Catussuti suviññeyyo, majjhimo majjimaṭṭhito;
Dvissuti cāpi gandhāro, tissuti usabho tathā.

Chajjo catussuti ñeyyo, nisādo dvissutī tathā;
Catussuti dhevato tu, pañcamo tissutī mato''ti.

Sabbametaṃ **nāṭakasatthato** gahetabbaṃ.

137. **''Uccatare''**tyādinā sutibhede sarūpato dasseti. **Uccatare rave** atyuccadhanimhi tāro, tārayati bodhayatīti **tāro. Abyatte** abyattakkhare **madhure** sutisukhe kalo, **kala** made. Gambhīre dhanimhi mando. **Madi** thutimodamadamohasupanagatīsu. Mandayate bujjhatenenāti **mando.**

Tārādayo tayo vāccaliṅgattā tīsu. Tāro dhani, tārā vāṇī, tāraṃ rutaṃ iccādi. Abyattamadhurasaddo **kalo.** Tatra kale sukhume **kākalī**saddo, **ī**paccayanto, īsaṃ kalā vāṇī **kākalī** nāma, **kā**saddoyamīsattho. **Kriyādisamatā**ti gītavāditapādanyāsādikriyānaṃ, kālassa ca samattaṃ layo nāma, **laya** sāmyagatīsu, ādhāre **a**paccayo, sabbābhinayānampi sāmyaṃ layoti keci.

138. Dvayaṃ vīṇāyaṃ. **Vi** janane, to, īṇattaṃ, **vīṇa** veṭhaneti vā dhātu, ā, vīṇā. **Valla** saṃvaraṇe, vallate dhanivisesaṃ, ṇvu, **vallakī,** nadādi. Vipañcītipi vīṇāya nāmaṃ. Vipañcayatīti **vipañcī** [vipañcayati vitthārayatisaddaṃ (cintāmaṇiṭīkā 7.3)], nadādi.

Sā vīṇā **sattatantī** sattahi tantīhi visiṭṭhā parivādinī nāma, parito vadatīti **parivādinī,** inī. Vīṇādayo cattāropi vīṇāsāmaññavācakā icceke, tesaṃ mate **sā**saddassa catunnampi itthiliṅgatthadīpakatā viññeyyā, tathāpi **amarakosena** [amara 7.3] virujjhanato tesaṃ mataṃ na gahetabbaṃ.

Kaṭṭhādīhi doṇisaṇṭhānena kataṃ vajjabhaṇḍaṃ vīṇāya pokkharo nāma, poseti vaḍḍheti saddeti **pokkharo,** kharo, vuddhi, vaṇṇavikāro ca. **Du** gamane, ṇi, **doṇi.** Kakubho, pasevakotipi pokkharassa nāmāni. Kaṃ vātaṃ kubhati bandhatīti **kakubho.** Pasibbanti tamiti **pasevako.**

Dvayaṃ pokkharaveṭhake cammani. Vīṇābhāvaṃ upagacchati yenāti **upavīṇo.** Veṭhati pokkharanti **veṭhako,** ṇvu.

139. Ātatādipañcakaṃ pañcaṅgikatūriyassa nāmāni.

140. **Cammāvanaddhesu** cammena bandhanīyesu bheriyādīsu majjhe **talekekayutaṃ** ekekena talena yuttaṃ kumbhathuṇadaddarikādikaṃ tūriyaṃ ātataṃ nāma, ātanotīti **ātataṃ, tanu** vitthāre. Mahatīādivīṇāvisesopi [''mahatī''ti nāradassa vīṇā (saddakappaddume)] ātatamevāti ''cammāvanaddhesū''ti visesanaṃ kataṃ. Kumbhasaṇṭhānattā kumbho ca taṃ thunanagarasambhūtattā thunañceti kumbhathunaṃ. Tadeva **kumbhathuṇaṃ,** atha vā **thu**

abhitthave, kammani ṇo. Kumbho ca so thuṇo ceti **kumbhathuṇo, thuṇa** pūraṇeti vā dhātvattho. **Dara** vidāraṇadāhesu, dvebhāvo, **kā**pubbassikāro ca, daddarasaddaṃ karotīti vā **daddarikā.**

141. Ubhayatalaṃ murajādikaṃ tūriyaṃ vitataṃ nāma, visesena saddaṃ tanotīti **vitataṃ, sabbavinaddhaṃ** sabbapassesu, pubbapacchābhāgesu ca pariyonaddhaṃ paṇavādikaṃ, **ādi**nā caturassaālambaragomukhīādayo ātatavitataṃ nāma, ‘‘cammapariyonaddhaṃ hutvā tantibaddhaṃ ātatavitata’’nti hi vuttaṃ. **Paṇa** byavahārathutīsu, paṇīyatīti **paṇavo,** avo.

142. Vaṃsasaṅkhādikaṃ susiraṃ nāma, randhaṃ susiraṃ, taṃyogā **susiraṃ. Vana, sana** sambhattiyaṃ, **so, vaṃso. Sama** upasamakhedesu, kho, **saṅkho.** Sammatāḷādikaṃ accantaṃ pīḷanato, analasaṃyogato vā dravībhūtaṃ puna ghanāyateti **ghanā**khyaṃ. **Hana** hiṃsāyaṃ, kammani ṇo, **hassa gho.** Ghanabhāvena samaṃ bhavatīti **sammaṃ,** daṇḍādīhi tāḷitabbato **tāḷaṃ, taḷa** tāḷane, sammañca taṃ tāḷañceti **sammatāḷaṃ. Ādi**nā kaṃsatāḷasilātāḷādīnaṃ gahaṇaṃ. Tattha **sammatāḷaṃ** nāma kaṭṭhamayatāḷaṃ. **Kaṃsatāḷaṃ** nāma lohamayaṃ. Silāya ca ayopaṭṭena ca vādanatāḷaṃ **silātāḷaṃ.**

Catukkaṃ ātatādīnaṃ nāmaṃ. Ā samantato tujjate tāḷīyateti **ātojjaṃ.** Vaṃsādikepi mukhavāyunā ātojjanamattheva. Vādayanti dhanayanti tanti **vādittaṃ vāditañca,** itto, to ca. Vādayanti tanti **vajjaṃ,** yo.

143. Dvayaṃ bheriyaṃ. Bhāyanti sattujanā etenāti **bheri,** ri. **Ubha** pūraṇe, ubhanaṃ ubhi. ‘‘Dunda’’iti saddena ubhi yatra sa **dundubhi.** Pumitthiyamete dve [serī thī, dundubhi pumā (amara 7.6)]. Dvayaṃ mudiṅge. Mudaṃ modaṃ iṅgati gacchati yenāti **mudiṅgo.** Murā asurā jāto **murajo.**

Assa murajassa **bhedā** visesā āliṅgaṅkyoddhakā bhavanti. Vuttañca –

‘‘Haritakyākati tvaṅkyo,
Yavamajjho tatho’ddhako;
Āliṅgyo ceva gopuccho,
Ākatyā sampakittito’’ti [cintāmaṇiṭīkāyampi].

Āliṅgyateti **āliṅgo,** ṇo. Ucchaṅke bhavo **akyo.** Uddhaṃ katvā ekena mukhena vādanato uddho santo kāyati saddāyatīti **uddhako,** uddhasaddoyaṃ tiliṅgiko. Uggacchatīti **uddho,** to, **gami**ssa **do,** nerutto. Yo tu **upari**pariyāyo **uddhaṃ**saddo, so abyayameva.

Tiṇavādīni cattāri paṇavassa nāmāni. **Tanu** vitthāre, avo, assa **i**ttaṃ, **ṇ**attañca, **tiṇavo. Mā** māne sadde ca, ‘‘ḍiṇḍi’’iti māyate saddāyateti **ḍiṇḍimo,** ṇo.

144. ‘‘Ālamba’’iti saddāyateti **ālambaro.** ‘‘Ālambaro tūriyarave, gajendānañca gajjite’’ti [amara 23.167] hi **amarakosa nānatthasaṅgahesu.**

Vīṇādīnaṃ vādanakaṭṭhakuṭilādikaṃ koṇo, kuṇyate saddāyatenenāti **koṇo,** ṇo. ‘‘Dadda’’iti saddaṃ karotīti **daddari,** daddati vā saddavisesena pariṇamatīti **daddari,** ri. ‘‘Paṭa’’iti saddaṃ jahātīti **paṭaho,** paṭaṃ hantīti vā **paṭaho. Hana** hiṃsāgatīsu, kvi. Apare **maddalā**dayo bherippabhedā. ‘‘Madda’’iti saddaṃ lātīti **maddalā, lā** ādāne, a. ‘‘Mandalā’’tipi pāṭho, mandaṃ saddaṃ lātīti **mandalā. Ādi**nā ḍamaruādayopi bherippabhedā viññeyyā.

145. **Janappiye** janehi piyāyitabbe vimaddoṭṭhe vilepanakuṅkumādīnaṃ, nānāgandhadabbānañca vimaddanobbhūte **parimalo** bhave, parimajjati pavattayatyāsayanti, a, nerutto, **mala, malla** dhāraṇe vā. Parimalyate dhārīyateti, ṇo. **Vimadda**ggahaṇena vāpikūpādino [vimaddagandhādino (ka.)] nirāso, **jana**ggahaṇena makkhikādino. **So** parimalo gandho **dūragāmī** atinihārī atidūrapātī āmodo vuccate, āmodante anena, ṇo. Ito paraṃ **iṭṭhagandhā**dayo **vissa**saddapariyantā **tīsu** liṅgesu vattante.

146. Catukkaṃ iṭṭhagandhe. Iṭṭho gandho **iṭṭhagandho,** atha vā iṭṭho gandho assa **iṭṭhagandho.** Suṭṭhu rabhanti tussantyanenāti **surabhi,** i. Sundaro gandho assa **sugandho, sugandhi** ca, antassikārādeso.

Dvayaṃ duggandhe. Pūti gandho assa, pubbe viya ikārādeso, kammadhārayasamāsaṃ assatthyatthepi kattumicchanti, pakriyālāghavatthaṃ bahubbīhiyeva nyāyoti. Duṭṭhu gandho assāti **duggandho,** tena vuttaṃ **kaccāyanena** – ''kammadhārayamantatthiyehi bahubbīhi laghutaro''ti. Añña tu lāghava'manādaramānā icchanteva mantatthiyaṃ. Duvidho vā vāccadhammo lahu garu ca, tatra bahubbīhinā lahu, kammadhārayamantatthiyenagaru. Kiñca bahubbīhinā atisāyanādyattho na gamyateti avassaṃ tappaṭipādanāya kammadhārayapubbako mantatthiyeva daṭṭhabbo.

Dvayaṃ citādhūmādigandhe. **Visa** vippayoge, **so.** Āmassa vasādivatthuno gandho taṃyogā, i, **yaṃ**saddo tassa napuṃsakattadīpako.

147. **Kuṅkumā**dayo cattāro catujjātigandho nāma. **Kuka, vaka** ādāne, umo, niggahītāgamo ca, **kuṅkumaṃ,** lohitacandanaṃ, yaṃ ''kasmīraja''nti vuccati, **kami**ssa vā **kuṅkā**deso, **kuṅkumaṃ.** **Yu** missane, yu, yavanaṃ, tassa pupphaṃ **yavanapupphaṃ,** devakusumaṃ, yavanadese jātaṃ pupphanti vā **yavanapupphaṃ.** Yaṃ ''lavaṅga''ntipi vuccati, yaṃ pupphaṃ nuhīpupphasamānaṃ. **Tagi** gatyattho **daṇḍako** dhātu, aro, **tagaraṃ,** kuṭilaṃ. Taruto jāto **turukkho,** kho, **u**ttañca, sallakīdavo hi ''turukkho''ti vutto.

148. Pajjena charasānaṃ nāmāni. Kaṃ pānīyaṃ sevateti **kasāvo,** avo, atha vā kaṃ savāpetīti **kasāvo su** savane. Tuvaropi kasāyopi **kasāva**pariyāyo. **Tija** nisāne, to, titto, kaṭu. **Madhu** mādhuriyaṃ, taṃyogā **madhuro.** Lunāti jaḷattanti **lavaṇo,** yu. **Amba**sadde, aro, **i**ttaṃ, lattañca. **Kaṭa** gatiyaṃ, ṇvu, **u**ttaṃ. Ime cha rasā nāma vuccanti. **Tabbati** dabbe **kasāvā**disaddā **tīsu** liṅgesu vattanti.

149. Dvayaṃ phoṭṭhabbe. Phusitabbo **phasso, phoṭṭhabbo** ca, tabbo, **sa**ssa **ṭo, ta**ssa **ṭho.** Tikaṃ visayimhi. Visayo assa gayhaṭṭhenātthīti **visayi.** Ukhati gacchati visayeti **akkhaṃ,** ussattaṃ dvittañca, natthi khaṃ vedanā etthāti vā **akkhaṃ, na** hi sukhavedanādayo sampayogavasena pañcasu indriyesu uppajjanti, javanādīsu eva pana uppajjantīti tathā vuttaṃ, manindriye tūpacārā [manindriyesupacārā (ka.)] akkhaṃ. Indo attā, tassa liṅgaṃ **indriyaṃ,** iyo. Nā'nantarena payojakaṃ cakkhādayo byāpārayante, tasmā atthi attā cakkhādīnaṃ payojakoti cakkhādikaṃ liṅgamattano bhavatīti **nikāyantarikā.** Sayaṃ tikkhamandādibhāve cakkhuviññāṇādīnaṃ tikkhamandādibhāvasambhavato tesu indati paramissariyaṃ karotīti vā **indriyaṃ.**

Chakkaṃ nayane. Neti attano nissitaṃ puggalanti **nayanaṃ,** yu. **Asu** byāpane, asati visayesu byāpī viya bhavatīti **akkhi, sa**ssa **ko,** atha vā **akkha** byāpanadassanesu, akkhati visayesu byāpībhavati, akkhati vā passati etenāti akkhi. Netīti **nettaṃ.** Locati passati etenāti **locanaṃ. Accha** dassanabyāpanesu, i, **acchi.** Cakkhati assādeti rūpanti **cakkhu,** u, cakkhati passatīti vā **cakkhu.**

150. Pañcakaṃ sote. Suṇāti etenāti **sotaṃ.** Saddo gayhate anenāti **saddaggaho. Kara** karaṇe, ṇo, **kaṇṇo,** kaṇṇati suṇāti etenāti vā **kaṇṇo, kaṇṇa** savane. Suṇāti yenāti **savanaṃ, suti** ca, yu,ti ca.

Catukkaṃ ghāne. Nasanti etāyāti **natthu,** thu, ā, **nāsā.** Ṇvu, **aka** ca ikāro ca **nāsikā. Ghā** gandhopādāne, ghāyati gandhopādānaṃ karotīti **ghānaṃ,** yu, ghāyantyanenāti vā **ghānaṃ.**

Dvayaṃ jivhāyaṃ. Jīvati etāyāti **jivhā,** ho, **jīva** pāṇadhāraṇe. Jīvitanimittaṃ raso jīvitaṃ nāma, taṃ avhāyatīti vā **jivhā,** vaṇṇalopo. Rasanti etāyāti **rasanā, rasa** assādane, rasaṃ jānātīti vā **rasanā,** **ñā**ssa **nā, nī** naye vā, a.

151. Pajjaṃ sarīre. Sarati gacchati, saranti vā taṃ hiṃsantīti **sarīraṃ,** īro. **Vapa** bījasantāne. Vapati kusalākusalabījametthāti **vapu,** u. Gacchati, gaṇhāti vā kusalākusalametenāti **gattaṃ, gamu** gatiyaṃ, **gaha** upādāne vā. ''Attā''ti abhidhānaṃ, buddhi ca bhavanti etasmāti **attabhāvo.** Vuṇoti

saṃvarati etthāti **bondi, vu** saṃvaraṇe, di, niggahītāgamo. Vividhaṃ gaṇhāti etthāti **viggaho. Diha** upacaye, dihati vaḍḍhati ettha kusalākusalanti **dehaṃ.** Ayaṃ **deha**saddo **purise** pulliṅgevattati. Kucchitānaṃ āyo uppattiṭṭhānanti **kāyo. Tanu** vitthāre, u, tanu, **tanu**saddoyaṃ itthiyaṃ. Etthāpi **vā**saddo sambandhitabbo. ''Aṅgenāṅgaṃ tanu ca tanunā gāḷhatattena tatta''nti [uttaramegha 42] hi **meghadūte** vuttaṃ. Kaḷe retasi varaṃ **kaḷevaraṃ,** aluttasamāsoyaṃ.

152-154. Chakkaṃ citte. Cintetīti **cittaṃ. Ceto ca,** nalopo. Manati jānātīti **mano.** Vijānātīti **viññāṇaṃ,** yu. Harati attano ādhāranti **hadayaṃ,** yo, **ra**ssa **do** ca. Mano eva **mānasaṃ,** sakatthe saṇa.

Cuddasa buddhākhyassa guṇassa nāmāni. Jhāyatīti **dhī, jhe** cintāyaṃ, jhassa **dho,** nadādi, **dhī,** dhāretīti vā **dhī,** kvi, nadādi, dhī, saṅkhāresu dhīkāro jāyati etāyāti vā **dhī,** nadādi. Paññāyate etāyāti **paññā,** a. Bujjhate tāyāti **buddhi,**ti. **Medha** hiṃ sāsaṅgamesu, karaṇe a, **mi** hiṃsāyaṃ vā, dho, **medhā.** Manati jānātīti **mati, muti** ca, **u**ttaṃ, munātīti vā **muti, muna** ñāṇe,ti, muti. **Bhū** sattāyaṃ, ri, nadādi, **bhūrī,** bhūsaṅkhāte atthe ramatīti vā **bhūrī,** kvi, nadādi. Manati jānātīti **mantā,** anta, ā. Vidati jānātīti **vijjā, pabbajjā**dinā siddhaṃ. **Yu** missane. Yamati missībhavati ñeyyesūti **yoni.** Paṭimukhaṃ bhanti upaṭṭhahanti ñeyyā etenāti **paṭibhānaṃ,** yu. Na muyhati etenāti **amoho.** Vīmaṃsā vicayo samupekkhā upaladdhi paṭipatti utticetanādīnipi buddhināmāni.

Vipassanādayo **nepakka**ntā pariyāyā **paññābhedā** paññāvisesā. Tattha vividhaṃ aniccādikaṃ saṅkhāresu passatīti **vipassanā,** yu. Sammādassanalakkhaṇā **sammādiṭṭhi,** sā duvidhā lokiyalokuttaravasena. Tattha purimā chabbisuddhippavattikāle, itarā ñāṇadassanavisuddhikāle labbhati. **Ādi**pariyāyena **pabhuti**nā anaññātaññassāmītindriyādayo gahitā. Tattha tattha kāriyesu vicāraṇā. **Māna** vīmaṃsāyaṃ, so, cittābhogādi. Vicārayate etāyāti **vicāraṇā, cara** sañcaye, curādigaṇo, yu. Sampajānātīti sampajāno, puggalo, dhammasamūho vā, **ñā**ssa **jā,** tassa bhāvo **sampajaññaṃ, nya**ssa **ño,** dvittaṃ, taṃ sātthakasampajaññādivasena catubbidhaṃ. Nissesato pāceti kusaladhammeti nipako, ñāṇī puggalo, tassa bhāvo **nepakkaṃ.** Dvayaṃ vedanāyaṃ. Vedayatīti **vedayitaṃ, vida** anubhavane, **curā**dittā ṇayo, to, **i**kārāgamo ca. Vedayatīti **vedanā,** yu.

155. Pañcakaṃ vitakke. **Takka** vitakke. Takketi sampayuttadhamme ārammaṇaṃ abhiniropetīti **takko. Vitakko**ti upasaggamattameva viseso. Saṅkappanti pabhavantyanenāti **saṅkappo,** ṇo, **kappa** vitakke, **kappa** sāmatthiye vā, bhūvādi, saṅkappayanti pabhavantyanenāti vā **saṅkappo, kappa** vitakke, curādi. **Apa** pāpuṇane, appeti sampayuttadhamme pāpeti ārammaṇanti **appanā,** yu, ā. **Ūha** vitakke. Ūhantyanenāti **ūho. Takkaūha**saddā cettha ajjhāhāravācakāpi bhavanti, ajjhāhāraṃ nāma ūnapūraṇatthamadhikappabhedāharaṇaṃ [madhikopādānaṃ (cintāmaṇiṭīkā)]. ''Ajjhāhāro takka ūhā''ti [amara 5.3] hi **amarakose** vuttaṃ. Dvayaṃ jīvitindriye. **Aya**iti gamanattho **daṇḍako** dhātu. Ayati addhānaṃ gacchati yenāti **āyu,** ṇu, eti etenāti vā **āyu, i** gatimhi, ṇu, isse, e aya. Jīvanti anenāti **jīvitaṃ, jīva** pāṇadhāraṇe.

Catukkaṃ samādhimhi. Nānālambaṇavisāraṇābhāvato ekaṃ aggaṃ ārammaṇametassāti ekaggaṃ, cittaṃ, **''agga**saddo cettha ālambaṇavācako''ti hi **saddhammaṭīkāyaṃ** vuttaṃ, tassa bhāvo **ekaggatā,** ekaṃ vā ārammaṇaṃ ajati gacchatīti ekaggaṃ, tassa bhāvo **ekaggatā.** Kāmacchandaṃ sametīti **samatho,** tho, **samu** upasame, ''samādhi kāmacchandassa paṭipakkho''ti [pārā. aṭṭha. 1.11; dha. sa. aṭṭha. 160] hi vuttaṃ. Vikkhipanaṃ nānārammaṇaperaṇaṃ vikkhepo, so natthi etthāti **avikkhepo.** Ekārammaṇe suṭṭhu ādhānaṃ **samādhi,** saññāyami, nānālambaṇavikkhepavasappavattaṃ adhisaṅkhātaṃ cittabyadhaṃ sametīti vā **samādhi,** nerutto.

156. Pajjena vīriyassa nāmāni. **U** dukkhalābhaṃ, uddhaṃ vā sahati khamatīti **ussāho,** ṇo. Ā bhuso kāyaṃ, cittañca tāpetīti **ātappo** [ātāpo (?) abhidhānappadīpikāṭīkā 1135 gāthāyaṃ passitabbaṃ], **tapa** santāpe. Līnaṃ cittaṃ paggaṇhāti ukkhipatīti **paggaho.** Attano nissayaṃ paramatthaṃ gaṇhāpetīti vā paggaho. **''Pa**saddo paramatthepī''ti hi **ekakkharakose** vuttaṃ. Vāyamanti yenāti **vāyāmo, vāyama** ussāhane, atha vā **vaya** gamanattho **daṇḍako** dhātu, vayati sabbakālanti **vāyāmo,** amo, vāyo viya sadā amati gacchatīti vā **vāyāmo.** Paraṃ paraṃ ṭhānaṃ akkamatīti **parakkamo,** paraṃ paccanīkabhūtaṃ kosajjaṃ akkamatīti vā **parakkamo.** Padahati

yenāti **padhānaṃ,** yu. **Daha**ssa **dho, daha** bhasmīkaraṇe [papubbadhādhātunā sādhetabbaṃ maññe]. Vīre sādhu, vīrānaṃ vā kammaṃ, vidhinā vā īrayitabbaṃ pavattetabbanti **vīriyaṃ, īra** gatiyaṃ, īhati eti vā yāya subhāsubhaphalanti **īhā, īha** ceṭṭhāyaṃ, **i** vā gatimhi, pacchime **ha**paccayo, uddhaṃ yanti yenāti **uyyāmo,** amo. Tiṭṭhati ettha subhāsubhaphalanti **dhiti,**ti, **ṭhā** gatinivattiyaṃ.

157. Pajjena vuttapariyāyassa vīriyassa cattāri aṅgāni dasseti. Tacādīnaṃ tiṇṇaṃ **avasissanaṃ** avasesatā maṃsalohitehi avadhibhūtehi, maṃsalohitānaṃ pana **sussanaṃ** sukkhatā. Etāni cattāri adhiṭṭhānavasappavattāni vīriyassa **aṅgāni** kāraṇāni honti. **Aṅga** gamanattho **daṇḍako** dhātu. Aṅgati siddhiṃ gacchati vīriyaphalametehīti **aṅgāni. Taca** pālane, ṇo, **taco. Naha** bandhane āru. **Nhārū**tipi pāṭho. Tattha **na**ntassa lopo. **Sisa** asabbappayoge, yu, dvittaṃ. Asati khepeti addhānanti **aṭṭhi,**ti, napuṃsake, nerutto, ā bhuso tiṭṭhati etenāti vā **aṭṭhi,** i. **Mana** ñāṇe, so, nassa niggahītaṃ, **maṃsaṃ. Ruha** janane, ito, **la**ttaṃ, **lohitaṃ.**

158. Asājhasādhanepi yassā vasena uyyāmo, sā **adhimattehā** adhikasattiyuttā īhā ussoḷhī nāma, u pabalaṃ dukkarakammaṃ sahati yāyāti **ussoḷī, saha**ssa **soḷho,** nadādi, ussāhānaṃ ūhāti vā **ussoḷī,** yathā ‘‘padaṭṭhāna’’nti, ākārasso, **ha**ssa **ḷo, ū**lopo, nadādi, vāyāmamattepi. Dvayaṃ satiyaṃ. Sarati, saranti vā tāya, saraṇamattameva vā esāti **sati,**ti, pamādaṃ vā sarati hiṃsatīti **sati.** Anu punappunaṃ sati **anussati,** upasaggamattameva vā viseso, dvepi itthiyaṃ.

Dvayaṃ lajjāyaṃ. **Laji** pīḷe, **kātanta**dhātu. **Lajja** lajjane, moggallānadhātu, lajjati pāpāti **lajjā,** a. **Hirī** lajjiyaṃ, i. Hiriyati pāpāti **hirī. Samānā** tulyatthā dve. Dvayaṃ ottappe. Ottappati bhāyati pāpatoti **ottappaṃ, tapa** bhaye **ava**pubbo. Pāpato bhāyati sīlenāti **pāpabhīru,** puggalo, cittaṃ vā, tassa bhāvo tathā.

159. Pajjaddhena upekkhāya vedanāya nāmāni. Majjhatte majjhattasabhāve pavattā **majjhattikā.** Dvinnaṃ vedanānaṃ samīpe pavattā ikkhā anubhavananti **upekkhā, ikkha** dassane. Adukkhā ca sā asukhā ceti **adukkhamasukhā, ma**kāro padasandhikaro.

Dvayaṃ manasikāre. Bhavaṅgavasena pavattassa cittassa ābhujanato āvaṭṭāpanato **cittābhogo.** Pālanajjhohārattho cettha **bhuja**dhātu āvaṭṭanattho **ā**pubbattā, idaṃ pana vīthijavanapaṭipādake sandhāya vuttaṃ, cittassārammaṇe ābhujanaṃ pavattanaṃ vā **cittābhogo,** idaṃ pana ārammaṇapaṭipādakavasena vuttaṃ. Bhavaṅgamanato visadisaṃ manaṃ karotīti **manakkāro,** karaṇaṃ vā kāro, manasmiṃ kāro **manakkāro.** Ettha ca paṭhamavikappena dve paṭipādakā vuttā, pacchimena tu itaro.

Dvayaṃ adhimokkhe. **Muca** mocane, adhimuccanaṃ ‘‘idamevā’’ti sanniṭṭhānakaraṇaṃ **adhimokkho.** Nicchayanaṃ niṇṇayanaṃ **nicchayo, caya** gamanattho **daṇḍako** dhātu, **ca**ssa dvittaṃ, **cha**ttaṃ, ni bhusaṃ chedanaṃ vā **nicchayo, chidi** dvidhākaraṇe, issattaṃ, **da**ssa **yo,** asarūpadvittaṃ.

160. Pajjaddhaṃ dayāyaṃ. **Daya** dānagatihiṃsārakkhaṇesu. Dayati paradukkhaṃ, attasukhañca hiṃsatīti **dayā,** a. **Kapi** calane, anu punappunaṃ kampeti attādhārassa cittanti **anukampā.** Kaṃ sukhaṃ rundhatīti **karuṇā, rudhi** āvaraṇe, **dha**ssa **ṇo,** atha vā karonti attānamadhīnametāyāti **karuṇā,** yu, ā, karuṇā, sā eva **kāruññaṃ. Anuddayā**ti upasaggena padaṃ vaḍḍhitaṃ.

Pajjaddhaṃ viratiyaṃ. **Ramu** uparame **vi**pubbo, viramaṇaṃ **veramaṇī,** yu, nadādi, veraṃ maṇati vināsetīti vā **veramaṇī.** Viramaṇaṃ **virati,**ti. Dūrato viramaṇaṃ **ārati.**

161. Catukkaṃ khantiyaṃ. Titikkhanaṃ khamanaṃ **titikkhā, tija** khantiyaṃ, kho, dvittaṃ, kattādi, ā. Khamanaṃ sahanaṃ **khanti,**ti. Khamate **khamanaṃ, khamā** ca, **khamu** sahane. Dvayaṃ mettiyaṃ. **Mida** snehe, mijjati sinehatīti **mettā,** ta, ā. **Metti,**ti. Atha vā mitte bhavā **mettā, metti** ca.

Pajjaddhaṃ diṭṭhiyaṃ. Dassīyate **dassanaṃ, disa** pekkhane, yu. Dassanaṃ **diṭṭhi. Labha** lābhe,ti, **laddhi,** micchādiṭṭhiyameva. Sesā tu ubhayatra. Ṭhitapakkho **siddhanto** [ṭhito pakkho

siddhanto, pubbapakkhaṃ nirasya siddhapakkhaṭṭhāpane iti bhāvo (cintāmaṇiṭīkā)], siddho anto anenāti viggaho. Samantato ayanaṃ gati **samayo.**

162. **Dohaḷa**ntaṃ taṇhāyaṃ. **Tasa** pipāsāyaṃ, yāya tasanti, sā **taṇhā,** ṇho. **Iṇa**mhi **tasiṇā. Eja** kampane, **ejā**. Saṃsārato nissaritumappadānavasena jālasadisattā **jālinī,** upamāne inī. **Visa** pavesane, sabbatra visatā patthatāti **visattikā,** sakatthe ṇiko. **Chanda** icchāyaṃ, chandanaṃ **chando,** kattukamyatāpi. Tesu tesvārammaṇesu ākulībhūtattā jaṭā viyāti **jaṭā. Kamu** icchāyaṃ,ti, **nikanti. Isu** icchāyaṃ, a, issa **ā, āsā. Sivu** tantasantāne, bhavādīhi bhavādayo sibbatīti **sibbinī,** a, inī. Satte bhavaṃ netīti **bhavanetti,**ti.

163. **Jhe**cintāyaṃ, ārammaṇābhimukhaṃ jhāyatīti **abhijjhā,** ā. **Vana** sambhattiyaṃ, vanati yena so **vanatho,** tho. **Vā** gatiyaṃ, vāti ārammaṇanti **vānaṃ,** yu. **Lubha** icchāyaṃ, lubbhanaṃ **lobho,** ṇo. **Ranja** rāge, rajjanaṃ, rajjanti vā yena so **rāgo,** ṇo. **Laya** gatiyaṃ, ā punappunaṃ layatyārammaṇesūti **ālayo,** punappunaṃ layati saṃsilesati yenāti vā **ālayo. ‘‘Layo** vināse saṃsilese, sāmye toriyattikassa ce’’ti **nānatthasaṅgahe. Piha** icchāyaṃ, curādi, a, pihayati yāyāti **pihā.** Cittassa nānārammaṇesu vibbhamakaraṇato manaso ratho iva **manoratho,** mano eva ratho viyāti vā **manoratho. Isu** icchāyaṃ, a, **s**assa **cchā**deso. **Lasa** kantiyaṃ, abhimukhaṃ katvā lasati yenāti **abhilāso,** ṇo. **Kamu** icchāyaṃ, ṇo, **kāmo. Duha** papūraṇe, duhanaṃ doho, taṃ lātīti **dohaḷo,** duṭṭhaṃ hadayametenāti vā **dohaḷo, hadaya**ssa **haḷo, hala** kampane dvisaddūpapado, dvīhi halati kampatīti vā **dohaḷo,** a, dvissa **do,** **l**assa **ḷo.** Dve hadayā assa paramatthassāti vā **dohaḷo.** A, dvissa **do, hadaya**ssa **haḷo, da**ssa **ḷo** vā, **ya**lopo, icchāvisesattepi dohaḷassa sāmaññavatticchāya niddeso.

Ataṇhāsabhāvampi ruciṃ ālambaṇicchāsabhāvasāmaññena idheva vattumāha **‘‘ākaṅkhātu’’**iccādi. **Kaṅkha** icchāyaṃ, a. **Ruca** rocane, rocanaṃ kattukāmatā, i, **ruca** dittiyaṃ vā, ruci. Kattukāmateva. **Sā** ruci adhikā lālasā nāma, **lasa** kantiyaṃ, punappunaṃ, atisayaṃ vā lasatīti **lālasā,** dvittaṃ, assā. ‘‘Yācanāyaṃ mahicchāyaṃ [taṇhātireke yācanāyaṃ (cintāmaṇiṭīkā 7.28)], ussukke lālasā dvisū’’ti **ruddo.**

164. Tikaṃ virodhe. Pāyena vīresu bhavaṃ **veraṃ,** paṭighapāpesupi. **Rudha** paṭighāte, virujjhanaṃ **virodho. Disa** appītiyaṃ, viddesanaṃ **viddeso.**

Rosantaṃ kodhe. **Dusa** appītiyaṃ, dussanaṃ **doso.** Ārammaṇe paṭihaññatīti **paṭighaṃ, hana** hiṃsāyaṃ, **paṭigha**saddoyaṃ pulliṅge vā bhavati. **Kudha** kope, kujjhanaṃ **kodho.** Āgantvā haññatīti **āghāto. Kupa** kope, kuppatīti **kopo,** kopayati vā cittanti **kopo. Rusa** rosane, rusanaṃ dussanaṃ **roso.**

Dvayaṃ parānatthacintane. Byāpajjati vinassati cittametenāti **byāpādo,** paṭighepi. **Pada** gatimhi. Parasampattīsu nābhiramatīti **anabhirati, ramu** ramaṇe,ti.

165. Dvayaṃ upanāhe. **Naha** bandhane, punappunaṃ, upagantvā vā nayhati cittanti **upanāho.** Bajjhati veramanenāti **baddhaveraṃ.** Dvayaṃ soke. **Suca** soke, ṇo, sucanaṃ **soko.** Sucate **socanaṃ.**

Tikaṃ rudite. **Rudi** assuvimocane, sabbatra bhāve to. **Kadi** avhāne, rodane ca, **ta**paccayassa **aṇṇā**dese **ruṇṇaṃ.** Dvayaṃ paridevane. Devanaṃ sokena vilāpo, punappunaṃ, samantato vā devo **paridevo, pariddavo** ca.

166. Tikaṃ bhaye cittutrāsasaṅkhāte. Sabbatra bhāvasādhanaṃ. **Bhī** bhaye, bhāyanaṃ **bhīti,**ti. **Bhayaṃ,** ṇo. **Tasa** ubbeje, uttasate **uttāso,** ṇo. Dvayaṃ mahati bhaye. Bhīruno idaṃ **bheravaṃ,** ṇo. Mahantañca taṃ bhayajanakattā bhayañcāti **mahabbhayaṃ. Mahābhaya**ntipi pāṭho.

167. Pajjaṃ bhāyitabbasāmaññe. **Bherava**saddoyaṃ sāmaññavācakopi atthīti idha niddeso. Bhāyati yasmāti **bhiṃsanaṃ,** so, yu, bindāgamo. Bhāyati yasmāti **bhīmaṃ,** mo. **Dara** vidāraṇe, darīyatīti **dāruṇaṃ,** uṇo. Bhāyati yasmāti **bhayānakaṃ,** ṇvu, **anakā**deso. **Ghura** bhīme, ghurati

bhiṃsatīti **ghoraṃ,** ṇo. Paṭivattati bhayaṃ cittutrāso yasmāti **paṭibhayaṃ.** Bhāyati yasmāti **bhesmaṃ, sma**paccayo. Bhayaṃ karotīti **bhayaṅkaraṃ,** aluttasamāsoyaṃ. Ime nava **bheravā**dayo bhayabheravādihetumhi dabbe visesanabhāvena vattante, tadā tīsu liṅgesu, sāmaññena tu napuṃsake.

168. Dvayaṃ parābhyudayāsahane. **Issa** issatthe, **issa** issāyanti vā dhātvattho, issati santesupi guṇesu vacasā, manasā vā dosāropanaṃ karotīti **issā,** a. **Ussuya** [usūya (?)] dosāvikaraṇe. Tikaṃ macchere. **Masu** āmasane, **ccheraccharap**accayā, maccharameva **macchariyaṃ,** sakatthe iyo, atha vā **masu**iccetassa pāṭipadikassa **su**ssa **ṇa**mhi **ccheraccharā, masu** maccheretipi dhātu.

Tikaṃ aññāṇe. **Mūha** vecitte, muyhanti tena sampayuttadhammā, sayaṃ vā muyhati, muyhanamattameva vā tanti **moho. Vida** ñāṇe, na vidatīti **avijjā.** Na vijānātīti **aññāṇaṃ.** Tikaṃ māne. Bhūtenābhūtena vā parato ukkaṃsakappanena cetaso unnati **māno,** yathā ''sūro atthavāha'masmi sīlavā buddhisampanno''ti [avehi bhalavā asmi, sīlavā buddhisaṃyuto (cintāmaṇiṭīkā 7.22)]. **Māna** pūjāyaṃ, curādi, a. Dhāraṇattho **dhā**dhātu, karotyatthe **vi**pubbo, seyyādibhāve attānaṃ vidadhāti yāya sā **vidhā,** tīsu. Uddhaṃ namati yāya sā **unnati,** itthiyanti.

169. Dvayaṃ uddhacce. **Hana** gatiyaṃ, uddhaṃ uddhaṃ hanati gacchatīti uddhato, to, **hana**ssa **dho,** asarūpadvittaṃ, cittaṃ, uddhatassa bhāvo **uddhaccaṃ. Dhāva** gatiyaṃ, uddhaṃ dhāvati cittametenāti **uddhavaṃ,** a, rasso.

Tāpādipañcakaṃ kukkucce. **Tapa, dhupa** santāpe, tapati cittametenāti **tāpo,** ṇo. Kucchitaṃ karotīti kukkutaṃ, cittaṃ, taṃsamaṅgī vā, tassa bhāvo **kukkuccaṃ.** Pacchā tapati etenāti **pacchātāpo.** Anu pacchā tapati yena so **anutāpo. Sara** gatiyaṃ, virūpena pati punappunaṃ sarati cittametenāti **vippaṭisāro, ta**ssa **ṭo.**

170. Pajjaṃ vicikicchāyaṃ. **Likha** lekhane, manaṃ vilekhati dvidhākaraṇavasenāti **manovilekho. Diha** upacaye. Idha pana **saṃ**pubbattā saṃsaye, karaṇe ṇo. **Sī** saye, idha **saṃ**pubbattā kaṅkhāyaṃ, sabbatrevaṃ. ''Kathamida''miti kathayati yāya sā **kathaṃkathā. Kita** rogāpanayane, **cha**paccayo, dvittādi, vigatā cikicchā ñāṇappaṭikāro etāyāti **vicikicchā. Ila** gatikampanesu, dvidhā ilati cittametenāti **dveḷhakaṃ, ha**paccayo, sakatthe ko ca. **Kaṅkha** vicikicchāyaṃ, a, itthiyaṃ. **Saṅka** saṅkāyaṃ. Vividhenākārena maññati yasmā, sā **vimati. Mana** ñāṇe, itthiyanti.

171. Tikaṃ nīcapakatidosasambhūtarūpissariyādinimittike made, yasmiṃ sati uttaradānasādarolokanādivimukho puriso jāyate. Madopyatra ''katthūrīgabbaretesu, madohassebhadānesū''ti [kattari gabbharetesu, mado purisamānesūti (nissaya)] **rabhaso. Gabba** māne, curādi, a, atha vā **gara** secane, bo. **Māna** pūjāyaṃ, visesato mānetīti **abhimāno.** Ahaṃkāre **ahaṃ**saddo nipāto, **amha**saddopyatra, ''aha''miti attānaṃ karoti yenāti **ahaṃkāro.** Dvayaṃ cintāyaṃ. **Cinta** cintāyaṃ, a. **Jhe** cintāyaṃ, jhāyate **jhānaṃ,** dvīsupi bhāvasādhanaṃ, a. Vitakkacintānaṃ ko bhedo? Vitakko tāva vācāya pubbabhāgappavatto, ''pubbeva kho, gahapati, vitakketvā vicāretvā pacchā vācaṃ bhindatī''ti [saṃ. ni. 4.348] hi vuttaṃ. Itarā pana tassā apubbabhāgappavattāpīti ayametāsaṃ viseso. Atha vā vitakko pakiṇṇakapariyāpanno eko cetasikadhammo, itarā pana sabbasādhāraṇapariyāpanno manasikāranāmako eko cetasikadhammoti ayametāsaṃ viseso.

Dvayaṃ nicchaye. **Naya** gamanattho **daṇḍako** dhātu, ārammaṇaṃ nicchinanto nayatīti **niṇṇayo, na**ssa **ṇa**ttaṃ. Atha adhimokkhaniṇṇayānaṃ ko bhedo? Adhimokkho ārammaṇaṃ ajjhogāhetvā tiṭṭhati, niṇṇayo vinicchayamattamevāti ayametesaṃ viseso. Atha vā adhimokkho pasādepi sambhavati, itaro pana na tathāti ayaṃpyetesaṃ bhedo. Tatra **nicchaya**saddo idhāpi pavattatīti dvīsupi vutto.

Pādena abhyupagamassa nāmāni. **Pati**pubbo jānāti abhyupagame, itthiyaṃ a, **paṭiññā.** Tathā suṇoti ca, a, **paṭissavo,** dvīsupi bhāvasādhanaṃ. Saṃvidā'gū, paṭiññānaṃ, niyamo, assavo, saṃsavo, aṅgīkāro, abhyupagamo, samādhiiccādīnipi abhyupagamassa nāmāni [amara 5.5].

172. Chahi padehi anādarassa nāmāni. **Māna** pūjāyaṃ, curādi, **mana** ñāṇe vā, heṭṭhā katvā jānanaṃ **avamānaṃ,** bhāve yu. Yo yenānādarito, sa tato avassameva kāyavacīmanānaṃ aññatarenāvadhīyateti anādarepi byavadhānābhicārato **tira**saddo antaradhāne vattamāno sambajjhateti tirodhānakaraṇaṃ **tirakkāro. Pari parā**pubbo **bhū**dhātu avaññāṇe, **ava**pubbo jānāti ca, sabbatra bhāve ṇo, a ca. **Dara** ādare, ādaro sakkāro, tabbiparīto **anādaro.** Parābhavanaṃ **parābhavo.** Avajānanaṃ **avaññā.**

Dvayaṃ ummāde. Cittassa vibbhamo bhanti ummādo. **Mada** ummāde, uggatehi, ummaggasaṇṭhitehi vā dosehi madanaṃ **ummādo.**

173. **Sneha**ntaṃ snehe. Piyassa bhāvo **pemaṃ,** imo, **piya**ssa **pa**ttaṃ, pīnayatīti vāpī, pino bhāvo **pemaṃ,** imo. **Siniha, sniha** pītiyaṃ, bhāve ṇo. Dvayaṃ mucchāyaṃ. **Pīḷa** vibādhāyaṃ, cittassa pīḷā **cittapīḷā,** vigatā nīlādisañjānanalakkhaṇā saññā etasmāti visaññī, tassa bhāvo **visaññitā.**

Dvayaṃ pamāde. Yena sakko samāno sayaṃ kattabbaṃ na karoti, so pamādo, **mada** pamāde **pa**pubbo, pamajjanaṃ **pamādo,** ṇo. **Saja** visajjanāliṅgananimmānesu. Satiyā visajjanaṃ **sativosaggo,** issa **o.** Apubbavatthuparikkhātisaye **kotūhalā**didvayaṃ. **Tuja** hiṃsāyaṃ, kuṃ pāpaṃ tojatīti **kotūhalaṃ,** alo, vaṇṇavikāro ca. **Tula** nikkase, kuṃ pāpaṃ tulayatīti **kutūhalaṃ,** a, **ha**kāravaṇṇāgamo. Kotukaṃ, kutukañca etesaṃ pariyāyāni.

174. **Vilāsā**dayo **kriyā** ceṭṭhā, kiṃvisiṭṭhā? Sā kriyā **nārisiṅgārabhāvajā** itthīnaṃ ratibhāvajā, yā **hāva**saddenoccante. Huyante rāgino atrāti **hāvo, hu** havane, ṇo. **Ādi**nā vicchittipabhutīnaṃ gahaṇaṃ, tathā hi vuttaṃ **nāṭakaratanakose** –

''Līlā vilāso vicchitti, vibbhamo kilakiñcitaṃ;
Moṭṭāyitaṃ kuṭṭamitaṃ, vibboko lalitaṃ tathā.

Vikatañceti viññeyyā, dasa thīnaṃ [thīnaṃ ceṭṭhā (ka.)] sabhāvajā;
Hāvo ca helā vikkhepa-sammūḷhamadakapaṇya''nti.

Tatra piyasamīpagamane yo ṭhānāsanagamanavilokitesu vikāro, akasmā ca kodhamihitacamakkāramukhavikūṇanaṃ, so **vilāso, vi**pubbā **lasa**dhātumhā ṇo. Sukumāravidhānena bhamukanettādikriyāsacivakaracaraṇaṅgavinyāso **lalitaṃ, lala** vilāse, to. Aladdhapiyasamāgamena kucittavinodanatthaṃ piyassa yā vesagatidiṭṭhihasitabhaṇitehānukati karīyate, sā **līlā, lala** vilāse, **lala** upasevāyanti vā dhātvattho, a. Surate pavaḍḍhecchā heḷā, **helā** vā, **hila** hāvakaraṇe, a. Madarāgahassajanito vipariyāso **vibbhamo.** Ābharaṇavilepanādīnaṃ kutoci piyāparādhato issāyānādarena cattānaṃ sakhīnaṃ payatanena vāraṇaṃ **vicchitti, chidi** dvedhākaraṇe,ti. Piyena dattaṃ pītinibandhanaṃ svappamapi bhūsanaṃ vicchittītyaññe. **Kilakiñcitā**dayo nāṭakasatthānusārato [byākhyāsudhāṭīkāṭīppaṇe] ñeyyā.

175. Tikaṃ hasite. **Hasa** hasane, sabbatra bhāvasādhanaṃ. So hāso mando samāno mihitaṃ, sitañcuccate. **Miha** īsaṃhasane. Mandassitaṃ mhitantipi pāṭho, **mhi** īsaṃhasanetipi dhātu, **mhi**ssa, **mihi**ssa vā **syā**deso, **sitaṃ.** Sabbatra bhāve to.

Īsaṃphullitadantehi, kaṭākkhehi soṭṭhavehi ca;
Alakkhitadvijadvāraṃ, sitamicchanti sūrayo [cintāmaṇiṭīkā 7.34].

Dvayaṃ mahāhasite. **Aṭa** gatiyaṃ, dūragāmihāso **aṭahāso,** atikkanto vā hāso **aṭahāso, ta**ssa **ṭo,** ikārassattañca. Sitātihasitānaṃ antarāḷikaṃ **vihasitaṃ.**

Ākuñcitakapola'kkhaṃ, sassanaṃ nissanaṃ tathā;
Patthāvotthaṃ sānurāgaṃ, āhu vihasitaṃ budhā [cintāmaṇiṭīkā 7.35].

Dvayaṃ lomuggame. Romānaṃ añcanaṃ **romañco, añca** gamane, ṇo. Lomānaṃ haṃsanaṃ

uddhaggabhāvo **lomahaṃsano.**

176. **Parihāsā**dichakkaṃ vallabhādīnaṃ parihāse. Parihasantyatrāti **parihāso,** ṇo, paribhavitukāmena hāsoti vā **parihāso. Du** parihāse, **du** anādareti vā dhātu, a, **dava** dāheti vā dhātu. **Khiḍa** kīḷāyaṃ, khiḍḍā, **khiddā**tipi pāṭho, atha vā khaṃ tucchaṃ iḍḍā vācā, sā etthāti **khiḍḍā. Kīḷa** pītiyakīḷanesu, **kīḷa** vihāreti vā, kīḷanaṃ **keḷi kīḷā ca kīḷitañca. Parihāsā**dichakkesupi adhikaraṇasādhanampi ācariyā vadanti.

Tikaṃ niddāyaṃ. Nipubbo **dā** supane, a. **Supa** saye, ino, **supinaṃ.** A, **soppaṃ.** Accantaparissamādikāraṇā sabbaṅganimīlanaṃ **middhaṃ.** Mucchāpāyaṃ middhaṃ. **Mida** kāriyakkhamane, to. Medhayati vā middhaṃ, akammaññabhāvena vihiṃ satītyattho, kampanattho **cala**dhātu mucchāpāye **pa**pubbo. Akkhidalānaṃ pacalabhāvena ayati pavattatīti **pacalāyikā,** ṇvu, assittaṃ.

177-178. **Ketava**ntaṃ kūṭe. Karaṇaṃ kati, ninditā kati **nikati. Aṭa** gamane, kucchitenākārena aṭatīti **kūṭaṃ. Kuṭa** chedaneti vā dhātu [saddanītidhātumālāyaṃ pana ‘‘kūṭa appasāde’’ti dhātunā sādhitaṃ]. **Rabhi** byāje, byājo nāma ketavaṃ. **Saṭha** ketave, saṭhaṃ, saṭhayati na sammā bhāsati yenāti vā **saṭhaṃ.** Kitavassa dhammo **ketavaṃ,** kitavo nāma jūtakāro, coro vā, **kita** nivāse, avo. Kapaṭo, byājo, upadhi, kusati iccādīnipi ketavassa nāmāni.

Sattakaṃ sabhāve. Bhavanaṃ bhāvo, sassa attano, santo vā saṃvijjamāno bhāvo **sabhāvo. Saja** visajjanāliṅgananimmānesu, natthi visajjanametassāti **nissaggo. Rūpa** pakāsane, saṃvijjamānaṃ rūpaṃ **sarūpaṃ.** Karaṇaṃ bhavanaṃ kati, paṭhamaṃ kati **pakati.** Yathā paṭhamakāle sambhūtā, tatheva sabbadāpītyattho. **Sīla** samādhimhi, samādhi niyamo. **Lakkha** dassanaṅkesu, tatheva lakkhitabbanti **lakkhaṇaṃ,** yu. Tatheva bhavatīti **bhāvo.**

Dvayaṃ ussave. **Usa** dāhe. Kaṃ usavanti uggirayantyatrāti **ussavo,** nānāsamiddhīhi savanti etthāti vā **ussavo. Chi** chedane, chindati sokametthāti **chaṇo.** Yu. **I**ssa lopo. Sokaṃ, pāpañca chindantā aṇanti saddāyanti etthāti vā **chaṇo. Chi** chedane. **Aṇa** saddattho **daṇḍako** dhātu.

179. Yathā **sasnehaṃ** pakatitilatelādisnehasahitaṃ dīpakaṃ pajjotaṃ dhārento **jantu** naro atyandhakāragabbhādīsvapi ṭhitāni **khuddakānyatthajātāni** atisukhumānipi nānādabbasamūhāni sukhaṃva sampassati, tathā **sasnehaṃ** buddhapariyāyādianekapariyāyasnehasahitaṃ imaṃ **abhidhānappadīpikaṃ** ganthaṃ uggahaṇadhāraṇādinā dhārento **jantu** sotujano **khuddakāni atthajātāni** nānāsatthesu āgatāni atigambhīrāni atthajātāni sukhaṃ sampassatīti yojanā.

Iti sakalabyākaraṇamahāvanāsaṅgañāṇacārinā kavikuñjarakesarinā sirimahācaturaṅgabalena mahāmaccena viracitāyaṃ abhidhānappadīpikāvaṇṇanāyaṃ saggakaṇḍavaṇṇanā samattā.

Saggakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Bhūkaṇḍa

1. Bhūmivaggavaṇṇanā

180. **Idha** bhūkaṇḍe **sāṅgopāṅgehi** bhūmyādīhi dasahi, pātālena cāti ekādasahi koṭṭhāsehi kamato **vaggā** bhūmivaggādināmakā vaggā vuccante. Sappadhānopakārakāni aṅgāni **khārā**dīni, aṅgānaṃ upakārakāni ca upaṅgāni **addhā**dīni.

181. Sāddhapajjena bhūmiyā nāmāni. Vasūni ratanāni dhārayatīti **vasundharā. Khamu** sahane, **kha**ssa **cho, chamā,** atha vā **chi** chedane, sattānamadhopatanaṃ chindatīti **chamā,** mo, itthiyamā ca. Bhavantyassaṃ bhūtānīti **bhūmi. Bhū** sattāyaṃ, mi. **Putha**iti pāṭipadike ṭhite nadādi, ī, **putha**ssa **puthu**ādese, vuddhimhi ca kate **puthavī.** Ussuvādese **puthuvī. Pathā**dese tu **pathavī,** imasmiṃ pakkhe **avā**gamo, atha vā **thava** gatiyaṃ, pathavati etthāti **pathavī,** nadādi, sabbattha pattharatīti vā

pathavī, thara santharaṇe **pa**pubbo, **ra**ssa **vo,** nadādi, **puthavī,** assu.

> ‘‘Madhuno keṭabhassāpi, medamaṃsapariplutā;
> Tenāyaṃ medinī devī, vuccate brahmavādibhī’’ti [cintāmaṇiṭīkā 11.3]. –

Vacanato medayogā **medinī,** ī, inī ca. **Mida** snehane vā, yu, nadādi, issettañca. **Maha** pūjāyaṃ, nadādi. Vitthiṇṇattā **ubbī,** nadādi, avati bhūtānīti vā **ubbī,** assu. Vasūni santyassaṃ **vasumatī.** Gacchanti yassaṃ lokā, sā **go,** pumitthiyaṃ. **Kā** sadde, kāyati ettha, kāyati māravijayakāleti vā **ku,** u. Vasūni dhārayatīti **vasudhā.** Sabbaṃ lokaṃ dharayatīti **dharaṇī,** yu, nadādi. Dharatīti **dharā,** itthiyaṃ ā. **Gamu** gamane, gacchantyassaṃ **jagatī, anta**paccayo, **ga**ssa dvittaṃ, **ja**ttañca, **na**lopo, nadādi. **Bhū** sattāyaṃ, ri, nadādi, kvimhi **bhū.** Bhūte satte dharatīti **bhūtaro. Ava** rakkhaṇe, yu, nadādi, **avanī.**

182. Khārā lavaṇarasā mattikā ūsotyuccate. Khādatīti **khārā, da**ssa **ro.** Padesakattā mattena pamāṇena yuttā **mattikā. Ūsa** rujāyaṃ, **ūso.** Ūsayogā **ūsavā,** vantu. **Ra**paccaye **ūsaro.** Dvepi tīsu vattante.

Thala ṭhāne, adhikaraṇe a. Kittimaṃ thalaṃ, akittimā thalī, nadādi. Thaddhalūkhamhi **bhūbhāge** bhūmippadese **jaṅgala**saddo vattati. Tattha nijjalattā kakkhaḷattā **thaddho.** Tikkhasakkharādividāragavādikhuragaṇḍuppādavaccādisahitattā lūkho veditabbo. **Gala** cavanādhopatanādanesu. Jalaṃ galati ettha, jalena vā galanti etthāti **jaṅgalo,** nijjalo deso, ‘‘jaṅgalo nijjale dese, tiliṅgo pisite thiya’’nti [tikaṇḍasesa 3.3.393] hi **tikaṇḍaseso, la**ssa lopo, niggahītāgamo ca.

183. Vedena paññāya īhanti etthāti vedeho. So eva videho, imaṃ dīpamupādāya sineruno pubbadisābhāgattā pubbo ca so videho ceti **pubbavideho.** Evamaparuttaresu. Gavena yantyetthāti **goyāno.** Aparo ca so goyāno ceti **aparagoyāno.** Jambuyā lakkhito, kappaṭṭhāyitādippabhāvena vā tappadhānodīpoti **jambudīpo.** Dhammatāsiddhassa pañcasīlassa ānubhāvena kaṃ sukhaṃ uru mahantametthāti **kuru,** kuṃ pāpaṃ rundhanti etthāti vā **kuru,** kvi. **Dīpa** dittippakāsanesu, jalamajjhe dippantīti dīpā, dippanti ettha saddhammāti vā dīpā, pamāṇato mahantā dīpā **mahādīpā.**

184. **Kuru**ādayo ekavīsati **janapadantarā** janapadavisesā, **ādi**nā suramahapaccuggatā talakuṭā asmākādayo ca **pumbahutte** pulliṅge bahutte ca siyuṃ. Kuru nāma jānapadino rājakumārā, tesaṃ nivāso ekopi janapado rūḷhīsaddena ‘‘kurū’’ti bahuvacanena vuccati, evaṃ sabbatra. Kuṃ pāpaṃ rundhatīti kuru, khattiyakumārā, tesaṃ nivāso **kurū,** paccayalopato na vuddhi, sabbatrevaṃ [pāṇini 1.2.52 4.2.81 suttesu passitabbaṃ]. Arivijayalokamariyādātikkamādīsu sakkontīti **sakkā.** Kosaṃ lanti gaṇhanti, kusalaṃ pucchantīti vā **kosalā.** Magena saddhiṃ dhāvantīti **magadhā,** kvi, maṃsesu gijjhantīti vā **magadhā. Gidha** abhikaṅkhāyaṃ. Sevanti yenāti **sivi, si** sevāyaṃ, vi. Sivaṃ karontīti vā **sivī,** aññatthe i. **Kala** sadde, **iṅga**paccayo, kaliṅgā, tesaṃ nivāso **kaliṅgā,** uttarāpatho [‘‘jagannāthā pubbabhāge kaṇhātīrantaraṃ sive kaliṅgadeso saṃvutto’’ ityuttadese (thomanidhi)], kaliṃ gaṇhantīti vā **kaliṅgā,** kvi, kalaṃ madhurasaddaṃ gāyantītivā **kaliṅgā,** assittaṃ, kena sukhena liṅgantīti vā **kaliṅgā, liṅga** gamanattho **daṇḍako** dhātu. Attanā khāditaṃ lañjaṃ parājitehi yācitepi puna na vamantīti **avantī.** Pañcālassa puttā **pañcālā.** Vajjetabbāti **vajjī,** ‘‘vajjetabbā ime’’tyādinā pavattavacanamupādāya vajjīti laddhanāmā rājāno. Vajjīraṭṭhassa vā rājāno **vajjī.** Raṭṭhassa vā pana taṃsamaññā taṃnivāsirājakumāravasena veditabbā. Gaṃ pathaviṃ dhārentīti **gandhārā,** kittigandhena arantīti vā **gandhārā. Cita** ussāhane, cetanti ussahanti yuddhakammādīsūti **cetayo.**

185. **Vaṅga** gamanattho **daṇḍako** dhātu. Visiṭṭhāni dehāni yesaṃ **videhā,** pubbavidehadīpato āgatattā vā **videhā. Oja** dittiyaṃ, kambunā sambukena ojanti tassaṃ vohārakaraṇatoti **kambojā,** kambukajo ojo balametesanti vā **kambojā. Mada** maddane, maddantīti vā **maddā,** maṃ sivaṃ dadantīti vā **maddā,** pañcakāmaguṇādīhi modantīti vā **maddā, mada** hāse. **Bhañja** avamaddane, **bhaggā. Aṅga** gamanattho **daṇḍako** dhātu. Sīhaṃ lantīti **sīhaḷā. Kāsa** dittiyaṃ, sampattiyā kāsantīti **kasmīrā,** mīro. **Kāsa** dittiyaṃ, i, **kāsī. Paḍi** gatiyaṃ, **paṇḍu,** u. Atha vā kuṃ pāpaṃ rundhati etthāti **kuru,** iti ekopi janapado nissitānaṃ bahuttā bahuvacanena vuccati. Evaṃ sabbattha.

186. Dvayaṃ bhuvane. **Luja** adassane, lujjatīti **loko, ga**ssa **ko, ja**ssa **vo.** Bhavanti etthāti **bhuvanaṃ,** yu. Jagati, viṭṭhapādīnipi bhuvanapariyāyāni. Dvayaṃ desasāmaññe. **Disa** atisajjane, atisajjanaṃ pabodhanaṃ, ‘‘ayaṃ itthannāmo’’ti disati apadisatīti **deso. Si** sevāyaṃ, saññāyaṃ a, **visayo.**

Siṭṭhācārarahito milakkhadeso **kāmarūpā**di paccanto nāma. **Milakkha** abyattiyaṃ vācāyaṃ, milakkhanti abyattavācaṃ bhāsantīti **milakkhā.** Siṭṭhācāramaggadassanatthāya paññācakkhuno abhāvā rāgādimalaṃ akkhimhi yesanti vā milakkhā, assittaṃ, tesaṃ nivāsaṭṭhānaṃ **milakkhadeso.** Paccante majjhimadesassa bahiddhābhāge jāto **paccanto.**

Byavatthā catuvaṇṇānaṃ, yasmiṃ dese na vijjate;
Milakkhadeso so vutto, majjhabhūmi tato paraṃ [cintāmaṇiṭīkā 11.7].

Ariyācārabhūmittā majjho ca so deso ceti **majjhadeso,** navayojanasataparikkhepo majjhimadeso.

187. **Salilappāyo** bahūdako deso anūpo nāma, anugatā āpā atrāti **anūpo, āpassa** ādino **u**ttaṃ, paralopo vā. **Kaca** bandhane, cho, **kacchaṃ.** Anūpadeso ca. Abhinavoggamanena tiṇena lakkhite harite dese saddalo, **dala** dittiyaṃ, bhāve a. Vijjati dalo yattha **saddalo.**

188. Nadiyā ābhatena ambunā udakena jīvanti etthāti **nadyambujīvano** deso nadī mātā assāti **nadīmātiko**ti vuccati, bahubbīhimhi ko. Vuṭṭhiyā vassena nipphajjati sassametthāti **vuṭṭhinipphajjasassako** deso devo mātā assāti **devamātiko**ti vuccati, bahubbīhimhiyeva ko, **deva**saddo cettha vuṭṭhimāha.

189. **Anūpā**dayo **devamātikā**ntā tīsu liṅgesu. **Candasūrādo** candasūriyasinerupabbatādimhi **sassati**saddo **īrito** kathito. Sabbadā saranti gacchantīti **sassatiyo, sara** gatiyaṃ, **sara**saddassa **so,**ti.

Raṭha gatiyaṃ, raṭhanti ettha nagarādayoti **raṭṭhaṃ,** to. Nāgarehi vijinitabbanti **vijitaṃ.** Āḷiyaṃ pavattamāno yo setu, so **purise** pulliṅge vattati. **Si** bandhane, tu. **Ala** bhūsane, i, **āḷi,** tassaṃ āḷiyaṃ.

Nagarapabbatādino **upāntabhū** samīpabhūmi **parisaro** parito sarantyatrāti, ṇo.

Tikaṃ vaje. Gāvo tiṭṭhantyatrāti **goṭṭhaṃ. Kula** saṅkhyāne, gāvo kulantyetthāti **gokulaṃ,** gunnaṃ kulaṃ gharanti vā **gokulaṃ. Vaja** gatiyaṃ, vajanti yaṃ gāvo nivāsanatthāyāti **vajo.** Goṭṭhānakaṃ, goṭṭhānantipi vajassa nāmāni.

190. Silokena maggassa nāmāni. Pathikehi majjate nittiṇaṃ karīyateti **maggo, majja** suddhiyaṃ, ṇo, **ja**ssa **ga**ttaṃ, pathikehi maggīyateti vā **maggo, magga** anvesane, maṃ sivaṃ gacchati ettha, etenāti vā **maggo,** ‘‘mo sive parisāyañce’’ti hi **nānatthasaṅgahe,** sivaṃ gamanaṃ karotītyattho, kriyāvisesanametaṃ. **Pathi** gatiyaṃ, curādi, **nā**gamo. Panthayanti yantyanenāti **pantho,** a, kāritalopo. Pathati yātyanenāti **patho. Ada** gamane, adati yattha sā **addhā,** dho, addhā maggo, **addhā**saddoyaṃ kālepi, samabhāgatthavacane tu addhaṃ, tasmā **addha**saddo pumanapuṃsakavasena dviliṅgo, **rājā**ditte addhā, a**rājā**ditte addhaṃ. **Añja** gatiyaṃ, aso. **Vaja** gatiyaṃ, umo, **jassa ṭo. Pada** gatiyaṃ, a, **dassa jo,** dvittaṃ, **pajjo. Aya** gatiyaṃ, yu, **pada** gatiyaṃ, avo, nadādi. **Vatta** vattane, vattanaṃ gamanādi, ani, nadādi, **vattanī.** Kantanadaṇḍe punnapuṃsakaṃ. Pathikehi pādehi haññateti **paddhati. Pāda**saddasamānatthena **pada**saddena niyatappayogato vuttinā siddho, **pada**saddūpapado **hana**dhātu,ti, **hana**ssa **dho, a**lopo. **Paddhati**sahacaraṇato **vattanī,** taṃsahacaraṇato **padavī** ca itthiyaṃ.

191-192. **Tabbhedā** tassa maggassa visesā **jaṅghamaggā**dayo **apatha**ntā. Jaṅghāhi gato maggo **jaṅghamaggo.** Sakaṭehi gato maggo **sakaṭamaggo. Te** jaṅghamaggasakaṭamaggā mahāmagge vattanti.

Ettha ca ‘‘tethā’’ti **atha**saddo na vattabbo, ‘‘te cā’’ti pana vattabbo. ‘‘Matāddhanī’’ti pāṭhe pana sati ‘‘tethā’’ti vattabboyeva, tadā ekapadike addhani magge ekapadī matāti yojanā kātabbā. Gacchataṃ eko asahāyo pādo yassaṃ, na nisinnasseva yamakoti **ekapadī,** samāsante niccamīpaccayo, **ka**paccaye **ekapadiko, ī**ssa rassattaṃ.

Corakaṇṭakādidose duggame pathe kantāro, **pu**nnapuṃsake, kena pānīyena taranti atikkamanti yanti **kantāro, tara** taraṇe, corakantārādīsu panāyaṃ rūḷhivasena vutto, atha vā **kati** chedane, sappaṭibhayattā kantati niccagamanāgamanametthāti kantāro, āro, **nā**gamo ca. Dukkhena gacchantyetthāti **duggamo.**

193. Dvayaṃ **paṭimagge.** Paṭi abhimukhena gantabbo maggo, patho ca **paṭimaggo, paṭipatho** ca. **Dīghamañjasaṃ** atidūro maggo addhānanti vuccate. Addhānaṃ ayanaṃ **addhānaṃ,** accāyato maggo, yathā ‘‘padaṭṭhāna’’nti, **ya**lopo.

Dvayaṃ pasattheddhani. Sobhano patho, pantho cāti viggaho. Gantabbapathabhāvato apetaṃ **uppathaṃ, apathañca,** abyayībhāvasamāso, **a**saddo atra nipāto.

194-196. Paramāṇūnaṃ chattiṃsa eko aṇu nāma, aṇutopi aṇutarattā paramo aṇu, aṇuto vā paramoti **paramāṇu, aṇa** saddattho **daṇḍako** dhātu, u. **Te** aṇavo chattiṃsa tajjārī nāma, taṃ taṃ attano nissayaṃ malīnakaraṇavasena jarāpetīti **tajjārī, jara** jīraṇe, **jara** vayohānimhi vā, a, nadādi. **Tāpi** tajjāriyo chattiṃsa rathareṇu nāma, rathānaṃ sañcaraṇavasena pavatto reṇu **rathareṇu. Te** rathareṇavo chattiṃsa likkhā nāma. **Lakkha da**ssane, pakaticakkhunāpi lakkhyateti **likkhā,** assittaṃ.

Tā likkhā satta ūkā nāma, **ūkā**ti vuccati sirovattakimi, tappamāṇattā **ūkā. Tā** satta ūkā dhaññamāso nāma, dhañño vīhiyeva parimāṇitabbattā māso cāti **dhaññamāso, masi** parimāṇe. **Te** satta dhaññamāsā aṅgulaṃ nāma, **aṅga** gamanattho, ulo, **aṅgulaṃ,** pamāṇaṃ, **uli**paccaye **aṅguli,** karasākhā. **Amudviccheti** aduṃ dvādasaṅgulaṃ vidatthi nāma, kaṇiṭṭhasahitenaṅguṭṭhena vitthārīyate, vidhīyateti vā **vidatthi, vi**pubbo **tanu** vitthāre. **Dhā** dhāraṇe, ubhayatrāpiti, pubbapakkhe tassa **tho, na**ssa **to, ta**ssa **do.** Pacchime **dha**ssa **do, ta**ssa **tho,** asarūpadvibhāvo ca. **Tā** duve vidatthī ratanaṃ siyuṃ, **ramu** kīḷāyaṃ, tano, **ma**lopo. **Tāni** satteva ratanāni **yaṭṭhi** nāma, **yata** payatane,ti, **ta**ssa **ṭho, ta**ssa **ṭo. Tā** vīsati yaṭṭhiyo **usabhaṃ** nāma, **usa** dāhe, abho. Ettha pana usabhanadantaraṃ usabhaṃ. Usabhānaṃ asītippamāṇaṃ gāvutaṃ nāma, gavaṃ, gavehi vā yutaṃ **gāvutaṃ. Yuja** samādhimhi, gonadantarehi gahitappamāṇasamādhānantyattho, taṃ catugāvutaṃ **yojanaṃ** nāma, **yuja** samādhimhi, yu, ‘‘ettakaṃ yojanaṃ nāma hotū’’ti catugāvutehi samādhānantyattho.

197. Āropitānaṃ ācariyadhanūnaṃ pañcasataṃ koso nāma, anāropitānantyapare. **Kusa** avhāne, ṇo, kusanaṃ avhānaṃ koso, idha pana kosappamāṇattā **koso,** dvisahassakarappamāṇo. Aññattha pana –

> ‘‘Catukkādhivīsatiyā, aṅgulehi karo bhave;
> Khyātamaṭṭhasahassehi, kosamānaṃ vibhāvinā’’tyuttaṃ.

Caturambaṇanti caturambaṇavīhibījajātaropanayogyo bhūmippadeso karīsaṃ nāma, karonti ettha kasanaropanādikanti **karīsaṃ,** īso. Caturambaṇabījajātāni ropentyetthāti **caturambaṇaṃ,** ambaṇaṃ ekādasadoṇamattaṃ, aññe pana ‘‘caturambaṇaṃ catuyaṭṭhikaṃ ṭhānaṃ karīsaṃ nāmā’’ti vadanti, taṃ karīsabbhantarānaṃ pariyāyabhāvappasaṅgā na gahetabbaṃ.

Pamāṇato hatthānamaṭṭhavīsappamāṇaṃ ṭhānaṃ abbhantaraṃ nāma, abbhantare antokoṭṭhāse jātaṃ, na bahikoṭṭhāseti **abbhantaraṃ.** Yattha yattha hi yo yo ṭhito, nisinno vā, tattha tattha samantā aṭṭhavīsatihatthappamāṇaṃ ṭhānaṃ tassa tassa abbhantaraṃ ṭhānaṃ nāma. **Bhūmyā**dittā **bhūmivaggo,** atha vā aṅgāpekkhāya bhūmiyeva padhānaṃ, padhānena ca byappadeso bhavatīti bhūmivaggabyappadeso.

Bhūmivaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Puravaggavaṇṇanā

198. Chakkaṃ nagare.

‘‘Paṭṭanañca adhiṭṭhānaṃ, nagaraṃ puṭabhedanaṃ;
Thiyo pū nagarī pūriyo, ṭhānīyaṃ kabbaṭaṃ puṭa’’nti.

Hi silokapariyāyesu **vopālito.**

‘‘Vicittadevāyatanaṃ, pāsādāpaṇamandiraṃ;
Nagaraṃ dassaye vidvā, rājamaggopasobhita’’nti [cintāmaṇiṭīkā 1.2.1]. –

Nagaralakkhaṇaṃ. **Pu** pālane, **pura** pālaneti ca, punāti pureti ca rakkhati paracakkā duggatāyāti **puraṃ,** ro, a ca, **pura** aggagamanetipi dhātvattho. Nagā pāsādādayo assa santi **nagaraṃ,** ro. **Vā**kārena **nagara**saddassa pulliṅgattaṃ samuccinoti [nagariyo vā pattanaṃ (amara 1.2.1) pakkhe pattanasāhacariyā napuṃsakattaṃ. (cintāmaṇiṭīkā 1.2.1)], **pura**saddassāpītyācariyā. Akutobhayattā ṭhānāya hitaṃ **ṭhānīyaṃ,** īyo. Paṇikānaṃ puṭā bhijjante atrāti **puṭabhedanaṃ.**

Niccanivāsanaṭṭhānaṃ dassetvā itaraṃ dassetumāha **‘‘thiya’’**miccādi. Rājā tiṭṭhati etthāti **rājaṭhānī,** yu, nadādi, niccanivāsanaṭṭhānepi ‘‘caturāsītinagarasahassāni kusavatīrājaṭhānīpamukhānī’’tyādīsu [dī. ni. 2.263]. Dārukkhandhādīhi ā samantato varanti parikkhipīyanti etthāti **khandhāvāro,** patthanattho **vara**dhātu **ā**pubbattā parikkhipanattho hoti. Pañcakaṃ nagare, ‘‘khandhāvāro’’ti pana ekameva aciranivāsanaṭṭhānassa nāmaṃ.

199. **Mūlapurā aññatra** mūlapuraṃ vajjetvā yaṃ puramatthi yojanavitthiṇṇapākārādiparikkhittaṃ, taṃ mūlapurassa taruṭṭhāniyassa sākhāsadisattā **sākhānagaraṃ** nāma.

200-201. Sāddhapajjadvayena mūlapurassa nāmāni. Vānarasīsaṃ, taṃsaṇṭhāno vā pāsāṇo ettha atthīti ‘‘vānarasīsa’’nti vattabbe **va**ssa **ba**ttaṃ, vaṇṇavipariyayaṃ, dīghaṃ, **ṇa**ttaṃ, **sa**ssa lopañca katvā **‘‘bārāṇasī’’**ti vuttaṃ. Savatthassa isino nivāsanaṭṭhānattā **sāvatthi,** sabbaṃ dhanamettha atthīti vā **sāvatthi** [ma. ni. aṭṭha. 1.14], **sabbassa sāvo,** dhanavācako **attha**saddo, i. Tikkhattuṃ visālībhūtattā **vesālī,** assatthutthe ī. **Mathi** hiṃsāyaṃ, ilo, assittaṃ, **mithilā.** Alaṃ bhūsanametthāti **āḷavī,** vī, **ḷ**attañca. **Kusa** avhāne, ‘‘khādatha pivathā’’tyādīhi dasahi saddehi kosanti etthāti **kosambī,** bo, nadādi, kusambarukkhavantatāya vā **kosambī,** kusambassa isino assamato avidūre māpitattāti eke [udā. aṭṭha. 35; ma. ni. ṭī. 1.14; 2.284]. Uggaṃ ripuṃ jayati yattha, sā **ujjenī,** yu, nadādi. **Takka** ūhe, ūho ūnapūraṇaṃ, takkanaṃ takko, so sīlaṃ sabhāvo yattha sā **takkasīlā,** yo hi purisakārena ūno, so tattha gantvā tamūnaṃ pūretīti. **Cama** adane, po, **campā.** Sānaṃ dhanānaṃ ākaraṃ uppattiṭṭhānaṃ sākaro, so eva **sāgalaṃ.** Saṃsumārasaṇṭhāno giri etthāti **saṃsumāragiraṃ,** saṃsumāro gāyati etassa māpitakāleti vā **saṃsumāragiraṃ, ge** sadde, iro. Rājūnameva ādhipaccavasena pariggahitabbattā **rājagahaṃ.** Ādikāle kapilanāmassa isino nivāsanaṭṭhānattā **kapilavatthu,** pumanapuṃsake.

Sāko rājūnaṃ yuddhādīsu satti sañjātā etthāti **sāketaṃ,** ‘‘sāko sattimhi bhūpāle, dumadīpantaresu ce’’ti **nānatthasaṅgahe.** Sañjātatthe ito, sāko nāma rājā, dumo vā ettha ādikāle sañjātoti vā **sāketaṃ.** Indaṃ paramissariyabhāvaṃ pāpuṇanti etthāti **indapattaṃ,** indo vā sakko devarājā, so patto etthāti **indapattaṃ.** Ukkaṃ dhārayati etassa māpitakāleti **ukkaṭṭhā,** vaṇṇavikāro. Yassa māpitaṭṭhāne pāṭalīnāmako eko taruṇarukkho atthīti taṃ **pāṭaliputtakaṃ,** atha vā paṭali nāma eko gāmaṇī, tassa putto ettha vasatiādikāleti **pāṭaliputtakaṃ.** Cetiyaraṭṭhe uttamattā **cetuttaraṃ,** ‘‘jetuttara’’nti pāṭhe pana vaṇṇavikāro, verijayaṭṭhānattā jetañca taṃ uttamattā uttarañceti vā **jetuttaraṃ.** Yassa māpitakāle dīpo dippati, taṃ **saṅkassaṃ, kāsa** dittiyaṃ, dvittaṃ, sammā kasanti etthāti vā **saṅkassaṃ, kasa** vilekhane, yassa māpitakāle nimittamolokentā brāhmaṇā kusahatthaṃ

naraṃ passitvā māpenti, taṃ **kusināraṃ. Ādi**nā mathura [madhura, mādhura (ka.)] pāsāṇapurasoṇikādayopyanekapuravisesā saṅgahitā.

202. Catukkaṃ abbhantaragāmamagge. Rathassa hitā **racchā,** pabbajjādi. Visayante pakāsayante vikkayena dabbāni yassaṃ, sā **visikhā, vi**pubbo **si** sevāyaṃ, kho, visanti etthāti vā **visikhā, visa** pavesane, kho. Rathassa hitā **rathikā,** iko. **Vī** gamane, thi, **vīthi.**

Anibbiddhā racchantarena majjhe anibbiddhā racchā byūho nāma. Byūheti sampiṇḍeti jane aññatra gantumappadānavasenāti **byūho, ūha** sampiṇḍane **vi**pubbattā. Na nibbijjhate racchantarenāti **anibbiddho, vidha** sampahāre, a. Nibbiddhā racchantarena racchā **patho, addhī**ti ca vuccati. **Patha** gamane, patho. **Ada** gamane,ti, addhi.

203. Catukkaṃ caccare. Catunnaṃ pathānaṃ samāhāro **catukkaṃ, cara** gatibhakkhanesu, caro, **ra**ssa **co, caccaraṃ,** aṅgaṇavācako cāyaṃ. Dvinnaṃ, catunnaṃ vā maggānaṃ sandhi **maggasandhi. Siṅgha** ghāyane, āṭako.

Dvayaṃ vappassopari iṭṭhakādiracite veṭhane. **Vappaṃ** nāma dugganagare parikhāmattikaṃ kūṭaṃ [kuṭiṃ (ka.)] katvā gohi, hatthīhi ca vimaddāpetvā tiṃsahatthappamāṇaṃ pākārassa heṭṭhimatalaṃ, tathā hatthasataṃ tato uddharitvā paṃsunā vappaṃ kāraye, tassopari pākāranti, pakubbanti tanti **pākāro,** samantato karīyateti vā **pākāro,** akattari ca kārake saññāyaṃ ṇo, rassassa dīghatā. **Vu** saṃvaraṇe, vuṇotīti **varaṇo,** yu, rāgamo ca. ‘‘Sālo’’tipi pākārassa nāmaṃ.

Dvayaṃ rājabhavanasāmaññe. Sabbagehānaṃ visesena pakāsanato **uddāpo, dīpa** pakāsane, īssākāro. Saṅgamma karonti tanti **upakārikā,** ṇvu. Ke paccaye thīkatākārapare pubbo **a**kāro dīghaṃ [kātanta 2.2.65], **akā**desopi hi ‘‘ko’’ti vuccati, yathā devadatto ‘‘datto’’ti. **Ka**paccayo vā.

204. Dvayaṃ gehādino mattikeṭṭhakādimayabhittiyaṃ. **Kuṭa** chedane, kuṭati chindati magganti **kuṭṭaṃ. Bhidi** dvidhākaraṇe,ti, **bhitti.** Gunnaṃ vācānaṃ puraṃ **gopuraṃ.** Dvārasamīpe kato koṭṭhako **dvārakoṭṭhako, kusa** akkose, ṭhako, **koṭṭhako**ti gehaviseso.

Dvayaṃ indakhīle. **Isa** icchāyaṃ, **esa** gavesane vā, iko. Indassa sakkassa khīlo kaṇṭako **indakhīlo.** Dvayaṃ dvārapassopasālāyaṃ’hamyādipiṭṭhe ca vātakuṭikāyaṃ. **Aḍḍa** atikkamahiṃsāsu, a. **Ālaka**paccaye **aṭṭālako.**

205. Upari mālādiyuttaṃ sobhanathambhadvayamubhayato nikhanitvā yaṃ bahidvāraṃ kappīyate, taṃ toraṇaṃ. **Tura** vāraṇe, yu, thavantā vā raṇantyatrāti **toraṇaṃ, tu** abhitthave. **Raṇa** saddattho, vaṇṇavikāro. Dvārassa bahi **bahidvāraṃ.** Pari samantato khaññateti **parikhā.** Dīghabhāvena yuttā **dīghikā.**

206-207. **Saduma**ntaṃ gehe. **Manda** modanathutijaḷattesu, mandante yatthāti **mandiraṃ,** iro. Sīdanti tatthāti **sadanaṃ,** yu. **Sada** visaraṇagatyāvasānesu. Na gacchantīti agā, thambhādayo, te rāti gaṇhātīti **agāraṃ.** Rassassa dīghatte **āgāraṃ. Ci** caye, nicīyate chādīyateti **nikāyo, ya**mhi **ci**ssa **kā**deso nipātanā. **Lī** silesane, ṇo, **nilayo, ālayo** ca. **Vasa** nivāse, āvasantyatrāti **āvāso,** ṇo. **Bhū** sattāyaṃ, bhavantyatrāti **bhavanaṃ.** Visanti tanti **vesmaṃ,** mo. **Kita** nivāse, adhikaraṇe yu, **niketanaṃ.** Nivisanti, nivasanti vā yatra, taṃ **nivesanaṃ. Ghara** secane, gharati kilesametthāti **gharaṃ,** gayhatīti **vā gharaṃ,** ṇo. **Gaha**ssa **gharā**deso. Gaṇhāti purisena ānītaṃ dhananti **gahaṃ.** Adhikaraṇe tho, **āvasatho. Sara** gaticintāhiṃsāsu, saranti cintenti ettha subhāsubhakammāni, sarati vā sūriyasantāpādikanti **saraṇaṃ. Si** sevāyaṃ, ṇo, **patissayo. Uca** samavāye, **okaṃ. Sala** gamane, ‘‘itthiyamatiyavo vā’’ti a, **sālā, sara**dhātumhi sati **la**ttameva viseso. **Ci** caye, kammani ṇo, **cayo. Kuṭa** chedane, i. **Vasa** nivāse,ti. Upadhassa **e**tte **gehaṃ. Sada**dhātumhā umo, **sadumaṃ.**

Dvayaṃ mukharahitadevakulasadise yaññāyatane. **Cita** pūjāyaṃ, kammani iyo. **Yata** yatane, āyatanti vāyamanti ettha phalakāmāti **āyatanaṃ,** atha vā āyantīti āyāni, tāni tanotīti **āyatanaṃ,** phalakārakantyattho. Ettha **tu**saddo samāgatānaṃ dvinnaṃ pubbāparagamanattho. ‘‘Cetiyāyatanāni

cā''tipi pāṭho.

208. Dvayaṃ devānaṃ, narapatīnañca iṭṭhakādimaye bhavane. Aññassāpi sādisyā. Pasīdanti nayanamanānyatrāti **pāsādo. Yu** missane, po, dīgho ca, dīghavidhānasāmatthiyā **o**ttābhāvo.

Dvayaṃ rājato aññesaṃ dhanīnaṃ byavahārakādīnaṃ bhavane. Muṇḍo chadanametassa, na pāsādassa viyāti **muṇḍacchado,** dvittaṃ. **Hara** haraṇe, yo, **ya**mhi **mi**āgamo ca.

Duggapuradvāre vā, yattha katthaci vā mattikādimaye gajakumbhamhi yo **yūpo** pāsādo patiṭṭhito, so hatthinakho nāma, hatthisseva nakho yassāti **hatthinakho, nakha**saddena vā nakhasahito pāsādo gayhate.

209. Supaṇṇassa garuḷassa vaṅkena pakkhena sadisachadanaṃ gehaṃ **suvaṇṇavaṅkacchadanaṃ. Vaṅka** gamane. Ekapasseyeva chadanato **aḍḍhayogo.**

Ekeneva kūṭena yutto anekakoṇo patissayaviseso māḷo nāma, vaṭṭākārena katasenāsananti keci. **Mā** māne, ḷo, **māḷo.**

Caturasso patissayaviseso pāsādo nāma, āyatacaturassapāsādoti keci.

210. Santehi bhāti dibbatīti **sabhāyaṃ, sabhā** ca, purime **ya**paccayo, **santa**ssa **sā**deso tūbhayatra. Maṇḍā raviraṃsayo, te pivati nāsayatīti **maṇḍapo, vā**saddena **maṇḍapa**padassa pulliṅgattaṃ samuccinoti, janānaṃ ālayo sannipātaṭṭhānaṃ **janālayo.** Āsanatthāya katā sālā **āsanasālā.** Paṭikkamanti etthāti **paṭikkamanaṃ, kamu** padavikkhepe, adhikaraṇe yu.

211. Jinassa vāsabhūtaṃ bhavanaṃ gandhakuṭi nāma, dibbagandhehi paribhāvitā kuṭi **gandhakuṭi.**

Tikaṃ pākaṭṭhāne. Rasāni santyassaṃ **rasavatī,** pacanaṃ pāko, tassa ṭhānaṃ **pākaṭṭhānaṃ.** Mahantāni bahūni asitabbāni santettha **mahānasaṃ, asa** bhakkhane, yu, vaṇṇavipariyayo.

212. Suvaṇṇakārādisippīnaṃ kammasālā āvesanaṃ. Āvisantyasmiṃ **āvesanaṃ,** yu. **Pānamandiraṃ** surāpānatthaṃ katamandiraṃ soṇḍā nāma, kattabbākattabbaṃ vicāretvā attanā icchitavatthukāraṇā sabbaṃ deyyadhammaṃ sanontīti soṇḍā, **sana** dāne, tanādi. Ḍo, assottaṃ, vaṇṇavikāro ca, tesaṃ esā vasati **soṇḍā. Pāna**saddasannidhānā surāsoṇḍāyevidha gahitā. Vaccassa gūthassa visajjanaṭṭhānaṃ **vaccaṭṭhānaṃ.** Vaccassa visajjanaṭṭhānā kuṭi **vaccakuṭi.** Munīnaṃ isīnaṃ vasanaṭṭhānaṃ assamo nāma, ā kodhaṃ samenti etthāti **assamo,** ā bhuso samenti ettha rāgādayoti vā **assamo.**

213. Tikaṃ paṇyavikkayasālāyaṃ. **Paṇa** byavahāre, paṇitabbāti paṇyā, vatthādayo, te ettha vikkiṇantīti paṇyavikkayo, **kī** dabbavinimaye, so eva sālā gehanti **paṇyavikkayasālā.** Āpaṇayante byavaharante asminti **āpaṇo,** ṇo. Paṇyānaṃ vikkayāya nīyamānānaṃ vīthi pantho **paṇyavīthikā. Vasa** acchādane, to, udakaṃ vasitaṃ acchādanaṃ katamanenāti **udosito,** vassottaṃ, bhaṇḍaṭṭhapanassa sālā **bhaṇḍasālā. Kamu** padavikkhepe, caṅkamatyatrāti **caṅkamanaṃ, caṅkamo** ca, dvittādi.

214. Jalanti etthāti jantā, **jala** dittiyaṃ, anto, ''itthiyamatiyavo vā''ti a, ā, **la**lopo, janetyatra agginti vā jantā, **jana** janane, anto, sā eva gharaṃ **jantāgharaṃ.** Aggino sālā **aggisālā. Pā** pivane, papivantyassanti **papā,** a. Pānīyaṭṭhā sālā pānīyasālā, sā eva **pānīyasālikā.**

Gasa gamane, bho, **sassa bo.** Avati rakkhatīti **ovarako,** aro, sakatthe ko, assottañca. Vasanaṃ vāso, tadatthaṃ agāraṃ **vāsāgāraṃ.** Sayati etthāti sayanī, yu, nadādi, sā eva gahaṃ **sayaniggahaṃ.**

215. Catukkaṃ rājitthāgāre, tadatthiyato [tadaṭṭhiyato (ka.)] upacārena rājitthīsupi.

Rājitthīnamagāraṃ **itthāgāraṃ.** Avarundhīyante rājitthiyo anenāti **orodho, rudha** āvaraṇe. Suddhā kāmāpagamattā parisuddhā rakkhakā ante samīpe yassāti **suddhanto.** Ante abbhantare puraṃ gehaṃ **antepuraṃ,** purassa anteti vā **antepuraṃ.** ‘‘Antopura’’ntipi pāṭho.

Raññaṃ rājūnaṃ **asabbavisayaṭṭhānaṃ** sabbehyasādhāraṇaṭṭhānaṃ ‘‘kacchantara’’nti **mataṃ** kathitaṃ, yaṃ ‘‘pamadavana’’nti vuccati, pamadavanaṃ nāma upakārikāsannihitaṃ vā purasannihitaṃ vā antepurocitaṃ, yatra antepurasahito eva rājā viharati, nāññajanappaveso [amara 14.3]. Pamadānaṃ vanaṃ pamadavanaṃ. Nipātanā **yā**kārānaṃ [īkāra ākārānanti attho] itthigatānaṃ rasso kvacītirasso. Kacchassa pakoṭṭhassa antaraṃ abbhantaraṃ **kacchantaraṃ.** Pakoṭṭhaṃ nāma abbhantaradvāraṃ.

216. Dvayaṃ iṭṭhakādiracite ārohane. Upānena saha vattateti **sopāno,** sopānaṃ **vā** napuṃsakepi. Ārūyhate yena taṃ **ārohanaṃ,** yu, **ruha** janane.

Dvayaṃ kaṭṭhādiracitāyaṃ. Nicchayena sayanti pākārādikametāyāti **nisseṇī, si** sevāyaṃ, ṇī, nadādi. Uddhamārohate etāyāti **adhirohiṇī, sā**saddo dvinnampi itthiliṅgattaṃ joteti.

217. Pañcakaṃ jālake. Vātaṃ pivatīti **vātapānaṃ.** Gavaṃ akkhi **gavakkho,** samāsantattā a, saññāsaddato pulliṅgattaṃ, **akkhi** sadde vā, gavaṃ akkhi gavakkhīti viggaho. **Jala** dittiyaṃ, **jālaṃ.** Sīharūpayuttaṃ pañjaraṃ **sīhapañjaraṃ.** Ālokānaṃ ātapānaṃ pavisanaṭṭhānaṃ sandhi chiddanti **ālokasandhi,** ālokīyanti etenāti āloko, so eva sandhīti vā **ālokasandhi.**

Dvayaṃ laṅgiyaṃ. **Lagi** gatyattho, a, nadādi. Pari punappunaṃ gamanāgamanavasena hantīti **paligho,** ṇo. Kapirūpamatthakattā **kapisīso.** Aggaḷaṃ nāma kavāṭako [kavāṭaphalavidhāraṇo (ka.)], tassa thambho **aggaḷatthambho,** ‘‘aggaḷaṃ tīsu kallole, daṇḍe cāntakavāṭesū’’ti **rabhaso,** itthiyamato **ā**paccayo, **aggaḷā.** Nissesato abbati vassodakamanenāti **nibbaṃ, abba** gatihiṃsāsu. Chaddassa chadanassa koṭi heṭṭhimāvasānaṃ **chaddakoṭi,** tassaṃ.

218. Tikaṃ gehacchadane. Chādeti etenāti **chadanaṃ, chada** saṃvaraṇe, curādi. **Paṭa**gamane, ‘‘paṭyādīhyala’’nti alo. Chādeti etenāti **chaddaṃ,** dvittādi.

Tikaṃ gehaṅgaṇe. **Aja** gatimhi, iro, **ajiraṃ. Cara** gatibhakkhanesu, caro. **Aṅga** gamane, karaṇādhikaraṇesu yu, vaṇṇavikāro, **ṇa**ttaṃ.

Pañcakaṃ gehadvārato bahipakoṭṭhake, vīthiyaṃ dvārapiṇḍake ca. Alindo tvaññapiṇḍakepicchate. Paṭhamaṃ hananti gacchanti etthāti **paghāṇo, paghaṇo** ca, **hana**ssa **ghaṇā**deso. Ali sakhā indo etthāti alindo, ‘‘gehekadese alindo, paghāṇo paghaṇobhave’’ti [cintāmaṇiṭīkā 12.12] **amaramālāyaṃ. Ālindo,** dīghādi. Padhānaṃ mukhaṃ **pamukhaṃ,** gehassa hi catūsu mukhesu tadeva padhānaṃ, yattha sādhujanāpi āgantukāpi nisīdanti. Dvāraṃ bandhati pidahati etthāti **dvārabandhanaṃ.**

219. Dvayaṃ dvārabāhāyaṃ. Pīṭhāni lohavikatiādīhi saṅghaṭīyanti etthāti **pīṭhasaṅghāṭakaṃ,** pīṭhehi saṅghaṭīyatīti vā **pīṭhasaṅghāṭakaṃ, ghaṭa** ghaṭane. Dvibhāgena bāhāsadisattā bāhā, dvārassa bāhā **dvārabāhā.** ‘‘Kapāṭaṃ, kavāṭa’’ntipi dvārabāhāya nāmāni, kaṃ vātaṃ pāṭayati, vāṭayati ceti kammani ṇo, itthiyaṃ **kapāṭī.**

Dvayaṃ gehādīnaṃ kūṭe. **Kuṭa** chedane, kammani ṇo. **Naya** gamanattho, ke sīse nayatīti **kaṇṇīkā,** ṇvu, **i**ttaṃ, **ṇa**ttañca.

220. Dvayaṃ dvāre. Dve arantyatrāti **dvāraṃ,** dujjane vārayantyasmā rakkhakāti vā **dvāraṃ,** **u**lopo. Paṭiharanti apanenti etasmā rakkhakā aññātanti paṭiharo, paṭipakkhe harati etasmāti vā paṭiharo, rassassa dīghatte **paṭihāro.**

Catukkaṃ ummāre, yaṃ ‘‘dvārapiṇḍikā’’ti vuccati. **Ura** gatimhi, **māro** karaṇe. Dehaṃ neti

pavesenāti **dehanī,** ‘‘dehalī’’tipi pāṭho, dehaṃ lāti pavesenāti **dehalī. Ila** gatimhi, ṇvu. Indo eva pādaṃ khipati etthāti **indakhīlo, khipa** peraṇe. **Pa**ssa lopo, atha vā iṃ gamanaṃ dadātīti indo, dvāraṃ, tattha ṭhapito khīlo kaṇṭakoti **indakhīlo,** vegagabhighātanato hi so khīlo viya hoti.

Thambha paṭibandhane, thambho, dhāretīti vā **thambho, dhara** dharaṇe, **rambha**paccayo, vaṇṇavikāro ca. **Thu** abhitthave, uṇo, yu vā, dhāretīti vā **thūṇo,** yu, ralopo, assū.

Aḍḍhendupāsāṇe addhacandākāre pāsāṇe **paṭikā**saddo vattati. **Paṭa** gatiyaṃ, ṇvu. Itthikatākārapare ke assittaṃ. **Gaji** sadde, ṇvu, assittaṃ, bindāgamo ca. **Isa** icchāyaṃ, ṭhako.

221. **Valabhī**ti cūḷā, ‘‘sikhāyaṃ valabhī cūḷe’’ti **ruddo** [rassantā ca, sikhāyaṃ vaḷabhiyaṃ cūḷeti ruddo (cintāmaṇiṭīkā 12.15)]. Tacchādane **dārumhi** kaṭṭhe gopānasī matā. **Vaṅke**ti dāruvisesanaṃ. Gaṃ vassodakaṃ, sūriyādikiraṇañca pivanti vināsayanti abbhantaramappavesanavasenāti gopānā, iṭṭhakādayo, tāni sinonti bandhanti etthāti **gopānasī.**

Sodhādigehesu chekapakkhāvāsatthaṃ yo bahi kariya kaṭṭhekadeso ṭhapīyate, so viṭaṅko. Kapote pālayatīti **kapotapālikā,** kammani ṇvu. **Ṭaki** nivāsagatīsu. Vino pakkhino ṭaṅkanti etthāti **viṭaṅko.** Ṇo.

222. Dvayaṃ kuñcikāchidde. Kuñcikāya vivaraṃ chiddaṃ **kuñcikāvivaraṃ.** Tāḷassa pavesanaṭṭhānabhūto chiggaḷo chiddaṃ **tāḷacchiggaḷo.**

Tikaṃ kuñcikāyaṃ. **Kuñca** koṭilye, ṇvu. Tāyati rakkhatīti **tālo.** Alo, talati tiṭṭhati etenāti vā **tālo, tala** patiṭṭhāyaṃ. Avāpurati vivarati yenāti **avāpuraṇaṃ, vara** saṃvaraṇe, yu, **va**ssa **po,** uttaṃ, upasaggassa dīghatā ca, ‘‘apārutā tesaṃ amatassa dvārā’’ti [dī. ni. 2.71; ma. ni. 1.283] vacanato **pura, pāra** saṃvaraṇetipi dhātvatthaṃ paṭhanti. **Ava**pubbo **vu** saṃvaraṇetipi dhātvatthe pana sati **va**ssa rattaṃ, upasaggassa dīghatā ca, ‘‘apārutā, saṅghāṭiṃ pārupitvā’’tyādīsu pana **pa**kāravaṇṇāgamena siddho. **Vida** lābhe, **i**mhi vedikā, sakatthe ko. Itarattha **i**yeva.

223. **Saṅghāṭā**dayo **mandiraṅgā** gehaṅgavisesā. Sammā ghaṭenti ettha gopānasyādayoti **saṅghāṭo,** pubbapacchimadakkhiṇuttarāyāmavasena thambhānamupari ṭhito kaṭṭhaviseso, te pana pubbapacchimayāmā tayo kaṭṭhā, dakkhiṇuttarayāmā pana heṭṭhimaparicchedato tayo kaṭṭhā, ukkaṭṭhaparicchedena pana pañcasattanavādayopi. Dvinnaṃ pakkhānaṃ apatanatthaṃ bandhanato pāso viyāti **pakkhapāso.** Tulati saṅghāṭesu patiṭṭhatīti **tulā, tala** patiṭṭhāyaṃ, assuttaṃ, pakkhānaṃ vā samavāhitabhāvakaraṇato tulayati mināti etāyāti **tulā, tula** ummāne.

Tikaṃ sammajjaniyaṃ. **Muji** sodhane, yu. **Majja** saṃsuddhiyaṃ, yu. **Sudha** suddhiyaṃ, sabbatra karaṇe yu.

224. Tikaṃ saṅkārachaḍḍanappadese. **Kaṭa** chaḍḍanamaddanesu, saṅkaṭanti etthāti **saṅkaṭīraṃ,** īro, ‘‘saṅkaṭo’’ti vā saṅkāro vuccati, taṃ īrayanti khipanti etthāti **saṅkaṭīraṃ, īra** khepe. Saṅkārassa ṭhānaṃ **saṅkāraṭṭhānaṃ.** Saṅkāraṃ kaṭati chaḍḍeti etthāti **saṅkārakūṭaṃ,** assū, sakatthe ko.

Catukkaṃ sammajjaniyā nirākate [nirassate (ka.)] thusādimhi. Nānāvidhe saṅkāre rāsīkaraṇavasena kacati bandhati etenāti kaco, so ettha icchitabboti **kacavaro, vara** icchāyaṃ. Ucchiṭṭho kalāpo samūho **uklāpo, ka**ssākāralopo. Nānāvidhehi tiṇādīhi saṅkarīyate missīkarīyateti **saṅkāro,** ṇo. Avakarotipyatra. Avakarīyate nirassateti, a. ‘‘Sammajjo majjanī ceva, saṅkāro’vakaro mato’’ti halāyudho. **Kasa** vilekhane, ambu.

225. **Gharādibhūmi** gharakhettavihārādīnaṃ yo bhūmippadeso vatthu nāma, taṃ napuṃsake, vasanti etthāti **vatthu,** ratthu. **Gasa** madane, gasanti etthāti **gāmo,** mo. Saṃvasantyatrāti **saṃvasatho,** atho.

Pākaṭo khyāto gāmo, so nigamo nāma, atireko gāmo **nigamo,** bhusattho ni, saññāsaddattā rasso.

Upabhuñjitabbabhogamanussādīhi ( ) [(ibhyo) (?)] vaḍḍhito adhiko gāmo nigamatopi adhikatarattā ''adhibhū''ti **īrito** kathito, adhiko bhavatīti **adhibhū.**

226. Dvayaṃ gāmādipariyantabhāge. **Si** bandhane, mo. Paricchinditvā ādīyateti **mariyādā,** passa **mo.**

Dvayaṃ ābhīrakuṭiyaṃ [ghoso ābhīrapallī siyā (amara 12.20)]. **Ghu** sadde, ghosantyatrāti **ghoso.** Gopālānaṃ gāmo **gopālagāmako,** sakatthe ko.

Puravaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Naravaggavaṇṇanā

227-228. **Porisa**ntāni manussajātiyā nāmāni. Mano ussannamassāti **manusso,** satisūrabhāvabrahmacariyayogyatādiguṇavasena upacitamānasā ukkaṭṭhaguṇacittā, ke pana te? Jambudīpavāsino sattavisesā. Tenāha bhagavā – ''tīhi, bhikkhave, ṭhānehi jambudīpakā manussā uttarakuruke manusse adhigaṇhanti deve ca tāvatiṃse. Katamehi tīhi, sūrā satimanto idha brahmacariyavāso''ti [a. ni. 9.21]. Tathā hi buddhā bhagavanto paccekabuddhā aggasāvakamahāsāvakacakkavattino ca aññe ca mahānubhāvā sattā tattheva uppajjanti. Samānarūpāditāya pana saddhiṃ parittadīpavāsīhi itaramahādīpavāsinopi manussātveva paññāyiṃsūti eke, apare pana bhaṇanti ''lobhādīhi, alobhādīhi ca sahitassa manassa ussadatāya manussā, ye hi sattā manussajātikā, tesu visesato lobhādayo, alobhādayo ca ussadā, te lobhādīhi ussadatāya apāyamaggaṃ, alobhādīhi ussadatāya sugatimaggaṃ, nibbānagāmimaggañca pūrenti, tasmā lobhādīhi, alobhādīhi ca sahitassa manassa ussadatāya parittadīpavāsīhi saddhiṃ catumahādīpavāsino sattavisesā manussāti vuccantī''ti. Lokiyā pana manuno apaccabhāvena manussāti vadanti, manu nāma paṭhamakappiko lokamariyādāya ādibhūto hitāhitavidhāyako sattānaṃ pituṭṭhāniyo, yo sāsane ''mahāsammato''ti vuccati, paccakkhato, paramparatāya ca tassa ovādānusāsaniyaṃ ṭhitā tassa puttasadisatāya manussāti vuccanti, tato eva hi te ''mānavā, manujā''ti ca voharīyanti, **ussa**paccayo. Manuno apaccaṃ **mānuso,** uso. **Mara** pāṇacāge, co, **macco, pabbajjā**dinā vā tyapaccayo, dhātvantassa lopo ca. Tato ''yavata''miccādinā co, dvittaṃ. Manuno apaccaṃ **mānavo. Māṇavo**pyatra, ṇavo. Manumhā jāto **manujo.** Nī naye, netīti **naro,** aro. **Pusa** posane, ṇo, puretīti vā **poso. Pura** pūraṇe, so, ussottaṃ, **ra**lopo. Punātīti **pumā, pu** pavane, mo, **si**ssā. Puretīti **puriso, poriso** ca, iso, rassassa dīghatāya **pūriso** ca. Ettha ca **manussā**dipañcakaṃ itthiyampi vattate, **narā**dayo tu pumeyeva visiṭṭhaliṅgattā. Tatra manussa mānusa manuja māṇavehi **nadādi**ttā **ī**paccayo, **eka**sa**kā**ralopo, manusī, mānusī, manujī, māṇavī. Maccā, itthiyamato **ā**paccayo.

Viddasupariyantaṃ paṇḍite. Paṇḍā buddhi sañjātā assāti **paṇḍito,** taratyādi. **Paḍi** gatiyaṃ vā, to. Bujjhatīti **budho.** Vidati jānātīti **vidvā, vida** ñāṇe, vo, **si**ssā. **Bhū** sattāyaṃ, atthe vibhāveti pakāseti sīlenāti **vibhāvī,** ṇī. Rāgādayo sametīti **santo,** to, sundaro anto avasānametassāti vā **santo.** Sundarā paññā yassa **sappañño.** Kinnāma na vindatīti **kovido,** nerutto, kuṃ pāpaṃ vindatīti vā **kovido.** Dhī paññā yassatthīti so **dhīmā,** sobhanaṃ jhāyatīti **sudhī, jhe** cintāyaṃ. **Jha**ssa **dho,** ī, sundarā dhī yassāti vā **sudhī. Kavi** vaṇṇe, i, itthiyaṃ kavī ca, **ku** sadde vā, i, kavi. Byañjayatīti **byatto, añja** gatiyaṃ, to. Bhujādīnamanto no dvi ca. Visiṭṭho attā yassāti vā **byatto. Cakkha** dassane, yu, **vicakkhaṇo,** vicāretīti vā **vicakkhaṇo,** nerutto. Vigato sārado etasmāti **visārado.**

229. Medhā dhāraṇā mati paññā yassāti **medhāvī,** vī. Atisayamatiyuttatāya **matimā.** Paññāya yogato **pañño.** Visesaṃ jānāti sīlenāti **viññū,** rū. **Vida** ñāṇe, uro, **viduro** [vidūo (ka.)]. **Rū**paccaye **vidū.** Dhīyogā **dhīro,** ro. Visiṭṭhadassanasīlatāya **vipassī,** ṇī. Dosaṃ jānātīti **dosaññū,** rū. Bujjhatīti **buddho,** to. **Du** gatiyaṃ, a, ussāvo [du gatiyaṃ abbo (sūci)], **dabbo. Vida** ñāṇe, dasu.

230-231. **Mahilā**ntaṃ itthisāmaññe. **Isu** icchāyaṃ, to, nadādi. Sīmassa anto sīmanto, kesaveso,

taṃyogā **sīmantinī,** inī. Narassāyaṃ **nārī,** idamatthe ṇo. Tiṭṭhati gabbho yassaṃ, sā **thī. Dhā** dhāraṇe vā, vaṇṇavikāro, ī. **Bandha** bandhane, ū, **bandha**ssa **vadhā**deso ca [ṇvādi 3], **vadhū**saddo suṇisābhariyānampi vācako. **Vana** sambhattiyaṃ, to, **i**kārāgamo ca. **Aṅga** gamanattho, yu, **aṅganā,** visiṭṭhanāriyampi aṅganā, tadā kalyāṇaṅganārīlakkhaṇopetaṃ pasatthaṃ hatthapādādikamaṅgamassatthīti assatthyatthe **aṅgā** kalyāṇe **na**paccayo [moggallāna 4.92]. Virūpesupi mado rāgamado yassā sā **pamadā,** visiṭṭhanāriyampyatra **pamadā,** tadā pakaṭṭho mado rūpasobhaggajanito cetovikāro yassā sā **pamadā.** Rūpalāvaṇyasampannatāya **sundarī,** visiṭṭhāyampi. Kamanīyavuttitāya **kantā, kamu** kantiyaṃ, to. Kantiyogā vā **kantā,** visiṭṭhāyampi. Ramayati vinodayati nāyakaṃ, sā **ramaṇī,** nandādīhi yu, nadādi, visiṭṭhāyampi. **Daya** rakkhaṇe, kammani to. Appaṃ balaṃ yassā sā **abalā,** appatthoyaṃ **a**kāro. Mātuyā gāmo viya gāmo yassā sā **mātugāmo,** mātā viya gacchatīti vā **mātugāmo, gamu** gamane, ṇo, mātā viya gasatīti vā **mātugāmo, gasa** adane, mo, mātā viya gāyatīti vā **mātugāmo, gā** sadde, mo. Mahī viya suciṃ asucimpi lātīti **mahilā,** mahantesu bahūsupi rattacittesu ilati gacchatīti vā **mahilā, ila** gamane, **maha** pūjāyaṃ vā, iro, **la**ttaṃ, ā, **mahilā.** Mahelāpyatra.

Tikaṃ visiṭṭhanāriyameva. **Lala** vilāse, nandādīhi yu. **Lala** icchāyanti **curādi**gaṇato vā yu. Bhayapakati **bhīru, bhī** bhaye, ru, ‘‘bhīru atte jane’tthiya’’nti **rabhaso.** Atisayitakāmā **kāminī,** kāmo siṅgārarūpo mado yassātthīti inī, sabbatrevaṃ. Vāmalocanā, bhāvinī, nitambinī, rāmāiccādīnipi visiṭṭhanārīnāmāni.

Dvayaṃ paṭhamavayasi vattamānāyaṃ.

> Aṭṭhavassā bhave gorī, dasavassā tu kaññakā;
> Sampatte dvādase vasse, kumārītya’bhidhīyate [cintāmaṇiṭīkā 16.8].

Iha tvabhedopacārenekattaṃ. Aññe panāhu **‘‘kaññā**saddoyaṃ pumunābhisambandhapubbake sampayoge nivattetī’’ti. **Kumāra** kīḷāyaṃ, curādi, kumārayatīti **kumārī,** a, nadādi, sakatthe ko, ṇvunā vā siddho. Kamanīyateti **kaññā,** kana dittikantigatīsu, yo, nyassa ñattaṃ, a, ā.

Yuvasaddato pāṭipadikatoti, yuvati. Varitthipariyāyasāmaññepi **yuvati**saddo pakatyantaramatthīti. **Tara** taraṇe, yu, **utta**ṃ, ī ca.

232. **Sābhisekā** laddhābhisekā rājitthī **mahesī** nāma, **maha** pūjāyaṃ, kammani iso, isse, tato ī, mahatiyo rājitthiyo īsati abhibhavatīti vā **mahesī, īsa** issariye, ī. Mahesito aññā rājanāriyo **bhoginiyo** bhogayogā, ī, inī ca. Yānārī purisassa saṅketaṃ yāti, sā ‘‘dhavatthinī, abhisārikā’’ti coccate. Dhavaṃ patiṃ atthayati icchatīti **dhavatthinī, attha** yācanicchāsu, inī, asatīviseso. **Sara** gatiyaṃ, abhisarati saṅketanti, ṇvu.

233. Chakkaṃ vesiyaṃ. Catusaṭṭhikalākusalatāya, sīlarūpādimattāya ca gaṇyate ādīyate **gaṇikā, gaṇa** saṅkhyāne, ṇvu. Veso ākappo, tenātisobhate, kammavesehi vā icchīyateti. Atisobhane, icchatthe vā **ya**paccayo. Vaṇṇasampannā dāsī **vaṇṇadāsī,** dāsimpi hi vaṇṇasampannaṃ keci sāmikā dhanalobhena gaṇikaṃ karonti. Nagaraṃ sobhetīti **nagarasobhinī.** Rūpena upajīvatīti **rūpūpajīvinī.** Atisayavesayuttatāya **vesī.**

Dvayaṃ asatīsāmaññe. Kulāni aṭati nāsayatīti **kulaṭā.** Bandhamanubandhaṃ kāyatīti **bandhakī,** nadādi.

234. Catukkaṃ uttamanāriyaṃ. Varo āroho soṇi yassā sā **varārohā.** Uttamaguṇayogā **uttamā.** Soṇigāravena mattagajo viya bandhanagāminī **mattakāsinī, kasa** gatiyaṃ. Varavaṇṇayogā **varavaṇṇinī,** inī.

> ‘‘Sīte sukhoṇhasabbaṅgī, gimhe yā sukhasītalā;
> Bhattu bhattā ca yā nārī, sā bhave varavaṇṇinī’’ti. **ruddo;**

Dvayaṃ akhaṇḍitacaritrāyaṃ. Pati sāmikova kamanīyo yassā **patibbatā,** patimhi vatamassāti vā **patibbatā. Asa** bhuvi, anto, ī, ādilopo. Sametīti vā **satī, samu** upasame, anto, ī.

Dvayaṃ kāmarattarājaputtādino kulassa niyatapatiyaṃ. Kulānurūpā itthī **kulitthī,** kulaṃ pāleti rakkhatīti **kulapālikā,** ṇvu.

235. Dvayaṃ matabhattikāyaṃ. Vigato dhavo bhattā yassā **vidhavā.** Pati suñño naṭṭho yassāti **patisuññā.**

Dvayaṃ atticchāya patyanvesiniyaṃ kaññāyaṃ. Patiṃ varati gavesatīti **patimbarā,** dutiyāyālopo. Sayameva patiṃ varatīti **sayambarā,** paṭhamāyālopo, **vara** patthanāyaṃ.

Catukkaṃ vijātāyaṃ. **Vijanī** gabbhavimokkhane, to, vijāyitthāti **vijātā. Sū** abhisave, to. Jātaṃ apaccaṃ putto etissāti **jātāpaccā.** Pasūtāva **pasūtikā, ka**paccayo, **i**ttañca.

236. Dvayaṃ dūtiyaṃ. Yā pesīyate, sā **dūtī, du** gamane,ti, **ī**mhi dūtī. Sañcārayati yathābhimatanti, ṇvu.

Tikaṃ dāsiyaṃ. Du kucchitaṃ asati bhakkhatīti **dāsī,** ī, dīyante tāyāti vā **dāsī, dā** dāne, so, ī ca. **Ciṭa** pesane, kammani ṇo, ī. Kuṭaṃ udakakumbhaṃ dhāretīti **kuṭadhārikā,** ṇvu.

Dvayaṃ subhāsubhanirūpiniyaṃ saṃvarikādimhi. **Vara** gatiyaṃ, kattari inī. Subhāsubhassa ikkhaṇaṃ nirūpanaṃ yassātthīti, i, sakatthe ko. Ime dve saddā tulyatthā.

Yā sayaṃ khattiyajāti yassa kassaci bhariyā, sā khattiyānī, khattiyā ca. Khattiyassāpaccaṃ **khattiyānī,** āno, ī. **Ṇa**mhi **khattiyā.**

237. Pajjaṃ aggisakkhipubbakatapāṇigahitāyaṃ bhariyāyaṃ, aññatra tūpacārā. Dārayante yenāti **dāro, dara** vidāraṇe, akattari ca kārake saññāyaṃ ṇo. Jāyati putto yāyāti **jāyā, jana** janane, yo, **jani**ssa **jā** ca, ā, jayatīti vā **jāyā, ji** jaye, yo, jissa **jā,** ā, **jāyā. Kala** saṅkhyāne, atto. Gharaṃ netīti **gharaṇī, ṇa**ttaṃ. Bharitabbato **bhariyā, bhara** bharaṇe, yo. Piyāyitabbato **piyā,pī** tappanakantīsu, yo. Pajaṃ puttaṃ pāletīti **pajāpati, pā** pālane,ti, **ā**ttaṃ, rassattañca. Dvinnaṃ pūraṇī **dutiyā.** Paṭhamo bhattā, bhariyā dutiyā. Sāmikassa pāde paricaratīti **pādaparicārikā,** ṇvu. Patinī, pāṇigahitā, sahadhamminītipi tassāyeva nāmāni.

238. Tikaṃ sakhiyaṃ. Tesu tesu kiccesu saha khāyati pakāsatīti **sakhī, saha**pubbo **khā** pakāsanakathanesu, ī. **Ala** bhūsane **ā**pubbo, i. Vayasā tulyā **vayasā,** tulye saññāyaṃ so [pāṇini 4.4.91 sutte yapaccayo dissati].

Jarovuccati corassāmiko, tassāyaṃ **jārī,** ṇo, ī. Sāmikaṃ atikkamma aññatra caratīti, inī.

239. **Pume tū**ti liṅganto **tu**saddo na pubbaṃ bhajate. **Ara** gamane, tu, **ara**ssuttaṃ. Ratiyā jāyatīti **rajo,** tilopo. **Puppha** vikasane, **pupphaṃ.**

Tikaṃ rajassalāyaṃ. Utuyogā**utunī,** inī. Rajayogā **rajassalā,** salo. Pupphavantatāya **pupphavatī.** Thīdhamminī, avī, atteyī, malinī, utumatī, udakīiccādīnipi tassā nāmāni.

Tikaṃ gabbhiniyaṃ. Garu alahuko gabbho kucchi etissāti **garugabbhā.** Āpanno patto gabbhaṭṭho satto etāyāti **āpannasattā.** Gabbhayogā **gabbhinī.**

Tikaṃ yena veṭhito gabbho kucchiyaṃ tiṭṭhati, tatrāsayeti khyāte. Gabbho āsayate tiṭṭhatyatrāti, ṇo. Jaraṃ etīti **jalābu.** U, **rassa lo, yassa bo,** jarāpubbo **i** gatiyaṃ. Kalaṃ jarataṃ lātīti **kalalo, kala** saṅkhyāne vā, alo.

240-241. Sattakaṃ bhattari. **Dhū** kampane, santāsaṃ dhunotīti **dhavo,** a. Saṃ etassatthīti **sāmiko, āmi**paccayo, sakatthe ko, **i**paccayo vā, niggahītassa mo, **a**ssa ca dīgho, **sāmiko. Bhara** bharaṇe, bharatīti **bhattā,** ritu. **Kamu** icchāyaṃ, to, ''pakkamādīhi nto cā''ti ntattaṃ. **Pā** rakkhaṇe, ati, **pati. Vara** icchāyaṃ, a, **varo. Pī** tappanakantīsu, yo.

Ratikāraṇattā patino upa **upapati,** samāse kate abhidhānato pubbanipāto, appadhānabhūto vā pati **upapati. Jara** vayohānimhi, jīyante anenāti **jāro, dāro** ca.

Sattakaṃ putte. Narake na patantyanena jātenāti **apaccaṃ, pata** gatiyaṃ, yo, **tya**ssa **co,** na patati na vicchindati vaṃso etenāti vā **apaccaṃ,** putte, dhītari ca niccanapuṃsakoyaṃ. **Pū** pavane. Punāti pitaro tenāti **putto.** ''Chadādīhi tatraṇa''ti to. Pūretīti vā **putto.** Attato jāto **atrajo, ''attajo''**tipi pāṭho. Suyateti **suto. Su** abhisave, suṇātīti vā **suto,** to, **su** savane. Tanumhā jāto **tanujo, tanayo** ca, yo, tanoti mudanti vā **tanayo,** ayo. Sūyateti **sūnu,** kammani nu, **sū** pasave.

Puttādayo **sūnu**pariyantā dhītari vattamānā itthiyaṃ vattanti. **Duhitā, dhītā** ca sadā nāriyameva. **Duha** papūraṇe, rātu, ottābhāvo, **ikārā**gamo ca. **Dhā** dhāraṇe, rātu, āssī. Puttādayo ca te sāmaññeneva kuṇḍagolakādīnaṃ vācakā. Savaṇṇāyaṃ tu ūḍhāyaṃ sajāto sayaṃ janito suto oraso nāma. **Sajāta**saddena kuṇḍakagolakakhattādibyavacchedo. Jīvati bhattari jārajo suto **kuṇḍā**khyo. Mate bhattari jārajo **golakā**khyo. Ariyāsuddajo suto khattā nāma [khattā ariyāsuddānaṃ (amara 20.3)]. **Ādi**nā māgadhādīnaṃ gahaṇaṃ. Vuttañhi –

''Amate jārajo kuṇḍo,
Mate bhattari golako''ti [amara 16.36].

''Māgadho suddakhattājo''ti [abhidhānu 503 gāthā] ca.

Urasā manasā nimmito, **ura**saddā tatiyantā nimmitatthe ṇo, niviṭṭhattā tena nimmitoti vuccati. Urasi bhavoti **vā oraso.**

242. Catukkaṃpatipatinīnaṃ yuge, ''dārā pume bahutte ca, daṃ kalatre napuṃsake''ti [cintāmaṇiṭīkā 16.38] **amaramālā, jaṃ**saddo tvabyayo dāravacano. Tasmā ''jampati, dampatī''tipi bhavitabbaṃ, idha pana kaccāyanamatenodāhaṭā. Jāyā ca pati ca **jāyāpati.** Itarītarayogadvando. Jāyā ca pati ca **jānipati,** tathā **jāyampati**ādayo, **jāyā**saddassa patimhi pare jāni, tudañca, jāyañca **yadā**dinā.

Tikaṃ napuṃsake. Vigato rāgassavo yasmā **vassavaro. Su** savane, aro. **Paṇa** byavahāre, ḍo, **paḍi** liṅgavekalye vā, bhūvādi. Na itthī na pumā **napuṃsakaṃ,** niruttinayena **itthipumānaṃ puṃsaka**bhāvo, **na**ssa ca pakati. Tatiyāpakati, saṇḍo, kalībantipi tassa nāmāni. Tatiyā pakati tatiyappakāro, samajātike itthipurise apekkhitvā tatiyattaṃ pakārassa. Paṭhamā hi pakati itthī, dutiyā pakati puriso, itarapakati tatiyā pakati.

243. Chakkaṃ ñātimatte, bandhuyeva **bandhavo,** a, ussāvo. Bandhatīti **bandhu,** u. Sassa attano jano **sajano.** Samānaṃ gottaṃ kulaṃ assāti **sagotto, samānassa sa**bhāvo. **Ñā** avabodhane, kammeti, ñātiyeva **ñātako, atta**ṃ, sakatthe ko ca. **Su**saddopyatra [sva (amara 16.36)].

Dvayaṃ sattapurisāvadhikesu nikaṭañātīsu. Lohitena sambandho **sālohito, sambandha**ssa **sā**deso, pubbanipāto ca, samānaṃ piṇḍadānaṃ yassa **sapiṇḍo,** sanābhayopyatra [nābhi sattapurisāvadhikakule (cintāmaṇiṭīkā 16.33)]. Tikaṃ pitari. **Tā** pālane, to kattari. Janayatīti **janako,** ṇvu. **Pā** rakkhaṇe, ritu, assittaṃ.

244. Chakkaṃ mātari. **Ama** pūjāyaṃ, kammani mo, bo ca, **ammā, ambā.** Janayatīti **jananī,** yu, nadādi. **Māna** pūjāyaṃ, puttaṃ mānetīti **mātā,** rātu, pātīti vā **mātā, pāti**ssa **mo.** Janetīti **janetti,**ti. Janetīti **janikā,** ṇvu, **itta**ṃ.

Appadhānabhūtā mātā **upamātā,** kumāre dhāretīti **dhāti. Dhā** dhāraṇe,ti. **Jāyāya** bhariyāya **bhātiko** kaniṭṭho ca jeṭṭho ca sālo nāma, sassa attano esā sā, bhariyā, tassā bhātā **sālo,** jāyāya bhātari alo. **Sara** gaticintāhiṃsāsu vā, ṇo, **la**ttaṃ, **sāla** vitakke vā, curādi.

245. **Sāmino** bhattu bhaginī nanandā nāma, na nandatīti **nanandā, a**ttābhāvo **na**ssa vibhāsādhikārā. **Nanda** samiddhiyaṃ, bhūvādi.

Dvayaṃ ayyikāyaṃ. Mātuyā mātā **mātāmahī.** Pitūnaṃ pitari ca mātari ca āmahaṃ **yadā**dinā, nadādi. **Araha** pūjāyaṃ, ṇvu, **raha**ssa **yo, aya** gatimhi vā, ṇvu, **ayyikā.**

Mātuyā bhātā mātulo nāma, mātuyā bhātā **mātulo,** mātu bhātari **ula**paccayo. **Assa** mātulassa **pajāpati** jāyā mātulānī nāma, mātulassa bhariyā **mātulānī,** mātulabhariyāyaṃ āno, nadādi, atha vā mātulassa esā **mātulānī,** ī, **a**ssa **āno.**

246. **Jāyāpatīnaṃ** dvinnaṃ **jananī** mātā sassu vuttā, **sasa** gatihiṃsāpānesu. **Tappitā** tesaṃ jāyāpatīnaṃ pitā pana sasuro nāma, **sasa**dhātumhā uro. Bhaginiyā putto pana bhāgineyyo nāma, bhaginiyā apaccaṃ **bhāgineyyo,** ṇeyyo.

247. Dvayaṃ sutassa, sutāya ca puttesu. **Naha** bandhane, ritu, **nī** naye vā. Puttassa putto **paputto, tta**lopo, ussattañca. Sāmibhātā devaro nāma, atha vā sāmibhātā kaniṭṭho sāmino bhātā devaro nāma. Jeṭṭho tu sasuro evoccate. **Divu** kīḷāyaṃ, aro.

Dvayaṃ dhītupatimhi. **Jana** janane, ritu, assāttaṃ, nassa **mā**deso ca. Dvayaṃ pitupitari. Pituno pitā **pitāmaho.**

248. **Husā**ntāni padena padena nāmāni. Mātuyā bhaginī **mātucchā,** ccho. Pituno bhaginī **pitucchā,** pitubhaginī pitucchā bhavetyattho.

Pitāmahasaddo na kevalaṃ janakapitarameva vadati, atha kho janakapitupitādayopīti etthāpi ‘‘papitāmaho’’ iccudāhaṭo. Pituno ayyako **payyako, tu**lopo. **Su** savane, ṇhā. **Ṇisa**mhi **suṇisā. Sa**mhi **husā, ha**ttaṃ. Sabbatra ‘‘itthiyamato āpaccayo’’ti ā.

249. Catukkaṃ ekodare bhātari. Samānodare ṭhito **sodariyo, samāna**ssa **so.** Samāno gabbho sagabbho, tatra bhavo **sagabbho,** ṇo. Samānodare jāto **sodaro.** Samānodare jāto **sahajo. Saha**saddo tulyavacano.

Mātāpitū te dve janā pitaro vuccante. Ubhinnampi janakabyappadesaniyatattā abhedavacanicchāyaṃ pituttamattheva. Nanvabhedā jāti, tassā cobhayatra sattādekattaṃ, na ca jātiyā liṅgasaṅkhyā bhavanti, adabbattā bahuvacanaṃ na siyāti? Nesa doso, na hi jātipadatthikassa na dabbaṃ, dabbapadatthikassa vā na jātīti. Kintubhayesaṃpyubhayapadattho ihātthaviseso. Jātipadatthikassa jāti padhānabhūtā dabbaṃ guṇabhūtaṃ, dabbapadatthikassa tu vipariyayo, tatra jātivacanicchāyaṃ dabbe viya liṅgasaṅkhyā vattabbā, tassa ca bahuttā bahuvacanaṃ. Pubbe viyābhedavacanicchāyaṃ putto ca dhītā ca puttā vuccante, jaññattañhi puttabyapadesaniyataṃ dhītaripyatthi, vipariyaye tu na bhavatyanabhidhānato. Bhedavacanicchāyaṃ puttadhītaroti bhavati.

250. Sassu ca sasuro ca sasurāti vuccante. Tadapaccohanasambandhinibandhanā hi byappadeso sassuyampi ṭhito. Bhedavacanicchāyaṃ tu pubbe viya paccatthaṃ saddaniveso. Bhātā ca bhaginī ca bhātaro vuccante. Ekagabbhositattaṃ bhātubyappadesaniyataṃ bhaginiyaṃpyatthi. Tato ekagabbhositattassābhedavacanicchāyaṃ ubho bhātaro vuccante. Ettha ca sabbatrāpi virūpekaseso daṭṭhabbo. Duvidho hi ekaseso sarūpāsarūpavasena. Tatra sarūpekasese bahuvacanameva, itaratra pana dvivacanaṃ, yathā puriso ca puriso ca purisā, nāmañca rūpañca nāmarūpañca nāmarūpaṃ, mātā ca pitā ca pitaroti.

Bālyayobbanavuḍḍhattāni tīṇi vayāni. Tatra tikaṃ bālye. Dvayaṃ yobbane. Bālassa bhāvo

bālattaṃ, ttaṃ. **Tā**paccaye **bālatā.** Ṇyamhi **bālyaṃ,** atha vā **bala** pāṇane, balanti assasitapassasitamattena paṇantīti **bālā,** balyante saṃvarīyanteti vā **bālā, bala** saṃvaraṇe. Tesaṃ bhāvo **bālattā**di. Yuvassa bhāvo **yobbaññaṃ, yobbana**ñca, bhāve ṇyo, ṇo ca, atha vā **yu** missane, yu, **u**ssa **uvā**deso, vuddhi. Tesaṃ bhāvo **yobbaññā**di.

251. Ye jarākatā sukkā kesādayo, te **palitaṃ** nāma siyuṃ, tesaṃ vā yaṃ sukkattaṃ, taṃ palitaṃ nāma. **Paca** pāke, ito, **ca**ssa **la**ttañca.

Dvayaṃ valipalitādimati kāyaparipāke. Jīyanti vuḍḍhā bhavanti assaṃ **jarā, jara** vayohānimhi, jarā eva **jaratā,** sakatthe **tā**paccayo. **Vissasā**tipi jarāya nāmaṃ. Visesena saṃsate adho pātayatīti **vissasā. Saṃsati'**rayaṃ pamādattho, avasaṃsanattho ca, iha avasaṃsanattho, niggahītalopo, dvittañca.

Bālyayobbanavuḍḍhattāni pubbe vuttāni. Idāni tabbatināmānyāha. Tatra addhaṃ chāpasāmaññe. **Putha, patha** vitthāre, uko, **puthuko, pala** gamane, ṇvu, assittaṃ, dvittañca, **pillako. Chupa** samphasse, ussāttaṃ, **chāpo. Kumāra** kīḷāyaṃ, **kumāro. Bala** pāṇane, ṇo, **bālo, pū** pavane, to, sakatthe ko, **potako,** itthiyaṃ **potakī.** Poto, sāvo, sāvako, abbhako, ḍimbho, susuko, susuiccādīnipi chāpasāmaññatthāni.

252. Bālasāmaññavācakāni dassetvā visesabālanāmāni dassetumāha **''athu''**ccādi. Uttāno, uttānaṃ vā sayatīti **uttānasayo. Ka**paccaye **uttānaseyyako.** Thanaṃ pivatīti **thanapo, ḍimbha**saddopyatra.

253. Sattakaṃ taruṇe.

Āsoḷasā bhave bālo,
Taruṇo tu tato bhave;
Vuddho tu sattatyāyumhā,
Tīṇi vayāni lakkhaye.

Tara taraṇe, uṇo. Vayasi yobbane tiṭṭhatīti **vayaṭṭho,** to, ''vayo bālyādi pakkhī ca, yobbanañca vayo kvacī''ti [cintāmaṇiṭīkā 16.42] **ruddo, daha** bhasmīkaraṇe, aro, **yu** missane, a, **uvā**deso, **si**ssākāro. **Sasa** plutagatimhi, u, assuttaṃ, susu, **taruṇa**ssa vā pāṭipadikassa **susvā**deso. Manuno apaccaṃ mānavo, vaṇṇavikāro, **na**ssa **ṇa**ttaṃ, **māṇavo.** Kucchāyaṃ **ka**paccayo, **māṇavako**ti siddhaṃ. Vuttañca –

''Apacce kucchite mūḷhe, manutossaggiko mato''ti [mahābhāssa 4.1.161] **dara** vidāraṇe, ṇvu.

Dvayaṃ sukhavaḍḍhite kumāre, sukho kumāro **sukumāro, kha**lopo, sukhena edhati vaddhatīti **sukhedhito.** ''Sukhocito''tipi pāṭho, sukhaṃ ucitaṃ sampiṇḍitaṃ etthāti **sukhocito, uca** samavāye.

254-255. Dvipādena vuḍḍhassa nāmāni. Āyumahattaṃ lātīti **mahallako,** ṇvu, dvittaṃ. **Vaḍḍha** vaḍḍhane, kattari to, **ta**ssa **ḍho, ḍḍha**ssa **ḍo,** assuttaṃ, **dhā** gatinivattiyaṃ, iro, **dha**ssa **tha**ttaṃ, **i**ssa **e**ttaṃ. **Jara** vayohānimhi, kattari to, **ta**ssa **innā**deso, dhātvantalopo, **ṇ**attañca, **jiṇṇo,** sakatthe **ka**mhi **jiṇṇako.** Pakataṃ vayo yobbanamassāti **pavayo**tipi vuḍḍhassa nāmaṃ.

Valinantāni pādena nāmāni. Tatra tikaṃ jeṭṭhabhātari. Agge pure kāle, pubbe ca kāle jāyatīti **aggajo, pubbajo** ca. Ayañca vuḍḍho ayañca vuḍḍho, ayamimesaṃ visesena vuḍḍhoti **jeṭṭho, vuḍḍha**saddā **iṭṭha**paccayo, ''vuḍḍhassa jo iyiṭṭhesū''ti **vuḍḍha**ssa **jo.** **A**lope parassāsavaṇṇattaṃ.

Tikaṃ pacchājāte bhātari. Ayañca yuvā ayañca yuvā, ayamimesaṃ visesena yuvāti **kaniṭṭho, kaniyo** [kaṇiṭṭho kaṇiyo (ka.)] ca. **Iyiṭṭhe**su **yuva**saddassa **kanā**deso [kaṇādeso (ka.)]. Anu pacchākāle jāto **anujo.** Jaghaññe pacchākāle jāto **jaghaññajo.** Aparasmiṃ pacchākāle jāto **aparajo**ti dvepyatra.

Vali sithilaṃ taco cammaṃ yassa **valittaco,** dvittaṃ. Vali cammametassatthīti **valino,** ino. **Uttānasayā**dayo **valina**ntā vāccaliṅgattā tīsu liṅgesu vattanti, yathā – uttānasayo bālo, uttānasayā kumārī, uttānasayaṃ napuṃsakaṃ.

256. Pañcakaṃ matthake. **Si** saye, so, dīgho ca, aṅgesu uttamaṅgattā **uttamaṅgaṃ,** uttamo ca taṃ aṅgañcātipi **uttamaṅgaṃ.** Sīsañca uttamaṅgañca **sīsottamaṅgāni. Si** sevāyaṃ, ro, sevanti etenāti **siro. Muda** tose, dho. **Si**ssākāro. **Masa** āmasane, ttho, sakatthe ko ca, **masi** parimāṇe vā.

Pajjaddhaṃ kese. Ke matthake seti tiṭṭhatīti **keso.** Sattamiyālopo, **kati** chedane, alo, assuttaṃ. **Vala** saṃvaraṇe, kammani **ṇa**paccayo, **vālo.** Uttamaṅge sīse ruhatīti **uttamaṅgaruho.** Muddhani jāyatīti **muddhajo.** Vālo ca uttamaṅgaruho ca muddhajo ceti itarītarayogadvando. Cikuro, kacotipyatra. **Ci** cayane, **kura** sadde, anekatthattā chedane. Vaḍḍhamāno cikarīyateti **cikuro, kaca** bandhane, a.

257. Kusumagabbhā **kesā** kesacūḷā muttikādinā bahi **saṃyatā** santhatā dhammilo nāma. Ekato katvā dharīyati bandhīyatīti **dhammilo,** kammani ilo. Dhammena nānādesiyamanussānaṃ samācārena ilatīti vā **dhammilo, ila** gamane.

Dvayaṃ kumārānaṃ sikhāpañcake, cūḷattayeti keci. Kākānaṃ pakkhasaṇṭhānattā **kākapakkho.** Sikhā eva **sikhaṇḍako,** sakatthe ko. **Sikhāsikhaṇḍa**saddānamabhedattāyeva hi ‘‘sikhaṇḍī, sikhī cā’’ti moro vutto.

Pāso, hattho ca ime dve **kesacaye** kesapariyāyato pare hutvā kesānaṃ kalāpe vattanti, na kevalā, yathā – kesapāso kesahattho iccādi. **Pā** rakkhaṇe, pāti rakkhati avayaveti **pāso,** so, **pasa** bandhaneti keci, ṇo. **Hana** gatiyaṃ, avayavā nihananti etthāti **hattho,** tho, pakkhopyatra.

Tāpasānaṃ vatīnaṃ **tahiṃ** kesacaye **jaṭā**saddo vuccati, **jaṭa** jaṭane, **jaṭa** saṅghāte vā, ‘‘itthiyamatiyavo vā’’ti a.

258. Positabhattādīhi yā banjhate, tatra **veṇī, paveṇī** ca. **Vī** pajane, pajanaṃ gabbhavimokkho, **vī** tantasantāne vā, ṇī. Pakkhe paveṇī.

Dvayaṃ sīsamajjhaṭṭhacūḷāyaṃ. **Cūḷa** sañcodane, **cūḷa** hāvakaraṇe vā, a. **Sikhā** vuttā. Kesapāsīpyatra, nadādi.

Nārīnaṃ kesamajjhamhi **paddhati** ujugatamaggo sīmantoti **mato** kathito. Sīmassa anto **sīmanto, sī** saye vā, anto, majjhe **ma**kāravaṇṇāgamo.

259. Tikaṃ lome. **Lū** chedane, vaḍḍhamānaṃ lūyateti **lomaṃ,** mo. Tanumhi ruhatīti **tanuruhaṃ,** a. **Ruha** janane, **rūha** pātubhāve vā, mo, **ha**lopo, **o**ttañca, **lū** chedane vā, mo, lassa rattaṃ, **romaṃ.** Akkhimhi jātaṃ lomaṃ pamhaṃ, pakhumañcoccate. Paminoti tenāti **pamhaṃ, pa**pubbo **mā** parimāṇe, **ha**paccayo. Akkhino pakkhadvaye jātaṃ **pakhumaṃ,** umo, **ka**lopo ca.

Pumamukhe purisānaṃ mukhe vuttaṃ [pavuṭṭhaṃ (ka.)] lomaṃ massu nāma, **masa** āmasane, su, **massu.**

Tikaṃ **bha**mumhi. **Bhama** anavaṭṭhāne, **ū, ma**lopo, **bhū.** Umhi **bhamu, ka**paccaye **bhamuko. Bhamuka**sahacaraṇato **bhamu** pulliṅgo.

260. Tikaṃ nettodake. **Khipa** peraṇe, po, issattaṃ. Nette jātaṃ jalaṃ **nettajalaṃ. Asa** adhopatane, su, **assu.** Nettajalañca assu cāti dvando. **Assu** napuṃsake.

Dvayaṃ akkhiputtalikāyaṃ. Nette dissamānā tārā **nettatārā. Kaññā**saddato taddhito **a**paccayo, **kaññā**saddassa **kanīnā**deso, itthikatākārapare ke pubbo **a**kāro **i**kāramāpajjate [kātanta 2.2.65],

kanīnikā. Tārakāpyatra.

Chakkaṃ mukhavivare, kavayo pana tadupalakkhitepi samudāye yujjante. **Vada** viyattiyaṃ vācāyaṃ, karaṇe yu. **Mu** bandhane, kho, **o**ttābhāvo nipātanā, **mukhaṃ. Sabbadharakate** pana khaññateti dhātunā mukhanti nipātitaṃ, **khanu** avadāraṇe. **Tuḍi** toḍane, a. **Tanu** vitthāre vā, ḍo, assuttaṃ. Vadati tenāti **vattaṃ,** to, vuccate anenāti vā **vattaṃ. Vada** viyattiyaṃ vācāyaṃ, to. **Lapa** vacane, karaṇe yu. Ānanti asanti anenāti **ānanaṃ, ana** pāṇane, yu. Assaṃpyatra. **Asa** bhakkhane. Karaṇe so.

261. Aḍḍhaṃ dante. Dvīsu ṭhānesu dvikkhattuṃ vā jāyateti **dvijo.** Lapane mukhe jāyatīti **lapanajo. Dā** avakhaṇḍane, dāyati bhakkhamanenāti **danto,** anto, **dasa** adane vā, dasanti bhojjamanenāti **danto,** anto, dhātvantalopo. **Damu** damane vā, to. **Daṃsa** daṃsane, daṃsate vilikhyate bhakkhamanenāti **daṃsano,** yu. **Rada** vilekhane, yu, **radano.** Amhi **rado.**

Dantabhedasmiṃ dantavisese **dāṭhā**saddo. Itthiliṅgoyaṃ. **Daṃsa**dhātuto ṭho, **daṃsi**ssa ca **dā, dāṭhā,** muddhajadutiyoyaṃ. **Akkhikoṭīsu** vāmadakkhiṇanettānaṃ antesu **apāṅgo** vattati, sarīraṅgasaṅkhātassa kaṇṇassa apa samīpaṃ **apāṅgo.**

262. Catukkaṃ oṭṭhe. Dante āvarati chādayatīti **dantāvaraṇaṃ. Usa** dāhe, to, ‘‘sādisantapucchabhanjahaṃsādīhi ṭṭho’’ti sahādibyañjanena **ṭṭho, o**ttadvittāni, **oṭṭho.** Gadrabhepyayaṃ. Atha vā **usa** dāhe, ṭṭho, ottadvittādi, ubhayatrāpi muddhajadutiyo, īsaṃ kiñci kālaṃ dhāreti bhakkhametthāti **adharo,** īsattho hyatra **a**kāro.

‘‘A pume mādhave ñeyyo,
Paṭisedhe tadabyayaṃ;
Īsatthe ca viruddhatthe,
Sadisatthe payogato’’ti. –

Hi **ekakkharakose** vuttaṃ. Dasane dante chādayatīti **dasanacchado.** Ettha keci **adhara**saddena heṭṭhimoṭṭhamevāhu, tesaṃ vacanaṃ ‘‘nettantādharapāṇipādayugalehi’’ccādīhi mahākavipayogehi asaṃsandanato na gahetabbaṃ.

Tikaṃ kapole. **Gaḍi** vadanekadese, a, dhātuppakriyatthañhi dhātupāṭhavacanaṃ, sabbatrāpyevaṃ. Kena jalena pūriyateti **kapolo,** alo, **kapa** acchādane vā, olo, **kapolo,** nadādi. **Gaṇḍī.** Adharā adhobhāgo **cubukaṃ** nāma, cibukaṃpyatra. **Cibu** olambake, ṇvu, assuttaṃ.

263. Dvayaṃ gīvāya purobhāge. **Gala** adane, karaṇe a, **gila** gilane vā, gilati anenāti **galo,** issattaṃ. **Kaṇa** saddattho **daṇḍako** dhātu, ṭho, **kaṇṭho,** muddhajadutiyoyaṃ.

Tikaṃ ekatthaṃ. **Gā** sadde, īvo. Kaṃ sīsaṃ dharatīti **kandharā.** Siraṃ dharatīti **sirodharā,** siro dhiyyate assanti vā **sirodharā, dhā** gatinivattiyaṃ, aro.

Suvaṇṇamayo āliṅgo murajabhedo, tena **sannibhā** sadisā yā gīvā, sā kambugīvā matā, mahāpurisalakkhaṇametaṃ. Atha vā yā gīvā tīhi lekhāhi **aṅkitā** lakkhitā, sā kambugīvā matā, mahāpurisalakkhaṇametañca. Kambu vuccati suvaṇṇaṃ, kambumayena āliṅgena sannibhā gīvā **kambugīvā, kamba** saṃvaraṇe, u, kambu.

264. Tikaṃ khandhe. **Ana** gatiyaṃ, so. Bhujānaṃ siro matthakaṃ **bhujasiro.** Kaṃ matthakaṃ dadhātīti kandho, so eva **khandho ka**kārassa **kha**kārakaraṇavasena, khamati bhāranti vā **khandho, khamu** sahane, to, **ta**ssa **dho, ma**ssa **no,** niggahītaṃ vā. **Tassandhi** tassa khandhassa majjhaṃ jattu nāma, yaṃ khandhānaṃ majjhe tiṭṭhati. **Jana** janane, **jara** vayohānimhi vā, tu, **jattu, taṃ** napuṃsakaṃ.

Dvayaṃ bāhumūle. Bāhūnaṃ bhujānaṃ mūlaṃ **bāhumūlaṃ. Kaca** bandhane, cho. **Assa**

kacchassa adhobhāgaṭṭhānaṃ **passaṃ** vuccati, **disa** pekkhane, **a**paccayo, **disa**ssa **passā**deso.

265. Tikaṃ bāhumhi. Vahati anenāti vāhu, vāhu eva **bāhu,** ku [ṇvādi 6]. Bhuñjate anenāti **bhujo. Bhuja** pālanajjhohāresu. Bāhu ca bhujo ceti dvando, ete dve dvīsu, itthiyaṃ **bhujā.** Vahati yāyāti **bāhā.** Aparosaddopyatra [a pārosaddopyatra (ka.), a paveṭṭhasaddopyatra (?)].

Tikaṃ hatthe. **Hasa** hasane, tho. **Hara** haraṇe vā. Nakkhattepyayaṃ. **Kara** karaṇe, a. **Paṇa** byavahārathutīsu, i. **Pā** rakkhane vā, ṇi. Karo ca pāṇi ca **karapāṇayo.** Pañcasākho, sayopyatra.

Pakoṭṭhanto hatthagaṇṭhi maṇibandho nāma. Pakoṭṭho nāma āmaṇibandhaṃ kapparassa adhobhāgo. Maṇivikatiṃ bandhati etthāti **maṇibandho. Kusa** akkose, ṭho, **pakoṭṭho.**

Dvayaṃ bhujamajjhagaṇṭhimhi. **Kapu** hiṃsāyaṃ, aro. **Kupparo**tipi pāṭho, tadā assuttaṃ. **Kapu** hiṃsāyaṃ, oṇi, kapoṇi, itthiyaṃ. Kaphoṇīpyatra, tattha **pa**ssa **pha**ttaṃ.

266. **Pāṇissa** pāṇitalassa sambandhīnaṃ maṇibandhakaniṭṭhānaṃ dvinnaṃ **antaraṃ** bahiṭṭhānaṃ **karabho** vuccati, yena kumārakā satthaṃ katvā aññamaññaṃ paharanti, **kara** hiṃsāyaṃ, abho, **kara** karaṇe vā.

Dvayaṃ aṅgulimatte. Karassa pāṇissa sākhā **karasākhā. Agi** gatyattho, **aṅga** gamanattho vā, uli. Itthiliṅgoyaṃ [(nadādi) (ka.)], **aṅguli.**

Tā aṅguliyo pañcappabhedā, yathā – aṅguṭṭho tajjanī majjhimā anāmikā kaniṭṭhā ceti kamā siyuṃ. **Aṅga** gamanattho, assuttaṃ, agge pure tiṭṭhatīti vā **aṅguṭṭho,** niggahītāgamo, assuttañca. **Tajja** hiṃsāyaṃ, tajjeti yāya, sā **tajjanī,** yu, nadādi. Majjhe tiṭṭhatīti **majjhimā.** Natthi nāmamassāti **anāmikā,** sakatthe ko. Atisayena khuddakāti **kaniṭṭhā.** Yuvappānaṃ kana, kaṇa vā iyiṭṭhesu.

267. Tajjanyādīhi yute aṅguṭṭhe **tate** pasārite sati padesādikā catasso saññā kamato siyuṃ, yathā – tajjanīyute aṅguṭṭhe tate **padeso. Disa** pekkhane. Majjhimayute aṅguṭṭhe tate **tālo, tala** patiṭṭhāyaṃ. Anāmikāsahite aṅguṭṭhe tate gokaṇṇo, gokaṇṇasadisattā, tappamāṇattā vā **gokaṇṇo,** atha vā gokaṇṇo nāma eko migaviseso, takkaṇṇasadisappamāṇattā **gokaṇṇo,** tālo ca gokaṇṇo ca **tālagokaṇṇā.** Liṅgabhedā ‘‘tālagokaṇṇavidatthī’’ti na vuttaṃ, kaniṭṭhāyute aṅguṭṭhe tate vidatthi, vitanotīti vitatthi, vitatthi eva **vidatthi, tanu** vitthāre,ti, **ta**ssa **tho. Vidatthi.** ‘‘Kamā tato’’tipi pāṭho.

Kuñcito saṅkocito pāṇi **pasatā**khyo, **pa**pubbo **sara** gatiyaṃ, to. Pamāṇappakaraṇato vitatañjaliyevāyaṃ kavīhi icchito. Sampuṭañjali panāyaṃ, pasāritasahitā [pasāritasahitattā (ka.)] yassa aṅguliyo bhavantīti.

> Kuñcito ca tataṅguṭṭho, sapatākoti sammato;
> Patākehi tu hatthehi, sampuṭañjali icchito.
>
> Devatānaṃ garūnañca, pitūnañce’cchito pure;
> Atthappakaraṇādīhi, bhedo ñeyyo tahiṃ tahiṃ.

Yathā jalañjaliṃ dadāti, añjalinā pivati, devoyaṃ katañjaliriti. Puṭañjalissa vā vakkhamānattā idha vitatañjaliyeva.

268. Tikaṃ sappakoṭṭhe vitatakare. **Ramu** kīḷāyaṃ, tano, **ma**lopo, **ratanaṃ,** maṇibuddhādīsu ca. **Kuka** ādāne, u, dvittaṃ. **Hasa** dhātumhā tho, to vā, **hattho,** hatthasahitattā vā pakoṭṭho **hattho.**

Dvayaṃ sampuṭañjalimhi. Karamayo puṭo **karapuṭo, añja** byattigatikantīsu, ali, añjali. Karapuṭo ca añjali ceti **karapuṭañjalī.**

Dvayaṃ nakhe. Kare jāyati ruhatīti **karajo.** Natthi khaṃ indriyaṃ etthāti **nakho,** saññāsaddattā

na attaṃ, avisayattā vā. Punabbhavo, kararuho, nakharotipi nakhassa nāmāni.

Dvayaṃ puṭaṅgulikaretikhyāte muṭṭhimhi. **Khaṭa** icchāyaṃ, ṇvu, **khada** hiṃsāyaṃ vā, **da**ssa **ṭo. Mu** bandhane,ti, **ta**ssa **ṭho,** dvittaṃ.

269. **Passadvayavitthatā** passadvayepi vitatā pasāritā **sahakarā** sapāṇayo dve bāhū byāmo nāma, byāmīyate anenāti **byāmo, vi**pubbo **yāma** añche. **Uddhaṃ** upari tatā vitatā bhujā ca poso ca tesaṃ samuditānaṃ pamāṇasadisaṃ pamāṇaṃ yassa tasmiṃ **uddhantatabhujaposappamāṇe porisa**saddo vattati. **Bhuja**saddena sahakarā bhujā gayhate, ekassa **pamāṇa**saddassa lopo, purisassa pamāṇaṃ **porisaṃ. Purisa**saddo cettha sakarabhujapurisaṃ vadati, tīsu, yathā – porisaṃ jalaṃ, poriso hatthī, porisī yaṭṭhi.

270. Dvayaṃ urasi. **Usa** dāhe, ro, **sa**lopo, **ara** gatimhi vā, assukāro. **Hara** haraṇe, yo, **ra**ssa **do.** Koḷaṃ [koṭṭha (ka.)], bhujantaraṃ, vakkhotipi uronāmāni. Tikaṃ uroje. **Tanu** vitthāre, tanoti icchanti **thano, ta**ssa **tho, thana** devasadde, **thana** coriye vā. **Kuca** saṅkocane, **kuco.** Payo khīraṃ dhāretīti **payodharo.** Kuco ca payodharo cāti dvando.

Thanaggasmiṃ thanassa agge cūcukaṃ, napuṃsake. ‘‘Cūcuko so kucānana’’nti [cintāmaṇiṭīkā 16.77] tu **ratanakoso, cu** cavane, uko, dvittaṃ, dīgho ca, **cūcukaṃ, cancu** gatiyaṃ vā, uko, **na**lopo, assūkāro, **cūcukaṃ.**

Dvayaṃ **piṭṭhe** kāyassa pacchābhāge. **Piṭa** saddasaṅghātesu, to. Itaratra **ti, pisu** secane vā.

271. Tikaṃ tanumajjhe. Majjhe bhavo **majjho. Laga** saṅge, a. Majjhe bhavaṃ **majjhimaṃ.** Catukkaṃ udare. **Kusa** akkose, chi, **sa**ssa **co. Gaha** upādāne, ani, **ī**mhi **gahaṇī,** gabbhaṃ gaṇhāti dhāretīti vā **gahaṇī,** gabbhāsayasaññito mātukucchippadeso, tejodhātumhi pana yathābhuttāhārassa vipācanavasena gaṇhanato achaḍḍanato **gahaṇī.** Upubbo **dara** gamane. Udarati uddhaṃ gacchati vāyu yatrāti **udaraṃ. Gu** sadde, abho, dvittādi, **gabbho.** Picaṇḍa jaṭhara tundāpyatra.

Kucchisambhave kucchiṭṭhe koṭṭho, anto cāti ime dve vattanti, **kusa** akkose, to, ṭho vā. **Ama** gamanattho, to.

272. Catukkaṃ kaṭiyaṃ. **Hana**dhātumhā yu, **ha**ssa dvittaṃ, **ha**ssa **jo, hana**ssa **gho** ca, **jaghanaṃ.** Nicchayena tamatīti **nitambo, tamu**dhātumhā bo. **Sū** pasave, ṇi. **Kaṭa** vassāvaraṇesu, kaṭyate āvarīyate vatthādīhi **kaṭi,** i, ete dve nāriyaṃ. Ettha ca **jaghana**saddena itthikaṭiyā aggabhāgo, **nitamba**saddena itthikaṭiyā pacchābhāgo, sesadvayena kaṭisāmaññaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ, vuttañca ‘‘pacchā nitambo thīkaṭyā, jaghanaṃ tu puro bhave’’ti [amara 16.74].

273. **Liṅga**ntaṃ liṅgasāmaññe. Aṅge sarīre jāyatīti **aṅgajātaṃ, aṅga**saddo sarīravācako, aṅgametassatthīti katvā. Rahasi ṭhāne jātaṃ aṅgaṃ **rahassaṅgaṃ,** sattamiyālopo, issattaṃ, **sa**ssa dvittañca. Vatthena guyhitabbanti **vatthaguyhaṃ. Miha** secane, karaṇe yu, mihati retomuttāni yenāti **mehanaṃ. Ni**pubbo **miha** secane, to, **nimittaṃ.** Uttamaṅgattā **varaṅgaṃ. Vaja** gatiyaṃ, assīkāro, paccayehi vinā jāyatīti vā **bījaṃ,** virahattajotako hyettha **vi**kāro. **Phala** nipphattiyaṃ, phalati etena puttanti **phalaṃ.** Liṅgati ‘‘itthī, puriso’’ti vibhāgaṃ gacchati yenāti **liṅgaṃ. Liṅga** gamane, līnaṃ apākaṭaṃ aṅganti vā **liṅgaṃ.** Etesu **bījaphala**saddā aṇḍepi vattanti.

Dvayaṃ purisaliṅgapasibbake. **Ama** gamane, ḍo, **aṇa**saddattho vā, ḍo, **aḍi** aṇḍatthe vā, to. **Kusa** akkose, ṇo. **Aṇḍa**saddo cettha bījepi, aṇḍakosoti samuditampi kosassa nāmaṃ, ‘‘kukkuṭacchāpakasseva aṇḍakosamhā’’ti [pārā. 13, 14] hi vuttaṃ, **amarakosepi** [amarakose 16.76] aṇḍakosoti samuditeneva nāmaṃ vuttaṃ. Ettha ca aṇḍassa bījassa koso **aṇḍakoso**ti viggaho kātabbo.

Dvayaṃ itthiyā aṅgajāte. **Yu** missane, adhikaraṇeni, **yoni,** itthiyaṃ pume cāyaṃ, itthī ca pumā ca **itthipumaṃ,** tasmiṃ. Bhajanti asminti **bhagaṃ.** Māramandira mārakūpā cātra.

274-275. Tikaṃ itthipurisānaṃ sambhave. Sucissa paṭipakkho **asuci, i**kāranto, dvīsu, sambhavaliṅgo vā. **Saṃ**pubbā **bhū**dhātumhā a. **Saka** sāmatthiyaṃ, to, **ta**ssa **ko,** assuttaṃ, **suca** soke vā, ko.

Dvayaṃ vaccamagge. Punanti anenāti **pāyu. Pū** pavane, u, ūssāyo, **paya** gamanattho vā, payati vaccamanenāti **pāyu,** karaṇe u, ayaṃ **purise** pulliṅge vattati. **Guda** kīḷāyaṃ, a. Apānaṃpyatra.

Aṭṭhakaṃ vacce. **Gūtha** karīsossagge, **gupa** gopane vā, tho. **Kira** vikiraṇe, īso, **karīsaṃ. Vara** varaṇasambhattīsu, co, gūthañca karīsañca vaccañceti dvando, tāni vikappena pume vattanti, niccaṃ napuṃsake, pulliṅgattaṃ tesaṃ katthaciyeva, sabbatra napuṃsakattameva bahulantyattho. **Mala** calane, a, **mala** dhāraṇe vā. **Saka** sattiyaṃ, **sa**ssa **cho.** Uccārīyate jahyateti **uccāro, u**pubbo **cara**dhātu cajane, ukkhipane ca vattati. **Miha** secane, lo, vaṇṇavipariyayo, ḷattañca. Avakarīyateti **ukkāro,** avassuttaṃ, **kira** vikkhipane. Samalaṃpyatra. **Samu** upasame, alo.

Dvayaṃ mutte. **Su** savane, savanaṃ sandanaṃ, curādi, ṇo. **Muca** mocane, to, **mutta** passāve vā. **Uccate** kathīyate. **Gomutte** gavaṃ sambandhini mutte **pūtimutta**saddo vattati. Ajja pavattampi hi taṃ duggandhabhāvena pūtimuttantveva vuccati, yathā ‘‘pūtikāyo’’ti. Assādīnaṃ male **chakaṇa**saddo, **saka** sattiyaṃ, yu, **sa**ssa **cho.**

276. Nābhiyā adhobhāgo vatthi nāma, so dvīsu. Vatthi muttapuṭaṃ. ‘‘Muttāsayapuṭo vatthi’’riti [cintāmaṇiṭīkā 16.73] **ratanamālā.** Vasati muttametthāti **vatthi, vasa** nivāse,ti, **ta**ssa **tho, tthi**paccayena vā siddhaṃ. Ucchaṅgaṃ aṅkañca ime dve ubho saddā pume vattanti. Ussajjati etthāti **ucchaṅgaṃ, saja** saṅge, **sa**ssa **cho,** dvittaṃ. **Aṅka** gamanattho, a, aṅko, atha vā **aṅka** lakkhaṇe, a, **aṅko,** ‘‘ucchaṅgacihanesva’ṅko’’ti **amarakose** [amara kose 23.4].

Dvayaṃ jāṇūparibhāge. **Ara** gamane, u, assūkāro. **Sanja** saṅge, āsajjati vatthamatrāti **satthi,** thi. Ūru ca satthi ceti dvando, napuṃsakepi.

Tikaṃ jāṇumhi, ūruno pabbaṃ gaṇṭhi **ūrupabbaṃ. Jana** janane, ṇu. Dvitte **jaṇṇu.**

277. Dvayaṃ pādagaṇṭhimhi. **Gupa** rakkhaṇe pho, sakatthe ko. Pādassa gaṇṭhi **pādagaṇṭhi.** Ghuṭikāpyatra. **Ghuṭa** parivattane, ghuṭyate aneneti **ghuṭikā,** ṇvu.

Dvayaṃ pādassa pacchābhāge gopphakassādho bhāge. Pume tūti **tva**ntaṃ liṅgapadaṃ. **Pasa** bādhanaphusanesu,ti, **ta**ssa **ṇo, sa**ssa **ho,** vaṇṇavipariyayo, **ṇi**paccayena vā siddhaṃ. Sakāravaṇṇāgame vuddhiyañca **pāsaṇhi.** Elipyatra, **ila** gatiyaṃ,ti, **ta**lopo.

Dvayaṃ pādagge. Pādassa aggaṃ **pādaggaṃ.** Pakaṭṭhaṃ padaṃ **papada**nti kammadhārayo. ‘‘Papado’’tipi pāṭho. Tikaṃ pāde. **Pada** gatimhi, ṇo, pajjateti **pādo.** Pajjate gacchatīti, a. **Cara**mhā karaṇe yu, **caraṇaṃ,** idaṃ pume vikappena, niccaṃ napuṃsake. Aṅghipyatra, **ahi** gatiyaṃ. I, **ha**ssa **gho.**

278. Dvayaṃ hatthādyavayave. **Aṅgi** gatyattho, a. **Ava**pubbo **yu** missane, a. Patīko, apaghanopyatra. **Pati**pubbā **i**mhā ko. **Apa**pubbā **hani**mhā a, **ghanā**deso ca.

Dvayaṃ passaṭṭhimhi. **Pā** rakkhaṇe, su, **ḷi**kāravaṇṇāgamo, sakatthe ko, **passa pho.** Aḷāgame **phāsukā.** ‘‘Pāsuḷikā, pāsukā’’tipi pāṭho. **Phusa** samphassetipi dhātu, tadā **u**paccayādi.

Dvayaṃ aṭṭhimatte. **Asu** khepane, i, **sa**ssa **ṭṭho, aṭṭhi,** idaṃ **paṇḍake** napuṃsake vattati. **Dhā** dhāraṇe, tu, itthī. Kīkasaṃ, kullaṃpyatra. **Galassa** kaṇṭhassa heṭṭhimante jātamaṭṭhi **galantaṭṭhi. Aka** gamane, kho, sakatthe ko.

279-280. Dvayaṃ sirasoṭṭhikhaṇḍe. Samudite tu **karoṭi,** itthī [amara 16.69]. **Kapu** sāmatthiye, aro, kaṃ sīsaṃ pāletīti vā **kapparo,** rasso, **la**ssa **ra**ttañca. Kaṃ pālayatīti, kammādimhi ṇo.

‘‘Siroṭṭhimhi kapālo’thī, ghaṭādisakalepice’’ti **ruddo** [cintāmaṇiṭīkā 16.68]. Kapālo athīti [anitthīti attho] chedo. **Kapāla**saddo vikappena pulliṅgo. **Kaḍi** chede, aro. Mahatī sirā **mahāsirā, sirā**ti ca. **Si** bandhane, ro.

Tikaṃ susiravatyaṃ vāyuvahantasirāyaṃ. Tividhā hi kāyasirā ekā vāyuvahā, aparā suttamivāṭṭhibandhinī, aññā āhāravāhinī antakhyā. Tatra tatiyena paṭhamā, paṭhamadutiyehi dutiyā ca dīpitā, tatiyā pana parato vakkhati. **Naha** bandhane, aru. **Si** bandhane, ro. **Dhama** sadde, yu. Nadādi, ani vā, **dhamanī.**

Tatiyaṃ dassetumāha ‘‘rasaggasā’’tyādi. Rasaṃ gasatīti **rasaggasā, gasa** adane. Rasaṃ harati netīti **rasaharaṇī,** yu, nadādi.

Tikaṃ maṃse. **Mana** ñāṇe, so. **Misa** sadde, **ā**pubbo āmasane vā. **Pisa** avayave, to. Palalaṃ, kabbaṃpyatra.

Dvayaṃ ātapādinā sukkhamaṃse. Tiliṅgakantūti **tva**ntaṃ liṅgapadaṃ. **Vala, valla** saṃvaraṇe, ūro, itthiyaṃ ‘‘itthiyamato **ā**paccayo’’ti ā, **vallūrā.** Uddhaṃ tattaṃ **uttattaṃ. Tapa** santāpe, to.

281. Catukkaṃ lohite. **Ruha** janane, to, **ito** vā. Runjhate cammenāti **rudhiraṃ,** iro. **Soṇa** vaṇṇe, to. **Rañja** rāge, to. Asaṃ, khatajaṃpyatra [khatā jāyate (cintāmaṇiṭīkā 16.64)].

Tikaṃ kheḷe. **Lā** ādāne, alo, itthiyamā, **lala** icchāyaṃ vā, itthiyamā. **Khela** gatiyaṃ, a. **Khala** calane, sañcaye vā, ṇo, ḷattaṃ, khaṃ vā ākāsaṃ ilatīti **kheḷo. Ila** gatiyaṃ, kammani ṇo, **ila** gatimhi vā, a, isse.

Dvayaṃ pitte. **Mā** parimāṇe, dhu. **Mada** ummāde vā, ṇu, **da**ssa **dho.** Māyūti pāṭhe **maya** gatiyaṃ, ṇu. **Mādhumāyu**saddā dve **purise** pulliṅge. Apidadhātīti **pittaṃ. Api**pubbo **dhā** pidhāne, to, **a**lopo, bhujādi, **pittaṃ,** napuṃsake.

Dvayaṃ semhe. **Silisa** silesane, curādi, silisyate atreti **semho,** mana, **lisa**ssa **ho,** vaṇṇavipariyayo. Itaratra umo, **silesumo.** Kaphopyatra, kena toyena phāti vuddhi yassa **kapho,** nerutto.

282-283. Vilīno vibhūto sneho **vasā**tyuccate, **vasa** nivāse, ā. Dvayaṃ avilīnasnehe. **Mida** snehane, ṇo. **Vapa** bījasantāne, a, **vapā.** ‘‘Vapā vivaramedesū’’ti **nānatthasaṅgahe, amarakose** pana medādīnamekatthatā dīpitā, vuttañhi tattha ‘‘medo tu vapā vasā’’ti [amara 16.64].

Tikaṃ candanasuvaṇṇādyalaṅkārakatasarīrasobhāyaṃ. **Kapu** sāmatthiye, ākappanaṃ **ākappo,** ṇo. ‘‘Nepacche gehamatte ca, veso vesyāgahepi [vessagahepi (ka.)] ce’’ti [cintāmaṇiṭīkā 16.99] **rabhaso. Vasa** kantiyaṃ, **visi** byāpane vā, ṇo. Nissesato pathanaṃ pakhyānaṃ **nepacchaṃ, patha** pakhyāne ghyaṇa. Paṭikammaṃ, pasādhanaṃpyatra.

Chakkaṃ hārādyābharaṇe. **Maḍi** bhūsāyaṃ, karaṇe yu. **Sādha** saṃsiddhiyaṃ, yu, **sāṭha** saṅkhāragatīsu vā, **pasāṭhanaṃ,** muddhajadutiyotra. **Bhūsa** alaṅkāre, karaṇeyeva yu. Ābhariyyate tanti **ābharaṇaṃ, bhara** bharaṇe, kammani yu. Alaṃ vibhūsanaṃ kariyyateneneti **alaṅkāro,** ṇo. **Piḷandha** bhūsane, karaṇe yu. Parikkhāropyatra [parikaropyatra (ka.)].

Dvayaṃ makuṭe. **Kira** vikiraṇe, īṭo. **Maki** maṇḍane, uṭo. Mukuṭotipi pāṭho, ete dve anitthī.

Dvayaṃ makuṭaggaṭṭhe nāyakamaṇimhi. Makuṭacūḷāyaṃ cumbitā maṇi **cūḷāmaṇi.** Makuṭasirasi cumbitā maṇi **siromaṇi.**

284. Dvayaṃ uṇhīsapaṭṭe. Siraso veṭhanaṃ **siroveṭhanaṃ.** Upubbo **naha** bandhane, īso, vaṇṇavikāro. Yaṃ bahukālaṃ debyāmanussesvapi bhavati, tatra kaṇṇābharaṇe **kuṇḍalā**didvayaṃ.

Kuḍi dāhe, alo. **Veṭha** veṭhane, kaṇṇassa veṭhanaṃ **kaṇṇaveṭhanaṃ,** muddhajadutiyoyaṃ.

Tikaṃ tāḷakākhye kaṇṇābharaṇe. Kaṇṇānaṃ bhūsanaṃ **kaṇṇikā, kaṇṇā** bhūsane bahulalakkhaṇe ṇiko. Kaṇṇacchadanaṃ pūrati yena so **kaṇṇapūro.** Kaṇṇassa vibhūsanaṃ **kaṇṇavibhūsanaṃ,** karaṇe yu. Tālapattampyatra.

285. Dvayaṃ gīvābharaṇe. Kaṇṭhassa bhūsā **kaṇṭhabhūsā,** thī. Gīvāyaṃ bhavaṃ **gīveyyaṃ,** bhavatthe eyyo, gīvāya ābharaṇaṃ vā gīveyyaṃ, **gīva**to ābharaṇe eyyo.

Dvayaṃ muttāvaliyaṃ. Harīyate mano yena **hāro.** Muttānaṃ āvali panti **muttāvali.** Hārāsaddopyatra.

Catukkaṃ pakoṭṭhābharaṇe. Pakoṭṭho nāma kapparassādhobhāgo. **Nī** naye, uro, **iyā**deso. **Vala** saṃvaraṇe, ayo, anitthī, **niyuro**pi. **Kaṭa** vasāvaraṇagatīsu, ṇvu. Pari samantato harati cittaṃ yanti **parihārakaṃ,** ṇvu. Avāpakopyatra.

286-287. Dvayaṃ muttādighaṭitavalayavikatyābharaṇe. **Kā** sadde, **kaṇa**paccayo, **kaṇa** sadde vā, dvittaṃ, **kaṅkaṇaṃ, kaki** gatyatthe vā, yu, **kaki** lolye vā, kaṅkati yenāti **kaṅkaṇaṃ,** karaṇe yu. Karassa bhūsā **karabhūsā,** thī.

Dvayaṃ khuddaghaṇṭikāyaṃ. Kiṃ kucchitaṃ kaṇatīti **kiṅkaṇī,** nadādi. Kiṅkiṇītipi pāṭhantaraṃ, tadā yadādi. Khuddā eva ghaṇṭā **khuddaghaṇṭikā,** sakatthe ko, **ghaṭa** calane.

Dvayaṃ aṅgulyābharaṇe. Aṅguliyaṃ bhavaṃ **aṅgulīyakaṃ,** īyo, sakatthe ko, aṅgulīnamābharaṇaṃ **aṅgulyābharaṇaṃ.** Ummikāpyatra. Tamevāṅgulīyakaṃ **sākkhara**makkharavantaṃ ''muddikā, aṅgulimuddā''ti coccate. **Muda** tose, ṇvu, ā, **muddikā,** phalavisesepyayaṃ. Aṅguliyaṃ bhavā muddā **aṅgulimuddā.**

Dvayaṃ itthikaṭyābharaṇe. **Rasa** sadde, kattari yu, ā, **rasanā.** Sāyeva **inī**mhi **rasanī.** ''Sāre dhanimhi rasanaṃ, jivhāyaṃ rasanā na so''ti **ruddo.** Mehanassa khassa mālā **mekhalā**ti nirutti, mehanindriyassa mālātyattho. Kāñcī sattakī, sārasanampyatra.

> Ekayaṭṭhi bhave kāñcī, mekhalā tva'ṭṭhayaṭṭhikā;
> Rasanā soḷasā ñeyyā, kalāpā pañcavīsati [kalāpo pañcavīsako (cintāmaṇiṭīkā 16.108)].

Tikaṃ sovaṇṇe pagaṇḍabhūsane. Pagaṇḍo nāma kapparassoparibhāgo. **Ke** sadde, uro, **yā**gamo. **Aṅga** gamane. Do. Bāhumūlassa, bāhumūle vā bhavaṃ vibhūsanaṃ **bāhumūlavibhūsanaṃ.**

288. Catukkaṃ itthicaraṇavibhūsane. Aṅgadākāraṃ pādabhūsanaṃ **pādaṅgadaṃ. Maji** saddattho, īro, pāde kaṭakaṃ **pādakaṭakaṃ.** Ūnaṃ pādaṃ pūretīti **nūpuro,** vaṇṇavipariyayo. Pādakaṭako ca nūpuro ceti **kaṭaka**saddassa pulliṅgepi pavattanato dvandasamāso. Tulākoṭi, haṃsakopyatra. **Tula** gatikoṭilye. Kuṭilakoṭittā **tulākoṭi,** pume. Haṃsagatittā **haṃsako.**

289. Mukhaphullādayo alaṅkārappabhedā siyuṃ. Mukhaphullaṃ nāma suvaṇṇamayo mukhālaṅkāro, mukhe phullatīti **mukhaphullaṃ, phulla** vikasane, dantādīsu suvaṇṇamayālaṅkāropi mukhaphullameva. **Uṇṇataṃ** suvaṇṇādiracitaṃ nalāṭābharaṇaṃ, **u**pubbo **namu** namane. Ettha ca mukhaphulluṇṇatānaṃ visesaṃ vipariyayenāpīti vadanti. Gāvīnaṃ thanākārattā gatthanaṃ, ossattaṃ, tameva uttamattā **uggatthanaṃ,** catuyaṭṭhiko hārabhedo. **Gamu** gamane, ṇvu, dvittaṃ, assittañca, **giṅgamakaṃ,** bāttiṃsayaṭṭhiko hārabhedova. **Ādinā** addhahāro, māṇavako, ekāvalī, nakkhattamālādayo hārabhedā ca saṅgayhanti [amara 16.106].

290. Pajjaṃ vatthamatte. **Cila** vassane, cilyate acchādīyateti, ṇo, thiyaṃ **celī.** Chada saṃvaraṇe, **ā**pubbo karaṇe, yu. **Vasa** acchādane, vasyate acchādīyateti **vatthaṃ,** tho. **Ṇa**mhi **vāso. Yu**mhi **vasanaṃ. Ama** gamane, karaṇe yu, **aṃsukaṃ,** raṃsipariyāyopyayaṃ. **Amba** sadde, kattari aro.

Paṭa gamane, karaṇe a, sobhanacelepyayaṃ. **Du** gamane, karaṇe so, dvittaṃ, durūpaṃ asati khepatīti vā **dussaṃ,** durūpaṃ asati dīpetīti vā **dussaṃ, du**pubbo **asa** dittiyaṃ. **Cala** vasane, assottaṃ, ḷattañca. **Saṭa** rujāvisaraṇagatyāvasānesu, ṇvu.

291. Pajjaṃ vatthabhede. Tatrādidvayaṃ dukūlakhye vatthe. **Khu** sadde, mo, **khuma**saddā vikāre ṇo, khumāya vikāro **khomaṃ,** khumā nāma atasī, tabbakkalasambhavaṃ vatthaṃ, vāccaliṅgoyaṃ. **Kūla** āvaraṇe, dukkhena kulyateti **dukūlaṃ,** dumehi jātaṃ kūlanti vā **dukūlaṃ.** Keci pana ''dukūlampi ekaṃ vatthantaraṃ, na khomanāma''nti vadanti. Taṃ ''khoma'maṭṭe dukūle ca, atasīvasanepi ca'', ''khoma'maṭṭe dukūlecā''ti **nānatthasaṅgahatikaṇḍasesesu** [nānatthasaṅgaha 3.3.295] vuttattā na gahetabbaṃ. Koso nāma kimigabbho, tato jātattā **koseyyaṃ,** eyyo, ''koseyyaṃ kimikosottha''nti [amara 16.111] hi vuttaṃ. Koseyyameva dhotaṃ paṭṭuṇṇaṃ nāma, vuttañca ''paṭṭuṇṇaṃ dhotakoseyya''nti [amara 16.113]. Pattuṇṇantipi pāṭhantaraṃ. Paṭṭuṇṇaraṭṭhe jātattā **paṭṭuṇṇa**ntipi vadanti. **Kamu** kantiyaṃ, kamanīyattā **kambalo,** raṅkunāmakassa hariṇavisesassa lomenasañjātavatthaṃ [rāṅkavaṃ vigaromajaṃ (amara 16.111)], alo, **vā**gamo ca majjhe. **Vā**saddo **kambala**saddassa napuṃsakattaṃ samuccinoti. **Rallako**pi [amara 16.116] kambalapariyāyo. **Saṇa** sadde, kattari a, saṇo nāma thirattaco eko rukkhayoni, yassa tacena kevaṭṭādayo jālādīni karonti, saṇassa vikāro **sāṇaṃ,** vatthaṃ. Migalomāni koṭṭetvā sukhumāni katvā katamambaraṃ **koṭumbaraṃ, kuṭa** chedane, usso, assu, koṭumbaraṭṭhejātattā vā **koṭumbaraṃ.** Bhaṅgaṃ nāma khomādīni sabbāni ekajjhāni vomissetvā katavatthaṃ, **bhanja** avamaddane, atha vā bhaṅgaṃ nāma sāṇaphalaṃ, tabbikārattā vatthaṃ **bhaṅgaṃ,** vuttañca **nānatthasaṅgahe** ''bhaṅgā sāṇākhyasassepī''ti. **Sassa**saddena cettha phalaṃ vuttaṃ, ''rukkhādīnaṃ phalaṃ sassa''nti [amara 14.15] vacanato. Bhaṅgampi vākamayamevāti keci. **Vatthantaraṃ** vatthaviseso. **Ādinā** kappāsādayopi gahitā.

292-293. Catukkaṃ paridhānabhūte adhovatthe. Adhobhāge vasīyateti **nivāsanaṃ, ni**saddo adhobhāgassa jotako. **Vasa** acchādane, kammani yu. Bāhulyena antare majjhe bhavaṃ **antarīyaṃ,** īyo. Samānaliṅgattā dvando. Antare bhavaṃ **antaraṃ,** ṇo. Antare majjhe bhavo vāso **antaravāsako,** sakatthe ko. Upasaṃbyānaṃpyatra [amara 16.117].

Pañcakaṃ uparidhāne. **Vara** acchādane, **pa**pubbo, kammani ṇo, ubhayatrāpi vuddhi, **pāvāro.** Uttarasmiṃ dehabhāge āsajjateti **uttarāsaṅgo, ā** pubbo **sañja** saṅge. Upari saṃvīyate pidhīyate bāhulyenāti, yu. **Upasaṃ**pubbo **vī** tantasantāne. Uttarasmiṃ dehabhāge bhavaṃ vijjamānaṃ **uttaraṃ, uttarīya**ñca, ṇo, īyo ca. Saṃbyānaṃpyatra.

Navaṃ vatthaṃ ahatanti **mataṃ** kathitaṃ, na haññati yaṃ pāsāṇādīhīti **ahataṃ.** Tantato aciramāharitaṃ vatthaṃ. Anāhataṃ, nippavāṇi, tantakaṃpyatra. Vuttañca ''anāhataṃ nippavāṇi, tantakañca navambare''ti [amara 16.112].

Dvayaṃ cirakālattā niddase jiṇṇavatthe. Natthi anto dasā yassa **nantakaṃ,** sakatthe ko. Kucchito paṭo **kappaṭo, kappa** vitakke vā, aṭo. Dvayaṃ athiravatthe, jiṇṇavasanaṃ athiraṃ vatthaṃ. ''Paṭa''iti carati phoṭatīti **paṭaccaraṃ,** paṭaccarameva **paḷaccaraṃ,** ḷattaṃ.

294. Dvayaṃ koṭikādisannāhe, coḷe ca. **Kaca** bandhane, uko, niggahītāgamo ca. Vāṇaṃ saraṃ vārayatīti **vāravāṇo,** kammani ṇo, abhidhānato **vāra**ssa pubbanipāto, anitthiyamete. Vatthassa avayave **dasā**saddo itthī. ''Dasā vatyamavatthāyaṃ, vatthaṃse bahumhi dvisū''ti [cintāmaṇiṭīkā 16.114] **rabhaso. Dā** chedane, kammani so, rasso.

Uttamaṅgamhi sīse yo kañcuko suvaṇṇādimayo, so ''nāḷipatto''ti kathito. Nāḷipatto taṃsaṇṭhāno suvaṇṇādipaṭo nāḷipatto. Sīsakaṃ, siriyaṃ, sirohantipi tassa nāmāni.

295. Tikaṃ dīghatte. **Ā**pubbo **yamu** uparame, ṇo. Ā bhuso yāti gacchatīti vā **āyāmo, yā** gatipāpuṇesu, mo. Dīghassa bhāvo **dīghatā. Ruha** janane, ṇo.

Dvayaṃ vitthāre. Vatthavisaye ''osāro''ti rūḷhe. Samantato nayhatīti **pariṇāho, naha**

bandhane, ṇo. Vitthārena saraṇaṃ visāro, so eva **visālatā.**

296. Catukkaṃ cīvare. Arahataṃ dhajo **arahaddhajo,** rūḷhiyā tadaññacīvaresu. Kasāyena, kasāvena ca rattaṃ **kāsāyaṃ, kāsāva**ñca, samānaliṅgattā dvando. Ci caye, īvaro. Vatthakhandhehi cīyateti **cīvaraṃ.**

Maṇḍalādayo **tadaṅgāni** samūhabhūtassa cīvarassa avayavāni. **Maḍi** bhūsāyaṃ, alo, **maṇḍalaṃ.** Cīvarapariyantoyaṃ mahāpathaviyā cakkavāḷapabbato viya cīvarassa samantato tiṭṭhati. Vivaṭṭo nāma cīvaramajjhagatamaggo, so hi visuṃ visuṃ vaṭṭatīti **vivaṭṭo**ti vuccati, **vaṭṭa** āvaṭṭane. Kusi nāma maggānaṃ majjhagatavatthakhaṇḍaṃ, **kusa** chedane, kammani i, **kusi,** pumitthiyaṃ.

297. Phalādīnaṃ yāni cattāri santi, etā vatthassa **yoniyo** kāraṇāni tato taduppattito. Kappāsikaṃ vatthaṃ **phālaṃ** nāma phalavikārattā, vikāre ṇo, tīsu. Yathā – phālo paṭo, phālā celī, phālaṃ vatthaṃ. Khomādayo pana paṭā **tacabbhavā** tacato sañjātā.

298. Koseyyaṃ vatthaṃ **kimijaṃ** nāma. Migalomamayantu **kambalaṃ.** Dvayaṃ byavadhāyakapaṭe, kaṇḍapaṭepīti keci. **Samānatthā** ete dve tulyatthātyattho. **Ju** gatiyaṃ, bhūvādi, **ju** bandhane vā, yu, **anakā**deso, **sā** itthī. Tiro karīyati pidhīyati yāya, sā **tirokaraṇī,** yu. Patisīrāpyatra. **Pati**pubbo **si** bandhane, ro.

299. Dvayaṃ uparibandhapaṭe, **atha**saddotra liṅgādijotako. Uddhaṃ locate bandhīyateti **ullocaṃ, luca** dassane. Candātape vitanyateti **vitānaṃ, tanu** vitthāre, ṇo, curādi. Dvayampi punnapuṃsakanti **īritaṃ** kathitaṃ.

Dvayaṃ sināne. **Naha** soce, karaṇe yu, **sinā** soce, karaṇe yu, ''sināne''ti sattamyantaṃ padaṃ. Dvayaṃ kulyādinā [kuṭyādinā (ka.), kujjanādinā (nissaya), kuṅkumahaliddādinā (cintāmaṇiṭīkā 16.121)] aṅganimmalīkaraṇe. Ubbattīyate visārīyate malamaneneti **ubbattanaṃ, vatu** vattane, bhūvādi. **Majja** suddhiyaṃ, yu. **Saman**ti dvayamidaṃ samānatthaṃ.

300. Tikaṃ nalāṭakate cittake. Tilakākati **tilako.** Cittakākati **cittakaṃ. Ca**kārena tamālapattākati **tamālapattaṃ**. Sāmaññena visesakaṃ, ubho **visesakatilakā** anitthī, sesadvayaṃ napuṃsakaṃ [amara 16.123].

Tikaṃ candane, **cadi** hilādane, hilādanaṃ sukhāpanaṃ, yu. Gandhānaṃ sāro uttamo **gandhasāro,** gandhayutto sāro thiraṃso vā gandhasāro. Malayadīpagirimhi jāyatīti **malayajo.** Bhaddasirīpyatra.

301. Tikaṃ pītacandane. ''Gosīsa''iti pabbate malaye dese jātaṃ **gosīsaṃ,** go viya jalaṃ viya sītanti vā gosītaṃ, tadeva **ta**ssa **sa**kāraṃ katvā **gosīsaṃ.** Tilapaṇṇappamāṇapaṇṇayuttatāya **telapaṇṇikaṃ.** Manaṃ haratīti hari, tameva candananti **haricandanaṃ.** Pītasāru, susītaṃpyatra. **Gosīsā**dayo tayo pume, napuṃsake ca vattanti.

Catukkaṃ rattacandane. Tilapaṇṇappamāṇapaṇṇayuttatāya **tilapaṇṇī.** Purimena bhedakaraṇatthaṃ na vuddhi. Pattamaṅgamasseti **pattaṅgaṃ,** khuddapaṇṇatāya appadhānapattamiccattho. ''Aṅgaṃ gattanti kopāya-patīkesvappadhānake''ti hi **nānatthasaṅgahe. Rañja** rāge, hetukattari yu. Rattavaṇṇatāya rattañca taṃ candanañceti **rattacandanaṃ, amarakose** pana **''gosīsā**dīni **rattacandana**ntāni visese vattantī''ti [amara 16.131] vuttāni. Tatra gosīsassa yathāvuttoyevattho. Dhavalaṃ, susītalaṃ, candanaṃ, telapaṇṇikaṃ malayapabbatadesajameva. **Hari** maṇḍūko, tadākāre pabbate jātaṃ candanaṃ **haricandanaṃ.** Pakkambaphalagandhi pītavaṇṇaṃ. **Tilapaṇṇīpattaṅgāni** rattacandanasadisassa rattasārassa ekassa candanassa nāmāni.

Dvayaṃ rattacandane. Atha vā tilapaṇyādīni cattāri lohitacandanasadisassa rattasārassa ekassa candanavisesassa nāmāni. Kucandanaṃpyatra. ''Pattaṅgaṃ rañjanaṃ rattaṃ, patraṅgañca kucandana''nti **ratanamālāyaṃ.**

302. Dvayaṃ vaṇijādīnaṃ ‘‘kāḷeyā’’iti rūḷhepītakaṭṭhe. Kāḷavaṇṇaṃ anusarati sīlenāti **kāḷānusārī,** kāḷavaṇṇajanakotyattho. Kāḷaṃ janetīti kāḷiyaṃ, **‘‘kāḷīya**kantu kāḷeyaṃ, vaṇṇadaṃ kantijāsaka’’nti [jāsakaṃ kantidāyakaṃ (cintāmaṇiṭīkā 16.126)] **byāḍi.**

Tikaṃ agarusāmaññe. **Lū** chedane, ho. Lahunāmattā **agaru. Ra**ssa **la**tte **agalu,** dvayaṃ pume. Vaṃsikaṃ, rājārahaṃ, kimijaṃ, joṅgakaṃpyatra.

Asmiṃ agarumhi kāḷe sati ‘‘kāḷāgarū’’tyuccate. Mallikāpupphagandhi agaru pana maṅgalyoccate.

Dvayaṃ sallakīdave. Turukkho vutto. **Piḍi** saṅghāte, ṇvu. Sihalo, yāvaṇopyatra.

303. Dvayaṃ miganābhiyaṃ. **Kattha** silāghāyaṃ, ūro, nadādi, sakatthe ko. Migassa mado **migamado,** migo marati yenāti vā migamaro, so eva **migamado.**

Dvayaṃ kuṭṭhe. **Kuṭa** chedane, ṭho, to vā, ‘‘kuṭādīhi ṭho’’ti ṭho, **kuṭṭhaṃ,** rogabhedepi. Attano chāyūpagate aje pāletīti **ajapālakaṃ,** ṇvu. Pāribhābyaṃ, pākalaṃ [phālakī (ka.)], uppalaṃ, vāppaṃpyatra.

Dvayaṃ piḍaṅge. Rogaṃ lunanto aṅgati gacchatīti **lavaṅgo.** Devānaṃ kusumaṃ pupphaṃ **devakusumaṃ.** Sirisaññaṃpyatra.

Dvayaṃ kuṅkume. Kasmīraraṭṭhe jātaṃ **kasmīrajaṃ.** Aggisikhaṃ, varaṃ, vallīkaṃ, pītanaṃ, rattasaṅkocaṃ, pisunaṃ, dhīraṃ lohitacandanaṃpyatra.

304. Dvayaṃ dhunake. Yakkhehi kato dhūpo **yakkhadhūpo,** yakkho devo. Sajjarukkhassa sileso **sajjulaso.** Assu, **si**lopo, essattañca, sajjassa raso davo sajjulaso, assu, **la**ttañca. Sajjarasotipi pāṭho. Rālo, sabbaraso, bahurūpopyatra.

Tikaṃ takkole. **Takka** vitakke, olo. **Kula** saṅkhyāne, ṇvu. Kosayuttaṃ phalametassāti **kosaphalaṃ.** Dvayaṃ jātiphale. Kosasahitaṃ jātiphalametassāti **jātikosaṃ.** Jātiphalametassa, na kittimanti **jātiphalaṃ.**

305. Pajjaddhaṃ kappūre, ghano hutvā saratīti **ghanasāro.** Abbhamiva sitaṃ **sitabbho,** abhidhānato pubbanipāto, **kappa** sāmatthiye, ūro. Candasañño, himavāluko, himāvhayopyatra.

Pajjaddhaṃ lākhāyaṃ, ā bhuso rattaṃ karotīti **alattako, la**ttaṃ, kvi. **Yu** missane, ṇvu. **Lākha** sosane, a, **lā** ādāne vā, kho. **Jana** janane, tu, **na**lopo. Dumāmayopyatra.

306. Dvayaṃ saraladdave. Siriyā lakkhiyā āvāso **sirivāso.** Saralanāmakassa rukkhassa davo raso **saraladdavo.** Pāyaso, vakadhūpo, sirivetthopyatra. ‘‘Sirivāse paramanne ca, pāyaso sammato pume’’ti [cintāmaṇiṭīkā 16.129] **ruddo.** Dvayaṃ añjane. **Añju** byattimakkhanagatikantīsu, yu. **Kajja** byasane. Kajjati roganti **kajjalaṃ,** alo.

Dvayaṃ gandhagāhāpanacuṇṇe, **vasa** hiṃsattho, vasati duggandhanti vāso, ṇo, **vāsa** upasevāyaṃ vā, **vasa** nivāse vā. So eva cuṇṇaṃ. **Yuja** yoge, kammani ṇo, vāso eva yogo **vāsayogo.** Dvayaṃ vilepanamatte. **Vaṇṇa** vaṇṇakriyāvitthāraguṇavacanesu, curādi. Vaṇṇayatīti **vaṇṇakaṃ.** Ṇvu. **Lipa** upadehe. Vilepīyateti **vilepanaṃ,** kammani yu.

307. Yo gandhamālyadhūpādīhi vatthatambulādīnaṃ saṅkhāro, taṃ ‘‘vāsana’’mityuccate, **vāsa** upasevāyaṃ, vāsīyate saṅkharīyateti **vāsanaṃ,** yu.

Tikaṃ pupphadāme. **Mā** māne, lo, **mala** dhāraṇe vā, a. Mālova mālyaṃ. **Dama** gatiyaṃ, pupphāni damantyatreti **pupphadāmaṃ,** pupphānaṃ rāsikaraṇaṭṭhānamiccattho. **Dā** lavane vā, mo.

Amarakose pana ‘‘mālāmālyāni muddhani pavattāya mālāya nāmānī’’ti [amara 16.135] vadati. **Mālamālya**saddā pupphepi, ‘‘mālā mālyaṃ pasune’’ti hi **nānatthasaṅgahe.** Dvayaṃ gandhaggāhite vatthādo. **Bhū** sattāyaṃ, kammani to, vuddhādi. Vāsāpeti gandhaṃ gāhāpeti yanti **vāsitaṃ, vasa** nivāse, kamme to, tīsu, yathā – bhāvito paṭo, bhāvitā celī, bhāvitaṃ vatthaṃ. Vāsito, vāsitā, vāsitaṃ vatthaṃ.

308. Pañcakaṃ muddhamālāyaṃ. **Tasi** alaṅkāre, bhūvādi. Uddhaṃ tasīyateti **uttaṃso.** Sikhāyaṃ jāto **sekharo,** ro. Muddhaṃ avati rakkhatīti **aveḷā, ava** rakkhaṇe, elo, ḷattaṃ. ‘‘Āveḷā’’tipi pāṭho, dīghattaṃ. Sekharo ca āveḷā cāti dvando. Muddhani alaṅkataṃ mālyaṃ **muddhamālyaṃ,** tasmiṃ. **Ava**pubbo **tasi** alaṅkāre, uddhaṃ tasīyateti avataṃso, so eva **vaṭaṃsako,** sakatthe ko, **ta**ssa **ṭo,** anekatthattā upasagganipātānaṃ uddhaṃbhāvajotako cettha **ava**saddoti tathottaṃ.

Tikaṃ seyyāyaṃ. Sayantyassaṃ **seyyā,** yo. Sayantyatreti **sayanaṃ, sena**ñca. Ubhayatrapi adhikaraṇe yu, isse, **e aya,** itaratra ettaṃ, ‘‘vā paro asarūpā’’ti alopo ca, sayanīpyatra.

Dvayaṃ mañce. **Pari**pubbo **aki** lakkhaṇe, ṇo, **i**lopo, **ra**ssa **la**ttaṃ. **Maci** dhāraṇocchāyapūjanesu, bhūvādi a, sakatthe ko. Khaṭāpyatra, khaṭyate ākaṅkhate sayanatthikehīti **khaṭā, khaṭa** ākaṅkhāyaṃ.

309. Dvayaṃ mañcādhāre. Mañcassa ādhāro **mañcādhāro.** Paṭipajjati pavattati seyyā yena, so **paṭipādo.** Mañcaṅge mañcāvayave **aṭani**saddo itthiyaṃ, **aṭa** gamanattho, ani, yu vā, nadādi, rasso.

310. Kuḷīrapādādayo ime cattāro **mañcantarā** mañcabhedā siyuṃ. Tattha kuḷīro kakkaṭako tassa saṇṭhānapādattā **kuḷīrapādo.** Aṭaniyaṃ āhacco, āhacca vā pādo tiṭṭhati yassāti **āhaccapādo,** pubbapakkhe ‘‘riccā’’ti yogavibhāgena **ricca**paccayanto **āhacca**saddo, parapakkhe tu **tvā**paccayanto, yassa aṭanichidde pādo pavisitvā tiṭṭhati, so āhaccapādo. **Masa** āmasane, āro, sakatthe ko. Yassa pādacchidde aṭani pavisitvā tiṭṭhati, so **masārako.** Bundena pādena saha ekābaddhā aṭani yassa so **bundikābaddho,** ekārassittaṃ. Ettha ca majjhe dvinnaṃ mañcānaṃ lakkhaṇaṃ vipariyayenāpi vadanti.

311. Dvayaṃ sīsādhāre. Visesena sīsaṃ vahatīti **bibbohanaṃ,** yu, **ba**ttaṃ, assottañca. Upadhīyate sīsāsanaṃ karīyateti **upadhānaṃ,** yu, **dhā** dhāraṇe.

Tikaṃ sāmaññapīṭhe. **Pīṭha** hiṃsāsaṃkilesesu, bhūvādi, ṇvu, ā. **Yadādi**nā **ke** paccaye itthikatākāre pare pubbo **a**kāro **i**kāramāpajjate, **‘‘ke’’**ti kiṃ? Cetanā. ‘‘Paccaye’’ti kiṃ? Bakā. ‘‘Itthī’’ti kiṃ? Pācakā. ‘‘Kata’’iti kiṃ? Vuttakammā, kammapaccayoyaṃ, **ta**paccaye pīṭhaṃ [moggallāna 4.142 suttampi passitabbaṃ]. Āsate asminti **āsanaṃ.**

Dvayaṃ uttamārahapīṭhe. **Kuca** saṃpaccanakoṭilyapatithambhavilekhanesu, cho. Bhaddaṃ kalyāṇaṃ pīṭhaṃ **bhaddapīṭhaṃ.** Gajadantādimayakesamajjaniyampi dvayamidamāhu. Tadā pasādhanī, kaṅkatikāpyatra. **Pīṭhantare** dīghapīṭhe **āsandī** matā. **Sada** visaraṇagatyāvasānesu, nadādi, bindāgamo ca.

312. Āyāmavitthāravasena mahanto āsanappabhedo ‘‘kojavo’’ti mato, **kuju** theyyakaraṇe, ṇo, kuyaṃ pathaviyaṃ javatīti vā **kojavo,** ju gatiyaṃ. Dīghena lomena yutto āsanappabhedo **‘‘gonako’’**ti mato, **gu** sadde, yu, sakatthe ko, ussottaṃ.

Dvayaṃ attharaṇe. Migalomapuṇṇatāya jātaṃ **uṇṇāmayaṃ. Thara** santharaṇe, **pā**dipubbova, na kadācipi **pā**dirahito, ā bhuso tharīyateti **attharaṇaṃ,** yu.

Dvayaṃ saṃsibbanacittake. Cittarūpamassatthīti **cittakaṃ.** Bāhulyena na **i**kārāgamo. Vānena saṃsibbanena sañjātaṃ cittarūpamassāti **vānacittakaṃ,** sakatthe ko.

313. Dvayaṃ nirantarapupphapaṭe. Ghanaṃ sandhibhūtaṃ puppharūpametthāti

ghanapupphaṃ. Paṭalametissātthīti **paṭalikā,** iko. Dvayaṃ bahumudulome setavatthe. **Si** sevāyaṃ, sivatthikehi sevīyateti **seto,** to. **Paṭa** gamane, ṇvu, **paṭikā,** addhendupāsāṇepi.

Dvīsupi pariyantesu yassā dasā santi, sā **uddalomī,** uditaṃ dvīsu lomaṃ dasā yassā sā **uddalomī,** issattaṃ, dvittañca. Ekasmiṃ pariyanteyeva dasā yassā **ekantalomī,** ekasmiṃ ante pariyante lomaṃ dasā yassātthīti **ekantalomī,** uddalomī ca ekantalomī ceti **uddalomiekantalomino,** ‘‘padānaṃ sandhi vatticchāto, na samāsantaragesū’’ti vuttepi gāthābhāvato chandohānibhayā visandhi. Yattha pana gāthāyampi [agāthāyampi (?)] visandhi ‘‘dhammasaṃvaṇṇanāya’ntiādimāhā’’tyādīsu, tattha kathanti? ‘‘Na samāsantaraṅgesū’’ti imassāniccattā tatthāpi na doso, ‘‘nena niddiṭṭhamanicca’’nti hi paribhāsitaṃ [naghaṭitaṃ aniccaṃ (paribhāsendusekhara 97)].

314. **Tadeva** yathāvuttadvayameva soḷasannaṃ itthīnaṃ **naccayoggaṃ** naccassa yogyaṭṭhānabhūtaṃ ‘‘kuttaka’’mityuccate. **Hi** padapūraṇe. ‘‘Naccayogyamhī’’tipi pāṭho, tadā bhāvasattamī. Karonti ettha naccanti **kuttakaṃ, kara** karaṇe, to, assu, bhujādi, sakatthe ko.

Sīhādirūpehi vicittarūpaṃ vatthaṃ, āsanaṃ vā **vikatikā** nāma bhave, ekasseva hi kattuno pakativikatisaṅkhātāvatthāvasena dvittaṃ, vatticchāvasena liṅgasaṅkhyāvibhattibhedañca hoti, yathā – manussā yakkhabhattaṃ ahesuṃ, sattappakaraṇāni abhidhammo nāma bhavanti, devadatto rajjaṃ pāpuṇātīti. Yatra hi pakatiyā vā vikatiyā vāti dvinnampi vuttatā siyā, tatra vācako pakatiyāyeva saṅkhyaṃ gaṇhāti, netarassa tannissitabhāvenāppadhānato [kaccāyanasāre 6-7 gāthāsu passitabbaṃ]. Yadā pana pakatiyā sambandhādibhāvaṃ vattumicchati, tadā attanā vattabbassa aññatthassābhāvā vikatipyuccate vācakena, yathā – devadattassa rajjaṃ pāpuṇāti, idha pana liṅgabhedeneva vuttaṃ ‘‘cittaṃ vikatikā bhave’’ti. Vikarīyateti **vikati.**

315. Kaṭṭissakoseyyasaṅkhātānaṃ dvinnamattharaṇānaṃ karaṇappakāraṃ dassetuṃ ariyāsāmaññamāha **‘‘kaṭṭissa’’**miccādi. Kosiyakaṭṭissamayaṃ kosiyasuttakaṭṭissavākehi pakatamattharaṇaṃ kaṭṭissaṃ nāma, virūpekasesavasena kosiyañca kaṭṭissañca kaṭṭissāni, tehi pakataṃ attharaṇaṃ **kaṭṭissaṃ.** Kosiyasuttena pakatantu attharaṇaṃ **koseyyaṃ** nāma. **Ratanapatisibbita**nti idaṃ dvinnampi visesanaṃ, attharaṇañca iti **kamā** kamato ‘‘bhave’’ti ajjhāharitabbaṃ. **Attharaṇa**saddassānuṇṇāmayesvapi pavattanato etthāpi ‘‘attharaṇa’’nti vuttaṃ, yathā – suttaṃ kammanti. Ettha ca **ca**kāro pādantattā garūsu gaṇhitabbo, teneva hi sattapaññāsamattā paripuṇṇā honti, ariyāya hi paṭhamapāde dvādasamattā, tathā tatiye, dutiye aṭṭhārasa, catutthe pannarasamattāti sampiṇḍitā sattapaññāsamattā honti.

316. Tikaṃ dīpe. **Dīpa** dittiyaṃ, divādi. Dippatīti **dīpo,** ṇo. ‘‘Padīpo’’ti aññapadanivattanatthaṃ upasaggena padaṃ vaḍḍhitaṃ. **Juti** dittiyaṃ, bhūvādi, ṇo.

Dvayaṃ ādāse. ‘‘Pume tū’’ti **tva**ntaṃ liṅgapadaṃ. Ādissate asminti **ādāso,** ṇo, **ā**pubbo **disa** pekkhane, issā. Dippati etthāti **dappaṇo,** yu, issattaṃ. Makuropyatra.

Dvayaṃ cammamayakīḷāguḷake. Vāsabhavanehi yuvatīhi saha kīḷāsambhavā ñeyyā, tappakkamenassābhidhānaṃ. **Guḍi** vedhane, ṇuko, usse, **gudda** kīḷāyameva vā, tadā **da**ssa **ṇḍo. Kadi** avhāne rodane ca, ṇuko, **kudda** kīḷāyameva vā, ussattaṃ, pu**bbada**ssa **no.**

Dvayaṃ bījanīmatte. **Vaṭi** vibhājane, tālavaṇṭehi katattā **tālavaṇṭaṃ.** Vaṇṭaṃ nāma bījanādikaraṇatthaṃ visuṃ bhājito tālapattāvayavo, **tālavaṇṭa**saddassa yathāvuttavacanatthayogepi sati saññāsaddattā bījanīsāmaññe pavatti veditabbā. Yadā pana tālavaṇṭehi katabījanimeva vattumicchati, tadā ekena **tāla**saddena visesetvā ‘‘tālatālavaṇṭa’’nti vattabbaṃ. Yathā – tilassa telaṃ, sugatassa sugatacīvaranti. Bijanti vāyunā yojayanti yāya, sā **bījanī,** yu, nadādi, **yuja** yoge, **ya**ssa **vo,** ussī, **vaja** gatiyaṃ vā assī. Byajanampyatra.

317. Dvayaṃ caṅkoṭake. **Kuṭa** chedane, sakatthe ko. **Karaḍi** bhājanatthe, ko. Dvayaṃ kappūrādisampuṭe [sarūpakādisampuṭe (ka.)]. Samuggacchatīti **samuggo,** kvi. **Puṭa** saṃsilesane,

bhūvādi, a.

Pajjaddhaṃ methune. Gāmavāsīnaṃ dhammo ācāro **gāmadhammo, gāma**saddena cettha gāmavāsino vuttā, yathā ''gāmo āgato''ti. Asataṃ asappurisānaṃ dhammo, saddhammapaṭipakkhattā vā **asaddhammo. Byaya** khaye, byayati balametenāti **byavāyo,** majjhe **vā**gamo, atha vā vigato ayo vuḍḍhi tasmāti avāyo, atisayo avāyo **byavāyo.** Mithunānaṃ itthipurisānaṃ samānacchandānaṃ ācāro **methunaṃ,** tadaññesu upacāro, **ramu** ramane, bhāve, karaṇe vāti.

318. Catukkaṃ vivāhe. **Vaha** pāpuṇe, ṇo. **Upa**pubbo **yamu** uparame, a. Aññamaññassa pāṇino gahaṇaṃ **pāṇiggaho. Nī** naye, a. Ubbāho, pāṇipīḷanampyatra.

Dhammakāmatthā tayo vaggā vuccante. Āgamaniddiṭṭho samācāro **dhammo.** Visayavisayisannipātajaṃ sukhaṃ **kāmo.** Sabbopakaraṇaṃ **attho. Samokkhakā** mokkhasahitā dhammakāmatthā catubbaggo vuccante. Tivaggena visaṃyutto **mokkho** nibbānaṃ. Tulyabalehi pana dhammādīhi catūhi padhānehi **catubhadra** [amara 17.57] muccate.

319-320. Dvayaṃ khujje. Kucchitaṃ vajjatīti **khujjo,** kassa **kho, va**lopo, ṇo. **Gaḍi** nindāyaṃ, ulo.

Tikaṃ rassasarīre puggale. **Rasa** sadde, so. Byāmappamāṇaṃ na lātīti **vāmano,** nerutto. Rasso ca vāmano ceti dvando. **Lakuḍi** vāmanatthe, a, sakatthe ko, laku viya ghaṭikā viya ḍeti pavattetīti vā **lakuṇḍako.**

Pañcakaṃ paṅguḷajane. Parena aṅgatīti **paṅguḷo,** ulo. Pīṭhena sappati sīlenāti **pīṭhasappī, sappa** gamane, **u**paccaye **paṅgu,** dvīsu. Chinno gamanādiiriyāpatho yassāti so **chinniriyāpatho.** Vigatā akkhasadisā jaṅghā yassāti **pakkho,** yathā hi rathassa akkhe bhinne gamanaṃ na sijjhati, tatheva tassāpi akkhajaṅghāya bhinnāyāti opammasaṃsandanaṃ.

Dvayaṃ khañje. **Khaji** gativekalye, bhūvādi, khañjatīti, a. **Khoḍi** gatipaṭighāte, ko.

Dvayaṃ avākye. Vattumasakkuṇeyyattā migasadisoti **mūgo,** issū. Suññaṃ vaco yassāti so **suññavaco.**

Hatthādivaṅko puriso ''kuṇī''tyuccate. Kuṇanaṃ kuṇo hatthādivekalyaṃ, tametassatthīti **kuṇī,** atha vā **kuṇa** saṅkocane, ī, kucchitaṃ nayatīti vā **kuṇī, ṇ**attaṃ, ''hatthena kuṇī, pādena kuṇī''iccādipayogā. Dvayaṃ apāṅgadassane jane. **Vala** saṃvaraṇe, iro. Kucchitaṃ karotīti **kekaro,** usse.

321. Dvayaṃ nikkesasīse. Nikkesaṃ sīsametassa, **khala** khalane, sañcaye ca, āṭo, nikkesattā khaṃ tucchaṃ sīsaṃ lātīti **khallāṭo,** ṭo.

Tikaṃ khuramuṇḍasīse. **Muṇḍa** khaṇḍane, bhūvādi, a. **Bhaṇḍa** paribhāsane, u, sakatthe ko, **muṇḍako,** muṇḍikopyatra.

Akkhīnaṃ majjhe ekenākkhinā suñño kāṇo nāma, **kaṇa** saddagatinimīlanesu, ṇo, kaṇati nimīlatīti **kāṇo,** taṃ panassa nimīlanaṃ ekenevakkhinā. **Aṭṭhakathā**dīsu pana ''kāṇoti ekacchikāṇo, ubhayacchikāṇo vā''ti [saṃ. ni. aṭṭha. 1.1.132] vuttaṃ. **Dvayena** akkhidvayena suñño **andho** nāma, **andha** dassanūpasaṃhāre, a.

322. Dvayaṃ naṭṭhasotappasāde. **Bandha** bandhane, iro. **Na**lopo. Suti kaṇṇo hīno vikalo yassāti **sutihīno.** Eḷopyatra.

Tikaṃ gilānasāmaññe. **Gila** hāsakkhaye, yu, byādhirogosañjāto yassa **byādhito. Ata**

sātaccagamane, adhikaraṇe, kattari vā uro, **āturo,** dīghādi. Āmayāvī, vikato, apaṭu, abbhamito, abbhāntopyatra.

Ummādo vātādipakopo rogaviseso, tabbati ummatto, **mada** ummāde, uggatehi vātādidosehi madayatīti **ummādo,** ṇo. **Khujjā**dayo **ummatta**ntā vāccaliṅge yuttatāya vāccaliṅgikā, yathā – khujjo puriso, khujjā itthī, khujjaṃ napuṃsakaṃ. Ummatto puriso, ummattā itthī, ummattaṃ napuṃsakaṃ.

323. Navakaṃ rogamatte. **Taki** kicchajīvane, bhūvādi, ā bhuso taṅkatīti **ātaṅko,** a. **Ama** roge, yo, **maya** gatimhi vā, atha vā **ama** roge, curādi, āmayati rujjatīti **āmayo,** a, kāritalopābhāvo. **Vidha** vijjhane, vijjhatīti **byādhi,** i, akāravaṇṇāgamo, **bādha** vibādhāyaṃ vā, tadā **yā**gamo, vividhā vā ādhayo manopīḷā yasmiṃsa **byādhi, ''pume** ādhi mānasī byathā''ti [amara 8.28] hi **amarakose** vuttaṃ. Rogegado, kuverāyudhe gadā, gado bhātharikaṇhassa, ''āmaye cāyudhe gadā''ti hi **nānatthasaṅgahe. Ruja** roge, kattari ṇo, rujā itthī. Gilānassa bhāvo **gelaññaṃ. Kala** gatisaṅkhyānesu, na kalati yena taṃ akalaṃ, tameva **akallaṃ,** lo. **Bādha** vibādhāyaṃ, bhūvādi, a. Upatāpopyatra.

Dvayaṃ khayaroge, rasādisattadhātuyo sosayatīti **soso, susa** sosane, divādi, ṇo. **Khi** khaye, khayatīti, a. Yakkhā, rājayakkhāpyatra. **Yakkha** pūjāyaṃ, curādi.

324. Dvayaṃ nāsaroge. Apihitā nāsā anenāti **pīnāso, pīnaso**pi. Upasaggato nāsāya bahubbīhimhi **nasā**desaṃ kubbanti [pāṇini 5.4.119], apissākāralopo vaṇṇanāso, rassassa dīghatā. ''Soso yakkhā rājayakkhā, patīssāyo tu pīnaso, āpīnaso patissāyo''ti **rabhaso.** Patissayopyatra. Vejjaganthe imesaṃ pīnasapatissāyānaṃ bhedo abhihito –

Ānahyate yassa visussate ca,
Kilidyate dhūpati ceva nāsā;
Na ñāyate gandharase ca jantu,
Duṭṭhaṃ vijaññā tamapīnasenāti.

Ānaddhā pihitā nāsā,
Tanusāvappasekinī;
Galatāloṭṭhasoso ca,
Nittodo saṅkhakadvaye;
Bhave saro paghāto ca,
Patissāyoti lakkhitoti.

Iha tvabhedenottaṃ. **Pati**pubbo **si**dhātu rujatyattho. Nāsikāya jāto rogo **nāsikārogo.**

Ghāne pavatto assavo siṅghānikā nāma, **siṅgha** āghāne, bhūvādi, siṅghatīti siṅghānaṃ, yu, tattha jātā **siṅghānikā.** Ā punappunaṃ savati sandatīti **assavo, sū** abhisave. Dvayaṃ vaṇamatte. **Ara** gamane, u, **aru,** napuṃsakeyeva. **Vaṇa** gattavicuṇṇane, curādi, a, **vaṇo,** anitthī. Dvayaṃ phoṭe. **Phuṭa** saṃsilesane, bhūvādi, **phoṭo,** ṇo. **Pīḷa** vibādhāyaṃ, curādi, ṇvu, ''itthiyamato **ā**paccayo''ti ā, pīḷako, pīḷakā, pīḷakaṃ, tīsvapi, tathā phoṭo.

325. Dvayaṃ pakkavaṇādīsu sañjātaduggandhavisese. **Pubba** pūraṇe, bhūvādi, a. **Pūya** visaraṇe, duggandhe ca, bhūvādi.

Dvayaṃ lohitanissaraṇaroge. Rattassa lohitassa saṇṭhānamatikkamitvā saraṇaṃ gamanaṃ **rattātisāro.** Pakkhandati nissaratīti **pakkhandikā. Kamu** padavikkhepe. ''Itthiyamatiyavo vā''titi. ''Pakkamādīhinto ce''ti ettha **ca**kārena **tissa**nti, dhātvantalopo ca, sakatthe ko. Dvitte. **Yadā**dinā parakakārassa **kho,** pakkhandikā.

Dvayaṃ apamāre. Saraṇaṃ sāro, apagato sāro yena **apamāro, sa**ssa **mo.** Itaratra **ma**kārāgamo.

Dvayaṃ pādabhede. Pādassa phoṭo bhedanaṃ daraṇaṃ **pādaphoṭo, phuṭa** bhede. Virūpo pādo etāya hetubhūtāyāti **vipādikā.** Samāsante ko, pubbākārassittaṃ, vidārīyamānattā vipajjamāno pādo assanti vā **vipādikā.**

326. Dvayaṃ vuḍḍhippattaṇḍakosaroge. Vuḍḍhippatto rogo **vuḍḍhirogo.** Vātapūritaṃ aṇḍaṃ koso **vātaṇḍaṃ.** Dvayaṃ thūlapādaroge. Ghanābhāvato sithilaṃ padaṃ **sīpadaṃ,** vaṇṇanāso, dīghādi. Bhāro pādo yassa, tassa bhāvo **bhārapādatā.**

Pañcakaṃ kaṇḍuyaṃ. **Kaṇḍa** bhedane, u, dīghe kaṇḍū, **vadhū**saddova. **Ti**mhi **kaṇḍūti,** assū, curādittā **ya**mhi **kaṇḍūyā, ya**lopābhāvo. **Khajja** theyyakaraṇabyathanesu, bhūvādi, u. **Yu**mhi **kaṇḍūvanaṃ,** assū. **Uvā**deso, dīgho ca.

327. Tikaṃ kacchuyaṃ. Yā ‘‘khasurogo’’ti vuccati. Pātyattānanti **pāmaṃ,** mana, pāmāpyatthi, pulliṅgo, rājādi, visesena tacchati kāsanti **vitacchikā, taccha** tanukaraṇe, ṇvu, ‘‘vivacchikā’’ [viccaccikā (amara 16.53)] tipi pāṭho. **Vaccha** paribhāsanatajjanesu, bhūvādi. **Kaca** bandhane, u, **ca**ssa **cha**ttaṃ, dvittādi. Tilakāḷakantaṃ dvayaṃ dvayaṃ samatthaṃ. Tatra dvayaṃ sothe. Su gativuḍḍhīsu, bhūvādi, tho. **Thu**paccaye **sayathu,** ussattaṃ, **yā**gamo ca. Sophopyatra. Sokaṃ phāyati bahulaṃ karotīti **sopho, phāya** vuḍḍhiyaṃ, **phāya**ssa **pho,** nerutto.

Dvayaṃ arisaroge. Amaṅgalatāya du ninditaṃ nāmamassa **dunnāmaṃ,** sakatthe, kucchāyaṃ vā ko, dīghakosikāyaṃ dunnāmā, itthī. Ari viya sasati hiṃ satīti **arisaṃ, sasa** hiṃsāyaṃ, kvi, **ara** gamane vā, iso. Dvayaṃ vamanaroge. **Chadda** vamane, curādi, ṇvu. **Vamu** uggiraṇe, thu. Vamidhupyatra. **Chaddikā, vami** itthiyaṃ, **vamathu** pume.

328-329. Dvayaṃ paritāpe. **Du** paritāpe, tanādi, thu. Paritapanaṃ santāpanaṃ **paritāpo.** Dvayaṃ tilakāḷake. Tilasaṇṭhānaṃ viya jāyatīti **tilako.** Tilaṃ viya kāḷo hutvā jāyatīti **tilakāḷako.**

Mahāvireko ‘‘visūcikā’’tyuccate. Nissesato sucati gacchatīti **sūcikā. Suci, suca** gatiyaṃ, bhūvādi. **Suca** soceyye vā, nissesato socetīti **visūcikā,** visesena sūci viya vijjhatīti vā **visūcikā.** Bahumosaraṇattā mahanto vireko **mahāvireko, rica** viyojanasampucchanesu, ṇo.

Bhagandalādayo satta **āmayantarā** rogabhedā bhavanti. Tatra gudasamīpajo vaṇaviseso bhagandalā, itthī. Bhagaṃ yoni, taṃ dārayatīti rūḷhīto **a**paccayanto nipātito. **Dara** vidāraṇe, bhūvādi, **la**tte **bhagandalā.** Bhagandaropyatra. Meho muttameho, so ca bahumuttatāya **madhumeho, rattameho, sukkameho**tyanekavidho. **Miha** secane, bhūvādi, mihati muttanti **meho,** ṇo. **Jara** roge. Bhūvādi, jaratīti, a. Jaro pasiddho. **Kāsa** saddakucchāyaṃ, dittiyañca, bhūvādi, kāsatīti **kāso,** ṇo, kucchitaṃ asatīti vā **kāso, kuā**pubbo. **Sasa** pāṇane, sasanaṃ **sāso,** bhusaṃ sasanametassatthīti vā **sāso, kuṭa** chedane, ṭho, **kuṭṭhaṃ.** Sāmaññena tacovikāre. Sukke tu **sittaṃ. Sūla** rujāyaṃ, bhūvādi, **sūlaṃ.** Viddadhi, asmarī, muttakicchādayopyanekā rogabhedā.

Pajjaddhaṃ vejje. Āyubbedasaṅkhātaṃ vijjaṃ jānātīti **vejjo,** ‘‘ṇa rāgā tassedamaññatthesu cā’’ti ṇo, **vida** ñāṇe vā, vindatīti **vejjo,** ṇyo, **dya**ssa **jo.** Bhisajjati cikicchatīti **bhisakko,** a, **ja**ssa **ko.** Rogaṃ harati sīlenāti **rogahārī,** ṇī. **Hara**saddoyaṃ kevalopi ānayanāpanayanesu vattati ‘‘manoharo, dukkhaharo’’iccādīsu, idha apanayane. **Kita** rogāpanayane, bhūvādi. Tikicchatīti **tikicchako, cha**paccayo, ṇvu, dvittādi. Agadakaropyatra, agadaṃ arogaṃ pāṇīnaṃ karotīti **agadakaro,** kammādimhi ṇo.

330. Dvayaṃ sallanīharaṇe vejje. Kāye paviṭṭhasarādisallassa nīharaṇo vejjo **sallavejjo.** Yathāvuttaṃ sallaṃ nīharaṇavasena kantati chindatīti **sallakatto, kati** chedane, to. Dvayaṃ paṭikāre. Tikicchanaṃ **tikicchā,** bhāve a. **Pati**pubbo karoti tikicchāyaṃ, **kara**to ririyā.

Catukkaṃ osadhe. Bhisajānamidaṃ **bhesajjaṃ,** ṇya. Na vijjate gado yasminti **agado.** Bhisajānamidaṃ **bhesajaṃ,** ṇo. **Usa** dāhe. Rogamosāpetīti **osadhaṃ,** dho, atha vā osadhī nāma asaṃyogadabbaṃ, tehi saṃyojitaṃ osadhaṃ. Jāyupyatra. **Ji** jaye, ṇu.

331. Tikaṃ ārogye. Anatthakārakattā kucchitākārena sarīre sentīti kusā, rogā, te lunāti chindatīti **kusalaṃ.** Āmayassābhāvo **anāmayaṃ,** abyayībhāvo. Arogassa bhāvo **ārogyaṃ.** Kusalānāmayārogyanti samāhāradvando. Dvayaṃ anāmayajane. **Kala** gatisaṅkhyānesu. Kalati yathāsukhaṃ sabbiriyāpathesūti **kallo,** lo. ''Kālaṃ khamatīti kalyaṃ, arogatā, tassaṃ niyutto kalyo''ti **aṅguttaranikāyaṭīkāyaṃ.** Natthi āmayo yasmiṃ **nirāmayo.** Vuttopyatra. Vutti jīvitavutti pasatthā assatthīti **vutto.** Rogato niggatajane pana ullāgho, **lāgha** sāmatthiye, **u**saddoyaṃ rogavimutyattho. Narādittā, narappadhānattā ca naravaggo.

Naravaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Catubbaṇṇavaggavaṇṇanā

332. **Santati**pariyantaṃ vaṃse. **Kula** santānabandhūsu, bhūvādi, ṇo, **kulaṃ, vana** sambhattiyaṃ, so. **Saṃtanu** vitthāre, ṇo. Abhimukhaṃ janetīti **abhijano,** ṇo. Go vuccati abhidhānaṃ, buddhi ca, te tāyatīti **gottaṃ.** Gotrampi. Gavaṃ saddaṃ tāyatīti vā **gottaṃ, tā** pālane. **Anu**pubbo **i** gatiyaṃ, karaṇe a. **Tano**tismāti, **santati, na**lopo, itthiyaṃ.

Santati pantivitthāra-gottesu kavibhī matā;
Paramparā bhave cāpi, puttakaññāsu santati.

Khattiyādayo khattiyabrāhmaṇavessasuddā cattāro **vaṇṇā** kulāni bhavanti, ete hi aññamaññamasaṅkarato vaṇṇetabbato ṭhapetabbato **vaṇṇā**ti vuccante. **Vaṇṇa** ṭhapane.

333-334. Chakkaṃ kulīne. Kulassāpaccaṃ **kulino,** ino apacce. Sobhano jano **sajjano.** Saparatthaṃ sādhetīti **sādhu, sādha** saṃsiddhimhi, u. Sabhāyaṃ sādhu **sabhyo.** Sādhvatthe yo. **Aya** gatiyaṃ. Ayitabbo upagantabboti **ayyo,** kammani yo. Mahākulassāpaccaṃ **mahākulo,** ṇo.

Bhūbhujantaṃ rājasāmaññe. Atitejavantatāya visesena rājate dibbateti **rājā, rāja** dittiyaṃ. Bhuyā bhūmiyā pati **bhūpati,** bhuṃ pāletīti vā **bhūpati, pā** rakkhaṇe,ti, rasso. Pathaviyā issaro **patthivo,** ṇo, dvittaṃ, ittañca. Jagatiṃ bhūmiṃ pāletīti **jagatipālo,** kammani ṇo. Disānaṃ pati **disampati,** disā, disaṭṭhe vā pāletīti **disampati,** rassattaṃ, niggahītāgamo ca. Bhuṃ bhūmiṃ bhuñjatīti **bhūbhujo, bhuja** pālanajjhoharaṇesu, idha pālane, rudhādi. Mahikhitopyatra. **Khi** nivāsagatīsu, mahiṃ akhi gatavā mahīkhito.

335. Pajjaddhaṃ muddhābhisitte jātikhattiye, ''rājajacce ca khattiye''ti vacanato. Rañño khattiyassāpaccaṃ **rājañño,** ñño apacce. ''Khattiyo tu virā khattaṃ, rājaññadvijaliṅgano''ti **rabhasa, ratanakose**su pariyāyā. Khattassāpaccaṃ **khattiyo,** apacce **iya**paccayo dissate, khettānaṃ adhipatibhūtattā vā **khattiyo**tiādikappikarājā vuccati, tappabhavattā pana muddhābhisittesvapi taṃsamaññā, essattaṃ. Khattassāpaccaṃ **khattaṃ,** ṇo. Rajjāropanasamaye dakkhiṇāvaṭṭasaṅkhodakena gaṅgānītena muddhani khattiyakaññādīhi abhisittattā **muddhābhisitto,** paṭhamakhattiyo. Tappabhavatāya pana anabhisittā ca muddhābhisittākhyā, yathā – brahmabāhujassa vaṃse jātassāpi brahmabāhujo. Brahmabāhuto jātattā **bāhujo**ti hi nikāyantarikānaṃ laddhi. Yasmiṃ pana rājini asesā sāmantā paṇamanti, so adhissarākhyo [amara 18.2]. Saṃ satto laggo anto yassā sā samantā, savisayānantarā bhūmi, samantāya ime **sāmantā,** anantararājāno.

Dvayaṃ cakkavattini. Sabbabhūmiyā issaro **sabbabhummo,** ṇyo. Puññopanītena cakkaratanena vattate asādhudamanikādirājavattaṃ anutiṭṭhatīti **cakkavattī,** ṇī, cakkaratanaṃ vatteti ākāse attano purato gamayatīti vā **cakkavattī,** puññacakkaṃ, catucakkaṃ vā sattesu vatteti, te vā asmiṃ vattetīti **cakkavattī,** cakkaratanuppādanatthaṃ dvādasavassacaritaṃ dasarājadhammaṃ vattametassatthīti vā **cakkavattī.** Tattha antojanasmiṃ balakāye dhammikārakkhāvaraṇaguttiyā saṃvidhānaṃ, khattiyesu, anuyuttesu, brāhmaṇagahapatikesu, negamajānapadesu, samaṇabrāhmaṇesu, migapakkhīsu, adhammakārapaṭikkhepo, adhanānaṃ dhanuppādanaṃ, samaṇabrāhmaṇe upasaṅkamitvā pañhapucchananti idaṃ dasavidhaṃ cakkavattivattaṃ, idameva ca gahapatike, pakkhijāte ca visuṃ katvā gahaṇavasena dvādasavidhampi dīpesu. Catūsvapi dīpesu āṇādhammacakkāni sattesu

pavattetīti vā **cakkavattī. Añño** asabbabhummo anavakāso sāmanto bhūpo maṇḍalissaro nāma. Sayamāṇāpavattiṭṭhānavasena paricchinnasseva maṇḍalassa issaro, na sabbamaṇḍalassāti **maṇḍalissaro**tipi. Ettha ca ''sabbabhummo, cakkavattī''ti dvīhi nāmehi **catudīpissaro** rājā dīpito, idhānāgatepi saṅgahetvā kathitena **adhissara**padena **ekadīpissaro** rājā, **maṇḍalissara**padena **padesissaro** rājā dīpito. Atha vā **maṇḍalissara**padena ekadīpissaro rājā, sesehi **rājarājañña**dīhi **bāhuja**pariyantehi padesissaro dīpito.

336. Dvayaṃ rājabhede. Sukhumatāya līnā apākaṭā chaviyo yesaṃ te **licchavino.** Licchavī ca vajjī cāti dvando. Dvayaṃ sammāsambuddhakule rājini. Purimatarasambhūte sakyakule sañjātattā **sakyo,** ṇo. Sakkopi. Sakye bhavo **sākiyo,** iyo, **ya**lopo, dīgho ca.

Pañcakaṃ buddhaputtassāyasmato rāhulassa mātari. **Bhadda** kalyāṇe, sokhye ca. Kulācārarūpādivasena kalyāṇattā **bhaddā.** Kaccassāpaccaṃ **kaccānā, apacca**saddoyaṃ niccaṃ napuṃsake putte, puttiyañca bhavatīti. ''Rāhu viya candaṃ mama nikkhamanaṃ lātukāmo cāyaṃ me puttoti rāhuloti nāmena bhavitabba''nti manasi katvā ''rāhu jāto, bandhanaṃ jāta''nti pitarā vutto sikkhākāmo āyasmā rāhuloyevettha rāhulo, tassa mātā **rāhulamātā,** bimbaṃ vuccati sarīraṃ, atisayavaṇṇasarīrayuttatāya **bimbā, vami**dhātumhā vā bo, **va**ssa **ba**ttaṃ. Yaso vuccati parivāro, kitti ca, te dhāretīti **yasodharā, manādi**ttā asso.

337-339. Yesaṃ khattiyānaṃ dhanaṃ sataṃ hoti, kīdisaṃ taṃ dhanaṃ? **Nidhānagaṃ** pathavādīsu nidhānavasena gataṃ pavattaṃ, tesaṃ dhanānaṃ sataṃ kahāpaṇānaṃ, kittakappamāṇānaṃ? Koṭīnaṃ sataṃ. Kena paricchedena? **Heṭṭhimantena** heṭṭhimakoṭṭhāsena, heṭṭhimaparicchedena vā koṭīnaṃ sataṃ hoti. **Divasavaḷañjo** divase divase vaḷañjitabbo pana kahāpaṇo vīsatambaṇamattaṃ hoti, **te** khattiyā ''khattiyamahāsālā''tyuccante. Mahanto dhanasāro yesante **mahāsālā, la**ttaṃ, ambaṇamatra ekādasadoṇamattaṃ.

Yesaṃ dvijānaṃ brāhmaṇānaṃ **nidhānagāni** nidhānavasena pavattāni asītikoṭidhanāni honti, divasavaḷañjo pana kahāpaṇo dasambaṇamattaṃ hoti, te dvijā ''dvijamahāsālā''tyuccante.

Nidhānage, vaḷañje ca dhane tadupaḍḍhe tesaṃ dvijamahāsālānaṃ dhanassa upaḍḍhabhāge sati gahapatimahāsālā nāma siyuṃ, ubhayatrāpi heṭṭhimanteneva dhanaparicchedo.

340. Yo na hīno, na cukkaṭṭho, majjhimādhikārabyavaṭṭhito rājaputtasenāpatimahākaṇittharādi, so mahāmatto. Mahatī mattā paricchedo yassa **mahāmatto,** rūpabhedena paṭṭhānaṃ klīvaṃ.

> ''Pakatiyaṃ mahāmatte, paññāyaṃ paramattani;
> Napuṃsakaṃ padhānaṃ taṃ, ekatte tu'ttame sadā''ti.

Rabhaso ca. ''Mahāmatto, paṭṭhāno cā''ti tu puṃsakaṇḍe vopālito. Pakaṭṭhe tiṭṭhatīti **paṭṭhānaṃ,** yu [abhidhānappadīpikā ṭīkā 983, 1123 gāthāsupi passitabbaṃ].

Pañcakaṃ mantinimhi. Matippadhāno sacivo sahāyo. Itikattabbatāvadhāraṇaṃ manto, taṃyogā **mantinī.** Assatthyatthe inī, atha vā mantena nayatīti **mantinī,** atha vā mantayogā manti, netīti nī, manti ca nī cāti **mantinī.** ''Matisacivamantinī''tipi pāṭho, tadā dvinnaṃ tiṇṇaṃ vā dvando. Raññā saha jīvatīti **sajīvo.** Sacate samaveto bhavatīti **sacivo. Saca** samavāye, vo, ikārāgamo ca. Sabbakiccesu raññā mantena amā saha bhavatīti **amacco, amā**saddoyaṃ nipāto sahatthe **cca**paccayo. Sajīvamatte **cāmacca**saddo vattati. Dvayaṃ senāpatimhi. Senaṃ nayatīti **senānī.** Camūnaṃ senānaṃ pati **camūpati.**

341. **Nyāsādīnaṃ** iṇādānadāyavibhāgādīnaṃ **vivādānaṃ** vohārānaṃ **upadaṭṭhari** upadassite akkhadasso, akkhe vohāre passatīti **akkhadasso,** ṇo, dhammādhikaraṇiyo. Pucchāvivāko, pañhavivākopyatra.

Pajjaḍḍhaṃ paṭihāre. Dvāre niyutto **dovāriko,** ṇiko, **o**kārāgamo. Paṭiharati viññāyati tenāti

paṭihāro, ṇo. Dvāre tiṭṭhatīti **dvāraṭṭho,** sakatthe ko. **Dvārapālako.** Dvāraṭṭhito, dassakopyatra.

342. Rājūnaṃ aṅgarakkhagaṇo anīkaṭṭhoti mato. ''Rakkhivaggo tu yo raññaṃ, so'nīkaṭṭho'bhidhīyate''ti **amaramālāya**ñca, anīkena samūhena tiṭṭhatīti **anīkaṭṭho,** ṇo.

Dvayaṃ mahallake. Kañcukaṃ coḷaṃ, taṃyogā **kañcukī.** Sokaṃ vindatīti **sovidallo. Vida** lobhe, lo, **ka**lopo. Thāpati, sovidopyatra. Dvayaṃ sevake. Pabhuno pacchā jīvatīti **anujīvī,** ṇī. **Seva** sevane, bhū, ṇvu. Atthīpyatra. **Attha** yācanāyaṃ. Atthanamattho, āsīso, taṃyogā **atthī.**

343. Dvayaṃ adhikamatte. Gāmesu adhikattā adhikā ikkhā anubhavanametassa **ajjhakkho,** issattaṃ. Adhikaṃ karotīti **adhikato.** Idaṃ dvayaṃ thāyukagopānaṃ dvinnampi nāmaṃ. Tatra ekagāme adhikato **thāyuko,** bahūsu gāmesvadhikato **gopo.** Vuttañcā**marakose** ''thāyukodhikato gāme, gopo gāmesu bhūrisū''ti. [amara 18.7] **Ruddenā**pi vuttaṃ ''gāmesvadhikate gopo, goṭṭhajjhakkhepi vallabho''ti [cintāmaṇiṭīkā 18.7].

Dvayaṃ suvaṇṇarajatajjhakkhānaṃ dvinnampi nāmaṃ. Hiraññaṃ vuccati akatasuvaṇṇādi, tatra niyutto **herañiko. Kana** dittigatikantīsu, **ni**pubbo, kho, nikkho, suvaṇṇādivikāro, tatra niyogo **nikkhiko.** Visesato pana suvaṇṇajjhakkhe bhoriko. **Bhūri**saddo suvaṇṇe, taṃyogā **bhoriko.** Rūpyājjhakkhenikkhiko, tasmā'ya'mubhayatrāpi heraññikoti sāmaññasmiṃyeva. Vuttañca –

> ''Bhoriko kanakājjhakkho,
> Rūpyā'jjhakkho tu nikkhiko''ti [amara 18.7].

Sassa attano vijigīsabhūtassa desānantaro samantato maṇḍalībhūto rājā **sattu**ruccate ekatthābhinivesitattā. Tato paraṃ vijigīsabhūmyekantariko **mitto** ekatthakārittanopakārattā. Arivijigīsamittānaṃ pana maṇḍalānaṃ bahibhūto dūramaṇḍalaṭṭho vijigīsabhūmiyā accantabyavahito balādhikopi yo nāpakarotyupakāroti vā, sa udāsīno dūramaṇḍalattenopakārattā. Dūramaṇḍale āsatīti **udāsīno, u**pubbo **āsa** upasevane, yu, assi, **dā**gamo ca. Sattumabhiyuñjamānassa vijigīsassa sattuhitāya yo paṇhiṃ gaṇhati piṭṭhito vattati, so paṇhiggāho. ''Paṇhi pacchā padaṃ vijigīsassā''ti **ratanakose.** ''Paṇhipāde byūhapiṭṭhe''ti [tikaṇḍasesa 3.3.134] **tikaṇḍaseso.** ''Paṇhi pacchimabhāge ca, pādamūlomadiṭṭhisu. Senāpiṭṭhe kumbhiyañce''ti tu **nānatthasaṅgahe.**

344-345. **Diṭṭha**ntaṃ ripumhi. Mittapaṭipakkhattā **amitto,** rapatyavaṇṇaṃ rajateti **ripu,** u, **i**ttaṃ, **rapa, lapa, japa, jappa** vacane vā. Veraṃ virodho yassatthīti **verī,** ī, dukkhahetuttā sapatti iva **sapatto, iva**tthe **a**kārapaccayo. **Ara** gamane,ti, bhūvādittā āgamo. **Sada** sādane, tu, bhūvādi, **sattu,** yavādicuṇṇepi. **Ara** gamane, veramaratīti **ari,** rassanto i. Sapattādīnaṃ catunnaṃ dvando, ''byañjano ca visaṃyogo''ti sutte **ca**ggahaṇena eka**ta**kārassa lopo ca. Patiyamatthanaṃ paccattho, taṃyogā **paccatthiko,** patiyaṃ viparītagamanaṃ. **Pantha** gatiyaṃ, curādi. Paripantho parissavaṭṭhānaṃ, taṃyogā **paripanthī.** Paṭiviruddho pakkho sahāyo **paṭipakkho,** tathā **vipakkho. Na** hito **ahito.** Hiṃsāyaṃ ramatīti [paratīti (?)] **paro,** kvi. Paṭipakkhabhāvena amati gacchatīti **paccāmitto, ama** gamane, to, dvittaṃ. Natthi etasmā īti upaddavoti anīto, mitto, tappaṭipakkho paccanīto, so eva **paccanīko, ta**ssa **ko,** yathā niyako. Virodhossatthīti **virodhī,** ī. **Disa, dusa** appītiyaṃ, divādi. Vidussanasīlatāya **viddesī,** dvittaṃ, issettaṃ. Dussatīti **diso,** a. **Ta**paccaye **diṭṭho,** dhātvantena saha **ṭṭhā**deso. Dvesaṇo, duhadayo, dassu, sāttavo, abhighātīpyatra.

Dvayaṃ anukūlane. Anurodhanaṃ **anurodho,** ṇo. **Rudha** āvaraṇe. Anurūpaṃ pavattanaṃ **anuvattanaṃ, vatu** vattane, bhū, yu.

346. Pañcakaṃ mittasāmaññe. **Mida** snehe, bhūvādi, to, vayasā tulyo **vayaso,** mūlavayosaddehi saññāyaṃ **sa**paccayo [yapaccayo (?) pāṇini 4.4.91 suttaṃ passitabbaṃ], sabbakāriyesu saha vayatīti vā **vayaso, vaya** gamane, **saha**ssa **so** vaṇṇavipariyayo. Saha ayati kiccesūti **sahāyo, aya** gamane, **saha**ssa **sā**bhāvo, yathā sahadhammiko. Saha vā hāni, ayo vā vuḍḍhi yassa **sahāyo,** tipadabahubbīhi, yathā parakkamādhigatasampadā. Atha vā hāni ca āyo ca hāyā, **ni**lopo, te yassa atthi, so **sahāyo,** ''sapakkhako, salomako''tyādīsu viya **sa**saddassa vijjamānatthattā. Sundaraṃ hadayametassāti

suhadayo, alopo, **dya**ssa **jo,** sova **suhajjo. Saha** parisahane. Parisahanaṃ adussanaṃ, kho, **ha**lopo, **sakhā,** rājādi, samāno khyāto patīto vā **sakhā, ya**lopo, **samāna**ssa ca **sa**bhāvo. Siniddho, sniddho, savayopyatra. Sakhyasattapadinā pana mettiyaṃ vattanti. Sakhimhi bhavaṃ **sakhyaṃ.** Sattahi padehi avagamyateti **sattapadinaṃ** [sattapadīna (amara 18.12)], ino.

Dvayaṃ abhejjamitte. Sabbakālaṃ bhajatīti **sambhatto, bhaja** sevāyaṃ, bhūvādi. Daḷho thiro mitto **daḷhamitto.** Dvayaṃ diṭṭhamattamitte. Kiñci kālaṃ passitabboti **sandiṭṭho. Saṃ**saddoyamappattho. **Disa** pekkhane, dassanaṃ diṭṭhaṃ, taṃ mattā pamāṇametassa **diṭṭhamattako,** sakatthe ko.

347. Dvayaṃ carapurise tāpasādirūpena caramatte. Carati jānāti paracakkanti **caro,** a, cāropi, ṇo. **Guḷhapuriso** guttapuriso. Yathārahavaṇṇo, paṇidhi, appasapo, phassopyatra. Tatrādidvayaṃ vāṇijakasibalaliṅgabhikkhukaccāyanādilesena thāyinicare. Itare idhāgatasadisatthe. Vaṇṇo pakāro, **yathārahavaṇṇo** yathārahappakāro. Yena paracakkaṃ sakkā ñātuṃ tappakāravā iccattho. Paṇidhiyyate ñeyyamasmiṃ **paṇidhi, i.** Apakaṭṭhaṃ sappati caratīti **apasappo,** a. **Phusa** bādhanaphusanesu, a, **phasso.**

Tikaṃ pathike. Pathe gacchatīti **pathāvī,** vī, dīgho. Iko, **pathiko.** Addhani magge gacchati sīlenāti **addhagū.** Addhagopyatra.

Dvayaṃ dūte. **Du** paritāpe, to. Sandesaṃ vācikaṃ haratyaneneti [haratīti (?)].

Dvayaṃ jotisike. Gaṇayatīti **gaṇako,** ṇvu. Muhuttaṃ kālavisesaṃ jānātīti **muhuttiko, vā**ggahaṇena na vuddhi. Saṃvaccharo, jotisiko, devaññū, mohutto, ñāṇiko, kātantikopyatra. Katanto devamattaṃ, taṃ jānātīti **kātantiko.**

348. Dvayaṃ lekhake. **Likha** lekhane, bhū, ṇvu. Lipena masyopadesena bhavatīti lipi, i, vaṇṇasaṇṭhāno, taṃ karotīti **lipikāro.** Akkharacaṇo, akkharacuñcupyatra. **Cana** dāne, bhū. **Cañcu** gatiyaṃ.

Melānandā masimaṇi, melandhu vaṇṇakūpikā;
Masijalantu melā ca, pattañjanaṃ masi dvisu.

Lekhanī vaṇṇatūlī ca, vaṇṇakakkharatūlikā;
Vaṇṇadūto sotthimukho, lekho vācikahārako.

Kācanakitaliko ca, kācanaṃ tannibandhanaṃ;
Lekhyaṭṭhānaṃ ganthakuṭi, muddā paccayakārinī [tikaṇḍasesa 2.8.27, 28, 29].

Dvayaṃ vaṇṇe. Vaṇṇīyati pakāsīyati attho yena, so **vaṇṇo, vaṇṇa** pakāsane. Na kharati na khīyatīti **akkharo, khara** vināse, **khi** khaye vā, tadā aro. **Likhanaṃ, lipi, likhi** ime vaṇṇasaṇṭhāne vattanti. **Lipilikhi**yo itthiyaṃ.

Bhedādayo ime caturo upāyā sattuvijayakāraṇāni. Sattuvijayamupagacchanti etehīti **upāyā.** Parasmā visilesanaṃ **bhedo.**

Sneharāgāpanayanaṃ, saṃhāsoppādanaṃ tathā;
Santajjanañca **bhedo**yaṃ, viññūhi tividho mato [kāmandakīyanītisāra 17.8].

Tatrāyaṃ tavānuggatena pavuddho pāsādataravo viya attānañcocchindissatīti saṅkāyaṃ janitāyaṃ snehabhattiñcāpanayati. Abhibhavanañcopādayati [paddhañcopādayati (ka.)]. Aññassa ca pariyapaccāmittānuggahaṇassa maraṇamevanto bhavissatītyevaṃpakāramabhibhayanaṃ santajjanaṃ.

Vadhotthaggahaṇañceva, parikleso tatheva ca;
Iti daṇḍavidhaññūhi, **daṇḍo**pi tividho mato [kāmandakīyanītisāra 17.9].

Parikleso bandhanatāḷanādi.

Aññamaññopakārānaṃ, dassanaṃ guṇakittanaṃ;
Sambandhassa samakkhānaṃ, āyatiṃ sampakāsanaṃ.

Vācā pesalayā sādhu, tavāhamiti cappaṇaṃ;
Iti sāmavidhaññūhi, **sāmaṃ** pañcavidhaṃ mataṃ [kāmandakīyanītisāra 17.4-5].

''Asmiṃ evaṃ kate idaṃ amhākaṃ bhavissatī''ti āsādassanaṃ **āyatisampakāsanaṃ.** Appaṇamityaṅgassa dānaṃ.

Dānañca pañcadhā sārassāsārassa ca dabbassa gahitassa samappaṇaṃ, tathāgahitassānumodanaṃ, tathā apubbadānaṃ, tathā ''amussa dabbaṃ gaṇhāhi, tatheva bhavissatī''ti parasesu sayaṃ gāhappavattanaṃ, tathā iṇappamocanañceti. Yathāha –

''Yo sampattadhanossaggo, uttamamajjhimādhamo;
Patidānaṃ tathā tassa, gahitassānumodanaṃ.

Dabbadāna'mapubbañca, sayaṃ gāhappavattanaṃ;
Deyyassa paṭimokkho ca, **dānaṃ** pañcavidhaṃ mata''nti [kāmandakīyanītisāra 17.6-7].

Ete cattāro upāyā māyādīsvevantogadhā, tathā hi māyopekkhā ca daṇḍantogadhā. Indajālañca bhede antogadhaṃ. Keci panāhu

''Sāmaṃ dānañca bhedo ca, daṇḍo ceti catukkakaṃ;
Māyopekkhindajālañca, sattopāyā pakittitā''ti [kāmandakīyanītisāra 17.3].

349. Nāmamattena vuttānaṃ bhedādīnamidāni pariyāyānyāha. Tatra dvayaṃ bhede. **Japa** mānase ca [japo cintanavācāsu (dhātvatthasaṅgaha, 135 gāthā)], bhū, ṇo. **Bhidi** dvidhākaraṇe, ṇo.

Tikaṃ daṇḍe. **Daṇḍa** nipātane, curādi. Saho vuccati balaṃ, tabbhavaṃ **sāhasaṃ.** Damanaṃ **damo,** dīghapaṭisedho.

350. Sāmaṃ suddavagge, dānañca brāhmaṇavagge kathessati. Sāmyādayo sattarevācariyamate. Paramparopakārittā rajjassaṅgāni. Pakaṭṭhamupakubbanti rajjanti pakatiyoti coccante. Vuttañca **kāmandakīye** –

''Sāmya'maccañca raṭṭhañca, duggaṃ koso balaṃ sakhā;
Paramparopakārīdaṃ, sattaṅgaṃ rajjamuccate [kāmandakīyanītisāra 4.1].

Amaccaraṭṭhaduggāni, koso daṇḍo ca pañcamo;
Etā pakatiyo vuttā, vijigīsassa rājino.

Etā pañca tathā mittaṃ, sattamo pathavīpati;
Sattappakatikaṃ rajjaṃ, iccāha sūrapūjito''ti.

Tatra poraseṇīnaṃ padhānabhāvepi sati **raṭṭha**ggahaṇena, **bala**ggahaṇena vā gahaṇasiddhanti neha visuṃ gahaṇaṃ kataṃ, **amarakose** pana dvīhi gahaṇe siddhepi padhānattākhyāpanatthaṃ visuṃ gahitā. Vuttañhi tatra –

''Sāmya'macco sakhā koso, rajjaduggabalāni ca;

Rajjaṅgāni pakatayo, porānaṃ seṇiyopi ce''ti [amara 18.17].

Esañca sāmyamaccaraṭṭhaduggakosabalasakhīnaṃ pubbatarassa garuttaṃ viññeyyaṃ, iha tu nāmaliṅgānusāsane **abhidhānasatthe** anupayogato yathākkamaṃ garuttaṃ na vattumicchatīti byatikkamenopaññāso kato.

Suvaṇṇādimayabhaṇḍāgāraṃ **koso,** pabbatodakarukkhādīhi duggamaṃ puraṃ **duggaṃ, vijitaṃ** janapadavatī bhūmi, **balaṃ** cakkaṃ, tañca molabhataseṇisahāyāmittāṭavikabhedena chabbidhaṃ. Tatra kamāgataṃ **molaṃ,** vetanasambandhaṃ **bhataṃ,** poraṃ balaṃ **seṇī,** sahāyabhūtaṃ **sahāyo,** amittabhūtaṃ **amittaṃ, aṭavikaṃ** aṭavisahāyo mittaṃ. Tadapi sahajjaṃ, pākataṃ, kittimañceti tividhaṃ. ''Liṅge sabhāve pakati, porāmaccādiyonisu. Tiliṅgaṃ guṇasāmyepī''ti [byākhyāsudhā 1.4.29] **ruddo.**

351. Pabhāvādīnaṃ vasā sattiyo nāma tisso bhavanti. **Saka** sattiyaṃ,ti. Tatra yaṃ sandhādīnaṃ, bhedādīnañca yāthāvato avaṭṭhāpanaṃ, taṃ ñāṇabalaṃ **mantasatti,** sakasampattuppattiyaṃ kosadaṇḍā **pabhūsatti,** tesaṃyeva pabhuttasampādane sāmatthiyato. Vuttañca ''kosadaṇḍabalaṃ pabhūsatti''riti [cintāmaṇiṭīkāyampi]. Balavatī ussāhaceṭṭhā **ussāhasatti.** Vuttañca ''vikkamabalamussāhasatti''riti [byākhyāsudhā 2.8.19 cintāmaṇiṭīkāyampi].

Pabhāvādīnaṃ sakāraṇaṃ sarūpaṃ dassetumāha **''pabhāvo''**ccādi. Damanaṃ daṇḍo, tadatthiyā balampi daṇḍo. Tato jātaṃ yaṃ tejo, taṃ pabhāvo. Tato jāto yo tejo, so ''pabhāvo''tipi pulliṅgena yojanīyaṃ. Pabhavanti tejassino aneneti **pabhāvo,** ṇo. Pakaṭṭho vā bhāvo **pabhāvo.** Koso dhanaṃ, tato jāto yo tejo, so pabhāvo nāma. Tathā kosajo tejo dhanena sattūnamupakaraṇaṃ. Patapanti tejassino bhavantyaneneti **patāpo,** ṇo.

352. Dvayaṃ mante. Mantā vuccati paññā, sā etasmiṃ vijjati tāya nipphādetabbattāti **manto,** atha vā **manta** guttabhāsane, bhāve ṇo. Itaratra bhāve yu.

So manto **dvigocaro** dvinnaṃ janānaṃ visayabhūto catukkaṇṇo nāma. Cattāro kaṇṇā ettha **catukkaṇṇo.** So manto **tigocaro** tiṇṇaṃ janānaṃ visayabhūto **chakkaṇṇo** nāma. Manto nāma catukkaṇṇo vā chakkaṇṇo vā kattabbo, na tato paranti dvinnamevettha gahaṇaṃ. **Amarakose** pana chakkaṇṇopi paṭikkhitto. Vuttañhi tattha ''achakkaṇṇo, yo tatiyādyagocaro''ti [amara 18.22].

Sabbapārisadattā [sabbapāṭhipadattā (ka.)] byākaraṇassa sotūnaṃ samayantaresvapi paṭubhāvajananatthaṃ idhānāgatāpi chagguṇādayo ānetvā kathetabbā. Vuttañhi –

''Sabbapārisadaṃ [sabbapāṭipadaṃ (ka.)] hidaṃ, sabbasattha'mato mataṃ;
Nissīyate kvaci kiñci, sabbesa'matra vādina''nti.

Yathā chagguṇā sandhi viggahayānāsanadvedhāsayā [amara 18.18-9]. Tatra **sandhi** upahāralakkhaṇo tividho kosadaṇḍabhūmippadānahetuko. Apahāralakkhaṇo **viggaho,** sopi tividho pakāsayuddhaṃ kūṭayuddhaṃ tuṇhiyuddhanti.

Parabyasanatāsapattidesakālātyudayāvāpayānamattena sāddhe parasmiṃ katācarassa guṇānurattapakatissa vijigīsassa yātrā **yānaṃ** [kāmandakīyanītisāre 11 sagge passitabbaṃ], tañca viggayhayānaṃ sandhāyayānaṃ sambhūyayānaṃ pasaṅgayānaṃ upekkhiyayānamiti pañcavidhaṃ. Patiggāhīnaṃ niggayha, sandhāya, upekkhiya vā yaṃ yānaṃ, taṃ **viggayhayānādi.** Yadā na sakkoti, tadā sāmantehi sahekībhūya yānaṃ **sambhūyayānaṃ.** Aññatra gantabbe aññasmiṃ pasaṅgato gamanaṃ **pasaṅgayānaṃ.**

''Na maṃ paro hantuṃ samattho, nāhampi para''miti kālādike parikkhitvā vijigīsassa duggādīni vaḍḍhayato ṭhiti **āsanaṃ,** tadapi viggayhāsanasandhāyāsanādibhedena pañcavidhaṃ. Balīnaṃ sattūnaṃ majjhe kākakkhivā'lakkhitasso'bhayatra vacanenattano samappaṇaṃ **dvedhaṃ.** Aññatarena vā balavatarena sandhi, aññatarena abalena viggaho **dvedhaṃ.** Sattuno vā pakatīhi

sandhāya yo tena viggaho, sattuneva vā yo sandhiviggahasamudāyahetuko [sattunova vā sandhiviggahasamudāyahetuno (byākhyāsudhā 1.8.18)] duggāsayassa byāpāro, sopi **dvedhaṃ.** Parasantānamapyobhayavedanānaṃ ubhayato vutti dvedhamuccate.

''Ucchijjamāno ripunā nirupāya patikriyo. Sattihīno samāsiyate''ti [byākhyāsudhā 1.8.18] hīnenāññassa balavatarassa dhammavijayino samāsayanaṃ [balavatā arinā ucchijjamānassa hīnasattino yaṃ balavadhammavijayisamāsayanaṃ (byākhyāsudhā 1.8.18)], tasseva vā balino sattuno kosādippadānena āsayanaṃ **āsayo** vuccate. Ete chagguṇā.

Yasmiñca guṇe ṭhito vijigīso sakkotyattano aṭṭhavaggiyakammāni pavattayituṃ, parassa cetānyupahantuṃ, guṇamādhiṭṭheyya, sā vuḍḍhi.

Kasi vaṇijjaṃ patho duggaṃ, setu kuñjarabandhanaṃ;
Khanyākaradhanādānaṃ, suññānañca nivesanaṃ [kāmandakīyanītisāra 5.78].

Ityeso aṭṭhavaggo.

Yasmiṃ vā guṇe ṭhito sakammānaṃ **vuḍḍhi,** khayaṃ vā nābhipassati, taṃ **ṭhānaṃ,** yasmiṃ vā guṇe ṭhito sakammānamupaghātaṃ passati, tasmiṃ na tiṭṭheyya, so **khayo,** ayaṃ nītivedīnaṃ tivaggo [amara 18.19]. Itaresaṃ dhammatthakāmā tivaggo.

Dvayaṃ guyhe. Rahasi bhavaṃ **rahassaṃ,** so, rahe vā bhavaṃ **rahassaṃ. Guha** saṃvaraṇe, kammani yo. Idaṃ dvayaṃ tīsu. Rahasso manto, rahassā vācā, rahassaṃ mantanaṃ.

353. Pañcakaṃ vijane. **Viji** puthabhāve, bhū, to ca. **Vici** vivecane, puthubhāve ca vā. ''Vivittaṃ tīsu vijane, asaṃpakkapavittesū''ti **ruddo.** Vigato jano asmāti **vijano.** Chādetīti **channo. Chada** saṃvaraṇe. Vittamarahatīti **raho, raha** cāge, ramante asminti vā **raho,** vaṇṇavikāro. ''Raho nidhuvane cāpi, raho guyhe napuṃsaka''nti [byākhyāsudhā 2.8.22] **rabhaso.** Dutiyo **raho**saddo abyayaṃ. Nissalākā, upāsupyatra. Nissalākā thī, upāsu abyayaṃ.

Dvayaṃ vissāse. **Sasa** pālane, ṇo. **Sambha** vissāse. ''Vissambho kelikalahe, vissāse'paṇayepi ce''ti [cintāmaṇiṭīkāyampi] **ruddo.**

Dvayaṃ nyāye. **Yuja** samādhimhi, samādhi abhyupagamo, to. Upagantabbattā **upāyikaṃ. Upāyā** sakatthe iko, opāyikaṃ, opayikampi [pāṇini 5.4.34 (gaṇa)], labbhaṃ, bhajamānaṃ, abhinītaṃ, nyāyaṃ, ñāyaṃpyatra.

354. Silokaṃ ovāde. **Ava**pubbo **vada** viyattiyaṃ vācāyaṃ, bhāve ṇo. **Sāsa** anusiṭṭhimhi,ti, āssi, **anusiṭṭhi**. Anusāsate **anusāsanaṃ. Pumavajje** itthiyaṃ, napuṃsake ca. Ettha ca ekassevatthassa bhinnaliṅgehi tīhi nāmehi kathanaṃ na kevalaṃ vāccaliṅgoyeva saddo, atha kho vācakaliṅgopyatthīti dīpanatthaṃ.

Dvayaṃ āṇāyaṃ. **Āṇa** pesane, bhāve a, **āṇā,** itthī. Avavādo, niddeso, siṭṭhipyatra. Dvayaṃ bandhane. **Dā** dāne, bhāve yu, **dā** avakhaṇḍane vā, viyogadānato **uddānaṃ.**

355-356. Dvayaṃ aparādhe. Apagacchantyanenāti **āgu,** ṇu, **pa**lopo, rassassa dīghatā, napuṃsake āgu. Apagato rādho yena **aparādho, rādha** saṃsiddhimhi. Dvayaṃ rājagayhe. **Kira** vikiraṇe, kattari a, **a**ttaṃ. **Bala** pāṇane, i. **Kara**sāhacariyato **bali** pulliṅge. Bhāgadheyyopyatra. **Bhāgā**sakatthe dheyyo [pāṇini 5.4.36 (vā.)], bhāgattena tiṭṭhatīti vā **bhāgadheyyo,** iyo.

Dvayaṃ tuṭṭhidāye. Manorathapuṇṇattā pattabbo bhāgo **puṇṇapatto.** Tussanaṃ tuṭṭho, sossatthīti tuṭṭhī, tena dātabbo dāyo **tuṭṭhidāyo,** ākārantānamāyo.

Chakkaṃ pābhate. Tathā hi –

''Hemaṃ sīhāsanaṃ vesaṃ, vuttaṃ bhaddāsanaṃ tathā;
Upāyana'mupaggayhaṃ, pābhatañco'padā thiya''nti.

Silokāddhaṃ nāma amaramālā.

Upagantvādātabbāti **upadā,** a, itthī, taṃ tamatthaṃ patthentehi ābharīyate ānīyateti **pābhataṃ,** patthanatthajotakoyaṃ pasaddo. Upeyyateti **upāyanaṃ, i**to yu, upagacchati yenāti vā **upāyanaṃ. Kuca** saṅkocane, ṇo, vigato koco yena **ukkoco.** Paṇṇena satthapaṇṇena saddhiṃ ākarīyate ānīyateti **paṇṇākāro,** aññatra upacārā. Pahiṇantyaneneti **paheṇakaṃ, hi** gatiyaṃ, yu, sakatthe ko. Padesanaṃ, upaggayhaṃ, upahāropyatra.

Gumbādideyyo gumbaghaṭādiko [gumbaghaṭādito (?)] deyyosuṅkaṃ, anitthī, gumbo nāma jalathalamaggādīsu laddhabbabhāgo, tathā ghaṭṭopi, samānatthā hete. **Ādi**nā pābhatampi saṅgaṇhāti. **Suṅka** gamane, suṅkati yena, taṃ **suṅkaṃ. Gamu** gamane, bo, assu, **gumbo.** Dvayaṃ gāmajanapadādito laddhabbabhāge. **Aya** gamane, ṇo, **āyo. A**paccaye ayo. Dhanānaṃ sampattakāle āgamo **dhanāgamo.**

357. Dvayaṃ chattasāmaññe. Ātapato sūriyālokato tāyatīti **ātapattaṃ,** to. Chādayatīti **chattaṃ, chada** apavāraṇe, to, **traṇa**paccaye chatraṃ, **hemaṃ** suvaṇṇakhacitaṃ **raññaṃ** rājūnaṃ āsanaṃ **sīhāsanā**khyaṃ. Sīhākatippadhānattā sīhākatippadhānaṃ āsananti viggaho.

Dvayaṃ cāmare. Vālena katā bījanī **vālabījanī.** Camaro migo tassedaṃ **cāmarī.** ''Cāmarā cāmaraṃ romaṃ, gucchakañcāvacūlaka''nti [tikaṇḍasesa 2.8.406] **tikaṇḍaseso.** Pakiṇṇakaṃpyatra. Pakarīyate vikkhipate **pakiṇṇakaṃ,** sakatthe ko.

358. Khaggādayo ime pañca rājūnaṃ kakudhabhaṇḍāni bhavanti. **Kuka** ādāne, dho, vaṇṇavipariyayo. Rañño gamanakāle sadā ādātabbato kakudhāni ca tāni rājadhanattā bhaṇḍāni ceti **kakudhabhaṇḍāni.**

359. Dvayaṃ puṇṇaghaṭe. Jalapuṇṇattā bhaddo kalyāṇo kumbho **bhaddakumbho.** Dvayaṃ hemabhājane. **Bhara** bharaṇe, bharaṇaṃ dhāraṇaṃ posanañca, dhāraṇatthassa **bhara**tissa **bhiṅgā**deso, bharati dadhāti udakanti **bhiṅgāro,** āro. Karako, kuṇḍikāpyatra.

Hatthī ca asso ca ratho ca patti ca, tesaṃ samūho hatthissarathapatti caturaṅginī senātyuccate, senaṅgattā samāhāradvandoyaṃ. Cattāri aṅgāni yassaṃ saṃvijjanti, sā **caturaṅginī,** ī, inī.

360. **Dantya**ntaṃ hatthini. Kuñjo hanu, danto ca, taṃyogā **kuñjaro,** atisaye ro, kuṃ pathaviṃ jarāpetīti vā **kuñjaro,** aluttasamāso, kuñje vā girikūṭe ramati, koñcanādaṃ nadanto vā carati, kuṃ vā pathaviṃ tadāghātena jarayatīti **kuñjaro.** Vārayati parabalaṃ **vāraṇo,** nandādīhi yu. Hatthayogā **hatthī.** Mataṅgassa isino apaccaṃ **mātaṅgo,** mahantaṃ aṅgaṃ sarīrametassāti vā **mātaṅgo, ha na**lopo, assākāro ca. Dve radā dantā yassa **dvirado, ''rada** vilekhane dante''ti hi **nānatthasaṅgahe. Gaja** sadde, gajatīti, a. Nago pabbato, so viya dissatīti **nāgo,** ṇo. Karena, mukhena cāti dvīhi pivatīti **dvipo.** I gamane, bho. Dantayogā **dantī.** Saṭṭhihāyano, dantāvalo, anekapo, mataṅgajo, karī, thambheramo, padmī, mahāmigo, pīlu, sindhuro, dīghamāruto, rājīvo, jalakakkho, nilluro, karaṭī, varaṅgo, suppakaṇṇo iccādīnipi hatthino nāmāni. Saṭṭhivassikattā, jātiyā saṭṭhivassakāle thāmena hāyanato vā **saṭṭhihāyano.**

Vanakarīnaṃ yo yūthajeṭṭho, so sayūthānaṃ jeṭṭhattā **yūthajeṭṭho.** Sayūthe pāti rakkhatīti **yūthapo**ti coccate.

361. Kāḷāvakādīni etāni hatthirājānaṃ kulāni. Kalambate saddāyateti **kāḷāvako,** ṇvu, **ma**lopo. Gaṅgāyaṃ jāto **gaṅgeyyo,** ṭhānavasena sā saññā. Paṇḍaravaṇṇatāya **paṇḍaro.** Vaṇṇavasena tambavaṇṇatāya **tambo.** Piṅgalavaṇṇatāya **piṅgalo.** Gandhayuttatāya **gandho. Maṅga** gamanattho, sobhanagamanayuttatāya **maṅgalo,** atisāyane, pasaṃsāyaṃ vā lo. Hemavaṇṇatāya **hemo.**

Uposathakule jātattā **uposatho,** upagantvā arayo usatīti vā **uposatho,** tho, **usa** dāhe, **upa**pubbo **vasa** nivāse vā, vasso, **uposatho,** tithīviseso ca. Chabbaṇṇadantatāya **chaddanto.** Etesañca kāḷāvako dasannaṃ purisānaṃ balaṃ dhāreti, gaṅgeyyo dasannaṃ kāḷāvakānaṃ, evaṃ yāvachaddantā netabbo, sammāsambuddho pana dasannaṃ chaddantānaṃ balaṃ dhāreti, teneva bhagavā kāḷāvakahatthigaṇanāya koṭisahassabalaṃ dhāreti, purisagaṇanāya dasannaṃ purisakoṭisahassānaṃ balaṃ.

362. Pādo karipote. Pañcavassāni yāva kalabho, **kala** saṅkhyāne, abho, kalabho, ḷatte **kaḷabho,** mātāpitūhi bharitabbattā **bhiṅko, bhara**tissa **bhiṅko.** Karisāvakopyatra. Pādo mattamātaṅge. Dānaṃ pabhinno yassa **pabhinno.** Majjatīti **matto, mada** ummāde. Gaje jāyatīti gajjo, ṇyo, mado. So sañjāto yassa **gajjito.**

Dvayaṃ hatthisamūhe. Hatthīnaṃ samūho **hatthighaṭā.** Gajānaṃ samūho **gajatā,** gāmajanabandhusahāyādīhi tā. Pādo hatthiniyaṃ. Hatthayogā **hatthinī,** ī, inī. **Kaṇa** sadde, iru, sakatthe ko. **Kareṇukā**tipi, tadā karayogā kareṇukā, iṇu. Kariṇī, dhenukā, vasā, kareṇupyatra.

363. **Hatthisiropiṇḍā** hatthino sirasi dve piṇḍā kumbhākhyā. Ke sirasi bhavatīti **kumbho,** assu, niggahītāgamo ca. Dvinnaṃ pana kumbhānaṃ majjhimaṃ vidu nāma [amara 18.37]. Aṅkusasaṅghātaṃ vindatyasminti **vidu,** pume, u. Dvayaṃ kaṇṇamūle. **Cūḷa** nimajjane, ṇvu, **cūḷikā, cuda** sañcodane vā, codenti ettha **a**ṅkusādīhi adantanti **cūḷikā, da**ssa **ḷo,** ṇvu.

Āsate asminti **āsanaṃ,** khandhadeso. Khandho eva deso **khandhadeso,** tasmiṃ. Dvayaṃ pucchamūle. Pucchassa mūlaṃ heṭṭhimabhāgo.

364. Tikaṃ gajabandhanathambhe. Ālantyasmiṃ, anena vā bandhanti **ālānaṃ,** yu. **Ā**pubbo bandhanattho **lā**dhātu. Āhananti bandhantyasmiṃ, anena vā **āḷhako, hana**dhātu, **na**ssa **ḷo,** vaṇṇavipariyayo ca, ṇvu. **Thambha** paṭibandhane. Bandhopyatra.

Tikaṃ saṅkhale. Anitthī tūti **tva**ntaṃ liṅgapadaṃ. **Gala** secane. Nigaḷati bandhati yenāti **nigaḷo,** a, kattusādhanaṃ vā. **Adi** bandhane, andatīti **anduko.** Ṇvu, assu. Bhusaṃ khalatyanena **saṅkhalaṃ, kaṭi** vatthabandhanepi, ‘‘thīkaṭīvatthabandhepi, nigaḷe saṅkhalaṃ tisū’’ti [cintāmaṇiṭīkā 18.41] **rabhaso.** Saṅkhalikāpyatra.

Dvayaṃ gajagaṇḍe. **Gaṇḍa** vadanekadese, adhātūnampi dhātūsu pāṭho, dhātu hi kriyattho. Gaṇḍo kapolasāmaññepi. **Kaṭa** vassāvaraṇesu, a. Dvayaṃ karimadajale. Dīyateti **dānaṃ. Mada** ummāde, karaṇe a.

365. Dvayaṃ hatthikare. **Soṇa** vaṇṇagatīsu, ḍo, **soḍa** gabbe vā, niggahītāgamo, ṇo ca. Dvīsu dvepi.

Dvayaṃ soṇḍagge. Karassa soṇḍassa aggaṃ. **Pusa** posane. Kharo, **sa**ssa **ko,** ussottaṃ, **pusa** vuḍḍhimhi vā, bhū, **pusa** snehasecanapūraṇesu vā, kiyādi, **pusa** dhāraṇe vā, curādi.

Hatthissa kāyamajjhamhi bandhanarajju kacchā nāma. **Kaca** bandhane, cho. Dūsā, varatrāpyatra. Kutho nāma hatthipiṭṭhattharitacitrakambalaṃ, so ādi yesante **kuthādayo.** Kuthādayo eva kappano nāma bhavanti. **Kappa** sāmatthiye, sajjanāyañca, karaṇe yu. Kappanāpi. **Kaca** sajjanāyaṃ, tho, **kutho,** tīsu. ‘‘Napuṃsakamattharaṇaṃ, thī paveṇī kuthaṃ tisū’’ti [cintāmaṇiṭīkā 18.42] hi **vopālito.** Paveṇī, attharaṇaṃ, vaṇṇo, paritthomoti ete **kutha**pariyāyā.

366. Dvayaṃ rājārahe hatthini. Rājānamupagantvā vahitumarahatīti **opavayho,** arahatthe ṇyo. Rājānaṃ vahituṃ arahatīti **rājavayho,** ṇyo. Dvayaṃ kappitahatthini. Sajjā sajjanā sañjātā yasmiṃ **sajjito.** Kappā kappanā sañjātā yasmiṃ **kappito.** Etasmāyeva pāṭhā sajjakappā sajjanākappanānaṃ pariyāyāti ñeyyā.

Hatthino pāde vijjhanakaṇṭako ‘‘tomaro’’tyuccate. Tujjateneneti **tomaro, tuda** byathane, aro, **da**ssa **mo, o**ttaṃ. Veṇukaṃpyatra [kotraṃ veṇukamālānaṃ (amara 18.41)], kvaci veḷukantipi pāṭho.

367. Hatthino kaṇṇamūlamhi vijjhanakaṇṭako ‘‘tutta’’mityuccate. Tujjateneneti **tuttaṃ,** to. Hatthino matthakamhi vijjhanakaṇṭako ‘‘aṅkuso’’tyuccate. Aṅkate aneneti **aṅkuso, aṅka** lakkhaṇe, so, assu.

Pajjaddhaṃ hatthārohe. **Maḍi** bhūsāyaṃ, hatthiṃ maṇḍayati rakkhatīti hatthimaṇḍo, sova **hatthimeṇḍo, mi** hiṃsāyaṃ vā, ḍo, niggahītāgamo. Hatthiṃ pāti rakkhatīti **hatthipo,** kammani ṇo. Hatthiṃ gopayati rakkhatīti **hatthigopako. Gupa** rakkhaṇe, sakatthe ko. Ādhoraṇo, nisādinopyatra.

368. Mātaṅgahayādīnaṃ gamanādikriyāsikkhāpako ācariyo ‘‘gāmaṇīyo’’tyuccate. Gamanaṃ gāmo, bhāve ṇo. Hatthādīnaṃ gamanakriyā gāmo, taṃ neti sikkhāpetīti **gāmaṇīyo,** aññakriyāsikkhāpanetūpacārā, gāmaṃ vā hatthādisamūhaṃ netīti **gāmaṇīyo,** gamanaṃ vā sikkhāpetīti **gāmaṇīyo,** sabbatra **na**ssa **ṇa**ttaṃ.

Pādadvayaṃ asse. **Haya** gatiyaṃ, a. Turaṃ sīghaṃ gacchatīti **turaṅgo,** kvi, bindālopo, lope sati **turago. Vāha** payatane, a. **Asa** bhakkhane, a. Sindhūnamadūrabhavo janapadopi sindhavo, tatra bhavo **sindhavo,** saṃyogantattā na vuddhi. Ghoṭako, pīti, turaṅgamo, vājī, gandhabbo, sattiriccādīnipi asse. **Ghuṭa** parivattane, ṇvu. Pā pāne,ti. ‘‘Pāne thī pīti asse so’’ti **ruddo.** Vājayogā **vājī,** ī. ‘‘Esañca pubbaṃ pakkho āsi, sa tu devetyatyatthitena **sālībhūta**muninā sakkaṃ payojetvā vajirachedito’’ti **nikāyantariyā. Sapa** samavāye,ti, **satti,** sāmatthiyepi.

369. **Tassa** assassa **bhedo** viseso assataro, assaṃ taratīti **assataro, tara** atikkamane, **tara**paccayenāpi siddhaṃ. Padhānassabhūmibhavo sujātiko avikārī kulīnako asso ājānīyo nāma, ā bhuso kāraṇākāraṇaṃ jānātīti **ājānīyo,** anīyo, **ṇya**paccayena vā siddhaṃ, tadā ‘‘kiyādito nā’’ti **nā**gamo, **ī**kārāgamo ca [cintāmaṇiṭīkā 18.44 gāthāyampi passitabbaṃ]. Kule sambhūto **kulīnako,** īno, sakatthe ko. Saṅgāme garusatthappahārena nihato santo piyo sāmikaṃ na jahati sukhaṃ vahanasīlo yo asso, so **vinīta**saddenoccate. Visesena dammataṃ neti yanti **vinīto.**

Dvayaṃ assapote. **Kasa** gamane, oro, assi, kiñci saratīti vā **kisoro,** bindulopo, asso ca, hayo eva bālattā **hayapotako,** appatthe ko.

370. Dvayaṃ athāmasse. **Ghuṭa** parivattane, ṇvu, **ghoṭako,** assasāmaññepyayaṃ, kharaṃ gacchatīti khaluṅgo, so eva **khaḷuṅko, ga**kārassa **ka**kāraṃ katvā, rassa **lo,** ḷattamuttañca, khaḷukotipi. Javena sabbesamadhiko asso **javano,** yu.

Dvayaṃ kavītikhyāte mukhabandhane. Mukhamātiṭṭhatīti **mukhāṭhānaṃ.** Khe mukhavivare līno **khalīno.** ‘‘Kavikā tu khalīnoti [khalīne thī (?)], kaviyaṃ kathanaṃtyapī’’ti **rabhaso.** Kavi, kavikāpyatra. **Ku** sadde. I, ī ca, sakatthe ko. **Vā**saddena napuṃsakattaṃ samuccinoti. Vuttañca **amarakose** ‘‘kavikā tu khalīno’nitthī’’ti [amara 18.49].

Assābhitāḷinī vettavikatādi **kasā** nāma. **Kasa** gamane, a, karaṇasādhanaṃ.

371. Assassa nāsāgatarajjumhi kusā, **kusa** silesane. Dvayaṃ assāyaṃ. **Vala** saṃvaraṇe, vo, ḷattaṃ, ā, **vaḷavā.** Asatīti **assā,** ‘‘itthiyamatiyavo vā’’ti a, ā ca, **assā.** Vāmīpyatra. Dvayaṃ khure. **Khura** chedane. Saṃ sukhaṃ pharatyanena **saphaṃ,** nerutto. ‘‘Saphaṃ klīve khuro pumā’’ti [amara 18.49] **amarakoso.**

Dvayaṃ pucchamatte. **Puccha** pamāde. Na gacchatīti **naṅguṭṭho, aṅga** gamane, ṭho, assu, dvepi anitthiyaṃ. Lūmaṃpyatra. Dvayaṃ kesavati naṅguṭṭhamatte, na tu hatthino eva. Vālasamūhayogā **vālahattho,** yathā kesahattho caye, tathātrāpi. Vālo dhiyyate asminti **vāladhi,** i.

Etthānāgatāpi assassa dhārākhyā [dhāvākhyā (ka.)] pañca gatiyo kathetabbā. Yathā –

Akkanditaṃ dhoritakaṃ, recitaṃ vaggitaṃ plutaṃ;
Gatiyome pañca dhārā [dhāvā (ka.)], assānaṃ viññunā matā [amara 18.48-9].

Tattha vitthambhā samāvagati **akkanditaṃ, kandi** gatisosanesu, to. Tato adhikā caturāgati **dhoritakaṃ, dhora** gaticāturiye, to, sakatthe ko. Maṇḍalikāyānena gamanaṃ **recitaṃ, rica** viyojanasambajjhanesu, sambajjhanaṃ missanaṃ. Vegena parikkhitto paricaraṇaṃ **vaggitaṃ, vagga** gamanattho. Turaṃ samena gamanaṃ **plutaṃ, plu** gatiyaṃ. Ta'dutta'massasatthe ''samo'dhiko layo vegī, turitasso bhave kamā''ti.

372. Dvayaṃ yuddhatthe cakkayuttayāne. **Sanda** gamane, sandate gamyateneneti **sandano,** yu. Ramateneneti **ratho,** tho, **ma**lopo. Sataṅgopyatra. Satamaṅgānyassa.

Yaṃ na **raṇāya** yuddhatthaṃ cakkayuttaṃ yānaṃ, api tu kīḷābhamanādyatthaṃ, so pussaratho. Vuttañca **amarakose** ''ayaṃ pussaratho cakka-yānaṃ na samarāya ya''nti [amara 18.51]. **Pusa** pāsane, so, pusanāmakena phalavisesena yutto ratho **pussaratho,** pussanakkhattena kato, sajjito vā rathoti **pussaratho.**

Byagghassa cammāvuto parikkhitto ratho veyyaggho nāma, byagghassa vikāro cammaṃ veyyagghaṃ, ṇo, tena parivuto ratho **veyyaggho,** ṇo, ubhayatrāpi vuḍḍhāgamo. ''Paccattaṃ [paccatthaṃ (ka.)] ayanti gacchantīti paccayā''ti vacanatthato paccattameva [paccatthameva (?)] paccayā bhavanti, yathā kāritantasmāpi payojakavasena anekakāritapaccayā. Dīpino cammāvuto ratho dīpo nāma, dīpino vikāro cammaṃ dīpaṃ, ṇo, tena parivuto ratho dīpo, ṇo.

373. Dvayaṃ purisayuttayāne. **Si** sevāyaṃ. Sukhatthikehi sevīyateti **sivikā,** ṇvu, **vā**gamo, **i**ttaṃ, kitapaccayā hi yebhuyyena kammādīsupi vattanti, kiccapaccayā ca kattaripi, yathā ''vinayo, nissayo, tapanīyā dhammā''tyādīsu, mahāpadesena vā kitakiccapaccayānaṃ kattukammādīsvapi pavatti veditabbā, sivaṃ karotīti vā **sivikā,** iko. Yāpyehi adhamehi yāyate niyyateti **yāpyayānaṃ.** ''Yāpya pānīyake nindye''ti hi **nānatthasaṅgahe.**

Dvayaṃ sakaṭe. Anitthī tūti **tva**ntaṃ liṅgapadaṃ. **Saka** sattiyaṃ, aṭo. **Ana** pāṇane, karaṇasādhanaṃ, natthi nāsā yassāti vā **anaṃ, sā**lopo, rasso ca. Klīve'naṃ, sakaṭo, nitthītya**marakoso** [amara 18.52].

Dvayaṃ cakke. Karoti gamanamaneneti **cakkaṃ,** dvittaṃ, cakkādi. Rathassa aṅgaṃ **rathaṅgaṃ.** Tassa cakkassa **anto** avasānaṃ nemi, sā **nāriyaṃ** itthiyaṃ. Nayati cakkaṃ **nemi.** Yā bhūmiṃ phusati, **nī** naye, mi, **ī**paccaye nemī ca. Padhipyatra.

374. **Tammajjhe** tassa rathassa, cakkassa vā majjhe cakkākāro piṇḍikā, yassaṃ sabbāni kaṭṭhāni āsajjante. **Piṇḍikā**sāhacariyā **nābhi** itthī, **ī**paccaye nābhī ca. Sabbāni kaṭṭhāni piṇḍetīti **piṇḍikā, piṇḍa** saṅghāte, a, sakatthe ko. Piṇḍīpi, nābhi viyāti **nābhi.**

Rathassa yugakaṭṭhaṃ yatra āsajjate, sa yugandharo. Kuṃ pathaviṃ vuṇoti acchādayatīti **kubbaro, vu** saṃvaraṇe, ro, ussattaṃ. Yugaṃ dhāretīti **yugandharo,** saññāyaṃ a, abhidhānā rasso.

Akkho sakaṭaṃ, tadavayavo vā, tathā cāhājayācariyo –

''Akkho vibhīṭake nimbe, sakaṭe ca byavahāre;
Rathassāvayave kasse, pāsakepya'kkha'mindriye''ti.

Tassaggagate kīle **āṇī,** itthī. Aṇipi, ''sīmāssikkhaggakīlesu, aṇī āṇī ime dvisū''ti [cintāmaṇiṭīkā 18.56] hi **ruddo** dvidhā paṭhati. ''Aṇī āṇī ca akkhaggakīle sīmāssisu matā''ti ca **nānatthasaṅgahopi.** Assi koṇo. **Aṇa** sadde, ṇi. Pubbapakkhe na vuḍḍhi, **ana** pāṇane vā, **ṇ**attaṃ. Kaṇḍakādisatthehi parirakkhaṇatthaṃ kato rathāvaraṇo varutho, yo ''rathaguttī''ti khyāto. **Vara** varaṇe, varaṇametthāvaraṇaṃ, yathā rathaṃ thiratthaṃ taṭṭhañca gopatīti **rathagutti,** itthī, ''gutti

kārāgāre vuttā, bhūgate rakkhaṇe yame’’ti **nānatthasaṅgahe.**

375. Rathādīnaṃ purobhāgasaṅkhāte mukhe **dhuro. Dhara** dhāraṇe, assu, yānamukhampyatra. Akkhopakkharādayo rathassa aṅgā nāma. **Aka** gamane, kho, **akkho,** dvinnaṃ rathacakkānaṃ antaragato kaṭṭhaviseso. Upari karīyateti **upakkharo,** akkhassopari kaṭṭhaviseso. **Amarakose** pana **upakkhara**saddassa sabbarathāvayavavācakattaṃ vuttaṃ ‘‘rathaṅgantu upakkharo’’ti [amara 18.55]. ‘‘Apakkharo’’tipi pāṭho.

Sabbasmiṃ hatthādike vāhane **yānā**dittayaṃ, sabbatra karaṇasādhanaṃ. Yojanīyaṃ yujjatenenāti **yoggaṃ,** ṇyo. Pattaṃ dhoraṇañcātra. **Pata** gatiyaṃ. **Dhora** gaticāturiye, etthāpi karaṇasādhanaṃ.

376. Catukkaṃ sārathimhi. Rathena carati sīlenāti **rathacārī.** Savati perayatīti **sūto, sū** peraṇe, to. **Aja** gamane. Pājetīti **pājitā,** ritu, dīghādi. **Sara** gatiyaṃ, thi, rathena saha gacchatīti vā **sārathi,** iṇa, aññatropacārā. Niyantā, yantā, khattā, sabyaṭṭho, dakkhiṇattho, rathakuṭumbīpyatra.

> ‘‘Niyantā pājitā yantā, sūto khattā ca sārathi;
> Sabyaṭṭho dakkhiṇattho ca, saññā rathakuṭumbino’’ti [amara 18.56-60]. –

Vuttaṃ. Atthato sārathino rathakuṭumbī ca nāmaṃ. Rathanāyake tu ‘‘rathāroho ca rathiko rathī’’ti pacchā vakkhati. **Khudi** saṃpesane, tu, **da**ssa **to,** ussattañca, **khattā.**

Tikaṃ rathe pājitatarā aññe yodhā, atra ye ‘‘rathanāyakā’’tipyuccante. Rathamārohatīti **rathiko, rathī** ca. Rathena yujjatīti vā **rathiko, rathī** ca. Rathino, sandanārohopyatra. Dvayaṃ yodhe. **Yudha** sampahāre, ṇo. Bhaṭati yujjatīti **bhaṭo,** a. Kvaci yoddhopi.

377-379. Catukkaṃ padātike. Padehi atati ajatīti **padāti, ata** sātaccagamane, i. **Pada** gamane. Padatīti **patti,** i, dvittaṃ. Padena adatīti vā **patti, a**lopo, **dassa to,** ime dve, vakkhamānā dve ca pume. Padehi gacchatīti **padago, padiko.** Pādātiko, padājayopyatra [pādehi ajati ī, rasso ca padājiṃ (cintāmaṇiṭīkā 18.66)].

Chakkaṃ kavace. **Naha** bandhane, karaṇe ṇo. **Kaṅka** gatyattho, aṭo. Varīyate tanti **vammaṃ, vara** varaṇe, **vara** icchāyaṃ vā, mo, **ra**ssa **mo. Kaca** bandhane, a, **va**kāravaṇṇāgamo. Uro chādayantyanenāti **uracchado. Vā**saddo dvinnaṃ punnapuṃsakattaṃ sampiṇḍeti. **Jala** dittiyaṃ, ṇvu. Tanuttaṃ, daṃsanaṃ, jagaropyatra. ‘‘Jagaro kaṅkaṭo yogo, sannāho ca uracchado’’ti [cintāmaṇiṭīkā 18.64 byākhyāsudhā 2.8.64] **vopālito.**

Tikaṃ katasannāhe. Cammena sammā naddhavāti **sannaddho,** dho. **Sajju** gatiyaṃ, a. Vammena naddhavā **vammiko.** Daṃsito, uracchadiko, byūḷhakaṅkaṭo, jagarikopyatra.

Dvayaṃ paridahite vatthādo. **Āpati**pubbo **muca**dhātu paridahane, ubhayattha to, bhūjādi. Pakkhe ‘‘susapacasakato kkhakkā ce’’ti sutte **ca**kārena **ta**paccayassa **kko,** dhātvantalopo ca. Pinaddho, apinaddhopyatra. Pubbapakkhe apissākāralopo.

Catukkaṃ abhicārapadātimhi. Pure caraṇasīlo, sattamiyā alopo ubhayatrāpi. Pubbe ṇī. Parapakkhe a, pubbaṃ, pubbe vā gacchatīti **pubbaṅgamo,** dutiyāyālopo. Purogo, aggesaro, paṭṭho, aggatosaro, purassaro, purogamopyatra.

Dvayaṃ asīghagāmini. Mandaṃ gacchati sīlenāti **mandagāmī,** ṇī. **Mantha** viloḷane, anekatthattā saṃkilese ca. Saṃkilissateti **mantharo,** aro.

Tikaṃ vegini. Turameti gacchatīti **turito, i** gatiyaṃ, to. Turassi, pajavī, javopyatra. Dvayaṃ jetuyoggatāmatte. **Ji** jaye, tabbo, **jetabbaṃ,** ṇyapaccaye **jeyyaṃ.**

380. Tikaṃ sūre. **Sura vīra** vikkanteti curādidhātu. Surayati, vīrayatīti **sūro, vīro** ca, a, dīghādi, **kanta** chedane. **Vikkanto.** Dvayaṃ sahāyamatte. Saha eti gacchatīti **sahāyo,** sabbatra kattari ca a. **Anu**saddo pacchāttho. **Samā**ti ete dve tulyatthā. Anuplapo, abhisaropi. **Sannaddhappabhutī sannaddha**saddādayo **anucara**ntā tīsu.

Pātheyyaṃ nāma rājādīnaṃ yātrāsveva bahulaṃ pavattatīti idha taṃ vuttaṃ, pathe hitaṃ **pātheyyaṃ,** eyyo. **Samba** maṇḍale, alo, sameti addhānaparissamametenāti vā **sambalaṃ,** alo, **bā**gamo ca.

381. Catukkaṃ senāyaṃ. Vāhayogā **vāhinī.** Dhajayogā **dhajinī. Si** bandhane, no, **senā. Camu** adane, ū. Camati bhīrunti **camū.** Putanā, anīkinī, varūthinīpyatra. Ettha ca putanā anīkinī vāhinī camū senābhedepi. ‘‘Putanā’nīkinī camū, senā senāntarepi ce’’ti **ruddo,** ‘‘senāpabhede senāyaṃ, savantyamapi vāhinī’’ti **rabhaso** ca. **Cakkā**ditikaṃ sāmaññena senāyaṃ, senaṅge ca. **Cāṇakye** tu senāvisese anīko vutto ‘‘tīṇi tikānyanīka’’nti.

Asseva **kāmandakīye** vivaraṇaṃ, yathā –

‘‘Assassa pattiyodhā ye, bhaveyyuṃ purisā tayo;
Iti kappā tu pañcassā, vidheyyā kuñjarassa tu;
Pādaṅgo pājitāvanto, purisā dasa pañca ca;
Vidhānamiti nāgassa, catukkaṃ sandanassa ca;
Anīkamiti viññeyya-miti kappā nava dvipā’’ti.

Karīyate viggaho yeneti **cakkaṃ. Bala** saṃvaraṇe, a. **Aṇa** sadde, iko. **Vā**kāro napuṃsakattaṃ samuccinoti.

Caturaṅgabalāya susannaddhāya senāya yuddhatthaṃ desavidese **vinyāso** vibhajitvā nyasanaṃ ṭhapanaṃ byūho kathyate. Vibhajitvā ūhanaṃ ṭhapanaṃ **byūho.** Tabbhedā daṇḍabhogamaṇḍalāsaṃhatā cattāro pakatibyūhā. Tatra anīkānaṃ tiriyato vutti **daṇḍo.** Samatthānamanīkānamanvāvutti aññoññato vutti **bhogo.** Maṇḍalaracanāya sarantānamanīkānaṃ sabbato vutti sappasarīramiva **maṇḍalo.** Ṭhitānamitaretarāsaṃ hatānaṃ visiliṭṭhatarānaṃ anīkānaṃ puthuvutti **asaṃhato.** Taduttaṃ **kāmandakena** –

‘‘Tiriyato vutti daṇḍākhyā, bhogonvāvuttireva ca;
Maṇḍalo sabbatovutti, puthuvutti asaṃhato’’ti.

Byūhasamaveto eva byūhassekadeso pacchābhāgo **byūhapaṇhi,** byūhassa pacchā, byūhantarameva vā. Yatra ṭhito rājā sasenaṃ paṭiggaṇhati, taṃ senāya pacchā dhanusatadvayantarena ṭhitaparisasahitaṃ anīkaṃ **‘‘paṭiggaho’’**tyuccate.

382-383. Eko hatthī dvādasapurisasahito ‘‘eko hatthī’’tyuccate, etena lakkhaṇena **adhamantato** heṭṭhimaparicchedena tayo hatthino **hatthānīkaṃ** nāma, tathā eko turaṅgo tipurisasahito, eko ca ratho catupurisasahito eko hayo, eko rathoti etena lakkhaṇena adhamantato tayo hayā ca tayo rathā ca **hayānīkaṃ, rathānīkaṃ** nāma, tenāha ‘‘tayo tayo gajādayo’’ti. **Sasatthā** khaggādisatthahatthā **catujjanā** cattāro purisā **pattānīkaṃ** nāma vuttā. Heṭṭhimantatoyevetthāpi paricchedo. **Amarakose** tvaññathā kathitā –

‘‘Ekakebharathā tyassā, patti pañcapadātikā;
Patyaṅgehi tiguṇehi, kamā saññā yathottaraṃ.

Senāmukhaṃ gumbagaṇā, vāhinī putanā camū;
Anīkinī ca tāsantu, dasa akkhobhinī mata’’nti [amara 18.80-1].

Tassattho – tīhi assehi gajenekena rathena ca padātībhi ca pañcahi patti nāma senantaraṃ.

Patyaṅgehi sabbehi gajādīhi yathāpubbaṃ guṇehi yathottaraṃ kamena senāmukhādikā saññā bhavati. **Yathottara**nti vacanena yathāpubbamityatthamāha, tenedaṃ vuttaṃ ''bhavati tayo pattino senāmukhaṃ. Tīhi senāmukhehi gumbo. Gumbattayena gaṇo. Gaṇattayaṃ vāhinī. Vāhinittayaṃ putanā. Putanattayaṃ camū. Camuttayaṃ anīkinī. Tāsaṃ anīkinīnaṃ dasa akkhobhinī''ti.

Tatra rathānaṃ saṅkhyā sattatisahitehi aṭṭhasatehādhikānyekavīsatisahassāni, evameva gajānampi saṅkhyā, tathā ca –

Pañcasaṭṭhisahassāni, chasatāni daseva tu;
Saṅkhyā tā turaṅgānañhi, vinā rathe turaṅgame.

Narānaṃ satasahassaṃ, sahassāni naveva ca;
Satāni tīṇi ca'ññāni, paññāsañca padātayoti [byākhyāsudhā 2.8.80].

384. Heṭṭhimaparicchedena senaṃ dassetvā ukkaṭṭhaparicchedena dassetumāha **''saṭṭhi…pe… yanti''**ccādi. **Yantiyā** yānaṃ kubbantiyā **senāya** kattubhūtāya dhūlīkatesu santesu. Kesu? Saṭṭhivaṃsakalāpesu. Kittakappamāṇesu? Paccekaṃ saṭṭhidaṇḍavantesu, esā akkhobhinī nāma senā ukkaṭṭhaparicchedena. Kenaci khobhetumasakkuṇeyyatāya **akkhobhinī,** yu, nadādi. **Khubha** calane.

385. Catukkaṃ sampattiyaṃ. Dhanukkaṃso sampatti. **Pada** gamane, bhāveti. Yupakkhe ''itthiyamatiyavo vā''ti a. **Lakkha** dassanaṅkesu, ī, **lakkhī, sirī** ca pubbe devatāvasena vuttā, idha dhanukkaṃsavasena.

Dvayaṃ sampattiviparītāyaṃ. Virūpaṃ pajjatīti **vipatti, padi**mhā kattariti. Virūpaṃ pajjanaṃ vā **vipatti,** bhāveti. **Āpadā**sahacaraṇato **vipatti** thiyaṃ.

Catukkaṃ satthamatte. Ādāya yujjhante yanti **āvudhaṃ, ya**ssa **vo. Āyudhaṃ** vā. **Hara** haraṇe. Harati jīvitanti **heti,**ti, asse, ralopo, **hana**tivasena vā siddhaṃ. **Sasa** hiṃsāyaṃ, tho. Atthaṃpyatra. **Asu** khepane.

386-387. Saṅkhepenāyudhaṃ dassetumāha. Muttāmuttañca amuttañca pāṇito muttañca yantamuttañceti sakalaṃ taṃ āyudhaṃ catubbidhaṃ bahūnampi tabbhedānativattanato.

Catunnaṃ sarūpamāha **''muttāmuttañcā''**di. Yaṭṭhi nāma satthaviseso, na kattaradaṇḍo.

''Yaṭṭhi hāralatāsattha-bhedesu dhanudaṇḍake''ti hi **nānatthasaṅgahe.**

Tadādi āyudhaṃ muttañca taṃ amuttañceti **muttāmuttaṃ,** kammadhārayo, yathā katākataṃ. **Churikā** asiputti, tadādikaṃ amuttaṃ. **Yanta** saṅkocane, **yantaṃ,** dhanvādi.

388-389. Pañcakaṃ dhanumhi. Usuṃ asati khipatīti, kammani ṇo, ussi. **Dhana** dhaññe, u, **hana** hiṃsāyaṃ vā, u, **hassa dho, dhanu.** ''Dhanu vaṃsavisuddhopi, nigguṇo kiṃ karissatī''ti [hitopadesa kathāmukha 23] pume payogo. ''Sarā vāpo dhanu itthī, tuṇatā tiṇatāpice''ti [tikaṇḍasesa 2.8.51] **tikaṇḍaseso.** Kiṃ nāmena daṇḍayatīti **kodaṇḍaṃ, daṇḍa** nipātane, kiṃ nāmena damyatīti vā **kodaṇḍaṃ, damu**dhātumhā ḍo, kiṃ nāmena dunotīti vā **kodaṇḍaṃ, du** paritāpe, ḍo nipātito, kuṭilattā vā kucchito daṇḍo yassatthīti **kodaṇḍaṃ. Capa** santāpe, a, capo, vaṃsabhedo, tabbikāro **cāpo,** ṇo. Saramasati khipatīti **sarāsanaṃ.** Kammukampi. Kammāya pabhavatīti **kammukaṃ.**

Tikaṃ guṇe. Gacchati saro yenāti **guṇo, ma**ssa **ṇo,** assu, **gu** sadde vā, gavati etenāti **guṇo,** yu, **ṇ**attaṃ. **Jara** vayohānimhi, a, **jiyā**deso. Pakkhe **i**kāralopo, **jayā.** ''Jiyā cāthā''tipi pāṭho, tadā dvayaṃ guṇe. Mubbī, siñjinīpyatra. Mubbavikāro **mubbī. Siñja** abyattasadde, inī.

Tipādo kaṇḍe. **Sara** hiṃsāyaṃ. Sarantyanenāti, pume, saññāyaṃ ṇo. Pattaṃ vājo, taṃyogā **pattī,** ī. **Sā** tanukaraṇāvasānesu, divādi, ṇvu, **ya**ssālopo. Vaṇyate saddāyateneti **vāṇo,** ṇo, **vaṇa**

sadde. Kaṇyateneneti **kaṇḍaṃ, kaṇa** sadde, ḍo, **kaṇḍa** bhede vā. **Isa** gamane, u, issu, **usa** dāhe vā. **Khura** chedane, apo, atha vā khe arati gacchatīti khuro, assu, taṃ pātīti **khurappo. Tija** nisāne, yu. **Asa** khipane, kamme yu. Visikho, ajimhago, khago, āsugo, kalambo, maggaṇo, ropopyatra. Visanto khaṇatīti **visikho. Kala** made, ambo. **Magga** anvesane, yu. **Rupa** vimohane, divādi, a, **ropo.** ‘‘Thūlakheḍo vipāṭo ca, citrapuṅkho saropi ce’’ti [tikaṇḍasesa 2.8.52] **tikaṇḍasese.**

Pañcakaṃ kalāpe. **Tūṇa** pūraṇe, curādi, nadādi. ‘‘Tūṇo nisaṅgo tūṇiro, upāsaṅgo ca vāṇadhi’’riti [cintāmaṇiṭīkā 18.88] **amaramālāyaṃ** puṃsakaṇḍe. ‘‘Tūṇā’’tipi itthiliṅgappakaraṇe vutto, idha pana ‘‘tuṇī, tūṇo’’ti dvīsu, sarasamūhānaṃ ṭhānattā **kalāpo. Ira**paccaye **tūṇiro.** Vāṇā sarā dhiyantetreti **vāṇadhi.** ‘‘Tūṇo pasaṅga tūṇira-nisaṅgā vāṇadhi dvisū’’tya**marasīhe.**

390. Dvayaṃ vāje, yaṃ ‘‘kaṇḍapatta’’mityuccate. **Pata** gamane, karaṇe kho, **ta**ssa **ko,** pakkhena katattā vā **pakkho**. Vajatyanenāti **vājo,** ṇo. Visamapivitthāti **visappīto** saro diddho nāma. **Disa** appītiyaṃ, to. Littopyatra.

Tikaṃ vijjhitabbe. Vijjhanatthaṃ lakkhyateti **lakkhaṃ.** Vijjhitabbanti **vejjhaṃ,** ṇyo, **jha**ssa **jjho,** isse. Saro vayati gacchati yasmiṃ **sarabyaṃ,** vassākāralopo. Niccaṃ sarānamabhyāsanaṃ vasīkaraṇaṃ **sarābhyāso.** ‘‘Byādhepyupāsanāyañca, vāṇābhyāsepyupāsana’’nti **ruddo.** Lakkhamupagantvā asanaṃ khipanaṃ **upāsanaṃ.**

391. Pañcakaṃ khagge. Maṇḍalaṃ aggaṃ yassa. Niggato tiṃsato’ṅgulito **nettiṃso. Asa** khepane, asate khippateti **asi,** i. **Khagga** khaṇḍabhede. Sāyako sarepi. Candahāso, riṭṭhi, kakkhalako, karavālopyatra. Tassa khaggassa pidhāne **kosi,** itthī. **Kusa** silesane, i, kosi, rassanto. Khaggachurikādīnaṃ muṭṭhiyaṃ **tharu**saddo. **Thara** satthagatiyaṃ, u.

392. Tikaṃ khaggādīnaṃ satthānaṃ vāraṇaphalake. **Kheṭa** bhakkhane, ṇvu. **Phala** visāraṇe, ṇvu. Phalatīti **phalakaṃ,** anitthī. **Cara** gatibhakkhanesu, mo, **camu** adane vā, a. Phalampi.

Vaṇṭānihārassākhaggākati hatthakuṇḍādi **illī, ilī**pi, **ila** gatiyaṃ, nadādi. Karaṃ pālayatīti **karapālikā,** ṇvu.

Dvayaṃ asiputtiyaṃ. **Chura** chedane, ṇvu. **Sasu** hiṃsāyaṃ,ti, nadādi. Asino puttī, asidhenukāpi.

Dvayaṃ vaḍḍhakīnaṃ muggarehi samānākārāyudhabhede. **Laga** saṅge, alo, assu, ḷattañca. Muraṃ giratīti **muggaro, ra**ssa **go, gira** niggiraṇe, muccatīti vā **muggaro,** aro. Dughaṇo, ghanopi.

393. Dvayaṃ salle. **Sala** āsugatiyaṃ, a, **sara** hiṃsāyaṃ vā, lo, **ra**ssa **lo. Saṅka** saṅkāyaṃ, u. **Sūla**mpi. **Sūla** rujāyaṃ.

Dvayaṃ vāsiyaṃ. Vasa chedanasnehāvahāraṇesu, ṇī. **Taccha** tanukaraṇe, yu, nadādi.

Dvayaṃ pharasumhi. Chedakattā kucchitā dhārā yassāti **kudhārī.** Kudhāropi. Paraṃ sasati hiṃsatīti **pharasu.** U, **pa**ssa **pho, sa**lopo ca. Parasupi, so **parasu**saddo napuṃsako. Parasudhopyatra.

Dvayaṃ pāsāṇavidāraṇe. **Ṭaṅka** bandhane. **Dara** vidāraṇe. Pāsāṇaṃ dārayatīti **pāsāṇadāraṇo,** yu. Pāsāṇadārakopi.

394. Dvayaṃ hatthappamāṇe kaṇaye [kaṇḍe (cintāmaṇiṭīkā)]. Cakkapūraṇādivāyuvasena khippate. **Kaṇa** sadde, ayo. Bhindanasīlatāya bhindī, vāti gacchati tenāti vālo, alo, bhindī ca so vālo cāti bhindivālo, ḷatte **bhindivāḷo,** rasso.

Cakkādayo satthabhedā. Tatra cakkākāro āyudhaviseso **cakkaṃ. Kanta** chedane, assu, **kunto** dīghadaṇḍo. **Gadā, satti** ca pasiddhā.

Tikaṃ koṇabhāge. **Kuṇa** saddopakaraṇesu, **kuṇa** saṅkocane vā, ṇo. **Si** sevāyaṃ, a, rasso, **asso. Kuṭa** koṭille, iṇa.

395. Dvipādaṃ vijigīsassa yātrāyaṃ, sabbatra bhāvasādhanaṃ. **Yā** pāpuṇe, nikkhamitvā yāyate **niyyānaṃ,** yu. ''Chadādīhi tatraṇa''ti traṇa. Yātrā, ā. Nadādino ākatigaṇattā īpaccayābhāvo. **Ṭhā** gatinivattiyaṃ, **pa**pubbo yāne, yu, patiṭṭhīyate **paṭṭhānaṃ,** purecārimhi **paṭṭho.**

Pañcakaṃ dhūlīmatte. Tathā ca ''paṃsu khodo mato reṇu, cuṇṇo dhūli'tthiyaṃ bhave''tya**maramālā. Cuṇṇa** pisane, **cuṇṇa** sañcuṇṇane vā. **Paṃsa** nāsane, u. **Ranja** rāge, **rajo,** manogaṇopi napuṃsake, taṃsahacaraṇato **paṃsu**pi. ''Klivaṃ'parādhe reṇumhī''ti **rabhaso.** Atha vā **cuṇṇarajo**sahacaraṇato **paṃsu** napuṃsake. **Dhū** vidhunane, **dhū** kampane vā, li, nadādi. **Ri** gatiyaṃ, ṇu, isse.

396. Vaṃsakkamavedīvaṃsathutiṃ yo kubbati, so **māgadho.** Tasmiṃ madhuko vutto. So ca khattiyāvessasambhavo bhavati, vaṃsamaggaṃ thavatīti **māgadho, tha**ssa **dho.** Maggaṃ dhavatīti **madhuko,** ṇvu, ggalopo.

Vīriyādithutiṃ sīlena yo paṭhati, so **vandī,** tassīlādīsu ṇī.

Yo nisāvasānaṃ vibhāvento bodhayati, so **vetāḷiko,** vibhāvento tāḷasaddena bodhayatīti **vetāḷiko,** ṇiko.

Cakkena caranto bahūhi pīḷetvā yo paṭhati, so **cakkiko,** ubhayatra caratyatthe iko. **Ghaṇṭa** bhāsattho, curādi.

397. Pañcakaṃ dhaje. **Kita** nivāse, rogāpanayane ca, u, kitati apaneti etenāti **ketu. Dhaja** gamane, a. Uppatatīti **paṭākā,** āko, **paṭa** gatiyaṃ vā, **paṭākā.** Kena vātena dalīyate vidārīyateti **kadalī,** nadādi, chinnabhinnattā kucchitaṃ dalaṃ pattametissātthīti vā **kadalī, paṭākā** sahacaraṇato itthiyaṃ. Kadalī mocepi. **Yu**mhi **ketanaṃ.** Ettha ca **dhaja**sahacaraṇato **ketu** punnapuṃsake. ''Paṭākā vejayantī ca, ketanaṃ dhaja'manitthī''tya [amara 18.99] **marakose.**

Aññamaññasseti ekamapekkhitvā aparassāparaṃ apekkhitvā aññassa. Yo **ahaṃkāro** abhimāno, so ''ahaṃ aha''miti karotīti **ahamahamikā** bhave. ''Ahaṃ aggo bhavāmi, ahaṃ aggo bhavāmī''ti aññamaññamatikkamma yodhānaṃ samagge dhāvanaṃ, tatra tu **ahaṃpubbikā. Ahaṃ**saddo vibhattipatirūpako nipāto, sakatthe **ka**paccaye kate vicchāyaṃ gamyamānattā dvittābhāvo.

398. Catukkaṃ bale. **Bala** pāṇane, karaṇe a. **Dhā** gatinivattiyaṃ, karaṇe mo, **dha**ssa **tho.** Sahatenenāti **sahaṃ,** sahopi. **Saka** sattiyaṃ,ti. Draviṇaṃ, taro, parakkamo, pāṇopi.

Atisūratā vikkamo nāma.

Jaye jite sati, kāraṇabhūte vā kataṃ pānaṃ **jayapānaṃ. Amarakose** pana ''vīrapānaṃ tu yaṃ pānaṃ, jāte bhāvini vā raṇe''ti [amara 18.103] vuttaṃ. Tassattho – bhavissatiraṇe jīvitasaṃsayā saṃhāsuppādanatthaṃ, devatāyācanapubbakaṃ sajātiyehi saha sambhūya yodhānaṃ yaṃ pānaṃ jāte ca raṇe vijayassa sandassanatthaṃ, taṃ **vīrapānamu**ccate.

399-400. Sāḍḍhapajjaṃ yuddhe. **Saṅgāma** yuddhe, curādi, a. **Hara** haraṇe, pasayhakaraṇe ca. **Ara** gamane, a. **Samaraṃ. Raṇa** sadde, dvepyanitthiyaṃ. **Aja** gamane, ṇi, **āji,** rassanto. Āhuyyante asmiṃyodhā, **hu** sadde, a. **Yudha** sampahāre, to. Ādāya yujjhantetra **āyodhanaṃ,** yu. **Yuja** yoge, **saṃyugaṃ,** saṃyuttampi. **Bhaṇḍa** paribhāsane, yu. Viggayhanti yujjhantyasmiṃ **viggaho.** Kalahantyasmiṃ **kalaho. Medha** medhāhiṃsāsaṅgamesu, ṇvu. Jaññaṃ, pavidāraṇaṃ, akkandanaṃ, saṅkhyaṃ, samīkaṃ, samparāyakaṃ, anīkaṃ, abhisampāto, kalisaṃ, phoṭo, atyāmaddoiccādayopi yuddhe. Keci pana ''bhaṇḍanādipañcakaṃ kalahe, na yuddhe''ti vadanti, taṃ ''bhaṇḍanaṃ kavace

yuddhe, khalikārepi vattate''ti **nānatthasaṅgahe** vuttattā na gahetabbaṃ.

Dvayaṃ mucchāyaṃ. **Muccha** mohasamussayesu. **Muha** vecitte. Tikaṃ balakkāre. Pasahanaṃ **pasayho, saha** sattiyaṃ, ṇyo. Balino, balena vā karaṇaṃ **balakkāro. Haṭha** balakkāre, ṇo. Pasaṅgopi.

401. **Subhāsubhānaṃ** phalānaṃ **sūcikā** pakāsakā yā bhūtassa vatthuno **vikati** aññathā uppatti, sā uppāto. Subhāsubhaphalaṃ pakāsento patati gacchatīti **uppāto.** Uppādopi. **Ta**saddo'yaṃ pubbapadassa, aparapadassa vā liṅgamādatte. ''Avijjā ca sā paccayo cāti avijjāpaccayo, viggaho ca taṃ vākyañceti viggahavākya''ntyādīsu, idha pana pubbapadassa liṅgamādatte. Uppātassa tatra yuddhapakkamenābhidhānaṃ.

Catukkaṃ uppātassa pariyāye. **I** gamane,ti, dīghādi. Sabbakālaṃ na jāyatīti **ajaññaṃ,** ṇyo, phalaṃ na janetīti vā **ajaññaṃ,** tañhi dhūmo viya aggissa kammaphalassa pakāsanamattameva karoti, na taṃ janetīti **ajaññaṃ** nāma. Upagantvā sajjati pakāsetīti **upasaggo,** ṇo. Upagantvā dunotīti **upaddavo, du** paritāpe, a. Ettha ca **ītyā**dayo janakepi vattanti, yathā jarādīnamupaddavā.

402. **Mallayuddhamhi** bāhuyuddhamhi nibbuddhaṃ. Adhobhāgaṃ bandhanaṃ vā katvā yujjhantyatra **nibbuddhaṃ, ya**ssa **bo,** aññamaññassa vedhaṃ nibbedhentyatreti vā **nibbuddhaṃ. Vedha** vedhane, to, essu, aññatropacārā. Dvayaṃ jayakriyāyaṃ. **Ji** jaye, ''bhāve cā''ti ṇo. **Raṇe** yuddhe yo bhaṅgo, so **parājayo. Parā**pubbo **ji** yuddhabhaṅge. Dvayaṃ palāyanamatte, na tu saṅgāmatoyeva palāyane. Parivajjetvā ayanaṃ gamanaṃ **palāyanaṃ.** Apavajjetvā gamanaṃ **apakkamo.** Padāvo, dāvo, sandāvo, viddavo, davo, apayānampyatra.

403. Pajjaṃ māraṇe. **Mara** pāṇacāge, sabbattha bhāvasādhanaṃ. Mārīyate **māraṇaṃ,** yu. **Hana** hiṃsāyaṃ, **ṇa**mhi ''hanassa ghāto''ti **ghātā**deso. **Nasa** adassane. **Sūda** dhāraṇe. **Hiṃsa** hiṃsāyaṃ. **Sara** hiṃsāyaṃ, itthiyamāpaccayo, **hiṃsā. Ṇa**mhi **hana**ssa **vadhā**deso. **Sasa** hiṃsāyaṃ. **Yu**mhi **hana**ssa **ghāto,** ghātanaṃ, nibbarahanaṃ, nikāraṇaṃ, pavāsanaṃ, saññāpanaṃ, pamathanaṃ, kathanaṃ, ujjāsanaṃ, ārambho, piñjopyatra. **Varaha** bādhānyaparibhāsanahiṃsādānesu. **Kara** hiṃsāyaṃ. **Vasa** nivāse, papubbo hiṃsattho. **Ñā** māraṇatosananisāmanesu, **pā**gamo, **saññāpanaṃ. Matha** viloḷane. **Katha** hiṃsattho. **Jasu** hiṃsāyaṃ, **jasi** tāḷane vā, curādi. **Ā**pubbo **rabhi** māraṇe. **Piñja** hiṃsābaladānaniketanesu. Ete yathākkamamidhānāgatānaṃ dhātavo.

404. Pajjaṃ maraṇe. Kālo atītādi, tassa kiriyā, ''kālo ghasati bhūtānī''ti [jā. 1.2.190] hi vuttaṃ. **Mara**tito cu, **maccu, vajā**dinā vā tyu. Tato **maccu**sadiso dvīsu. Atikkamitvā ayanaṃ **accayo. Dhana** dhaññe. Kālassa kiriyattā **kālo,** attabhāvassa antaṃ karotīti vā **kālo,** ṇo. Amati gacchatīti **anto. Cu** cavane.

405. Tikaṃ mate. Paraṃ lokaṃ eti gacchatīti **peto, pareto** ca, to, pubbe ralopo. Maratīti **mato.** Parāsu, pattapañcattopyatra. Dvayaṃ matadahanakaṭṭharāsimhi, yā ''phullī''ti vuccati. Cīyate yatthāti **citako, cito** ca, to. Pubbatra sakatthe ko. Citā, cityā, citipyatra.

Dvayaṃ susāne, āgantvā dahanti atra **āḷahanaṃ. Daha** bhasmīkaraṇe, yu, **da**ssa **ḷo. Āḷāhana**mpi. Chavassa sayanaṭṭhānaṃ **susānaṃ, chava**ssa **su, sayana**ssa ca **sāno,** atha vā senti atrāti sānaṃ, yu, chavassa sānaṃ **susānaṃ. Chavassa su.** Pituvanampi. Dvayaṃ matasarīre, **kuṇapa** pūtigandhatthe. Kucchitaṃ netīti vā **kuṇapo,** apo, **ṇa**ttaṃ. **Chava** gatiyaṃ, a.

406. Asīsakattā **sirosuñño** naccanādikriyāsahitattā **sahakriyo deho** kāyo kabandho [''yuddhe yodhesu sūresu sahassaṃ katta (khaṇḍa) muddhasu tadāvesā kabandho tu eko'muddhā kriyāndhito''ti kabandhalakkhaṇaṃ], yuddhe sahassapūraṇo kabandho. ''Naccatī''ti vuttattā naccanādikriyārahite tūpacāro. Avijjamānena kena sirasā andho **kabandho, va**kāramajjho. Avijjamānassāpi hi kāraṇabhāvo loke diṭṭho, yathā vassena kato subhikkho, dubbhikkho ca, yathā loke, tathā sāsanepi, yathā anantarapaccayādīni.

Āmakehi kucchitehi apūtigatamatasarīrehi sampuṇṇe āmake susānasmiṃ sivathikā vuttā, atthappadhānaniddesena cettha saddo niddiṭṭho, yathā ‘‘sato sampajāno’’ti puggalappadhānaniddesena dhammoti. Chavā dhiyyantetra **sivathikā,** ṇvu, **cha**ssa **so, tha**ttaṃ, **i**ttañca. Chavathikāpi.

407. Dvayaṃ ākaḍḍhitamanussagavādo. Muñcanasaññāya vandatīti **vandī. Vanda** abhivādanathutīsu, ī, rassopi, **vandi.** Sattūnaṃ karena hatthena maritabbattā **karamaro.** Paggaho, upaggahopi. Dvayaṃ jīvite, **ana** pāṇane, pāṇanti anenāti **pāṇo,** ṇo. Bhavati yenāti **asu.** Asa bhuvi, u, āsupi, **asu** khubhane vā.

Bandhanāgāraṃ bandhanagehaṃ kārā nāma. Karonti hiṃsanti atra **kārā,** a. **Kara** hiṃsāyaṃ. Bandhanālayopi. Kara hiṃsāyaṃ, **yata** niyyātane. Kāraṇā, yatanā ca. Tibbavedanāpyatra.

Khattiyavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

408. Dvipādaṃ brāhmaṇe, brahmuno bandhu, brahmā bandhu yassa vā **brahmabandhu.** Kulācārabrāhmaṇabhāvavasena dvikkhattuṃ jātattā **dvijo,** ekaje tūpacārā. **Vapi**smā po, assi. Brahmuno apaccaṃ **brahmā, brāhmaṇo** ca, **nā**gamo, **ṇ**attaṃ, dīghādi. Sutāyutakathanatthaṃ ‘‘bhobho’’ti vacanaṃ vadati sīlena, ṇī.

Dvayaṃ chandojjhetari. Brahmasuttaṃ adhīte **sottiyo,** ‘‘nena niddiṭṭhamanicca’’nti [kātanta 1.2.18 naghaṭitaṃ aniccaṃ (paribhāsendusekhara 97)] vuttattā vuddhi, **yadā**dinā vā **chanda**saddassa **sottiyā**deso [pāṇini 5.2.84]. Chandaṃ adhīte **chandaso, so** pulliṅgo.

Dvayaṃ sisse. Sotuṃ icchantīti **sissā, su** savane, so, ussi. Ācariyassa ante samīpe vasanasīlo, saññāsaddattā sattamiyā alopo.

409. Brahmacārīādayo ete caturo janā assamā nāma bhavanti, **assama**saddoyaṃ punnapuṃsake. Tatra muñjamekhalādiyutto vedajjhāyako brahmacariyāyaṃ ṭhito **brahmacārī.** Vedajjhayanaṃ brahmacariyaṃ caratīti, ṇī. Dhammatthakāmesu ṭhito pañcamahāyaññakārī gahaṭṭho, gahā dārā tatra tiṭṭhantīti **gahaṭṭho.** Gahaṭṭho paro tatiyassapi vānapattho. Vanapatthe vanekadese, dūravane vā bhavo **vānapattho,** assa bhūmiseyyājaṭājinadhāraṇavanavāsonyahārabhojitādi dhammo. Vānapatthassameva tatiyamāyuso bhāgaṃ khepayitvā gahitakāsāvadaṇḍo bhikkho sabbabhūtesu samo jhānāyatanavaro **bhikkhu. Samu** tapasi, khede ca, āsammanti atrāti, akattari kārake saññāyaṃ ṇo. ‘‘Assamo brahmacariyādi- catukkepi maṭhepi ce’’ti **nānatthasaṅgahe.**

410. Sīlādayo tayo sikkhādhamme **saha** ekato carantā **mithu** aññamaññaṃ sabrahmacārino nāma, brahmacārīhi saha carantīti **sabrahmacārino.** ‘‘Mithū’’ti iminā **sabrahmacārī**saddassa tagguṇasaṃviññāṇattaṃ dīpitaṃ, tena brahmacārīnampi sabrahmacārittamupapannaṃ.

Dvayaṃ upasampadādāyake. Manasā upecca sissānaṃ vajjāvajjaṃ jhāyatīti **upajjhāyo, upajjhā** ca. **Jhe** cintāyaṃ, ṇo, pubbatra **e aya,** pakkhe rājādipakkhepena **upajjhā,** parasamaye pana vedādipāṭhayitā ‘‘upajjhāyo, upajjhā’’ti coccate, upecca adhīyate asmāti katvā.

Dvayaṃ nissayadāyake. Sissānaṃ hitaṃ ācaratīti **ācariyo,** ṇyo. Nissayaṃ dadātīti, kammādimhi ṇvu.

411. Sāsane ācariyaṃ dassetvā parasamayepi dassetumāha **‘‘upanīye’’**ccādi. Atha vā yo **dvijo** brāhmaṇo yaṃkiñci brāhmaṇaṃ **upanīya** attano santikaṃ ānetvā kappādichaḷaṅgikattā **sāṅgaṃ** saguyhattā **rahassa**ñca **vedaṃ** kammabhūtaṃ **pubbaṃ** paṭhamameva kenaci asikkhāpiteyeva **ajjhāpaye** sikkhāpeyya, so brāhmaṇesu ‘‘ācariyo’’ti vuccati, ādito cāreti sikkhāpetīti **ācariyo**ti katvā, ṇyo. Yathāvuttā aññe upajjhāyā.

412. Pajjaddhaṃ upadesaparamparāyaṃ. Pare ca pare ca paramparā, pubbācariyā. Tato ābhataṃ

pāramapariyaṃ. Itihasaddo nipātasamudāyo. ‘‘Itiha pubbācariyehi vuttamida’’nti kathetabbaṃ vacanaṃ **etihyaṃ,** ṇyo. **Ṇa**mhi etihaṃ. Ācariyaṃ upagantvā dissati uccārīyatīti **upadeso, disī** uccāraṇe, ṇo.

Tikaṃ yaññe. **Yaja** devapūjāsaṅgahakaraṇadānadhammesu, yajanaṃ **yāgo,** ṇo. Saggatthikehi karīyateti **katu,** tu. **Ja**ssa **ñña**tte **yañño.** Yāgatthaṃ mantādinā **parikkhatā** parisaṅkhatā **bhū** bhūmi vedi nāma, īpaccaye **vedī** ca. Vindati assaṃ lābhasakkāranti **vedi, vida** lābhe, iṇa.

413. Assamedhādayo pañca ‘‘mahāyāgā’’tyuccante. Porāṇakarājakāle kira sassamedhaṃ purisamedhaṃ sammāpāsaṃ vācāpeyyanti cattāri saṅgahavatthūni ahesuṃ, yehi rājāno lokaṃ saṅgaṇhiṃsu, tattha nipphannasassato dasamabhāgaggahaṇaṃ **sassamedhaṃ** nāma, sassasampādane medhāvitā sassamedhaṃ nāmātyattho. Mahāyodhānaṃ chamāsikabhattavetanānuppadānaṃ **purisamedhaṃ** nāma, purisassa saṅgaṇhane medhāvitā purisamedhaṃ nāmātyattho. Daliddamanussānaṃ hatthato lekhaṃ gahetvā tīṇi vassāni vinā vaḍḍhiyā sahassadvisahassamattadhanānuppadānaṃ **sammāpāsaṃ** nāma. Tañhi sammā manusse pāseti hadaye bandhitā viya ṭhapeti, tasmā ‘‘sammāpāsa’’nti vuccati. ‘‘Tāta mātulā’’tyādinā pana saṇhavācāya bhaṇanaṃ **vācāpeyyaṃ** nāma, peyye vajjapiyavacanatātyattho. Evaṃ catūhi vatthūhi saṅgahitaṃ raṭṭhaṃ iddhañceva hoti phītañca pahūtannapānaṃ khemaṃ nirabbudaṃ. Manussā mudā pamodamānā ure putte naccentā apārutagharadvārā viharanti, idaṃ gharadvāresu aggaḷānaṃ abhāvato **niraggaḷa**nti vuccati, ayaṃ porāṇikapaveṇī, aparabhāge pana okkākarājakāle brāhmaṇā imāni cattāri saṅgahavatthūni, imañca raṭṭhasampattiṃ parivattentā uddhaṃ mūlaṃ katvā ‘‘assamedha’’ntiādike pañca yaññe nāma akaṃsu, vuttañhetaṃ bhagavatā **brāhmaṇadhammikasutte** –

> ‘‘Tesaṃ āsi vipallāso, disvāna aṇunā aṇuṃ;
> Te tattha mante ganthetvā, okkākaṃ tadupāgamu’’nti [su. ni. 301, 304].

Idāni tehi parivattetvā ṭhapitamatthaṃ dassento **‘‘assamedho’’**ccādimāha. Tattha assaṃ ettha medhanti vadhantīti **assamedho.** Purisaṃ ettha medhanti vadhantīti **purisamedho.** Sammā yugacchidde pakkhipitabbadaṇḍakaṃ pāsenti khipenti ettha **sammāpāso.** Mantapadābhisaṅkhatānaṃ sappimadhūnaṃ ‘‘vāja’’nti samaññā, tamettha pivayantīti **vājapeyyo.** Sabbassa attano sāpateyyassa anigūhitvā niravasesato dinnattā natthi ettha aggaḷāti **niraggaḷo,** ayaṃ pāḷiyā āgatakkamato atthavaṇṇanā, idhāgatakkamena pana assamedhapurisamedhaniraggaḷasammāpāsavājapeyyānaṃ atthavaṇṇanā likhitabbā.

414. Tikaṃ yājake. Yajanasīlo **idi,** yassi, **jassa do.** Yajatīti **ijo,** a. Atha vā itthiyā utumhi jāte jāyatīti itthītujo. ‘‘Nārītvijo’’tipi pāṭho. ‘‘Utujo yājako tathā’’tipi pāṭho, sundaro. Parasamayaṃ amanasi katvā pana ācariyena **itidvija**saddo **iditvija**saddo ca samānatthāti maññamānena ‘‘idi tvijo’’ti vuttaṃ siyā, **ṇvu**mhi yājako [amara 17.17 gāthā passitabbā].

Dvayaṃ yāgasabhāyaṃ, aññasabhāyañcārambhake. Sabhāyaṃ sādhu **sabhyo,** yo. Samājaṃ janasaṅghātaṃ samāvasanti āgantvā ekadesī bhavantīti samājā, tehi samaṃ ekībhavatīti **sāmājiko,** ṇiko. Sabhāsado, sabhātāropyatra.

Pañcakaṃ sabhāsāmaññe. Pari samantato sentyassaṃ **parisā, si** sevāyaṃ. Saha bhāsantyassaṃ **sabhā, ha**lopo, sabbhi bhātīti vā **sabhā.** Samajjanti saṃgacchanti milantyassaṃ **samajjā, aja** gamane. Samayanti milantyassaṃ **samiti, i** gatimhi, itthiyanti. Milanamekībhāvo. Samantato sīdantyasmiṃ **saṃsado,** itthinapuṃsakesu. Goṭṭhī, aṭṭhānīpyatra. Gāvovācā tiṭṭhanti bhavantyassaṃ **goṭṭhī.** Āgantvā tiṭṭhantyassaṃ **aṭṭhānī,** yu, nadādi, rassādi.

415-416. Bhikkhuādikā imā catasso parisā nāma. Bhikkhanasīlatādīhi bhikkhu. ‘‘Uddissa ariyā tiṭṭhanti, esā ariyāna yācanā’’ti [jā. 1.7.59] hi vuttaṃ. **Bhikkha** yācane, rū. **Yo**mhi **bhikkhū. Inī**paccaye bhikkhunī, **yo**ssa lopo. Ratanattayamupagantvā āsayantīti **upāsakā,** ṇvu, **āsa** upavesane. **I**tte **upāsikāyo.** Ettha ca pabbajjāsāmaññato, liṅgasāmaññato ca sāmaṇerā bhikkhūsu,

sāmaṇeriyādayo, ca bhikkhunīsu saṅgahitā, tato, avasesā pana sabbepi devamanussādayo itthipurisavasena dve koṭṭhāse katvā liṅgasabhāgavasena dvīsu saṅgahitā, brahmāno pana liṅgābhāvepi purisasaṇṭhānattā purisesu saṅgahitā, tathā paṇḍakāpi, ubhatobyañjanesu pana purisaubhatobyañjanaṃ purisesu, itthiubhatobyañjanaṃ itthīsu saṅgahitanti veditabbaṃ.

Evaṃ catūhi koṭṭhāsehi parisaṃ dassetvā aṭṭhahipi dassetumāha **''athave''**ccādi. Tassattho – parisā nāma aṭṭha siyuṃ, kesaṃ vasenā'ṭṭha siyuṃ? Tāvatiṃsānaṃ **dvijānaṃ** brāhmaṇānaṃ **khattānaṃ** khattiyānaṃ mārassa gahapatissa samaṇānaṃ cātumahārājikānaṃ brahmūnañca vasenāti imā cā'ṭṭhaparisā pākaṭavasena, seṭṭhavasena ca vuttāti na ettha pubbe viya sabbā saṅgahitā, tāvatiṃsādikā hi pākaṭavasena vuttā, samaṇā pana pākaṭavasena, seṭṭhavasena ca vuttā.

417. Gāyatti nāma yassa catūsu pādesu paṭipādaṃ chaḷakkharāni santi, sā pamukhamādi yassa utthādīnaṃ pāyenānupayogattā gāyattipamukhaṃ chandaṃ nāma. Gāyateti **gāyatti, ge** sadde, tti, e aya. Vajjaṃ chādayatīti **chandaṃ, chada** saṃvaraṇe, vuttañhi **pajjaviveke buddhaguttena** bhikkhunā –

''Uttha'maccutthakaṃ majjhaṃ, patiṭṭhā suppatiṭṭhakā;
Pāyo payogabāhyatthā, abhabbattā ca neritā''ti.

Yaṃ pana catuvīsakkharavantaṃ, vedānaṃ ādibhūtañca gāyatti viya chandānaṃ nāpi catuppadaṃ, atha kho tipadameva siyā, sā sāvitti nāma, **sāvitti**saddo gāyattipariyāyopyatthi, ''sāvitti chandaso mukhaṃ'' [ma. ni. 2.400; su. ni. 573], ''gāyatti tu ca sāvittī''ti ca vuttattā. Idha pana bhedena vuttaṃ, yathā ''buddhaṃ saraṇaṃ gacchāmi, dhammaṃ saraṇaṃ gacchāmi, saṅghaṃ saraṇaṃ gacchāmī''ti. Savitussa isino ayaṃ vācā **sāvitti,** iṇa.

418. Habyaṃ devatātthamannaṃ, tassa pāke tadādhāre thālyādimhi **caru,** tattha ṭhitattā upacārena habyampi caru, **cara**tismā u, caru pume. ''Habyapāke caru pumā''ti [amara 17.22] hya**marakose. Homadabbiyaṃ** homakammani habyannādīnamuddharaṇatthaṃ katāyaṃ kaṭacchuyaṃ **sujā,** itthī, habyannādīnaṃ sukhaggahaṇatthaṃ jāyatīti **sujā.**

Dvayaṃ khīranne, devannattā paramaṃ annaṃ. Pātabbassa, asitabbassa cāti dvinnampi bhāvānaṃ sambhavato pāyāso, **ā**kārantānamāyo. Pāyasopyatra. Dvayaṃ devanne. **Hu** dāne, ṇyo. **I**mhi **havi,** napuṃsake.

419. Thūṇāyaṃ yaññathambhe yūpo. Beluvo vā khādiro vā. Ālambapasubandhaneyaṭṭhi, samattayaññe vā yaṃ yaṭṭhimāropayati, sa **yūpo** [yūpa… yaññīyapasubandhanakaṭṭhabhede… yāgasamatticihnatthe thambhe ca (vācappati)], **yu** missane, po, dīghādi. **Thu** abhitthave, ṇo, dīghādi. Yaṃ kaṭṭhaṃ kaṭṭhantarenā'gginipphādanatthaṃ ghaṃsate, tasmiṃ nimmanthyadārumhi araṇī, **ara** gamane, aṇi, īmhi **araṇī.**

Gāhapaccādayo tayo aggayo. Gahapatinā saṃyutto **gāhapacco,** aggi, ṇyo. Taṃyoniyaṃrevāhavanīyo hutabbaggiāhavanamarahatīti **āhavanīyo.** Dakkhiṇaggi pana taṃyoni aññayonipi. Dakkhiṇaṃ deyyadhammaṃ agganti vissajjantyasminti **dakkhiṇaggi, agga** dāne, dānaṃ aggīyati dīyatyasminti dānaggaṃ, ''parivesanaṭṭhāna''nti [a. ni. ṭī. 3.9.20] hi **aṅguttaranikāyaṭīkā.** Ettha ca gāhapaccaggādīnaṃ tiṇṇaṃ vippaṭipajjantānaṃ vināsahetubhāvato aggitādaṭṭhabbā. **Sattakanipātaaṅguttaranikāyaṭṭhakathāyaṃ** pana –

Āhunaṃ vuccati sakkāro, āhunaṃ arahantīti āhuneyyā, mātāpitaro, mātāpitaro hi puttānaṃ bahūpakāratāya āhunaṃ arahanti, tesu vippaṭipajjamānā puttā nirayādīsu pavattanti, tasmā kiñcāpi mātāpitaro nānudahanti, anudahamānassa pana paccayo hotīti anudahanaṭṭheneva ''āhuneyyaggī''ti vuccati. Yo mātugāmassa sayanavatthālaṅkārādianuppadānena bahūpakāro, taṃ aticaranto mātugāmo nirayādīsu nibbattati, tasmā sopi purimanayeneva anudahanaṭṭhena ''gahapataggī''ti vutto. ''Dakkhiṇeyyaggī''ti ettha pana ''dakkhiṇā''ti cattāro paccayā, bhikkhusaṅgho dakkhiṇeyyo, so gihīnaṃ tīsu saraṇesu, pañcasu sīlesu, dasasu sīlesu, mātāpitupaṭṭhāne,

dhammikasamaṇabrāhmaṇūpaṭṭhāneti evamādīsu kalyāṇadhammesu niyojanena bahūpakāro, tasmiṃ micchāpaṭipanno gihī bhikkhusaṅghaṃ akkositvā nirayādīsu nibbattati, tasmā sopi purimanayeneva anudahanaṭṭhena

‘‘Dakkhiṇeyyaggī’’ti vutto. Kaṭṭhato nibbatto pākatikova aggi kaṭṭhaggi nāmāti [a. ni. aṭṭha. 3.7.46] vutto.

420. Siloko dāne. **Hā** cāge, ṇo, dvitta**ca**tta**ga**ttāni, **caja** hānimhi vā. **Saja** visagge, visaggo dānaṃ, **u**pubbo **saja** visajje, ṇo, pubbe **vā**gamo, **vosaggo. Disa** atisajjane, atisajjanaṃ dānaṃ, pabodhanañca, iha dānaṃ **padesanaṃ. Saṇa** dāne, yu. **Tara** plavanataraṇesu, maccherasotātikkamanamettha taraṇaṃ. **Hā** cāge, curādi, to, **yā**lopo, **bhūvādi**mhi pana ‘‘ākārantānamāyo’’ti āyo, **vihāyitaṃ. Vajja** vajjane, sabbatra bhāvasādhanaṃ. Upasaggavisesenete dānatthābhidhāyino. Phassanaṃ, patipādanaṃpyatra.

421. Seṭṭhadhanassa, puttānaṃ, dārānaṃ, rajjassa, aṅgānañca vasena pañcamahāpariccāgo vutto. Tatra **seṭṭhadhanaṃ** setahatthādiratanaṃ. **Puttā** orasā, atha vā puttadhītaro. **Dāro** patibbatā piyabhariyā. **Rajjaṃ** pakatirajjaṃ, taduṭṭhito vā āyo. **Aṅgaṃ** cakkhādi. Mahantehi uttamapuriseheva kato, mahantānaṃ vā pariccāgo **mahāpariccāgo,** mahatthaṃ vā buddhabhāvatthaṃ kato pariccāgo **mahāpariccāgo,** kāpurisehi dukkarattā mahanto vā seṭṭho pariccāgo **mahāpariccāgo.**

422. Dānapāramīādikānaṃ tissannaṃ pāramīnaṃ vasena asādhāraṇadānavatthuṃ dassetvā sādhāraṇadānavatthuṃ dassetumāha **‘‘annaṃ pāna’’**miccādi. Tatra **annaṃ** pānavajjitaṃ yaṃ kiñci khādanīyādikaṃ. **Pānaṃ** pātabbaṃ udakādi. **Yānaṃ** hatthyādi antamaso upāhanaṃ upādāya gamanasādhanaṃ. **Mālā** mālyaṃ, pupphañca. **Vilepanaṃ** chavirāgakaraṇaṃ, vibhūto sugandho vā. **Gandho** tadaññagandho. **Seyyā** mañcādi, **seyyā**ggahaṇena cettha āsanampi gahitaṃ. **Padīpeyyaṃ** padīpassa hitaṃ yaṃ kiñci telādi, ime dasa dānavatthū nāma siyuṃ. Dīyante yāyāti **dānaṃ.** Tassa vatthu kāraṇaṃ, taduppattiyā uppajjanatoti **dānavatthu,** dātabbaṃ vā dānaṃ, annādi, tadeva vatthu. Etāni pana dasa dānavatthūni suttantanayena kathitāni. Vinayābhidhammanayavasenāpi pana kathetabbāni, rūpādichaḷārammaṇadānavasena hi abhidhamme cha dānavatthūni āgatāni, vinaye cīvarapiṇḍapātabhesajjasenāsanavasena cattāri āgatāni. Tatthevamācariyā vadanti ‘‘suttantanayadānato vinayadānameva mahapphalaṃ, kasmā? Annādidānamattavaseneva yassa kassaci dussīlādikassa dātabbanti anujānitvā piṇḍapātādikappiyavohāravasena sīlavantādikasseva ca dātabbanti anuññātattā. Sāmaññadānato hi visesadānameva mahapphalaṃ, tatopi abhidhammanayadānameva mahapphalaṃ, kasmā? Rūpādīsu paramatthavaseneva abhinivisitvā dānavasena tatopi atisayadānattā’’ti. Mayaṃ pana suttantanayadānaṃ vā hotu vinayābhidhammanayadānaṃ vā, yaṃ khettāditividhasampadāyuttaṃ, tameva mahapphalaṃ karotīti vadāma.

423. **Tadahe** matadivase matatthaṃ yaṃ piṇḍapātajalāñjalyādidānaṃ, **etaṃ** dānaṃ dehā uddhe bhavaṃ **uddhadehikaṃ** nāma. Pitaraṃ uddissa jalāñjalisuvaṇṇādidānaṃ **nivāpo, vapa** bījasantāne, ṇo. Kālapattādiniyamena **rājamattaṇḍavisottarā**disatthato vihitaṃ, **taṃva** tameva pitudānaṃ samaṇabrāhmaṇabhojanādi **saddhaṃ** nāma, saddhā assa dānassatthīti, ṇo. **Satthato**ti hetumhi avadhyatthavatticchāya pañcamī.

424. Catukkaṃ gehāgate. **Ata** sātaccagamane, ithi, **atithi,** ‘‘atithi dvīsū’’ti **tikaṇḍasese** [tikaṇḍasesa 2.7.9]. Itthiyaṃ **atithī** ca. Āgacchatīti **āgantu,** tu. Āhunaṃ vuccati gehāgatānaṃ dātabbabhattādi, taṃ paṭiggaṇhituṃ arahatīti **pāhuno. Visa** pavesane, āvesanaṃ āveso, tamarahatīti **āvesiko.** Atyāgatopyatra. Gantumicchatīti **gamiko,** iko. Dvayaṃ pūjitapupphadabbakkhatādimhi. **Aggha** pūjāyaṃ, a. Ṇyamhi **agghiyaṃ,** agghayampi. Agghato vā tadatthiye iyo.

425. Pādatthe [pādaddhe (ka.)] udakādimhi **pajjaṃ.** Padassa hitaṃ **pajjaṃ. Āgantvā**dayo **pajja**pariyantā satta saddā tīsu liṅgesu.

Chakkaṃ pūjāyaṃ. **Ci** caye,ti. **Acca** pūjāyaṃ, yu. **Pūja** pūjāyaṃ, itthiyamati a. **Hara** haraṇe,

upapubbo **hara** pūjāyaṃ, ṇo, **upahāro,** pume. **Bala** pāṇanapūjāsaṃvaraṇesu, i, **bali** dvīsu. **Māna** pūjāyaṃ, yu. Namassāpyatra, **namassa** pūjāyaṃ, itthiyaṃ a.

426. Catukkaṃ vandanāyaṃ. **Namassa** vandane, pubbeva, **namu** namane vā, **ssa**paccayo. **Namo** karaṇaṃ **namakkāro,** ṇo. **Namo**to chaṭṭhīlopo, ''lopañca tatrākāro''ti **o**kāralope **a**kārāgamo, atha vā namanaṃ namo, tassa karaṇaṃ **namakkāro, raho**saddo viya hi **namo**saddotra dvidhā vattati. Eko **a**kāranto saliṅgo, eko aliṅgo **o**kārantoti. **Vanda** abhivādanathutīsu, yu, **vandanā, na**lope, dīghe ca **abhivādanaṃ.**

Tikaṃ patthanāmatte. **Attha** yācanāyaṃ, yu, **patthanā.** Atthanāpi. **Ṭhā** gatinivattimhi. **Pani**dvayapubbo patthanāyaṃ, yu, **ṇa**ttaṃ, **dha**ttaṃ. **I**mhi **paṇidhi.** Ayaṃ **purise** pulliṅge. Yācanāpyatra.

427. Sakkārapubbaṅgamaṃ katvā garuādīnaṃ ārādhanīyānaṃ kvaci atthe niyojanaṃ patthanāviseso **ajjhesanā, isa** gavesane, **isa** gatihiṃsāvadānesuvā, yu, **ajjhesanā,** yathā ''desetu bhagavā dhammaṃ, desetu sugato dhamma''nti [mahāva. 8].

428. Catukkaṃ anussaraṇe. **Esa** gavesane, **yā**game **pariyesanā. Ti**mhi **pariyeṭṭhi. Gavesa** maggane.

Tikaṃ ārādhanīyassa cittānukūle. **Āsa** upavesane, yu, **upāsanaṃ. Su** savane. Sotumicchā **sussūsā,** ''bhujaghasaharasupādīhi tumicchatthesū''ti **sa**paccayo, dvittādi, **sussūsā, sā** itthī. **Cara**tito bhāve ṇyo, **pāricariyā.**

429. Tikaṃ tuṇhībhāve. Munino kammaṃ **monaṃ,** ṇo. **Tuha** adane, **ṇha**paccayo, halopo ca, tuṇho monametassatthīti tuṇhī, tassa bhāvo **tuṇhībhāvo,** atuṇhassa vā tuṇhībhavanaṃ **tuṇhībhāvo,** atha vā tohatīti tuṇhī, **tuha** adane, adanaṃ hiṃsā, **ṇī**paccayo, vaṇṇavipariyayo, tuṇhino bhāvo **tuṇhībhāvo.**

Pañcakaṃ anukkame. Patirūpena patanaṃ **paṭipāṭi, pata** gamane, ubhayatrāpi **ta**ssa **ṭo,** i. **Sā** itthī. Anurūpo kamo, kamo eva vā **anukkamo.** Pari anatikkamena ayanaṃ pavattanaṃ **pariyāyo.** Pubbassānurūpā **anupubbī,** nadādi. Ayaṃ apume. Anupubbampi. **Kamu** icchākantīsu, ṇo.

430. Tikaṃ sīle. **Tapa** santāpe. Kilese tāpetīti **tapo,** a. **Yamu** uparame, uparamo viramaṇaṃ, bhāve ṇo. **Si** bandhane, sinoti cittametenāti **sīlaṃ,** lo, **sīla** samādhāne vā, samādhānaṃ kusalānaṃ dhammānaṃ adhiṭṭhānabhāvo. **Sīla** samādhimhi vā, samādhiratra kusalānaṃ dhammānaṃ abhyupagamo, aññatra sīle tupacārā, atha vā attānaṃ, parañca nirayādīsu tāpetīti **tapo.** Kusaladhammato saṃyamanaṃ viramaṇaṃ **saṃyamo,** samādhānañcātrākusaladhammavasenevāti ayaṃ aññatra sīle nibbacanaṃ.

Satthavihito niyamo vataṃ. ''Mantanāyaṃ paṭiññāyaṃ, niyamo nicchaye vate''ti **rabhaso.** Tañca vataṃ upavāsādilakkhaṇaṃ puññamuccate. ''Sīlaṃ cārittaṃ vārittamupavāsādipuññaka''ntya**maramālā. Ādi**nā akkhāralavaṇāsanādi [akhādanābhojanādi (ka.)]. Ettha ca **tapā**dayo mukhyavasena kusalasīle vattanti, rūḷhīvasena akusalasīlepi. **Niyamāda**yo mukhyavasena akusalasīle vattanti, rūḷhīvasena kusalasīleti ayaṃ sīlabbatānaṃ viseso. **Yamu** uparame. **Vatu** vattane, vattanañcātra caraṇaṃ, samādhānaṃ vā. **Vā** pulliṅgepi.

Dvayaṃ mariyādātikkame. **Kamu** padavikkhepe, virūpo atikka mo **vītikkamo.** Mariyādātikkamo ācāro **ajjhācāro.** Kāyavivekādayo tayo ettha **viveko. Vica** vivecane, puthabhāve ca, bhāve ṇo, dvittādi. Puthu visuṃbhūto gaṇādīhi attā sarīraṃ mano sabhāvo ca etesanti puthugattā, tesaṃ bhāvo **puthugattatā** [puthagattatā (ka.)] kāyavivekādayo, majjhe **gā**gamo. ''Evaṃsarūpoyaṃ puriso, evaṃsarūpā vā amhepi nesaṃ pakati''riti pakatipurisānaṃ vibhāgena ñāṇaviveko. Attā buddhi, so puthubhāvena yassa, tabbhāvo puthugattatātyaññe. Aññato vilakkhaṇassa bhāvo puthugattatātyaññe.

431. Khuddānukhuddakaṃ cūḷavattaṃ, mahāvattañca, vattapaṭipatti vā ‘‘ābhisamācārika’’mityuccate, abhisamācāre uttamasamācāre bhavaṃ **ābhisamācārika**nti katvā, **tadaññaṃ** khuddānukhuddakato aññaṃ pātimokkhasaṃvarasīlādikaṃ sīlaṃ brahmacariyassāriyamaggassa ādimhi tadatthāya caritabbattā **ādibrahmacariya**mityuccate.

432. **Pāpehi** akusaladhammehi upāvatto [upāvuto (ka.)] anāvuto vigato sabbannapānabhogādīhi vivajjitova hutvā guṇehi sīlādīhi saddhiṃ yo **vāso** vasanaṃ thambhanamatthi, so ‘‘upavāso’’ti vijānitabbo. **Vasu** thambhe, divādi, upavasanaṃ **upavāso,** ṇo, vigato, upeto ca vāsoti vā **upavāso.**

433. Pajjaddhaṃ bhikkhumhi. Tapo kammamassatthīti **tapassī, tapā**dito sī, dvittaṃ. Bhayadassanasīlo **bhikkhu,** rū, rasso. Sametīti **samaṇo,** yu. Pabbajā sañjātā yassāti **pabbajito,** sañjātatthe ito, seṭṭhattaṃ vajatīti vā **pabbajito, vaja** gamane, to. Tapokammaṃ dhanaṃ yassāti **tapodhano.**

Dvayaṃ monabbate. Vācato yamatīti **vācaṃyamo,** niggahītāgamo, rasso ca. Monamassatthīti **muni,** rasso, ossu. Dvayaṃ ābhusopavāsanabrahmacariyādiyutte. Tapoyogā **tāpaso,** saṇa. **Isa** gavesane, i, **isi, isa** gatiyaṃ vā, ñāṇassa, saṃsārassa vā pāraṃ gamanato **isi,** i. Pārikaṅkhīpyatra, pāramassatthīti pārī, brahmañāṇaṃ, taṃ kaṅkhatīti **pārikaṅkhī.**

434. Dvayaṃ jitindriyagaṇe. Yesaṃ saṃyatā indriyānaṃ gaṇā, te yatino, vasino ca nāma. Yataṃ indriyasaṃyamo niccametesamatthīti **yatino,** ī. Yatayopi, **yata** payatane, i. **Vasa** pāguṇye, vaso yesamatthīti **vasino,** ī.

Tikaṃ dhammasenāpatimhi. Sārī nāma brāhmaṇī, tassā putto **sāriputto.** Tussantyasmiṃ atthasiddhitoti tisso, so, tussi ca. Pūjito tisso **upatisso,** atha vā ‘‘tisso’’ti vā ‘‘phusso’’ti vā ‘‘upatisso’’ti vā daharakāle mātāpitūhi yadicchāya gahitaṃ nāmaṃ, ‘‘sāriputto’’ti mātuvasena, ‘‘dhammasenāpatī’’ti pana ariyabhāvappatte sammāsambuddhena gahitaṃ nāmaṃ. Kusaladhammāvudhehi kāmādikā akusaladhammasenā jitā yesaṃ dhammasenā, anekakoṭisatasahassasaṅkhyā bhagavato sāvakasaṅghā, tesaṃ pati nāyakaṭṭhena **dhammasenāpati.**

435. Dvayaṃ bhagavato vāmapassaṭṭhe mahāmoggallāne. Kule jāyatīti koliko, so eva **kolito.** Moggallibrāhmaṇiyā apaccaṃ **moggallāno,** ṇāno. Dvayaṃ ariyasāmaññe. Kilesārayo hanatīti araho, so eva **ariyo, ara** gamane vā, arati adhigacchati maggaphaladhammeti **ariyo,** ṇyo. Adhigacchitthāti **adhigato,** to.

Asekkhassa gahitattā ‘‘sotāpannādikā’’ti etthādinā chaḷeva puggalā saṅgahitā, tena sotāpattimaggaṭṭhādayo satta sekkhā, eko arahā asekkhāti siddhaṃ. Tīhi sikkhāhi yuttatāya **sekkhā, ka**kāralopena ‘‘sekhā, asekhā’’tipyatthi. Dvayaṃ anadhigate. Ariyehi puthu visuṃbhūto jano **puthujjano,** puthu vā nānākilese janetīti **puthujjano.**

436. Dvayaṃ aggaphale. Paṭhamamaggādīhi diṭṭhamariyādamanatikkamitvā jānitthāti **aññā,** rasso, rūparāgādīnaṃ vā pañcuddhambhāgiyānaṃ saṃyojanānaṃ odhivasena māraṇato **aññā,** mariyādattho cettha **ā**kāro, **ñā** māraṇatosananisānesu, itthiyamati a. Arahato bhāvo **arahattaṃ,** bhāve tto, bhāvotra abhidhānabuddhīnaṃ pavattiyā nimittaṃ, tañca duvidhaṃ byuppattipavattinimittavasena. Tatra visesehi kriyāpakatipaccayādīhi uppajjatīti **byuppatti, go**ādisaddasarūpaṃ, tassā nimittaṃ **byuppattinimittaṃ,** kriyāpakatipaccayādayo, vividhaṃ vā **go**ādisaddasarūpaṃ uppādetīti **byuppatti,** sā eva nimittaṃ, yathāvuttā kriyādayoyeva. Pavattayati tattha tattha atthe payojayatīti **pavatti, go**ādiko saddo, tassa nimittaṃ **pavattinimittaṃ,** jātikriyāguṇadabbanāmāni. Tatra byuppattinimittaṃ saddasarūpuppattiyā kāraṇaṃ, pavattinimittaṃ pana saddappayojanassa kāraṇanti ayametesaṃ saṅkhepato lakkhaṇaviseso.

Dvayaṃ cetiye. **Thu** abhitthave, po, dīghādi. **Cita** pūjāyaṃ, cetitabbaṃ pūjetabbanti, ṇyo, **cetiyaṃ.** Ettha ca **thūpa**saddo samukhepi, **cetiya**saddo pana mukharahiteyeva vattati. ‘‘Cetiyamāyatane buddha-bimbe coddissapādape’’ti [cintāmaṇiṭīkā 12.7 byākhyāsudhā 2.2.7]

ruddo.

Dvayaṃ ānande. Dhammo pariyatti, sova bhaṇḍaṃ dhanaṃ sukhadāyakato, tassa agāraṃ ṭhapanaṭṭhānaṃ gehaṃ, tabbhāve tiṭṭhatīti **dhammabhaṇḍāgāriko,** iko. **Nanda** samiddhiyaṃ. Ime dve saddā **samā** samānatthā.

437. Dvayaṃ visākhāyaṃ seṭṭhidhītari. Vividhā bahukā puttanattapanattādikā sākhā yassā sā **visākhā.** Migārassa seṭṭhino mātuṭṭhāniyattā **migāramātā.**

Dvayaṃ anāthapiṇḍikaseṭṭhimhi. Sundaro attā yassa **sudatto,** sundaraṃ dattaṃ dānamassa vā **sudatto,** idamassa daharakāle pavattaṃ nāmaṃ. Anāthānaṃ piṇḍaṃ dadātīti **anāthapiṇḍiko,** idamassa kriyānāmaṃ.

438-439. Bhikkhuādayo ete pañca sahadhammikā. Saha ekato dhammaṃ carantīti **sahadhammikā.**

Pattādayo aṭṭha parikkhārā ukkaṭṭhavasena vuttā, majjhimavasena pana kattaradaṇḍopi telanāḷipīti dasa parikkhārā vattabbā, omakavasena chattampi upāhanāpīti dvādasa parikkhārā ca vattabbā.

440. Dvayaṃ sāmaṇere. Samaṇassāpaccaṃ **sāmaṇero.** Samaṇaliṅgācārattā ‘‘samaṇoya’’nti uddisitabboti **samaṇuddeso. Disī** uccāraṇe.

Tikaṃ acelake. Disā eva ambaraṃ vatthaṃ, na pakativatthametassa **digambaro, sa**ssa **go.** Natthi celaṃ vatthametassa, samāsante ko. Catūhi ganthehi bandhanīyattā **nigantho, ni**saddo bandhane. Dvayaṃ jaṭāvati. Jaṭaṃ yassatthi **jaṭilo,** ilo. Jaṭaṃ dhāretīti **jaṭādharo.**

441. Kuṭisakādikā catuttiṃsa laddhiyo parasamayānamāgamato gahetabbā, tathā dvāsaṭṭhi diṭṭhiyo brahmajālasuttantato. **Itī**ti parisamāpanattho. **Eteti** nidassanattho. Ete channavutiladdhiyo taṇhāpāsaṃ, diṭṭhipāsañca ḍenti pavattentīti **pāsaṇḍā**ti **sampakāsitā** kathitā. ‘‘Iti channavuti etā’’tipi pāṭho.

442. Tikaṃ sucimhi. **Pu** pavane, to. Dvittādi. **Yata** payatane, to. Dīghādi. Dvayaṃ cammani. Caritaṃ tanti **cammaṃ, cara**timhā mana, **camu** adane vā, mana. **Aja** gamane, yu, ino vā.

Dvayaṃ dantakaṭṭhe. Dante punāti sodheti yenāti **dantapono,** yu. Dantapoṇopi. Dantasodhanatthaṃ kaṭṭhaṃ **dantakaṭṭhaṃ.** Dvayaṃ rukkhattace. **Vakka** tace, alo. **Tara** taraṇe, ito, sakatthe ko.

443. Dvayaṃ bhājanasāmaññe. Patati yattha so **patto, pata** gatiyaṃ, to. **Pā** rakkhaṇe,ti.

Dvayaṃ kuṇḍikāyaṃ. Kassa jalassa maṇḍo pasannabhāvo kamaṇḍo, taṃ lātīti **kamaṇḍalu,** u. **Kuḍi** rakkhaṇe, sakatthe ko. Kattarassa jiṇṇassa ālambanayaṭṭhi.

444. **Yaṃ** ‘‘pāṇātipātā veramaṇī’’tiādi brahmacariyakammaṃ **niccaṃ** yāvajīvamavassambhāvena, taṃ **dehasādhanāpekkhaṃ** sarīreneva sādhanamapekkhate, na bāhirena sādhanaṃ, ayaṃ yamo nāma, **yamu** uparame.

‘‘Sarīrasādhanāpekkha-niccakammamaye yame;
Saṃyame yamarāje ca, yamake tu yamaṃ tisū’’ti [amara 17.38].

Ruddo.

Yaṃ panāgantunā sukkapakkhādivasena aniccaṃ niyamitakālamupavāsādikaṃ kammaṃ, ayaṃ

niyamo, kālādivasena niyamitabboti **niyamo, yamu** uparame. ‘‘Mantanāyaṃ paṭiññāyaṃ, niyamo nicchaye vate’’ti **ruddo.**

Brāhmaṇavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

445. Dvayaṃ vesse. **Visa** pavesane, so. **Iyāna**paccaye **vesiyāno.** Ūrujo, ariyopyatra.

Pañcakaṃ kasiādijīvikāyaṃ. **Jīva** pāṇadhāraṇe, yu. Sabbatra bhāve paccayo, karaṇetyeke. **Vata** vattane,ti, assu, ṇvumhi **jīvikā.** Vuttīnaṃ sarūpappakāre dasseti. Dvayaṃ kasikamme. Kasanaṃ kasi, sā eva kammaṃ **kasikammaṃ. Kasa** vilekhane, i, **kasi.**

446. Dvayaṃ vāṇijje. Vaṇijānaṃ kammaṃ **vāṇijjaṃ, vaṇijjā** ca. Dvayaṃ pasuposane. Gunnaṃ rakkhā **gorakkhā.** Pasūnaṃ gomahiṃsādikānaṃ pālanaṃ posanaṃ cikicchādi pasupālanaṃ vuttaṃ sarūpaṃ, vuttappakārā ca iti vessassa **vuttiyo** vuttikāraṇā tisso bhavanti kasikammādippakārena.

Tikaṃ gihimhi. Gahe gehe, pañcakāmaguṇe vā bhavavasena tiṭṭhatīti **gahaṭṭho.** Agāre gehe vasatīti **agāriko,** gahametassatthīti **gihi,** assi, rasso ca.

447. Dvayaṃ kasibale. Khettenājīvati. Kasatīti **kassako,** ṇvu. Dvayaṃ khette. Bījāni khipantyasminti **khettaṃ, khipa** peraṇe, to, khittaṃ tāyatītipi **khettaṃ, khi** nivāsagatīsu vā, ta, traṇa, **khettaṃ, khetraṃ. Kleda, klida** allabhāve, **la**lopo, kledīyatīti **kedāraṃ,** ke jale sati dāro vidāraṇamassāti vā **kedāraṃ,** saññāsaddattā sattamiyā na lopo, vāpopyatra, vappate yasminti **vāpo,** ṇo.

Dvayaṃ mattikākhaṇḍe. **Leḍḍa** saṅghāte, u, **leḍḍu.** Pume **utto** kathito. ‘‘Leḍḍavo pume’’tya [amara 19.12] **marakose.** Dvayaṃ khaṇittiyaṃ. Khaññate yāya, sā **khaṇitti, khanu** avadāraṇe,ti, **ṇa**ttaṃ, ussi. Avadārīyate yena **avadāraṇaṃ, dara** vidāraṇe, yu.

448. Tikaṃ dātte. Danti lunantyanenāti **dāttaṃ, dā** lavane, to. Dātrampi. **Lū** chedane, **lavittaṃ, asu** khepane. **Asitaṃ,** sabbatra karaṇe paccayo.

Tikaṃ pājanadaṇḍe. **Tuda** byathane, ṇo, **patodo. Ta**paccaye **tuttaṃ. Aja** khepane, gatimhi ca, karaṇe yu, **pājanaṃ.** Vaṇṇavikāre **pācanaṃ.** Todanaṃpyatra.

Tikaṃ rajjuyaṃ. **Yuja** yoge, to, **yo**ttaṃ. **Rudha** āvaraṇe, ju, ussattaṃ, pararūpattañca, **rajju** thiyaṃ. **Rasa** assādane, mi, ābandhopyatra.

Dvayaṃ phāle. Phālayati pāṭayati bhūmi yena **phālo,** ṇo. **Kasa** vilekhane, ṇvu, **kasako.** ‘‘Phālakasakā’’ti [byākhyāsudhā 2.9.13] **ruddo.** Nirīsaṃ, kūṭakaṃ, halampi. Īsāya niggataṃ **nirīsaṃ. Kuṭa** chedane, sakatthe ko, **kūṭakaṃ,** dīghādi. **Hala** vilekhane.

449. Tikaṃ naṅgale. Bhūmīnaṅga’manaṅgaṃ karonto lunātīti **naṅgalaṃ. Sī** bandhane, ro, **sīro.** ‘‘Sīro tikkhakare hale’’ti **nānatthasaṅgahe.** Godāraṇaṃpyatra. Naṅgalassa daṇḍake **īsā, īsa** issariye, **īsā** nārī. ‘‘Pabhumhi saṅkare īso, thiyaṃ naṅgaladaṇḍake’’ti [cintāmaṇiṭīkā 19.13-4 byākhyāsudhā 2.9.14] **rabhaso.**

Yugakīlake **sammā**saddo, samanti yāya **sammā, samu** samane. **Halapaddhati** naṅgalalekhā sītā nāma. ‘‘Sītā naṅgalalekhā ca, divagaṅgā ca jānakī’’ti [tikaṇḍasesa 3.3.191] **tikaṇḍasese. Sī** saye, to, **sītā** nārī.

450-451. Muggādike dhaññavisese **aparanna**saddo, pubbannato aparabhāge pavattaṃ annaṃ **aparannaṃ, aparaṇṇa**ñca. Sāliādike **pubbanna**saddo, aparannassa pubbe pavattaṃ annaṃ **pubbannaṃ, pubbaṇṇa**ñca. Pubbāparattañca nesaṃ ādikappe sambhavāsambhavavasena

daṭṭhabbaṃ.

Sālyādayo satta dhaññāni. Dhānaṃ posanaṃ, tatra sādhūni **dhaññāni,** yo, rasso. Kalamā rattasāli mahāsālisaṭṭhikappabhutayo sūkadhaññavisesā **sālayo** nāma. Saṭṭhidināni paripākamassa **saṭṭhiko. Sāla** silāghāyaṃ, i, **sāli.** Vahati, brūheti vā sattānaṃ jīvitanti **vīhi, vaha** pāpuṇe, **brūha** vuḍḍhiyañca, i, assī, pakkhe **ra**lopo, **vīhi**. Koraṃ rudhiraṃ dūsatīti **kudrūso,** govaḍḍhano, a. Vaṇṇavipariyayo, ossu ca. **Gudha** parivedhane, umo. **Godhumo.** ''Godhūmasumano milakkha, bhojanaṃ pāvaṭo yavo''ti **rabhaso. Vara** varaṇasambhattīsu, ṇvu, **varako. Yu** missane, a, **yavo.** Kaṅgu atisukhumasasse dhaññavisese, sobhanasīsattā kamanīyabhāvaṃ gacchatīti **kaṅgu,** u. ''Sāmā piyaṅgu kaṅgu dve''ti **ruddo. Tabbhedā** tesaṃ dhaññānaṃ bhedā visesā nīvārādayo vuccante. Nīvārāni tiṇadhaññāni, **ādi**nā sāmākādayo.

Dvayaṃ kaḷāye. **Caṇa** dāne, ṇvu, **caṇako,** harimanthakepi. Kaṃ vātaṃ lātīti **kaḷāyo, ḷa**ttaṃ, kalāyampi. Dvayaṃ sāsapasāmaññe. ''Sāsapo tu sarisapo, kaṭusneho ca tantubho''ti **tikaṇḍaseso** [2.8.3]. ''Pume suddhodanasute, siddhattho setasāsape''ti **rabhaso.** Siddhā atthā asminti **siddhattho. Sāsa** anusiṭṭhiyaṃ, apo. Sāsapassāpi vīhibhedattā idha gahaṇaṃ.

452. Dvayaṃ kaṅguyaṃ. Piyabhāvaṃ aṅgatīti **piyaṅgu.** Dvayaṃ atasiyaṃ. **Ava** rakkhaṇe, mo, avassu, dvittaṃ, **ummā. Ata** sātaccagamane, aso, nadādi. Khumāpyatra.

Catukkaṃ sasse. **Kiṭa** gatiyaṃ, ṭho, kasito sambhūtaṃ vā **kiṭṭhaṃ,** kiṭṭhaṭṭhāne uppannasassañhi ''kiṭṭha''nti vuccati ṭhānūpacārena, ṭho, **si**lopo, assi. **Sasa** gatihiṃsāpāpuṇanesu, so. Thambo gumbo, taṃ karotīti **thambakari,** i. Dhaññampyatra. ''Dhaññaṃ vīhīsu dhaññake, dhañño puññavatīrito. Dhaññā vātāmalakīsū''ti hi **nānatthasaṅgahe.**

453. Dvayaṃ sassādīnaṃ kaṇḍamatte. **Kaṇa** sadde, ḍo. **Nala** ganthe, ṇo, **nālaṃ.** Nāḷipi. So eva sassādikaṇḍo nipphalo ce, **palāla**muccate. **Pala** lavanapavanesu, alo, palālopi.

Dvayaṃ asāre tucchadhaññe. **Bhasa** bhasmīkaraṇe, assu, **bhusaṃ** atisayepi. Thusampi. **Tusa** ussagge. Kena vātena iṅgatīti **kaliṅgaro, lā**gamo, aro ca. Dhaññānameva **tace** vakkale **thuso, tusa** tuṭṭhimhi, **tassa tho, thuso** pume. ''Dhaññattace pumā thuso'' [amara 19.22] tya**marakose.**

454. Dvayaṃ sassaroge. Setavaṇṇakaraṇavasena aṭati hiṃsatīti setaṭṭikā, sā eva **setaṭṭhikā.** Dvayaṃ taṇḍulakaṇe. **Kaṇa** nimīlane, **kaṇa** nimīlanasaddagatīsu vā, a, **kaṇo. Kuṇḍa** dāhe, sakatthe ko. Dvayaṃ dhaññamaddanabhūmiyaṃ. **Khala** soceyye, dhaññāni karonti maddanti asmiṃ **dhaññakaraṇaṃ.** Tiṇādīnaṃ, sassānañca thambo gumbo nāma, **thamba** vekalye, **thamba** paṭibandhe vā. **Guha** saṃvaraṇe, bo, **hassa mo.**

455. Dvayaṃ musale. Ayo aggekoṭiyaṃ yassāti **ayoggaṃ. Musa** khaṇḍane, alo. Dvayaṃ suppe. Kucchitaṃ lunātyapanetīti **kullo. Supa** māne, a, saratyaneneti vā **suppaṃ,** po, assu. Papphoṭanampyatra.

Dvayaṃ uddhane. Upari dhīyate thālyādikamasminti **uddhanaṃ,** uddhānampi, yu. **Culla** hāvakaraṇe, i, īmhi **cullī.** Adhisayanī, antikāpyatra. **Ati adi** bandhane, antyate bhikkhādikamassanti **antikā,** ṇvu. ''Santike sannidhāne ca, uddhane cāpi antikā''tya**jayo.**

Kāsādiracito kaṭo yena marāvo bandhīyate. Marāvo ca vīhyagāraṃ, ''kusūlo vīhyagārañca, kantaro ca marāvako''ti **rabhaso.** Keci marāvameva kaṭamāhu, taṃ na, ''kusūlo ca marāvo ca, kilañjo ca kaṭo bhave''ti **amaramālāyaṃ pādanāma**pakaraṇe bhedena pāṭhā. **Kila** bandhane, kilanaṃ kilo, tadatthaṃ jāyatīti **kilañjo,** niggahītāgamo. **Kaṭa** gatiyaṃ, a.

456. Aṭṭhakaṃ thāliyaṃ. Kāmīyatīti **kumbhī, kamu** icchāyaṃ, bho, assu, ī ca, kuyā pathaviyā bhavatīti vā **kumbhī,** kena agginā bhaṇatīti vā **kumbhī, bhaṇa** sadde, **ṇa**lopo, kena jalena umbhīyati pūrīyatīti vā **kumbhī, ubha ubbha umbha** pūraṇe, sabbatra nadādi. **Piṭha** hiṃsāsaṃkilesesu, aro.

Kuṇḍa dāhe. **Khala** soceyye, **ḷa**ttaṃ. **Ukha** gamane, alo, nadādi, rasso. Apaccaye **ukhā. Thala** ṭhāne, i, **thāli,** īmhi **thālī.** Kena agginā lapatīti **kolambo,** assottaṃ, niggahītāgamo, **ba**ttañca, ke aggimhi olambatīti vā **kolambo. Labi** avasaṃsane.

Tikaṃ maṇike. **Mana** ñāṇe, i, **ṇa**ttaṃ, maṇiyeva **maṇikaṃ. Bhaṇa** sadde, ṇvu, araṃ sīghaṃ jaro assa **arañjaro.**

457. Dvipādaṃ ghaṭe. **Ghaṭa** calane, a, nadādimhi ghaṭī, **kuṭa** koṭilye. Kena jalena lasati silissatīti **kalaso, lisa** silesane, a, issattaṃ, **kalaso** tīsu. **Vara** vāraṇasambhattīsu, ṇvu. **Kalasa**sahacaraṇato **vārako**pi tīsu. ''Kalaso tu tīsū''tya**marakose** [amara 19.31].

Bhuñjitabbanti **bhuñjanaṃ,** annādi, tassa patto bhājanaṃ suvaṇṇarajatādinimmitampi kaṃso nāma.

> ''Kaṃso racchantare māne, tejasepi bhave tathā;
> Pānapatte ca kaṃsye ca, sobhikkhāsu ca kittisū''. –

Tya**jayena** vuttattā pānapattepi kaṃso. **Kana** dittigatikantīsu, so, **kaṃso.** Anitthī. Tikaṃ bhājanasāmaññe. **Ama** gatiyaṃ, atto, amattaṃ. **Bhāja** puthakammani, curādi, yu.

458. Dvayaṃ bhājanādīnamādhāre. Antaṃ samīpamādheyyassa upagacchatīti **aṇḍupakaṃ, nta**ssa**ṇḍo, ga**ssa ca **ko. Cumba** vadanasaṃyoge, aṭo, assu, sakatthe ko. Dvayaṃ sarāve, sarati vuḍḍhiṃ gacchatīti **sarāvo,** avo. **Malla** dhāraṇe. Ṇvu. Vaḍḍhamānakopyatra, vaḍḍhati vitthiṇṇī bhavatīti **vaḍḍhamānako,** sakatthe ko.

Dvayaṃ bhelabyañjanādighaṭṭanopayuttabhaṇḍe. **Kaṭa** gatiyaṃ, chu, dvittādi. **Du** gatiyaṃ, bo, nadādi, **dabbī,** rasse **dabbi.** Khajākāpi, **khaja** manthane, ako, **khajākā** thiyaṃ. Dvayaṃ dhaññādinilaye. **Kusa** silesane, ūlo. **Kusa** akkose, ṭho. Dvepi punnapuṃsake.

459. Dvayaṃ māsādisākamatte, **sā** tanukaraṇe, ṇvu. **Ḍaṃsa** khādane, ṇvu. **Sa**lopo, siggu, haritakampi. **Haritā** sakatthe ko. ''Pulliṅgo sākamattasmiṃ, siggu sobhañjanepi ce''ti [cintāmaṇiṭīkā 19.34] **rabhaso.** Dvayaṃ addake. Āddāyaṃ jātaṃ **addakaṃ,** rasso. Siṅgamiva veraṃ vapu yassa tameva **siṅgiveraṃ.**

Yadā sukkhaṃ, tadā mahosadhādhyaṃ, tikkharasattā mahantaṃ osadhaṃ. Suṇṭhī, nāgaraṃ, visaṃ, visabhesajjampi. **Suṭhi** sosane, i, **suṇṭhi,** īpaccaye **suṇṭhī.**

Dvayaṃ marīce. **Mara** pāṇacāge, co. **Kula** saṅkhyāne, ṇvu. ''Marīcaṃ kolakaṃ kaṇhaṃ, usanaṃ dhammapattana''ntya**marasīho.**

460. Tipādaṃ kañjike. Suvīraraṭṭhe bhavaṃ **sovīraṃ.** Kena jalena añjiyamabhibyattaṃ assa **kañjiyaṃ.** Ārānaṃ bhūmyakkajānaṃ vāresu gahitena nārena jalena jātaṃ **āranāḷaṃ,** ''āro kkhiti sute'kkaje, nāro taṇḍulanīresū''ti hi vuttaṃ, **rassa ḷo.** Thusato jātamudakaṃ **thusodakaṃ,** thusodakato vā jātaṃ **thusodakaṃ.** Dhaññato vīhito jātaṃ ambilaṃ **dhaññambilaṃ.** Vātaṃ laṅkati hīnaṃ karotīti **bilaṅko, vāta**ssa **bi,** visesena laṅkatīti vā **bilaṅko.** Kummāso, abhisutaṃ, avantisomaṃ, kuñjalaṃ, kañjikaṃ, maṇḍo, jeṭṭhambu, khadikāpyatra.

Dvayaṃ lavaṇamatte. **Lū** chedane, yu, ossā'navādese loṇaṃ.

461. Sāmuddādayo ete pañca lavaṇassa pabhedā visesā. Samuddabhūmiyamavaṭṭhitaṃ laddhaṃ loṇodakaṃ sukkhasantanaṃ sitaṃ yaṃ bhavati, taṃ **sāmudda**lavaṇaṃ. Akkhivaṃ, vasirampi. **Vasu** thambhe, iro. Sindhudese bhavo **sindhavo,** ṇo. Sitasivaṃ [sītasivaṃ (sakkate)], māṇimanthaṃ, sindhujampi. Sitaṃ dhavalaṃ, sivaṃ kalyāṇaṃ, kammadhārayasamāso. Sitasivanti vā bandhanaṃ. Maṇimantho pabbato, tatra bhavo, ṇo. **Kāḷaloṇo** nāma sovaccalavaṇānaṃ majjhe kāḷavaṇṇaṃ

lavaṇaṃ [tīṇi madhuralavaṇassalavaṇabhedassa (amarakosa, mahesvaraṭīkā)], ‘‘tilakaṃ tatra mecake’’ti [madaṃ sandate pisodarādi (cintāmaṇiṭīkā 19.43) madaṃ mudaṃ vā sandate… visodarādi (byākhyāsudhāṭīkā)] vuttattā tilakampi. **Ubbhidaṃ** nāma romakalavaṇaṃ, sambharidese kira rumā nāma lavaṇākaro. Tatra paviṭṭhaṃ kaṭṭhampi acirena vilīya lavaṇaṃ bhavati, tabbhavaṃ romalavaṇaṃ. Vasukampi. Kaṭṭhādīnaṃ sayaṃ sabhāvavijahanakarattā bhindituṃ sakkotīti **ubbhidaṃ,** sakyatthe **u**saddo. **Bilālaṃ** nāma samuddatīrāsannadesabhavaṃ mattikaṃ pācayitvā nipphāditalavaṇaṃ. Samuddavelāsannadese jātaṃ **bilālaṃ,** essittaṃ, lo, atha vā **ubbhidaṃ** nāma yattha katthaci padese bhūmito uggataṃ lavaṇamattikaṃ pācayitvā nipphāditalavaṇaṃ. **Bilālaṃ** nāma lavaṇabhūmiṃ vidārayitvā nipphāditalavaṇaṃ. **Vi**pubbo **dala** vidāraṇe. **D**assa **lo.** Atha vā **ubbhidaṃ** nāma pākyaṃ lavaṇaṃ. **Bilālaṃ** nāma vaccagandhaṃ kāḷalavaṇaṃ.

462. Guḷādayo pañca ucchuno vikārā. **Guḷa** rakkhāyaṃ, guḷo pakkaraso. **Phāṇa** gatiyaṃ, to, phāṇitaṃ guḷato kiñci thaddhaṃ. **Khaṇḍa** manthe, khaṇḍo phāṇitatopi thaddho. Ucchuvisesassa rasapāke khaṇḍayogyasārabhūte yā guḷikākārā jāyate, sā macchaṇḍī khaṇḍasālūkaṃ. ‘‘Macchaṇḍī tu pupphaguḷā, thaddhapattantu phāṇita’’nti **rabhaso,** khaṇḍakakkaṃ phāṇitamiccaññe. **Sara** hiṃsāyaṃ, **khara**paccayo, **sakkharā,** yā ‘‘sitā’’tipi vuccati, sinoti bandhati taṇhaṃ **sitā.** Sitasakkharetyatra tu sito dhavalattho, sakkharāpamāṇasaṇṭhānattā vā sakkharā. Ime ca guḷādayo yathākkamaṃ thaddhatarā. Ettha ca macchaṇḍī phāṇitā khaṇḍavikārāpi. Dvayaṃ guḷe. Rogādhikesu vināsakarattā visañca taṃ kaṇṭakañca.

463. Dvayaṃ bhaṭṭhadhaññe. **Lāja** bhassane, bhassanaṃ bhajjanaṃ, a. Na khataṃ **akkhataṃ.** ‘‘Tatiyā pakati lājesvakkhataṃ tīsva’hiṃsite’’ti **ruddo.**

Bhaṭṭhayave **dhānā**saddo siyā, ‘‘bahumhi bhaṭṭhayave dhānā, thiyaṃ abhinavo’bbhide’’ti **rabhaso. Dhā** dhāraṇe, yu.

Dvayaṃ yavādicuṇṇe. **Saca** samavāye, **saca** secane vā, tu. **Mantha** viloḷane. Tikaṃ samaṃ. Pūretīti **pūpo,** po. **A**kārayutte **apūpo,** yathā ‘‘lābu, alābū’’ti. Taṇḍulādīnaṃ piṭṭhānaṃ vikāro **piṭṭhako,** saññāyaṃ ko.

464. Chakkaṃ sūde. Bhattaṃ, sūpañca karoti akāsi karissatīti **bhattakāro, sūpakāro** ca. **Su** paggharaṇe. Savati rasaṃ paggharāpetīti **sūdo,** do, dīghādi. **Sūda** paggharaṇe vā, a. Aḷāro nāma sūpādivikati, taṃ karotīti **āḷāriko.** Odanaṃ pacatīti **odaniko.** Rasaṃ karotīti **rasako.**

Dvayaṃ sūpe. Sukhatthāya pātabbattā **sūpo,** dīghādi. Visesato bhattaṃ añjati anto gacchati yena, taṃ **byañjanaṃ, añja** gatiyaṃ, yu.

465. Pañcakaṃ [tipādaṃ (ka.)] bhatte. **Udi** savanakledanesu, yu. **V**ākāro **odana**saddassa napuṃsakattaṃ samuccinoti. **Kura** sadde, **kara** karaṇe vā, karoti balanti **kuraṃ,** assu, **kira** vikkhipane vā, kirati bubhukkhanti **kuraṃ,** issu, **kara** hiṃsāyaṃ vā, ku sadde vā, rapaccayo. Bhajati yena, bhuñjitabbanti vā **bhattaṃ, bhaja** sevāyaṃ, to. Bhakkhitabbāti **bhikkhā, bhakkha** adane, assi, **bhikkha** yācane vā, **bhikkhā** nārī. **Ada** bhakkhane, to. **Bhidādi**ttā **annā**deso, **da**lopo.

Catukkaṃ bhojane, **asa** bhakkhane, kamme yu. **Hara** haraṇe. Āharati balāyūnīti **āhāro,** ṇo. **Bhuja**dhātumhā yu, bhojanaṃ. **Ghasa** adane, ṇo. Andhopyatra, **ada**dhātumhā **ta**paccayassa **andhā**deso **nipātanā.**

Dvayaṃ yāguyaṃ. **Tara** plavanataraṇesu. Tarati plavati byāpībhavatīti **taraṇaṃ,** yu. Taralaṃ, taralāpi. **Yā** pāpuṇe, gu, **yu** missane vā, gu, ussā. Uṇhikā, sāṇā, vilepī ca yāgunāmāni. **Sā** pāke, yu, **sāṇā.**

466. Khajjādayo cattāro asanabhedā. **Khāda** bhakkhane, kamme to, bhujādi. **Khajjaṃ** maṃsādi. **Bhojjaṃ** annādi. **Liha** assādane, ṇyo, **ha**ssa **yo. Leyyaṃ** madhvādi. Pātabbanti **peyyaṃ, pā** pāne, ṇyo, āsse, peyyaṃ sūpādi.

Dvayaṃ bhattamaṇḍe. **Su** savane, visarujapadādito ṇa. **Camu** adane, **ā**pubbattā pāne, kamme ṇo. Māsaropyatra, **masi** parimāṇe, aro. Dvayaṃ ālope. **Lupa** chedane, **ā**pubbo sampiṇḍane, **ku** sadde. **Kabi** vaṇṇe vā, alo, ḷattaṃ, kena toyena balamassāti vā **kabaḷo,** pume, gāsopi.

467. Rasānaṃ sabbarasānaṃ aggamhi rase **maṇḍa**saddo, **maṇḍa** bhūsāyaṃ, ''sabbarasagge maṇḍamanitthiya''ntya**marasīho** [amara 19.49]. Dvayaṃ bhuttato sese. Virūpo, kucchito vā ghāso **vighāso.** Bhuttato seso bhuttaseso, sova **bhuttasesako,** sakatthe ko.

Dvayaṃ vighāsāde. Vighāsaṃ adatīti, a, **damu** damane, ṇvu. Dvayaṃ pipāsāyaṃ. Pātuṃ icchā **pipāsā, pā** pāne, so, dvittādi. **Tasa** pipāsāyaṃ, yu.

468. Dvayaṃ bhuttumicchāyaṃ. **Khuda** bubhukkhāyaṃ, do. Ghasitumicchā **jighacchā, ghasa** adane, icchatthe cho, dvittādi. Maṃsassa raso paṭicchādanīyamuccate. **Chanda** icchāyaṃ. Paṭicchādetīti **paṭicchādanīyaṃ,** anīyo, **chada** saṃvaraṇe vā, maṃsena paṭicchādetabbattā **paṭicchādanīyaṃ.**

Dvayaṃ uggāre, **deki** saddossāhesu, uddhaṃ dekati gantumussahatīti **udreko,** ekassa **da**kārassa **ro.** Uddekopi. **Gira** niggiraṇe, issā, **uggāro.** Pādo tittiyaṃ. Suhito titto, tassa bhāvo **sohiccaṃ. Tipi** pīṇane,ti, bhujādi. **Yu**paccaye, issatte ca **tappanaṃ.**

469. **Yathicchita**ntaṃ yathicchite. Kriyāvisesanatāya cete napuṃsake, kriyābyayānañhi satipyekatte tabbisesanāni napuṃsake bhavanti ekattepi, tathā hi kriyānamabyayānañca sattābhūtattā liṅgasaṅkhyāvisesopādānaṃ natthīti tabbisesanānampi sāmaññaliṅgā napuṃsakattaṃ, sāmaññasaṅkhyā cekattaṃ yuttanti, taṃ yathā – muduṃ pacanti, sāduṃ pacanti. Bahuvacanantepi kriyāsadde tabbisesanassekattameva kriyāvisesanānaṃ kammani dutiyā, sabbo hi dhātvattho karotyatthena byāpito, muduṃ pacanti muduṃ pacanaṃ kubbantītyattho, tena mudādīnañca tabbisesanānaṃ kammattaṃ. Añño panāha ''sabbe dhātvatthā bhavatyatthānugatā, bhavatikriyā katvatthamanubhavantītyattho. 'Pacati devadatto'ti devadattapayutto pāko bhavati, gacchati gamanaṃ bhavati, paṭhati pāṭho bhavatī''ti, tammatena paṭhamā, mudupacanaṃ yathā bhavati, tathā pacatītyattho. Ramaṇīyaṃ pāto, vimalaṃ pāto, idamupakumbhaṃ. **Kamu** kantiyaṃ, kammani ṇo, **kāmaṃ, nikāma**ñca. **Isu** icchāyaṃ, to, ''sādisantapucche''tyādinā antena saha **ta**ssa **ṭṭho, iṭṭhaṃ. Pari**pubbo **āpa** pāpuṇane, to, bhujādi, rasso, **yā**gamo ca. ''Sattyaṃ nivāraṇe tittiyaṃ, pariyattaṃ yathicchite''ti [cintāmaṇiṭīkā 19.57] **rabhaso.** Icchitassa anatikkamo **yathicchitaṃ,** yathātthe abyayībhāvo. Pakāmampyatra.

Dvipādaṃ vaṇijake. Kayavikkayehi jīvatīti, iko. Satthaṃ vāṇijjopajīvīnaṃ saṅghātaṃ vahati desantaraṃ pāpayatīti, kammādimhi ṇo. Satthavāho vaṇijanāyako, taṃyogā **satthavāho,** ṇo. Āpaṇo kayavikkayavohāro, taṃyogā **āpaṇiko,** ṇiko. **Vaṇa** sadde, ijo. Vedahako, negamo, paṇyājīvo, vaṇijopyatra.

470. Vikkayo nāma pubbameva attano dhanassa parassa dānaṃ. **Kī** dabbavinimaye, tatra niyutto **vikkayiko.** Vikkiṇātīti **vikketā,** ritu. Kayo nāma parassa dhanaṃ gahetvā attano dhanassa dānaṃ. Kayena jīvatīti **kayiko.** Kiṇātīti, ṇvu.

Dvayaṃ dhanappayottari. Iṇe uttamo **uttamaṇṇo,** abhidhānā pubbanipāto, issattaṃ, dvittañca. Dhanaṃ vuḍḍhatthaṃ payojetīti **dhaniko.** Dvayaṃ dhanagāhake. Iṇe adhamo **adhamaṇṇo.** Iṇaṃ gaṇhātīti **iṇāyiko,** āyiko. Iṇaṃ āyati pavattetīti vā iṇāyako, ṇvu.

471-472. Dvayaṃ iṇe. Uddharīyate gayhateti **uddhāro, u**pubbo **dhara**ti gahaṇe, ṇo. Eti vuḍḍhiṃ gacchatīti **iṇaṃ,** yu, **ṇa**ttaṃ. Pariyudañcanampi, parito udañjhate gayhateti, yu. **Vutta**nti kriyāpadaṃ. Yattakena dhanena lābho labbhate, tatra mūladhane mūlādidvayaṃ. **Mūla** patiṭṭhāyaṃ. Paṭhamameva ābhataṃ **pābhataṃ.**

Dvayaṃ paṭipāde. ''Avassamassidaṃ kayitabba''miti saccassākhyāpanaṃ, karaṇaṃ vā

saccāpanaṃ, saccassa karañcittabharaṇamiccattho, **sacca**saddā dhāturūpā yu, majjhe **apā**gamo, saccassa vā āpuṇanaṃ **saccāpanaṃ, apa**dhātumhā yu. ‘‘Saccāpanā saccākati’’riti **tikaṇḍasese** [thīkaṇḍe (?)] vopālito. Saccaṃ karoti, saccassa vā karaṇaṃ **saccakāro.** Saccaṃkāropi. ‘‘Klive saccāpanaṃ sacca-ṅkāro saccākatitthiya’’ntya**marakose** [amara 19.82]. Dvayaṃ vikkanīyadabbe. Vikkinitabbanti **vikkeyyaṃ,** ṇyo. **Paṇa** byavahāre, ṇyo, dvepi tīsu.

Dvayaṃ nyāsassappane [nyāsampanne (ka.)]. Nyāsassa appanaṃ [sampannaṃ (ka.)] paṭidānaṃ. **Pati**pubbo **dadā**ti nyāsasampannattho, tathā **pari**pubbo vattati. Paridānaṃpyatra.

Dvayaṃ nyāse. **Asu** khepane. Nyassate nikkhipīyateti, ṇo. Upanidhiyyateti **upanidhi,** i, **upanidhi** pume. ‘‘Pume upanidhinyāso’’ti [amara 19.81] **amarakose.**

473. **Ekā**dayo **aṭṭhārasa**pariyantā saṅkhyāsaddā **saṅkhyeyye** dabbe vattanti tīsu ca liṅgesu. Saṅkhyeyyekatte ca ‘‘eko brāhmaṇo, aṭṭhārasa brāhmaṇā’’ti samānādhikaraṇaṃ bhavati, na tu bhinnādhikaraṇaṃ ‘‘brāhmaṇānaṃ ekādasa ce’’ti. Tīsūtyanena ‘‘na kevalaṃ **eka**saddova saliṅgo, atha kho **aṭṭhārasa**pariyantāpī’’ti dasseti, tena katthaci tesaṃ aliṅgatāvacanaṃ liṅgavisesābhāvaṃ sandhāya vuttaṃ, na pana sāmaññaliṅgābhāvanti daṭṭhabbaṃ. Iminā nayena ‘‘atiliṅgaṃ dvivacanaṃ, tadākhyātanti vuccatī’’tyādīsupi daṭṭhabbaṃ, tena ‘‘puriso gacchati, itthī gacchati, cittaṃ gacchatī’’tyādīsu **gacchati**saddassa taṃtaṃliṅgavisesavacanatā, ‘‘gacchatī’’tyādīsu sāmaññaliṅgavacanatā ca daṭṭhabbā. **Vīsatyā**dayo saṅkhyāsaddā saṅkhyāne, saṅkhyeyye ca vattanti ‘‘vīsati gāvo, gavaṃ vīsatī’’ti. Ekatteti yadā panetā saṅkhyeyye ekattavisiṭṭhameva vaggattaṃ sabhāvato paṭipādayanti. Tadā bhinnasaṅkhyenāpi samānādhikaraṇe ekavacaneyeva sabbakālaṃ vattate ‘‘vīsati gāvo’’ti. Yadyekatte, kathaṃ? Dvevīsatiyo, tisso vīsatiyo, pañcasatāniccādayo payogā iccāha ‘‘vaggabhede bahuttepī’’ti. Vīsatyādīnaṃ vaggānaṃ bhede vattumicchite sati bahuttepi bahuvacanepi bhavanti. **Amarakose** pana ‘‘saṅkhyantarassatthe abhidheyyevīsatyādayo taṃsamānādhikaraṇato bahuvacanānipi bhavantī’’ti [amara 19.83-4] vuttaṃ, saṅkhyantaramiha vaggabhedo, tena dvinnampi vohāramattanānattaṃ, na atthanānattanti daṭṭhabbaṃ. **Ānavuti navuti**saddamabhibyāpetvā **tā** vīsatyādayo bhinnaliṅgenāpi samānādhikaraṇe **nāriyaṃ** itthiyaṃ, yathā vīsati kuṇḍāni. Vīsatyādayo vikatasamāhāradvandā. Liṅgassa lokāsayattā dvandekattanti napuṃsakattanti vīsatyādayo abyuppannā paramatena, **kaccāyana**matena pana byuppannā.

474-476. Satādīni asaṅkhyeyyapariyantāni catuvīsati ṭhānāni gaṇanabhedāni. Tattha **dasadasa**saddehi nipphādito **sata**saddo, tathā **satadasa**saddehi **sahassa**saddo. **Yuja** yoge, **niyutaṃ, ayuta**mpi. **Yu** missane vā, to. **Lakkha** dassanaṅkesu, **lakkhaṃ, satasahassa**mpi. **Kuṭa** chedane, dasaguṇaṃ kuṭatīti **koṭi.** Upasaggena visesetvā eko gaṇanaviseso **pakoṭī**ti vuccati, dvepi missetvā eko **koṭipakoṭīti. Naha** bandhane, to. Āgamassu. **Vida** lābhe, u, niggahītāgamo. **Aba** hiṃsāyaṃ, gatimhi ca, do, āgamassu. **Ahi** gatimhi, **ha**paccayo. **Ava** rakkhaṇe, vo. **Aṭa** gamane, ṭo. **Sogandhika**nti kamalavisesanāmena eko gaṇanaviseso vuccati, tathoppalādināmehi ekeko gaṇanaviseso. **Katha** vākyappabandhe, yu, saṅkhyātumasakkuṇeyyatāya **asaṅkhyeyyaṃ.**

Nanu saṅkhyātumasakkuṇeyyatte sati ekena bhavitabbaṃ, atha kathameko asaṅkhyeyyo, dve asaṅkhyeyyāniccādīni bhedāni vuttānīti? Nāyaṃ doso, tesaṃ kāladesādivasena bhinnānampi sambhavato. Etāsu saṅkhyāsu **kamā** kamena satādilakkhapariyantaṃ **dasaguṇaṃ** dasahi guṇitaṃ bhavati. Koṭyādikaṃ asaṅkhyeyyapariyantaṃ **satalakkhaguṇaṃ** satalakkhehi guṇitaṃ bhavati, tasmā ekā lekhā dvisuññasahitā sataṃ bhavati, tathā tisuññasahitā sahassaṃ, catusuññasahitā niyutaṃ, pañcasuññasahitā ekā lekhā lakkhaṃ bhavati, ekā pana lekhā sattasuññasahitā koṭi, tathā cuddasasuññasahitā pakoṭi, iminā nayena yāvāsaṅkhyeyyaṃ netabbaṃ, ayamekaccānamācariyānaṃ mati.

Atha vā satādayo asaṅkhyeyyapariyantā sabbepi dasaguṇitā kātabbā, ayaṃ **kaccāyanassa** mati, tena hi ‘‘yāva taduttari dasaguṇitañce’’ti suttamāha. Atha vā satādayo lakkhantā dasadasaguṇitā, tena ekā lekhā dvibindusahitā sataṃ bhavati, tathā catupañcādibindusahitā sahassādikaṃ bhavati, ekā lekhā pana dvādasabindusahitā koṭi, tathā ekūnavīsatibindusahitā pakoṭīti yāva asaṅkhyeyyā ekekasmiṃ satta satta bindūni katvā gaṇanā kātabbā, tasmā asaṅkhyeyyagaṇanavisese pañcacattālīsādhikāni satabindūni bhavanti, ayamamhākaṃ mati.

Amarakose [amara 19.84] pana ‘‘pantyā satasahassādi, kamā dasaguṇottara’’mityuttaṃ, tassattho – dasasaṅkhyā pantītyuccate, tato ārabbha dasaguṇottaraṃ satasahassādikaṃ kamā viññeyyaṃ, taṃ yathā – dasasaṅkhyāya dasaguṇottaraṃ sataṃ, satā dasaguṇottaraṃ sahassaṃ, sahassā dasaguṇottaraṃ ayutaṃ, ayutā dasaguṇottaraṃ lakkhaṃ, lakkhā dasaguṇottaraṃ payutaṃ, payutā dasaguṇottaraṃ koṭi, evaṃ koṭiyā abbudaṃ, abbudā padumaṃ, padumā khabbo, khabbā mahākatho, tatopi mahāpadumaṃ, tatopi saṅku, saṅkuto samuddo, tato antyaṃ, antyā majjhaṃ, majjhā paraddhaṃ, paraddhā amataṃ, amatā dasaguṇottaraṃ saṅkhyaṃ, saṅkhyañca vīsatimaṃ ṭhānaṃ, asaṅkhyeyyamito paranti. Sabbapārisadattā hi byākaraṇassa sabbesaṃpyatra vādā dassitā.

477-478. Sādhikena dvepādena ‘‘aḍḍhena catuttho aḍḍhuḍḍho, aḍḍhena tatiyo aḍḍhatiyo, aḍḍhateyyo cā’’ti imaṃ vacanatthaṃ dasseti. Aḍḍhūpapadena saha **catutthā**disaddānaṃ **aḍḍhuḍḍhā**dyādeso. Sādhikapādena ‘‘aḍḍhena dutiyo diyaḍḍho, divaḍḍho cā’’ti imaṃ vacanatthaṃ dasseti. Antaritassāpi **aḍḍhena**saddassa idhānuvattanatā adhippetā abhidhānantarābhāvā, sabbatrevaṃ.

479-480. Mīyate paricchindīyate yena, taṃ **mānaṃ.** Tañca tulāpatthaṅgulivasā tidhā māniyadabbassa bhavati. **Tula** ummāne, curādi, **tulā** itthī. **Pada** gatiyaṃ, tho. **Aṅga** gamane, ulo, **aṅgulaṃ,** ‘‘aṅgulī’’tipi pāṭho, karasākhā.

Cattāro vīhayo sampiṇḍitā ekāva **guñjā** samagarukā, tathā dve guñjā ekova **māsako** samagarukoti sabbatra nayo netabbo. Dve māsakā **akkho** nāma, vibhīṭakoti vutto, akkhaphalasamānagarukattā vā **akkho.** Karisopyatra, **kasa** vilekhane, a, **ri**majjho, anitthī. Akkhānaṃ pañca **dharaṇaṃ** nāma, **dhara**tidhātuyā yu. Akkhānamaṭṭhakaṃ **suvaṇṇo** nāma. Pañcadharaṇaṃ **nikkhaṃ** nāma. **Te** nikkhā pañca **pādo** nāma. So **pādo** catutthe bhāge vattatītyekaccānaṃ mati. Yathāvuttāyeva cattāro vīhayo **guñjā** nāma. Dve guñjā **māsako** nāma. Dve pañcamāsakā dasamāsakā **akkho** nāma. Akkhānaṃ aṭṭhakaṃ **dharaṇaṃ** nāma. Pañcadharaṇaṃ **suvaṇṇo** nāma. Te pañcasuvaṇṇā **nikkhaṃ** nāmātyamhākaṃ mati. **Kana** dittigatikantīsu, **ni**pubbo, **na**ssa **kho, nikkho,** suvaṇṇavikārepi. Yassa kassaci vatthuno catutthe bhāge pādo. Dasa dharaṇāni **palaṃ** nāma, **pala** pathe ca gatimhi.

481. Yassa kassaci vatthuno palasataṃ **tulā. Tula** ummāne, **tulā** nārī.

> Gehānaṃ dārubandhāya, piṭhikāyaṃ tulā thiyaṃ;
> Mānabhaṇḍe ca sādise, rāsipalasatesu ca.

Tā tulā vīsati **bhāro** nāma. **Bhara** dhāraṇaposanesu, ṇo. ‘‘Bhāro tu dvisahassesu, palānamapi vivadhe’’**tyajayo** [byākhyāsudhāṭīkāyampi]. Vivadho bhārabhedo.

Rūpiyassa karisena kato saṃvohārapadattho kahāpaṇo nāma. Karisappamāṇena rūpiyena kato paṇo paṇiyo dabbabhedo **kahāpaṇo. Risa**ssa **hā**deso. **Ahā**dese **karisāpaṇo,** ete dve rūpavikāro, aññatrūpacārā. Iti tulāmānaṃ vuttaṃ.

482. Patthamānaṃ dassetumāha **‘‘kuḍuvo’’**ccādi. Eko pasato **kuḍuvo** nāma. **Sara** gatiyaṃ, to, **ra**lopo, **kaḍi** bhede, vo, **kaḍi**ssa **kuḍu, te** kuḍuvā cattāro **pattho.** Catupatthā **āḷhako, aha** pūjāyaṃ, ṇvu, ḷattādi dasaṅgulaṃ, dvādasaṅgulaṃ vāsabbato mānampi āḷhako. Caturo āḷhakā **doṇaṃ** nāma, ‘‘caturāḷhaka’’ntipi pāṭho, **du** gamane, ṇo, **duṇa** gatiyaṃ, hiṃsāyañca vā, **doṇaṃ. Vā**kārena **doṇo.**

483. Caturo doṇā **mānikā, māna** pūjāyaṃ, sakatthe ko, assi. Catumānikaṃ catassannaṃ mānikānaṃ samūho catumānikaṃ **khārī** nāma, **khara** vināse, ṇo, nadādi. **Dasambaṇaṃ** dasādhikasatadoṇamattaṃ **kumbho**ti ghaṭanāmena eko patthamānaviseso dassito, ‘‘ambaṇa’’ntipi pāṭho.

484. Patthamānavisesānaṃ labbhamānapariyāye dassetumāha **‘‘āḷhako’’**ccādi. **Tumba** kampane, a. Dvayaṃ patthe. **Pattha**saddoyaṃ sāmaññabhedamānesu pavattati, idha pana

visesamānavācako adhippeto. **Nala** ganthe, iṇa.

Dvayaṃ vāhe. Vahatīti **vāho, vaha** pāpuṇane, ṇo.

Ambaṇamānaṃ, pariyāyaṃ vā dassetumāha **''ekādasa doṇe''**ccādi. **Amba** gamane, yu, **amba** sadde vā, iti patthamānaṃ vuttaṃ, aṅgulamānaṃ pana aṇvādyābhidhānāvasare bhūmivagge abhihitaṃ.

485. Catukkaṃ bhāge. **Visa** pavesane, dīghādi, koṭṭhaṃ vuccati sarīraṃ, tattha setīti **koṭṭhāso.** Āttaṃ. **Ana** pāṇane, **ama** gamane vā, so. Bhajīyate sevīyateti **bhāgo.** Ṇo. Vaṇṭakopyatra. **Vaṭi** vibhājane, ṇvu, ṇantā vā sakatthe ko.

Vibhavantaṃ dhane. **Dhana** dhaññe, a. Sassa attano ayaṃ **so, sa**mpi. Duiva **dabbaṃ,** sāramiccattho, ivatthe vo, **vida** lābhe, to. Sassa dhanassa pati sapati, tasmiṃ sādhu **sāpateyyaṃ,** ṇeyyo. **Vasa** nivāse, u. **Ara** gamane, tho. **Rassa to.** Vibhavanti pabhavantyanenāti **vibhavo,** a. Hiraññaṃ, kosopyatra.

486. Katākataṃ kañcanaṃ, rūpiyañca missitaṃ [militaṃ (ka.), militaṃ paccekañca (amara khīrasvādhīṭīkā)] kosādidvayavāccaṃ, tatra piṇḍīkataṃ ābharaṇīkataṃ, kammībhāvamāpāditaṃ vā kataṃ. Ākarotthaṃ ajātakammaṃ cuṇṇādirūpaṃ akataṃ, **tadaññaṃ** tehi kañcanarūpiyehi aññaṃ tejasaṃ dabbaṃ tambaṃ. **Ādi**nā kaṃsarītisīsakādi, yañcātejasaṃ rājapaṭṭadāruvisādika'masāraṃ dabbaṃ, taṃ sabbaṃ kuppaṃ, **gupa** rakkhaṇe, guppateti, po, **ka**ttañca **ga**ssa.

Dvayaṃ kañcanaṃ rūpiyañcāhatamuṭṭhāpitahayavarāhapurisādi rūpaṃ nigghātikāya tāḷitaṃ dīnārādikaṃ rūpiyākhyaṃ. Assādirūpamassāhatamatthīti **rūpiyaṃ. Rūpa** āhatapasaṃsāsu, iyo.

487-488. **Hirañña**ntaṃ suvaṇṇe. Sobhano vaṇṇo yassa **suvaṇṇaṃ. Kana** dittiyaṃ, ṇvu, jananaṃ jātaṃ, pakaṭṭhaṃ jātaṃ **jātarūpaṃ,** pakaṭṭhatthe **rūpa**paccayo [pasaṃsāyaṃ rūpapaccayo iti subhū (cintāmaṇiṭīkā) pasaṃsāyaṃ rūpaṃ (pāṇini 5.3.66)]. Jātaṃ rūpamassāti vā **jātarūpaṃ. Iṇa** gatiyaṃ, dittiyañca anekatthattā. Suṭṭhu dippate dittiyā yujjateti **soṇṇaṃ,** usso, ''vā paro asarūpā''ti **i**lopo, dvittaṃ. **Kañca** dittiyaṃ, yu. Satthu vaṇṇo viya vaṇṇo yassa. Cittamattānaṃ haratīti **hari.** I, **kamu** icchāyaṃ, bu. Carati ettha cittaṃ **cāru,** ṇu. **Hi** gatiyaṃ, mo. **Haṭa** dittiyaṃ, ṇvu. Tapanaṃ dāhamarahatīti **tapaniyo,** iyo. **Hara** haraṇe, añño, assi. **Hā** cāge, **hā** gatiyaṃ vā, añño, **hirā**deso ca.

Cāmīkarādayo cattāro **tabbhedā** tassa suvaṇṇassa visesā. Cāmī nāma ekā pupphajāti, taṃkarattā **cāmīkaro,** atha vā cāmī nāma aggi. **Camu** adane, ṇī, takkarattā **cāmīkaro.** Satakumbhaṃ paddhakesaravaṇṇaṃ, tabbaṇṇasadisattā **sātakumbhaṃ.** Devarukkhabhūtāya mahājambuyā patiṭṭhitaṭṭhāne nadī jambunadī, tassaṃ patitehi mahāgajappamāṇānaṃ, kumbhappamāṇānaṃ vā phalānaṃ bījehi jātaṃ suvaṇṇaṃ **jambunadaṃ,** idaṃ pana suvaṇṇaṃ analappabhaṃ devālaṅkāramatulaṃ jāyate. Taṃ panānalamiti visesatthepi **amarasīho** suvaṇṇasāmaññeva paṭhati. Siṅgī nāma ekā macchajāti, tabbaṇṇatāya. Khaṇiyaṃ vā taṃsaṇṭhānasilākhaṇḍehi jātatāya siṅgī, **amarakose** pana cāmīkarādīnipi suvaṇṇasāmaññe paṭhati, siṅgī pana visese. Vuttañhi tattha ''alaṅkārasuvaṇṇaṃ yaṃ, siṅgīkanakamiccaya''nti [amara 19.96]. Tassattho – kaṭakakuṇḍalādino alaṅkārasuvaṇṇassa ''siṅgī''ti nāmanti. ''Siṅgīmaṇḍanasoṇṇa''nti **ratanakoso.** Suvaṇṇatāya siṅgī ''kanaka''mityuccate.

489. Pañcakaṃ rajate. Rūpayuttatāya **rūpiyaṃ. Rañja** rāge, ato. **Sañja** saṅge, jhu, **ña**lopo, **sajjhu.** Rūpayuttatāya **rūpī, sañja** saṅge, jho, **ña**lopo, **sajjhaṃ,** ''rūpiyajjha''ntipi pāṭho. Tadā **iyajjha**paccayena siddhaṃ. Dubbaṇṇaṃ, khajjūraṃ, setampi.

> Āhatasoṇṇarajate, rajate rūpiyaṃ mataṃ;
> Rajate ca khaleklivaṃ, khajjūro pādapantare;
> Setā ca bhatikāyaṃ tha, klivaṃ sajjhe site tisu.

Asmajātiyaṃ puppharāgādimhi, muttāvajirādimhi ca vasvādittayaṃ. **Vasa** nivāse, u. Ratiṃ tanotīti **ratanaṃ,** kammādimhi ṇo, **ti**lopo. ‘‘Ratnaṃ sajātiseṭṭhepī’’tya**marakose** [amara 23.126], tena gajaseṭṭho gajaratanaṃ, itthiseṭṭho itthiratananti. **Mana**saddato i, **ī**paccaye **maṇī** ca. Puppharāgādayo vakkhamānā **tabbhidā** tassa maṇino visesā. Bhāsanto rañjetīti **puppharāgo, bhāsassa puppho.**

490. Suvaṇṇādayo ime satta ratanānyāhu. **Maṇi** rattamaṇi.

491. Sattaratanānaṃ labbhamānapariyāye dassetumāha **‘‘lohitaṅgo’’**ccādi. **Lohitaṅgā**dittayaṃ rattamaṇiyaṃ. Lohitavaṇṇena aṅgīyateti **lohitaṅgo,** lohitaṃ aṅgaṃ sarīrametassa vā **lohitaṅgo.** Padumañcātra kokanadaṃ, tabbaṇṇasadiso maṇi **padumarāgo.** Soṇaratanaṃ, lohitakopyatra.

Dvayaṃ veḷuriye. Vaṃso tacasāro, tabbaṇṇo maṇi **vaṃsavaṇṇo.** Veḷu viya dissatīti **veḷuriyo,** ivatthe iyo, **rā**gamo ca. Dvayaṃ pavāḷe. **Vala** saṃvaraṇe, ṇo, ḷattaṃ, **vā**kārena pavāḷopi. **Du** gamane, **du** upatāpe vā, mo, dvittaṃ.

492. Dvayaṃ kabaramaṇimhi. Masāragirimhi jātaṃ **masāragallaṃ,** lo, **ra**ssa **lo.** Kabaro sabalo maṇi. Dvayaṃ muttāyaṃ. **Muca** mocane, tho, muttā eva **muttikaṃ,** sakatthe iko. Satthikā pakatito liṅgavacanānyativattanteti napuṃsakattaṃ. Ettha ca ratanapariyāyānaṃ uppaṭipāṭiyā kathanaṃ sattannaṃ ratanānaṃ uppattikkamapaṇītakkamādino abhāvadīpanatthaṃ.

Dvayaṃ pittale. **Rī** gamane, ri. Rītipi. ‘‘Rīti pacāre sande ca, lohakiṭṭārakūṭesū’’ti **ruddo.** Ārasseva kūṭo, yassa. Dabbasaddopyatra. Dvayaṃ abbhake. **Ama** gamane, alo. Abbhaṃ ākāso, megho ca, taṃsaññakattā **abbhakaṃ,** saññāyaṃ ko. ‘‘Meghambarābhidhānañca, gori bījañca abbhaka’’nti hi vuttaṃ. Girijatu, silājatupyatra.

493. Tikaṃ lohe. **Lū** chedane, ho. **Aya** gamane, manogaṇādi. Kāḷañca taṃ ayasañceti **kāḷāyasaṃ.** Satthakaṃ, tikkhaṇaṃ, piṇḍaṃ, ayasaṃ, asmasāropyatra. ‘‘Satthamāyudhalohesū’’ti anekattho. ‘‘Sāmuddalavaṇetikkhaṃ, visalohājimukkake’’ti **rabhaso. Paṇḍa** gamane, a. Asmassa sāro. ‘‘Kāḷāyasa’mayo lohaṃ, asmasārañca satthaka’’nti tva**maramālāyaṃ** klīvakaṇḍaṃ.

Dvayaṃ capale. **Pāra** sāmatthiye, do, pārayati sakkoti sabbalohaṃ kañcanaṃ kātunti **pārado. Rasa** sadde, aggimhi pakkhitte rasatīti **raso,** madhurādīsu ca raso. Capalo, sūtopyatra.

‘‘Cañcalādimhi capalo’’.

‘‘Sārathimhi rase sūto, pasūte perite tisu’’;
‘‘Rasendo pārado vutto, pāratopi nigadyate’’ti. –

Tārapālo.

‘‘Pārado siddhadhātu ca, varabījañca sūtaka’’nti. –

Tikaṇḍaseso [tikaṇḍasesa 2.9.34].

Tikaṃ nāge. **Tipu** pīḷane, u. **Tipu**saddassa setepi pavattanato **kāḷa**saddena visesetvā **kāḷatipū**ti vutto, tena **ti**pusaddassadvinnampi vācakatādaṭṭhabbātyeke, taṃ ‘‘nāgo sīsakayogiṭṭha-vappāṇi tipu piccaṭa’’nti [amara 19.105] **amarakose,** ‘‘tipu sīsakaraṅgesū’’ti ca **tikaṇḍasesa nānatthasaṅgahā**dīsu vuttattā na gahetabbaṃ, tena kāḷo ca tipu cāti dveyevatthābhidhānāni. Kāḷavaṇṇatāya kāḷo. **Tipu** yathāvuttatthova. **Tapa** santāpe vā, u, assittaṃ. **Sī** saye, **si** bandhane vā, so. ‘‘Seṭṭhabhakaddujo nāgo, klivaṃ sīsakaraṅgesū’’ti **rabhaso.** ‘‘Yogiṭṭha’’mityekaṃ nāmaṃ sīsassa. ‘‘Vappo so sīsamattaka’’nti tva**maramālā.**

‘‘Ārakūṭosī rīti ca, sīsakaṃ tipu vaddhakaṃ;

Nāgaṃ mahāmalañceva, yogiṭṭhaka''nti. –

Byāḍi.

''Sīsamattaṃ bahumalaṃ, yogiṭṭhaṃ piṭṭhapiccaṭā;
Suvaṇṇādisamāluka-mapi sindūrasambhava''nti. –

Tantātantaraṃ.

Sete tu raṅgavaṅgā, te gatyatthā.

''Raṅgaṃsurebhaṃ mudaṅgaṃ, kusumbhaṃ gāmyakuṅkuma''nti. –

Tikaṇḍaseso [tikaṇḍasesa 2.9.34].

Dvayaṃ haritāle. Haritavaṇṇaṃ alaṃ **haritālaṃ,** byuppattimattametaṃ. Rūḷhīsaddo tvayaṃ. Pītiṃ netīti **pītanaṃ.** ''Piñjaraṃ pītanaṃ tāla-mālañca haritālake''tya**marasīho** [amara 19.103] **. Piñja** vaṇṇe, aro. **Ala** bhūsane, alantyaneneti, ṇo, ''haritālamalaṃ tāla-vaṇṇakaṃ naṭabhūsana''nti tu **mādhavo.** ''Haritāle tu kappūraṃ, godanto naṭasaññako''ti **tikaṇḍaseso** [tikaṇḍasesa 2.9.35].

494. Dvayaṃ sindūre. Piṭṭhena nāgena jātaṃ piṭṭhaṃ. Cīnadesappavattaṃ piṭṭhaṃ **cīnapiṭṭha**nti pubbapade uttarapadalopo. **Sanda** savane, ūro, assi. ''Sindūraṃ nāgasambhava''nty**amarasīho** [amara 19.105]. Vasantassavo, rattacuṇṇaṃ, rattavālukampyatra. Dvayaṃ tūle. **Tula** nikase, a. **Picu** maddane, u. Picu tuloti samuditañcassa nāmaṃ. ''Tūlo picu picutūlo, makkaṭisuttaṃ takkoṭī''ti hi **rabhaso.**

Madhusaddena khuddajantu, khuddañcoccate. Khuddajantavo bhamarādayo. Tatra bhamarakataṃ khuddaṃ bhāmaraṃ, makkhikākataṃ makkhikaṃ, saraghañcoccate. Varaṭā kataṃ vāraṭaṃ. Puttikā kataṃ puttikanti sabbatraññatthe ṇo. **Madhu** unde, u. **Khu** sadde, do, **khuda** pipāsāyaṃ vā, do.

Dvayaṃ sitthe. Madhūhi khuddajantūhi ucchiṭṭhaṃ sajjitanti **madhucchiṭṭhaṃ. Sajja** visajjanāliṅgananimmānesu. Nimmānaṃ sampiṇḍīkaraṇaṃ, to, **jatānaṃ ṭhā**deso, **s**assa **cho,** dvittaṃ, **i**ttañca. **Sica** paggharaṇe, tho. Sitthameva **sitthakaṃ.** Madanopyatra.

495. Tikaṃ gopāle. Gāvo pāleti, pāti cāti **gopālo, gopo** ca, kammani ṇo. Gāvo saṅkhyāyatīti **gosaṅkhyo, saṃ**pubbo **khyā** gaṇane. Goduho, ābhiro, vallavopyatra. Dvayaṃ gomike. Gāvo assa santīti **gomā,** mantu. **Ika**paccaye, **mā**game ca **gomiko.**

Dvipādaṃ balībadde. **Usa** dāhe, abho. Balaṃ vaddhayatīti **balībaddo,** nipātanā. Gacchatīti **goṇo,** yu, **ma**lopo, asso, **ṇ**attaṃ. Gacchatīti **go, gamu** gamane, ro.

''Sagge kare ca vajire, balībadde ca go pumā;
Thī sorabheyyinettambu-disāvacanabhūmisū''ti. –

Ruddo. Vasa nivāse, abho. Vassatīti **vuso, vassa** secane, ṇo, assu, saṃyogalopo ca. Ukkho, bhaddo, anavāho, sorabheyyopyatra. **Ukkha** secane. Anaṃ sakaṭaṃ vahatīti **anavāho,** ṇo. Surabhi go, tassāpaccaṃ **sorabheyyo,** ṇeyyo.

496. **So** go vuddho jaraggavo nāma. Jaraṃ patto go **jaraggavo, si**mhi **o**ssa **avo.** Dvayaṃ misabālyayutte kiñciphuṭṭhatāruññe asampattabalībaddabhāve vacche. ''Vaccho vuddho vacchataro''ti **nāmamālā.** Damanāraho **dammo,** mo. **Vasa** nivāse, cho, vacchassāyeva gāviyā tanutthe nipātanā taro [pāṇini 5.3.91 suttaṃ passitabbaṃ]. **Samā**ti ete dve tulyatthā.

Dvayaṃ dhuravāhe. Dhuraṃ vahati sīlenāti **dhuravāhī,** ṇī. Dhuraṃ vahitumarahatīti **dhorayho,** ṇo, **va**ssa **yo.**

Gavaṃ gunnaṃ **adhikato** jano **govindo,** gavaṃ indo **govindo,** gavaṃ vindatīti vā **govindo.**

497. Vahatyanena **vaho,** a. **Kuka** ādāne, udo, ussattaṃ, **da**ssa **dho** vā, kakudo, kakudho ca. Dvayaṃ siṅge. **Visa** pavesane, yu. **Sī** saye, go, niggahītāgamo, rassattañca. Lohitavaṇṇatāya **rohiṇī, ta**ssa **ṇo,** nadādi.

498. Tikaṃ gāvīsāmaññe. Pumepi gāvī, tadā **yo**ssa **ī.** Siṅgayuttatāya **siṅginī,** taddhitantā inī. Dvayaṃ aputtikāyaṃ. **Hana**tismā itthiyaṃ a, **hana**tissa **vadho,** niggahītāgamo, **dha**ssa **jho** ca, **bandha** bandhane vā, **vañjhā. Vasa** kantiyaṃ, a.

Navappasūtikā paccagghapasūtā go dhenu nāma, **dhe** pāne, nu. Dvayaṃ piyaputtāyaṃ. Vacchaṃ kāmayatīti **vacchakāmā.** Vacchaṃ lātīti **vacchalā.** Savacchakāyamapi dvayamidaṃ vadanti.

499. Dvayaṃ manthanakumbhikāyaṃ. ‘‘Gagga’’nti saddaṃrātīti **gaggarī,** nadādi. Manthati yassa **manthanī. Mantha** viloḷane, yu, nadādi, dvepi itthī. Yatrekasmiṃ bahupaggahayutte aneke bandhīyante, tatra **sandānā**didvayaṃ. **Saṃ**pubbo dā dāne saṃyamanattho, karaṇe yu. **Dā** dāne, mo, **dāmaṃ.**

Dvayaṃ govacce. **Miha** secane, lo. Gavaṃ mīḷho vacco **gomīḷho.** Goto nibbatto **gomayo,** dvepyanitthī. Dvayaṃ ghate. **Sappa** gamane, i, **sappi** napuṃsake. **Ghara** secane, to. Havipyatra.

500. Taṃdivasiyā dadhito, duddhā vā samubbhataṃ ghataṃ tappakati ca **navanītaṃ.** Navadadhyādīhi nītaṃ pavattaṃ **nonītaṃ,** vasso. Navanītampi. Dvayaṃ dadhisāre. Dadhino maṇḍaṃ sāro **dadhimaṇḍaṃ. Masa** parimāṇe, thu, **sa**ssa **to, matthu** napuṃsake.

Catukkaṃ khīre, **khi** khaye, īro. Duhyateti **duddhaṃ, duha** papūraṇe, to. **Pā** pāne, pātabbanti **payo,** ṇyo, āssattaṃ. Thanato sambhūtaṃ **thaññaṃ.**

Dvayaṃ takke. Tīṇi kāni jalabhāgāni ettha santīti **takkaṃ,** issattaṃ, dvittañca. **Matha** viloḷane, to, ‘‘yathāgamamikāro’’ti ikārāgamo, aññatra pana –

‘‘Addhodakasamāyuttaṃ, udassitamudīritaṃ;
Takkaṃ tibhāgasaṃyuttaṃ, mathitanti gatodaka’’nti. –

Takkamathitā bhedenuttā, gatodakamiti nijjalaṃ.

‘‘Nijjalaṃ mathitaṃ siniddhaṃ, takkantu jalapādikaṃ;
Udassitaṃ jaladdhañca, sotakhyantu samodaka’’nti. –

Ratanamālā.

501. Khīrādayo pañca goto sañjātarasā. Khīraṃ navaṃ, dadhi khīrato jātaṃ. ‘‘Khīrajaṃ dadhimaṅgala’’nti hi **ratanāmālā. Dhā** dhāraṇe. I, dvittaṃ, nipātanā. Dadhito vā ghataṃ, nonītañca. Sabbaseso takkaṃ, khīratoyeva vā.

Chakkaṃ eḷake. Bādhiyamānopi na ravatīti **urabbho. Ru** sadde, bho. **Meṇḍa** kuṭilatthe, ko. Misati paddhate aññamaññaṃ **meso.** ‘‘Saṃhasane meso, paddhāya’masamunnatī’’ti **nānatthasaṅgahe.** Na raṇatīti **uraṇo, raṇa** sadde. **Ava** rakkhaṇe, i. **Avi,** ‘‘avayo selamesakkā’’tya**marasīho** [amara 23.207]. ‘‘Ajī’’tipi pāṭho. **Ila** gatiyaṃ, ṇvu. Uṇṇāyupyatra, uṇṇāyogā **uṇṇāyu,** yu, luhu ubhe ulomasasaddā ca **rabhasena** vuttā.

502. Tikaṃ aje. **Vasa** nivāse. To, **vasto,** vattopi. Aññe tu **"vasa** gandhaadane''ti curādimāhu, **aja** gamane, na jāyatīti vā **ajo.** Chindanto gacchatīti **chagalako, cho** chedane, **gamu** gamane, ṇo, **massa lo,** ossattaṃ, sakatthe ko, chakalakopi. Chāgopyatra. Dvayaṃ karabhe. **Vasa** kantimhi, to, vassottaṃ, **usa** dāhe vā, ottādi, **oṭṭho,** dantacchadepi. **Kara** karaṇe, abho. ''Kharabho''tyeke paṭhanti. Kamelako, mayo, mahāṅgopyatra.

Dvayaṃ gadrabhe. **Gada**tismā rabho, **gadrabho.** Khaṃ kaṇṭhavivaraṃ mahantamassatthīti **kharo,** ro. Cakkavā, bāleyyo, rāsabhopyatra. Cakkayogā, vantu. Balayuttattā **bāleyyo. Rasa** sadde, abho. Dvayaṃ aviyaṃ. Uraṇassa ayaṃ **uraṇī.** Avino esā **avī. Ajā**saddo eko chāgiyaṃ. Aññe tu ''uraṇī tu ajī ajā''tipi pāṭhaṃ vatvā tiṇṇampi **uraṇī**pariyāyattaṃ vadanti, tesaṃ mate **ajīajā**saddāpi **uraṇī**pariyāyā atthīti daṭṭhabbā. Atha vā tikaṃ ajiyaṃ. **Uraṇa**saddassāpi **aja**pariyāyassa sambhavato ''uraṇī tu ajī ajā''ti vuttaṃ, vakkhati hi anekatthavagge ''ummāre eḷako aje''ti [abhidhāna 1124 gāthā], **uraṇa**pariyāyo hettha eḷako.

Vessavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

503. Tikaṃ sudde. **Sada** assādane, do, assu. **Antavaṇṇo** lāmakavaṇṇo. **Vasa** secane, vasetabbo asucitattā **vasalo,** alo. Yatra yatra vā muttaṃ karīsaṃ siñcatīti **vasalo,** alo, jaghaññajopyatra. Brahmuno jaghaññaṅge pāde jāto **jaghaññajo.**

Māgadhādayo sūtapariyantā vijātiyamātāpitikattā ubhayavaṇṇoppattiyā saṃkiṇṇajātiyo iccattho, bhinnajātisaṃsaggo eva hi saṅkaro. Suddena sambandhāya khattāya jāto putto **māgadho.** Thutikriyāvutti. Suddāya sambandhena khattiyena jāto **uggo, uca** samavāye, ṇo.

504. Brāhmaṇiyā sambandhena khattiyena jāto **sūto, su** abhibhave, to, dīghādi.

Suddāvessahi **karaṇo-mbaṭṭho** vessādvijātihi. **Māhiṃso** vessākhattajo, **khattā** khattāya suddajo.

> Brāhmaṇīkhattajo **sūto,**
> Tassaṃ **vedehako** vesse;
> **Rathakāro** tu māhiṃsā,
> Karaṇyaṃ yassa sambhavo;
> **Caṇḍālo** nāma janito,
> Brāhmaṇīvasalehi yo.

Tatra **karaṇo** lipilekhanavutti, **ambaṭṭho** vicikicchāvutti.

Dvayaṃ sippini. Karoti nimmināti citralepyādikanti **kāru,** ṇu. Sippamassatthīti **sippiko.** Sajātīnaṃ tesaṃ sippīnaṃ saṅghāto ''seṇī''tyuccate. **Si** sevāyaṃ, ṇi.

505. Tacchakādayo ime pañca **kāravo** sippino nāma siyuṃ. Vuttañca –

> ''Tacchako tantavāyo ca, rajako ca nahāpito;
> Pañcamo cammakāro ca, kāravo sippino matā''ti.

506. Pañcakaṃ tacchake. **Taccha** tanukaraṇe. Tacchati tanuṃ karotīti **tacchako,** ṇvu, vaddhayati chindatīti **vaddhakī, vaddha** chedane, curādi, ''chedane cāpi vaddhana''nti **ratanamālā,** ṇvu. Sakatthe ī, vaddhakī, vaḍḍhakīpi. Palādyummānappakārena gaṇḍati chindatīti **palagaṇḍo. Gaṇḍa** chedanopalepanasannicayavadanekadesesu. Palagaṇḍo sudhājīvinyapi. **Ṭhā** gatinivattiyaṃ,ti, **pa**kāravaṇṇāgamo. **Ṭhā**tissa **thopi.** Rathaṃ karotīti, kammani ṇo, **rathakāro,** cammakārepi. Dvayaṃ suvaṇṇakāre. Nāḷiṃ dhamati mukhe vināsayitvā mukhavāyunā aggidīpanatthaṃ nāḷiṃ saddāpayatīti **nāḷidhamo.**

507. Athoparaṃ pukkusaṃyāvapādena nāmaṃ. **Ve** tantasantāne, tantaṃ vāyatīti, ṇo. **Pesa** peraṇapayatanagatīsu. Pesanaṃ peso, taṃ karotīti, ṇo. Kuvindopyatra, kucchitaṃ vindatīti **kuvindo.** Mālāsippayogā, mālāpanayogā vā **māliko,** iko.

Kuṃ lalayati icchatīti **kulālo, lala** icchāyaṃ, ṇo. Dvayaṃ sūcikammopajīvini. Sūcivānakammaṃ duvidhaṃ sūcanaṃ, tunnañcāti, tatra tunnavānakammena pavattinimittena **tunnavāyo,** sūcivānasippayogā **sociko.**

508. Cammaṃ karoti vikāramāpādayatīti, kammani ṇo. Pādukaropyatra. **Kappa** chedane, ṇvu. **Naha** soceyye, **divā**dito nipātanā **pa**kārāgamādi, na hāpetīti vā **nahāpito, hā** parihāne, **ṇāpe** paccayo, to, essittaṃ, saññāsaddattā nassapakati. Khurī, muṇḍī, divākittipyatra. Khuravā **khurī,** muṇḍavā **muṇḍī,** muṇḍo, muṇḍī, muṇḍakoti pasiddhi. Divā divase kitti byāpāro assa **divākitti.** ‘‘Caṇḍāle tu divākitti, nahāpito’’ti **ruddo.**

Rañjate suttaṃ rattamāpajjate yasmiṃ, sa **raṅgo.** Haritālamanosilādi, tamājīvatīti, kammani ṇo.

Puñjaṃ kasatīti **pukkuso,** nipātanā, atha vā ‘‘pu’’iti purisassa nāmaṃ, taṃ kuseti apanetīti **pukkuso.** Pupphaṃ vuccati karīsaṃ, kusumaṃ vā, taṃ chaḍḍetīti, ṇvu. **Chaḍḍa** apanayane.

509. Venādayo tayo **samā** tulyatthā. Veṇunā jīvatīti **veno. Ṇ**assa **na**ttaṃ. **Veṇo**pi. Veṇuvettādīnaṃ vikati vilīvā, tehi vilīvaṃ karotīti **vilīvakāro.** Naḷopi veṇuvettādīnaṃyeva vikati, taṃ karotīti, kammani ṇo. Naḷehi vā vilīvaṃ karotīti **naḷakāro.**

Ito paraṃ soṇḍikaṃ yāva pādena nāmaṃ. **Cunda** chedane, sañcodane ca. **Cunda** nisāmane vā. **Bhamu** anavaṭṭhāne, taṃ karotīti **bhamakāro. Kara** karaṇe, māro, **kammāro,** kammani ṇvu. **Lohakārako.** Ākaroṭṭhitaṃ [āṭavoṭṭhitaṃ (ka.)] yo lohaṃ dhamitvā saṅkharoti, tatrāpi **lohakārako.**

510. Rajakassa dve kammāni celadhovanaṃ, rajanañca. Tatra celadhovano **ninnejako,** ṇvu, **niji** suddhiyaṃ, **niji** soceyyasocanesu vā. Vattharañjanā **rajako. Ranja** raṅge, ṇvu. Netīti **nettiko.** Sakatthe ko, nettiyaṃ udakanayena niyuttoti vā **nettiko,** nettiyā mātikāya netīti vā **nettiko,** iko. Udakaṃ hāretīti **udahārako. Ka**lopo, ṇvu.

Vīṇāvādanasīlattā **vīṇāvādī.** Vīṇāvādanasippayogā **veṇiko.** Usumhi, usukāro vā vaḍḍhakī **usuvaḍḍhakī,** etena **vaḍḍhakī**saddassa sabbesampi sippikānaṃ vācakatā dīpitā, tena suvaṇṇavaḍḍhakī, tantavaḍḍhakītyādayopi yojjā.

511. Veṇuṃ vaṃsaṃ dhamatīti **veṇudhamo.** Veṇuvādanasippayogā **veṇaviko,** ṇiko. Yo pāṇineva pāṇantare murajādisaddaṃ uṭṭhāpayati, so **pāṇivādo.** Pāṇiṃ hantīti **pāṇigho.** Pāṇiyopi. Pāṇivādanasippayogā **pāṇiyo,** yo.

Pūpena jīvatīti **pūpiyo,** pūpo paṇiyo vikkeyyo yassa. Pānāgāraṃ suṇḍā, taṭṭhattā surā soṇḍā, taṃ vikkiṇātīti **soṇḍiko,** ‘‘nenaniddiṭṭhamanicca’’nti [kātanta 1.2.18 naghaṭītaṃ aniccaṃ (paribhāsendusekhara 97)] paribhāsato vuddhi. Majjaṃ vikkiṇāti sīlena. Maṇḍahāropyatra, maṇḍaṃ surāsambandhamaggabhāgaṃ harati uddharatīti **maṇḍahāro.**

512. Dvayaṃ indacālakhye kapaṭe. Mayena asurena sure vañcayituṃ [calayituṃ (ka.)] payuttattā mayassa ayaṃ **māyā,** mayo eva sambaro, tassāyaṃ **sambarī,** ṇī, nadādi. Dvayaṃ māyākāre. Indajāle niyutto **indajāliko.** Pāṭihārakopi. Paṭiharati nayanamanenāti pāṭihārako, ṇvu.

513. Ariyāsāmaññaṃ orabbhikādīnaṃ catunnamatthe. Ye urabbhaṃ eḷakaṃ hantvā jīvantīti **orabbhikā.** Sūkare hantvā jīvanti **sūkarikā,** tathā magaṃ hantvā jīvanti **māgavikā.** Sakuṇe pakkhino hantvā jīvanti **sākuṇikā,** iti kamato bhavanti.

514. Dvayaṃ jālike. Vāgurā migabandhanajālaṃ, tāya caratīti **vāguriko,** vākarikopi. **Vaka**

ādāne, aro, ā, vākarā, tāya caratīti **vākariko,** pubbapakkhe **ka**ssa **go,** assu ca, vāguriko. Dvayaṃ bhāravāhe. Bhāraṃ vahatīti, kammani ṇo. Bhāraṃ vahatīti **bhāriko.**

Tikaṃ vetanopajīvini kiṅkare. Vetanena jīvatīti **vetaniko.** Bhato vetanena kīto, so eva **bhatako,** saññāyaṃ vā ko. Bhatiṃ vetanaṃ bhuñjatīti vā **bhatako,** ko, issattaṃ. Kammaṃ karotīti **kammakaro, kammakāro**pi.

Chakkaṃ dāse. Kiñci karotīti **kiṅkaro,** ''ahamajja kiṃ karissāmī''ti bhattu kattabbakiccayācanattā vā **kiṅkaro. Dāsa** dāhe. Dāsantetassāti **dāso,** a. **Ciṭa** pesanīye, pesīyate sāmināti ceṭo, ṇo, sakatthe ko, **ceṭako. Pisa** pesanīye, ṇo, **sa**ssa dvittaṃ. **Bhara** dhāraṇaposanesu, bharīyatīti **bhacco,** ''riccā''tiyogavibhāgena **bharā**ditopi **ricca**paccayo, ''ramhi ranto rādino''ti ralopo ca, **bhacco.** Paricarati sāmīnanti **paricāriko.** Dāsero, dāseyyo, goppako, niyojjo, abhujissopyatra.

515. Te ca dāsā antojātādivasena catudhā siyuṃ. Antogehe dāsiyā kucchimhi jāto **antojāto,** dhanena kīto dhanaṃ datvā dāsabhāvaṃ gato **dhanakkīto,** sayameva **dāsabyopagato** bhayanivāraṇādyatthaṃ dāsabhāvamupagato ca karamarabhāvena ānīto **karamarānīto** ca, iccevaṃ te dāsā catudhā siyunti pakataṃ.

516. Dvayaṃ bhujisse. **Bhuja** pālanajjhohāresu, iso, dvittaṃ. Tikaṃ nīce. Nihīnaṃ cinotīti **nīco,** ṇo, rassassa dīghatā. **Jama** adane, mo. Nicchayena hāniṃ gacchatīti **nihīnako, hā** parihāne, **i** gatiyaṃ, yu, sakatthe ko.

> ''Vivaṇṇo pāparo nīco, pākito ca puthujjano;
> Nihīno'pasado jammo, khullako itaro ca so''. –

Tya**marakose** [amara 20.16]. Vigato vaṇṇo assamo yassa **vivaṇṇo.** ''Assamo brahmacāriyādi, catukkepi maṭhepi ce''ti **nānatthasaṅgahe.** Pāpaṃ rātīti **pāparo.** Pakatiyaṃ yathājātabhāve bhavo vijjamāno, na tu byāpāroti **pākito,** ṇo. Sajjanehi puthubhūto jano **puthujjano.** Apakaṭṭhaṃ sadati gacchatīti **apasado.** Khudaṃ lātīti khullo, **da**ssa **lo,** khullo eva **khullako.** Itaṃ kampitaṃ rātīti **itaro.**

Dvayaṃ anālase. Kusītassa bhāvo kosajjaṃ, taṃ yassa natthīti **nikkosajjo. Lasa** kantiyaṃ, appaṃ lasatīti kilāsu, ṇu, na kilāsu **akilāsu. Manda** supane, a. Na lasati kīḷatīti **alaso.**

517. Catukkaṃ caṇḍāle. Saṃ sunakhaṃ pacatīti **sapāko. Caṇḍa** caṇḍikke, ālo. Mataṅgassa apaccaṃ **mātaṅgo. Cu** cavane, ṇvu, **cavako.** ''Plavako''tipi pāṭho, **plava** gatiyaṃ, ṇvu.

> ''Caṇḍālaplavamātaṅgā, divākittijanaṅgamā;
> Nisādasapacāante-vāsī caṇḍālapukkusā''. –

Tya**marakose** [amara 20.19-20].

Milakkhajātyādayo mahāraññanivāsino **tabbhedā** tassa caṇḍālassa visesā.

> Gomaṃsabhakkhako yo tu,
> Lokabāhyañca bhāsate;
> Sabbācāravihīno'yaṃ,
> Milakkhajāti vuccate [cintāmaṇiṭīkā 20.20].

Milakkha abyattasadde. Milakkhante abyattaṃ bhāsanteti milakkhā, tesaṃ jāti yoni **milakkhajāti.** Mayūrapiñchādiparidhāno **kirāto, kira** vikiraṇe, ato, kiratīti **kirāto.** Kiratopi. Pattaparidhāno **savaro. Sava** gatiyaṃ, aro. **Ādinā pulindo, pula** mahatthe, do, **pulindo,** sabhāsā byavahārī desantarabhāsānabhiñño, pulindo savarapariyāyoti keci.

518-519. Tikaṃ luddamatte, ayampi milakkhappakāro. Migamacchādīnaṃ nisādanato māraṇato **nesādo. Ludha** upaghāte, do, **dha**ssa **do, lū** chedane vā, do, ubhayatrāpi sakatthe ko. Vijjhatīti **byādho,** rassassa dīghatā. Dvayaṃ migaludde. Mige hantīti **migavo,** vo. Mige vijjhatīti **migabyadho.**

Siloko sunakhe. Saramā sunī, tassāpaccaṃ **sārameyyo,** ṇeyyo. Sundaraṃ nakhametassa **sunakho, suna**ssa vā pāṭipadikassa **unakho, suna** gatiyaṃ vā, kho, evaṃ sabbatra pāṭipadikavasena vā dhātuvasena vā rūpasiddhi veditabbā. **Suna** gatiyaṃ, **suna**ssa vā **uno. Soṇa** vaṇṇagatīsu, **suna** gatiyaṃ vā, ṇo, **ṇ**attaṃ, **suna**ssa vā **oṇo. Kuka** ādāne, uro, **kukkuro. Suna** gatiyaṃ, **u**ssa **vā**dese **svāno, uvā**dese **suvāno.** Mige sarati hiṃsatīti **sāḷūro,** ūro, **ra**ssa **ḷo.** Dīghādimhi **sūno.** Ussātte **sāno. Na**lope ussātte **sā,** ayaṃ pume, koleyyo, migadaṃsako, bhasakopyatra, kule gehe bhavo **koleyyo.** Migaṃ daṃsatīti **migadaṃsako.** Bhasati bukkatīti **bhasako, bhasa** bhaṇane.

Bhesajjādiyogena, nissaggena vā ummattādibhāvamāpanno sunakho ‘‘aḷakko, atisuno’’ti ca vuccate. **Ala** nivāraṇe, kammani ṇvu, dvittaḷattāni, **aḷakko.** Alakkopi. Pakatiṃ atikkanto suno **atisuno.**

520. **Sādibandhanaṃ** sunakhādibandhanaṃ rajjādi **gaddūlo** nāma. **Gadda** sadde, ulo, dīgho. Dvayaṃ dīpake. **Dīpa** dittiyaṃ, ṇvu, **ciṭa** pesanīye, luddena ciṭyateti **ceṭako,** ṇo, sakatthe ko, **ṇvu**paccayena vā siddhaṃ.

Tikaṃ pāse. **Bandha** bandhane, kattari yu. **Gantha** ganthane, **gantha** koṭilye vā, **ntha**ssa **ṇṭho. Pasa** bādhanaphusanesu, kattari ṇo. Dvayaṃ vākarāyaṃ, yā sāṇatacādīhi migādīnaṃ bandhanatthaṃ katā. **Vaka** ādāne, aro, itthiyamato ā. Mige ganthati bandhatīti **migaganthanī,** ‘‘migabandhanī’’tipi pāṭho.

521. Dvayaṃ kumīne. Yatra macchā pavisanteva, na nissaranti, kucchitā veṇī assā **kuveṇī,** nadādi. Vajjhappattatāya kucchitā mīnā yasmiṃ **kumīnaṃ, kamu** padavikkhepe vā, ino, macchādhānīpyatra, macchā ādhīyante yassaṃ **macchādhānī,** yu, nadādi. Dvayaṃ jāle. Ānīyantenenāti **ānayo,** ṇo, īsse, e aya. Jale hitaṃ **jālaṃ,** ṇa.

Dvayaṃ vadhaṭṭhāne. Āgantvā hananti yasmiṃ **āghātanaṃ,** yu, **hana**ssa **ghāto.** Vadhassa māraṇassa ṭhānaṃ **vadhaṭṭhānaṃ.** Dvayaṃ adhikoṭṭane. Sadā ākoṭṭanattā saha ūnenāti **sūnā, suna** gatiyaṃ vā, itthiyamati a, dīghādi. **Kuṭa** chedane, adhikoṭenti yasmiṃ **adhikoṭṭanaṃ.**

522. Dvipādaṃ core. Taṃ karotīti **takkaro,** theyyatthaṃ vā takkayatīti **takkaro. Takka** vitakke, aro. **Musa** theyye, kattari ṇvu. **Cura** theyye, ṇo, curā theyyasīlamasseti vā **coro,** ṇo. **Thena** coriye, curādi, a. Ekaṃ asahāyaṃ agāraṃ gehaṃ ekāgāraṃ, **taṃ** payojanaṃ yassa **ekāgāriko,** iko. Mosatthino hyekāgāraṃ payojanaṃ. **Samā**ti tulyatthā. Dassupyatra. **Daṃsa** daṃsane, su, niggahītalopo.

Tikaṃ theyyakriyāyaṃ. Thenassa kammaṃ **theyyaṃ,** corassa kammaṃ **corikā.** Musanaṃ **moso,** bhāve ṇo. **Ve** tantasantāne, **vemo,** anitthī. Vāyanattho daṇḍako **vāyanadaṇḍako,** vāsaradaṇḍakopi.

523. Tikaṃ sutte. **Suca** gatiyaṃ, to. **Tanu** vitthāre, tu, tantu pume, tantapayojanattā **tantaṃ. Lepyādikammani** lepanādikriyāyaṃ **pottha**saddo vattati. **Ādi**nā potthalikādilikhanakammaṃ gayhate, **pusa** snehasecanapūraṇesu, bhāve tho. Atha vā **lepyādikammani** kammakārakabhūte lepitabbādimhi **pottha**saddo, tadā kammani tho, **potthaṃ.**

Vatthadantakaṭṭhasiṅgādipotthalikāyaṃ **pañcālikā**didvayaṃ. Pañcaṅgāni yassā santi sajīvassevāti **pañcālikā,** iko. Majjhe lakārāgamo. Potthena vatthena alaṅkariyattā **potthalikā. Ala** bhūsane, ṇvu. ‘‘Caturo janā potthakamaggahesu’’nti ettha **potthaka**saddena vatthaṃ vuttaṃ, **pottha**saddoyeva hi sakatthe **ka**paccayena ‘‘potthako’’ti vutto. ‘‘Puttalikā’’tipi pāṭho, putto viya

alaṅkarīyateti puttalikā, puttikāpyatra.

524. Yaṃ **kūpato** āvāṭato **ambuno** jalassa **ubbāhanaṃ** uddhāraṇaṃ bhave, taṃ ''ugghāṭanaṃ, ghaṭīyanta''miti coccate. Uddhaṃ ghaṭīyati udakanti **ugghāṭanaṃ,** yu. **Ghaṭa** cetāyaṃ, ghaṭīyeva uddhādhogamanavasena gamanato **ghaṭīyantaṃ, yā** gatipāpuṇanesu, anto, to vā.

Dvayaṃ mañjusāyaṃ, yā kaṭṭhehi karīyati. **Mana** ñāṇe, so, jumajjho [manissa jūka (ṇvādi 215) uṇādivuttiyaṃ 4.77 sutte ca passitabbaṃ], **pela** gatiyaṃ, **pe** pālane vā, lo, ḷattaṃ, **peḷā, pala** rakkhaṇe vā, kattari a, asse, **peḷā.** Tikaṃ pacchiyaṃ. **Piṭa** saṅghāte, ṇvu, **piṭako,** vuddhimhi **peṭako. Pasa** pālane, chi, **pacchi,** itthiyaṃ.

525. Dvayaṃ kāje. Vividhaṃ bhāramābhañjanti olambanti yassaṃ **byābhaṅgī. Kajja** byadhane, kattari ṇo, ekassa **ja**ssa lopo, **kaca** bandhane vā, adhikaraṇe ṇo, **cassa jo, kājo,** kācopi. **Atra** kāje **avalambanaṃ** vettādivikati sikkā nāma. **Saka** sattiyaṃ, kattari ko, upāntassi, **sikkā,** kājopi.

Dvayaṃ upāhane. Upanayhate bandhīyateti **upāhano,** vaṇṇavipariyayo, rassassa dīghatā, **vā**kārena upāhanaṃ. Pajjate yāya **pādu,** u, **pādu** itthī, ''pannaddhī pādukā pāṇihitā padarathī''tipi **tikaṇḍaseso** [tikaṇḍasesa 2.10.13] **. Tabbhedā** tassupāhanassa bhedā visesā pādukā nāma, **pada** gamane, ṇuko, **pādukā,** bahupaṭalā cammamayā kaṭṭhamayātyeke.

526. Tikaṃ cammarajjuyaṃ. **Vara** icchāyaṃ, **vara** saṃvaraṇe vā, chadādīhi tatraṇa. **Varattā,** varattaṃ, varatrā, varatrampi. **Vaddha** vaddhiyaṃ, sakatthe ko, **vaddhikā.** Nayhate bandhīyate yāya **naddhī, naha** bandhane, to, nadādi.

Dvayaṃ aggidīpane. **Bhasa** bhāsadittīsu, dibbate aggi yāya **bhastā,** to, traṇamhi bhastrā, nadādino ākatigaṇattā īpaccayābhāvo. Cammamayaṃ pasibbakaṃ **cammapasibbakaṃ,** cammapasibbakāpi.

Tejase suvaṇṇādike āvatyate yatra, sā soṇṇādyāvattanī mūsā nāma, **musa** theyye, a, **mūsā,** dīghādi. Kalādikaṃ yāva pādena nāmaṃ. **Kuṭa** chedane, karaṇasādhanaṃ, **kūṭaṃ,** dīghādi, **vā**kārena kūṭo. Ayaso, ayomayo vā ghano **ayoghano.**

527. Kammārānaṃ bhaṇḍaṃ **kammārabhaṇḍaṃ.** Saṅgamma ḍaṃsatīti **saṇḍāso,** ṇo, niggahītalopo, saṇḍāso, yenādittalohādi gayhate. Dvayaṃ adhobhāgaṭṭhe ayoghane. **Muda** saṃsagge, thi, **muṭṭhi,** itthī. Adhikaroti yassaṃ **adhikaraṇī,** yu, nadādi.

Tabbhastā tesaṃ kammārānaṃ bhastā aggidīpanī gaggarī nāma, yā ''ukkā''tipi vuccati, sā ca nārī, ''gagga''iti saddaṃ rātīti **gaggarī,** manthaniyampi. Dvayaṃ khuddakasatthe. **Sasa** hiṃsāyaṃ, tho. Piyampi phāletīti **pipphalaṃ, phala** vidāraṇe.

528. Dvayaṃ nikase. **Sā** tanukaraṇe, yu, **ṇ**attaṃ, nikasate parikkhyate suvaṇṇanti **nikaso.** Kasopi. Sūciyā nāsāvijjhanaṃ ārā, **ara** gamane, ā, **ārā,** cammakārānaṃ cammavedhanepi **ārā,** ''tikaṃ sūciya''nti keci.

Dvayaṃ kharapatte. Kharasamphassatāya **kharo.** ''Ka''iti kacati pāṭayati **kakaco,** anitthī, ''kakacaṃ kharapattañce''tya**maramālāyaṃ** napuṃsakakaṇḍaṃ. **Vacchāyanasatthe** vuttā gītavajjādikā vijjā catusaṭṭhikriyā, tathā āliṅganacumbanādikā ca abbhantarā catusaṭṭhikriyā **kalā**saddenoccate. **Ādi**nā yaṃ tatra vuttaṃ kārukammaṃ, taṃ gayhate, taṃ sabbampi kalādikaṃ **kammaṃ** kriyā **sippaṃ** nāma, **sī** saye, po, **sappa** gamane vā, upāntassi, **sippaṃ.**

529-530. Patisadisaṃ yaṃ silādinā patirūpakaṃ karīyate, tatra **paṭimā**dicatukkaṃ. **Mā** māne, mānamatra sadisīkaraṇaṃ, kattari, karaṇe vā a, **paṭimā,** nārī. **Vamu** uggiraṇe, bo, **i**ttaṃ, **paṭibimbaṃ. Dhā** dhāraṇe, i, **paṭinidhi,** dvīsu. Paṭimānaṃ, paṭiyātanā, paṭicchāyā, paṭikatipyatra.

Pajjaṃ sadise, tatra **samā**dayo kevalā api tīsu, sadisatthe ca vattanti, **sannikāso,** pana ante tayo ca uttarapadībhūtā, taṃ yathā – tena samo'yaṃ [taṃsamo'yaṃ (?)], taṃsamamidaṃ, taṃsannikāso iccādi [amū nibhādayo uttarapadaṭṭhā eva sadisavacanā vāccaliṅgā siyuṃ yathā ''pitunibho putto, mātunibhā kaññā, devanibhama- pacca''miti, byākhyāsudhā 2.10.37]. **Sama** velambe, a. Patirūpakaṃ bhajatīti **paṭibhāgo,** ṇo, **kāsa** dittiyaṃ, a, **sannikāso.** Samānamiva naṃ dissatīti **sarikkhako, samāna**ssa **so,** **di**ssa **ri,** **sa**ssa **kkho,** sakatthe ko, **sarikkhako. Sama** velambe, yu, **samāno,** saha mānenāti vā **samāno.** Samānaṃ katvā naṃ passatīti **sadiso, samāna**ssa **so.** Paricchedasadhammā tulyādhiṭṭhitāya sammito paricchinno **tulyo,** sammitatthe yo, **a**paccaye tulopi. **Bhā** dittiyaṃ, **sannibho, nibho** ca. Bhūta rūpādayopyatra, yathā pitubhūto, māturūpo.

Tikaṃ upamāne. Upamīyate yena **opammaṃ,** mana, **upa**pubbo **mā** māne, **yu**paccaye **upamānaṃ,** itthiyamati a, **upamā,** upamānopameyyānaṃ sadhammattepyayaṃ, vuttañca ''upamānopameyyānaṃ, sadhammattaṃ siyopamā''ti [subodhālaṅkāra 176 gāthā]. ''Yenopamīyate, yā copamīyate, tesvapi **opammā**dittaya''ntya**marasīho** [byākhyāsudhā 2.10.36].

531. Catukkaṃ vetane. Bharati kammakare yāya, sā **bhati,**ti. **Visa** peraṇe, peraṇaṃ gamanādīsu niyojanaṃ, karaṇe ṇo, **nibbeso,** nivesopi. **Vī** gamane, tano. Mūlena samitaṃ **mūlyaṃ, mūla** patiṭṭhāyaṃ vā, karaṇe yo.

> ''Kammaññā tu vidhā bhaccā, bhatayo bhammavetanaṃ;
> Bharaṇyaṃ bharaṇaṃ mūlyaṃ, nibbeso paṇamiccapī''. –

Tya**marasīho** [amara 20.38-9].

Dvayaṃ jūte. **Ju** gatijavanesu, to, dīghādi, **jūtaṃ, juta** dittiyaṃ vā, karaṇe a. Kitavassa jūtakārassa kammaṃ **ketavaṃ,** ṇo. Akkhavatī, paṇopyatra. Akkhā pāsakā upāyatthena assaṃ santīti, vantu, sabhāvato itthittaṃ. Paṇo aṭṭo, taṃyogā **paṇo.**

Pañcakaṃ jūtakāre. Dhāvantī atti dhutti, nipātanā, taṃyogā **dhutto,** ṇo, **dhū** kampane vā, to, rasso, **dhutto,** sabbakīḷādipasutepyayaṃ. Akkhesu dhutto **akkhadhutto.** Mariyādamatikkamma kīḷādipasuto hi ''dhutto''ti vuccati. Kitavaṃ assatthīti **kitavo,** nipātanā, **kita** nivāse vā, avo. Akkhehi jūtehi dibbatīti **akkhadevī,** ṇī.

532. Dvayaṃ pāṭibhoge, paṭibhuñjati pālayatīti **pāṭibhogo, bhuja** pālane, ṇo. Paṭibhavatīti **paṭibhū.** Dvayaṃ catuvīsatipāsake, yena jūtakārā dibbanti. **Aka** kuṭilāyaṃ gatiyaṃ, kho, **akkho. Pasa** bādhanaphusanesu, ṇvu. Devanopyatra. Dibbanti yena **devano, divu** kīḷāyaṃ, yu.

Sāraphalake **aṭṭhāpadaṃ,** pume, napuṃsake vā, aṭṭhapadānyassa **aṭṭhāpadaṃ.** Desantare hi caturaṅgasseva paṭṭikāyaṃ pāsakajūtampi vattate, saññāyaṃ **aṭṭha**saddassa uttarapade rassassa dīghatā [pāṇini 6.3.125]. Aṭṭhapadampi. Paṭṭe ito cito ca saranti parivattantīti sārino, tesaṃ phalakaṃ **sāriphalakaṃ,** sakatthe ko.

Dvayaṃ abbhute, yena satādilābhajānivasena jūtakārādīnaṃ jayaparājayā honti. **Paṇa** byavahāre, a, **paṇo,** panopi. **Abbha** gamane, to, **abhi** sadde vā, to, asarūpadvittaṃ, abbhatopi.

533. Nānādabbakate **madirābīje** surābīje **kiṇṇā,** kiranti nānādabbāni missībhavantyassaṃ **kiṇṇā,** to. **Madhvāsave** madhukapupphakate majje **madhu** mataṃ, madhukapupphaṃ **madhu,** tappakatattā madhu, madhukatepi majje madhu madhvāsavā vuttā, mādhavako, mādhvikampi, advīsvidaṃ.

Surāntaṃ majje. **Mada** ummāde, karaṇe iro. Varuṇo nāma eko jano, teneva paṭhamaṃ diṭṭhattā varuṇato jāyatīti **vāruṇī,** ṇī, **vara** patthanāyaṃ vā, kamme yu, assu, nadādi. Majjante yena **majjaṃ,** vajādinā yo, **dya**ssa **jjo** ca. **Su** abhisave, ro, **su** savane vā, **surā.** Halippiyā, hālā, gandhottamā, pasannā, irā, kādambarīpyatra. Halino balabhaddassa piyā ruccā **halippiyā. Hala** vilekhane, ṇo,

hālā. I gamane, ro, **irā.** Paṭhama'mayaṃ gomantha pabbate kadambakoṭare bhavā **kādambarī,** tathā cāgamo ''kadambakoṭare jātā, tena kādambarī matā''ti [cintāmaṇiṭīkā 20.39].

Dvayaṃ tālādirasaje. Āsavanti mānapurisamadādayo yenāti **āsavo.** Madaṃ janetīti **merayaṃ,** ṇeyyo, asse, **dassa ro** ca. Sīdhupyatra. Majjavisesepi tayamidaṃ vadanti, vuttañca –

''Sīdhuucchurase pakke, apakke āsavo bhave;
Merayaṃ dhātakīpuppha-guḷadhaññambiloṭṭhita''nti [cintāmaṇiṭīkā 20.42 byākhyāsudhā 2.10.41].

534. Dvayaṃ pānapatte. **Sara** gatiyaṃ, ṇvu. **Sara** gatihiṃsācintāsu vā. **Casa** bhakkhane, ṇvu, dvayaṃpyanitthī. Sīdhumhi ca **sarako.**

Dvayaṃ pānamaṇḍale. Āpivanti saṃbhūya pivantyasmiṃ **āpānaṃ,** yu. Pānassa maṇḍalaṃ koṭṭhaṃ **pānamaṇḍalaṃ.**

535. Samattaliṅgāsaṅgahato asampuṇṇataṃ pariharati. **Atra** asmiṃ vagge **ye yogikā** saddāveṇikamāyākāracoraakkhadevippabhutayo pume **bhūrippayogattā** pacurappayogadassanato **ekasmiṃ** liṅge pume **īritā** kathitā, te **taddhammattā** taṃyogavasā ekakriyākārittā **aññavuttiyaṃ** tato aññatra itthādīsu vuttiyaṃ satyaṃ **liṅgantarepi** itthiliṅgādopi **neyyā** upanīyā, taṃ yathā – māyākārī itthī, māyākāramidaṃ kulamiccādi. Ye tvayogikā **māgadhamālikakumbhakārā**dayo, te jātivacanattā **suddā**dayo viya dvīsūti.

Suddavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catubbaṇṇavaggavaṇṇanā samattā.

5. Araññavaggavaṇṇanā

536. Sattakaṃ vane. **Ara** gamane, añño, **araññaṃ.** Kena jalena ananaṃ pāṇamanassa **kānanaṃ, dā** avakhaṇḍane, **dā** chedane vā. Adhikaraṇe ṇo, ''ākārantānamāyo''ti āyo. **Daya** dānagatihiṃ sādānesu vā, ṇo, **gaha** upādāne [gāhū viloḷane (?)], adhikaraṇe yu. **Vapa** bījanikkhepe, ino, assittaṃ. **Vana** sambhattisaddesu, kattari a, **vanaṃ.** Aṭā avayavo selā atreti **aṭavi,** i, **ī**mhi aṭavī.

Mahāpadumalatāvanaṃ **mahāraññaṃ,** nadādi, ananto ca, **araññānī.**

537. Nagarato nātidūrasmiṃ ṭhāne santehi abhiropito **tarusaṇḍo** pūgapanasāditarusamūho atthi, so ''upavana''nti coccate, kittimavanametaṃ. Āramantyasminti **ārāmo,** ṇo. Upagataṃ, uparopitaṃ vā vanaṃ **upavanaṃ.**

538. **Sabbasādhāraṇaṃ** sabbalokehi sādhāraṇopabhogaṃ **raññaṃ** rājūnaṃ araññaṃ ''upavanaṃ, uyyāna''mityuccate, ullokentā yanti janā etasminti **uyyānaṃ,** yu. Ākīḷopyatra.

Tadeva rājopavanameva upakārikāsannihitaṃ, purasannihitaṃ vā antepurācitaṃ **pamadavanā**khyaṃ. Yatra antepurasahito eva rājā viharati, nāññajanappaveso. Pamadānaṃ itthīnaṃ vanaṃ **pamadavanaṃ,** rasso.

539-540. Sāntarāḷā panti, yathā – tarupanti, pāsādapanti, nirantarāḷā tu rājīti. Tatra pañcakaṃ pantiyaṃ. **Pana** byavahāre, thutimhi ca, **panti. Vī** gamane, thi, **vīthi. Vala** saṃvaraṇe, i, **āvali.** Ālipi, **ala**dhātumhā i. **Si** sevāyaṃ, ṇi, **seṇi. Pā** rakkhaṇe, ḷi, **pāḷi,** sogatepi. Dve samā. **Likha** lekhane, a. **Rāja** dittiyaṃ, i.

Tipādaṃ rukkhamatte. Pādena mūlena pivatīti **pādapo,** ṇo. Viṭapayogā **viṭapī. Rukkha** varaṇe, a, **ruha** janane vā, kho, **hassa ko. Na** gacchatīti **ago. Sala** gamane, ṇo, sāravantatāya vā sāro, so eva

sālo, aññatropacārā. Mahiyaṃ ruhatīti, a. **Du** gatiyaṃ, mo. **Tara** taraṇe, u. Kuto bhūmito jāyatīti **kujo,** aṅgārepi. Sākhāyogato **sākhī.**

Gamu gamane, ṇo, ‘‘gamissanto ccho vā sabbāsū’’ti ccho. Khuddo avuḍḍhippatto pādapo **khuddapādapo.** Ye rukkhā **pupphaṃ vinā** apupphakā phalanti, **te** assatthodumbarapanasādayo ‘‘vanappatī’’ti vuccanti, vanānaṃ pati **vanappati.** Pupphato jātaphalā pana ambakhajjūrādayo vānappatayo. Vanappatimhi bhavā **vānappatayo.**

541. Yo phalapākāvasāne marati, so kadalīdhaññādiko osadhi nāma bhave, oso dhīyate yassaṃ [oso gloso dittibbā dhīyate’tra byākhyāsudhā 2.4.6], sā **osadhi,** i. **Sā**saddo **osadhi**saddassa itthiliṅgattadīpako.

Dvayaṃ utuppattepi phalahīne. **Vana** yācane, jho, **vañjhā,** vadhati phalanti vā **vañjhā, vajā**dinā yo, **jha**ssa **jho,** niggahītāgamo ca. Na vijjati phalametissāti **aphalā,** dve tīsu. Tikaṃ vattamānaphale rukkhādo. Phalayogā, ino, vantu, ī ca.

542. Catukkaṃ vikasite. **Phulla** vikasane, kattari to, sañjātatthe vā ito, **phala** visaraṇe vā, visaraṇaṃ vikāso, assu. **Kaca** bandhane, **vi**pubbo vikasane, kattari a. Vikacate vidalati visiliṭṭhadalo bhavatīti vā **vikaco,** a, **vi**saddo visilesajotako. **Kasa** gamane, to. Dalānaṃ aññamaññaṃ visilesato samudāyo ‘‘vikasito’’tyuccate. Phuṭopyatra. **Phuṭa** vikasane.

Pādo rukkhagge. ‘‘Na nā’ggaṃ sikharaṃ siro’’ti vopālitavacanato ‘‘siraso agga’’nti na chaṭṭhīsamāso. Siro vutto. **Aja** gamane, go, **aggaṃ,** seṭṭhe tīsu. **Sī** saye, kharo, sikhā vā cūḷā, sā viya jāyatīti **sikharo.** Dvayaṃ sākhāyaṃ. **Sākha** byāpane, a. ‘‘Latā vallī samākhyātā, latā sākhā ca sākhina’’nti **latā** nānatthā. **Lā** ādāne, to, rasso.

543. Chakkaṃ patte. Dalati vikasatīti **dalaṃ,** a. **Lasa** kantiyaṃ, pakārena lasatīti **palāso,** ṇo. **Chada** saṃvaraṇe, chādīyate yena **chadanaṃ,** yu. Pūrayatīti **paṇṇaṃ,** nipātanā, **pata** adhogamane vā, patatyacirena **paṇṇaṃ, patta**ñca, to, pume. Saññāyaṃ **ṇa**mhi **chado.**

Dvayaṃ pattādisaṅghātavati sākhāya pabbe. **Palla** gamane, avo. **Kisa** gamane, yo, **lā**gamo majjhe. Dvayaṃ aṅkure. Navo eva ubbhito uggato **navubbhinno. Aṅka** lakkhaṇe, uro.

544. Pakkaṃ yāva pādena nāmaṃ. Vikāso mukhapabuddhakalikāyaṃ makuḷādidvayaṃ. **Muca** mocane, ulo, ussattaṃ, **ca**ssa **ko, makuḷaṃ,** makuḷo vā. **Kuṭa** chedane, malo, assu, **kuṭumalo,** kutumalopi. Pupphassa ca phalassa ca pakatibhūte jālapatte **khārakā**didvayaṃ. **Khura** vināse. Ṇvu. **Jala** dhaññe, sakatthe ko. **Jālakaṃ** napuṃsake. Dvayaṃ jālakato pavuddhe pupphe, phale ca. **Kala** saṅkhyāne, ṇvu, **kura** sadde, ṇvu.

Pupphādibandhanaṃ pupphaphalānaṃ bandhanaṃ **vaṇṭaṃ** nāma. Bandhīyate yena **vaṇṭaṃ,** vajādi.

545. Tikaṃ pupphe. **Pasu** pāṇigabbhavimocane, ṇo. Khapaṇakabhāsāya rukkhopi pāṇi, vuddhādi, **pasavo. Kusa** akkose, umo, **kasa** gamane vā, **kāsa** dittiyaṃ vā, umo, rasso. **Puppha** vikasane, pupphatīti, a. **Pupphajo** rajo pupphadhūlī **parāgo** nāma, **ranja** raṅge, ṇo.

Madhurapuppharaso makarando nāmāti mataṃ. Makkhikā ramanti yasmiṃ **makarando,** vajādi. Dvayaṃ kalikābhi ākiṇṇe pariṇāyavati. **Thu** abhitthave, ṇvu, **thavako. Gudha** parivedhane, ṇvu, **dha**ssa **cho, gocchako.**

546-547. **Āme** apakke phale salāṭu utto, **salāṭa** bālyaparibhāsanesu, u, vijjamānabālyatāya **salāṭu**. Pakkantu phalaṃ nippariyāyena ‘‘phala’’mityuccate, tena ‘‘āmasmiṃ phalavohāro rūḷhiyā pavattatī’’ti ñātabbo, **phala** nipphattiyaṃ, nipphatti cātra supakkattaṃ, sukkhe tu phale vāno. Tatra salāṭu vānā tīsu, yathā salāṭu jambū, salāṭavo māsā, salāṭūni kumbhaṇḍāni, vānā harīṭakī, vāno

muggo, vānamambaṃ.

Campakādi campakaṃ karavīraṃ kadambakaṃ asokaṃ kaṇṇikāraṃ campakādīnaṃ pupphaṃ vikāro, avayavo ceti aññatthe ṇo na bhavati, tadantato pupphassuppatitato, evaṃ campakādīni kusumanāmāni napuṃsake vattanti, **ambādi** dāḷimaṃ nāraṅgaṃ āmalakaṃ kuvalaṃ badaranti pakatyantarameva phale vattate, āmalakiyā kuvaliyā badariyā phalaṃ vikāro, avayavo ceti aññatthe taddhitopi noppajjate, tadantato phalassuppatitato, evaṃ ambādīni phalanāmāni napuṃsake vattanti. Mallikādayo kusumepi vattamānā **saliṅgā** pakatiliṅgāabhedopacārena pavattiyā, yathā – mallikā jāti, vanamallikā iccādi. Vīhayopyabhedopacārena phalepi saliṅgā, yathā māsassa phalaṃ māso, muggassa phalaṃ muggo, evaṃ yavo, tilo, atasī, kaṅgu, dhaññaṃ.

Tikaṃ jambuyā phale. Tatra yadā lokato phale vutti, tadā **jambu**saddo pakatyantarameva phale vattate, yadā na phalavutti, tadā vikāre avayave vāno, **jama** adane, bū, **jambū,** pakatyantarāphale vutti. Jambuyā phalaṃ **jambuvaṃ.** Jambu ca. Lokato eva phalepi vattamānā harīṭakyādayo sabhāvato itthiyaṃ bhavanti [amara 14.18-20]. Harīṭakiyā phalaṃ harīṭakī, evaṃ kosātakī, sallakī, dakkhā, kaṇḍakārikā, sephālikā iccādi, pubbe viya vikārāvayavatthesu paccayābhāvo, assatthādikaṃ chakkameva taddhitantaṃ assatthādīnaṃ phale vattamānānaṃ napuṃsakaṃ siyā rūpabhedo, yathā – assatthassa phalaṃ **assatthaṃ,** veṇuno phalaṃ **veṇavaṃ,** pilakkhassa phalaṃ **pilakkhaṃ,** nigrodhassa phalaṃ **nigrodhaṃ,** iṅgudiyā phalaṃ **iṅgudaṃ,** brahatiyā phalaṃ **brāhataṃ,** vidārī aṃsumatī gambhariyādayo mūle, pupphepi saliṅgā [amara 14.18-20]. **Pāṭalā**saddo pana abhedavatticchāyaṃ mūle pupphepi vattamāno sabhāvato itthiliṅgo, bhedavatticchāyaṃ vikāre avayave vā **ṇa**mhi pāṭalaṃ [amara 14.18-20]. Dvayaṃ sākhāpallavādisamudāyalakkhaṇe ābhoge, **viṭa** vedhane, **viṭa** akkose vā, apo, **pa**ssa **bha**tte **viṭabhī,** nadādi.

548. **Mūlamārabbha** mūlato paṭṭhāya **sākhanto** sākhāvadhi tarussa bhāgo **khandho** nāma, yo ‘‘pakaṇḍo’’tipi vuccati, **khanu** avadāraṇe, dho, **khandho, khāda** bhakkhane vā, ko, ‘‘khādāmagamānaṃ khandhandhagandhā’’ti **khandhā**deso, kalopo.

Rukkhacchidde rukkhādīnaṃ vivare **koṭaro. Kuṭa** chedane, aro, **koṭaro,** nikkuhopi. Dve samā. **Kāsa** dittiyaṃ, kāsate agginā dippateti **kaṭṭhaṃ,** to, **ta**ssa **ṭṭho,** rasso ca, **kasa** gamane vā, to, **kaṭṭhaṃ. Dara** vidāraṇe, ṇu.

549. Tikaṃ mūle. **Vu** saṃvaraṇe, do, niggahītāgamo, **budha** gamane vā, a, **dha**ssa **do. Mūla** patiṭṭhāyaṃ, ṇo, **pāda**saddena tappariyāyā caraṇatthā sabbe saṅgahitā, pādasadisattā **pādo,** dvayaṃ chinnassa tarukkhandhassa bhūmiṭṭhabhāge. **Saṅka** saṅkāyaṃ, u, **saka** sattiyaṃ vā, niggahītāgamo. **Khanu** avadāraṇe, ṇu, **khāṇu.** Dhuvopi, dhuvati thirāyateti **dhuvo, dhu** gatitheriyesu, a, **uvā**deso.

Dvayaṃ vidāriyādīnaṃ kande. Kuyaṃ pathaviyaṃ ruhatīti **kuruhāṭaṃ,** aṭo, **kanda** avhāne, rodane ca, ‘‘karahāṭo’mbujakande, puppharukkhabhītesu ce’’ti **nānatthasaṅgahe.** Dvayaṃ halādīnaṃ kalīre. **Kala** saṅkhyāne, īro. **Masa** āmasane, thako, matthake sīse vā jāto **matthako.**

550. Dve samā. Abhinavaniggatā āyatā sakusumā, kusumasuññā ca **mañjarī,** vallarī tu tadaññāpi, yathā tālavallarī, **vala, valla** saṃvaraṇe, aro, nadādi. Muñjayogato **mañjarī,** ro, nadādi, ussattañca, dvepi nārī. Dvayaṃ latāyaṃ. **Valla** saṃvaraṇe, nadādi. Latā vuttā, ‘‘latā patāninī vallī matakīthā’’ti halāyudho.

Akkhandho appakkhaṇḍo, bahupattatacadaṇḍikādi. Yo vā tanupakaṇḍo vaṃsanaḷādi, so ‘‘thambo, gumbo’’ti coccate, **thaka** saṃvaraṇe, bo, **ka**ssa **mo. Gupa** rakkhaṇe, bo, **pa**ssa **mo.** Patāno sākhāpattacayo, tena yuttā gorakkhā tambūli dhivusajīmūta gaḷojhādikā latā, sā **vīru** nāma, vividhehi ruhatīti katvā, kvi, **vīru,** dīghādi, gumbinīpi.

551. Pajje pādena nāmaṃ. Yatra dvayaṃ ‘‘bodhirukkho’’ti saññite buddhassa bhagavato sabbaññutaññāṇappaṭilābhaṭṭhānabhūte dumarāje, aññatra tūpacārā. Assaṃ sabbaññutaññāṇaṃ tiṭṭhati etthāti **assattho, ṭha**ssa **tho,** dvittaṃ, māravijayasabbaññutaññāṇappaṭilābhādikehi

bhagavantaṃ assāsetīti vā **assattho, ā**pubbo **sāsa** anusiṭṭhiyaṃ, tosane ca vattati, to, rasso. Sabbaññutaññāṇaṃ bujjhati etthāti **bodhi, budha** avagamane, i, **bodhi,** dvīsu. Caladalo, pippalo, kuñjarāsanopi. Dvayaṃ bahupāde. Adhobhāgaṃ rundhatīti **nigrodho,** usso, **gā**gamo ca. **Vaṭa** vedhane, vaṭatīti, a.

Dvayaṃ kabiṭṭhe. Kavimhi vānare tiṭṭhatīti **kabiṭṭho** [pāyena kapayo tiṭṭhanti atra kapittho (cintāmaṇiṭīkā 14.21)] ‘‘vānare paṇḍite kavī’’ti **vopālito,** tathā **kapittho,** to, **ṭha**ssa **tho** ca. Dadhittho, ambilaphalopi. Dvayaṃ udumbare. Yaññakammānamaṅgo ekaṅgattā **yaññaṅgo, dubbī** hiṃsāyaṃ, aro, niggahītāgamo, ekassa **ba**ssa lopo ca. Jantuphalo hemaduddhopi.

552. Dvayaṃ koviḷāre.

‘‘Sukapadāccharo campo,
Koviḷāro tu kañcano;
Pubbo sito paro ratto,
Yugapattā ubhopite’’ti [cintāmaṇiṭīkā 14.22].

Hi **ratanakoso,** kañjanālakopyatra. Yugaṃ yamakaṃ pattamassa.

Tipādaṃ uddāle. **Vātaṃ** uddālatīti **uddālo.** Siṅgārādīnaṃ saññāvasena rukkhānaṃ rājā **rājarukkho,** vātarogahanane rājabhūto rukkho vā **rājarukkho.** Katā mālā assa pupphehīti **katamālo,** siṅgārappakāso. Indati paramissariyaṃ karoti vātahananeti **indīvaro,** īvaro, indiyā sakkassa bhariyāya icchitabbattā vā **indīvaro.** Caturaṅgulo, ārevato, suvaṇṇakopi.

553. Dvayaṃ jambhīre, yassa phalamambilaṃ hoti. Ambilattā dantassa saṭho **dantasaṭho. Saṭha** ketavahiṃsāsaṃkilesesu, a. **Jamu** adane, īro, **bha**nto ca, **jambha** gattavināme vā, jambho, jambhalo, jambīropi. Dvayaṃ varaṇe. **Vara** icchāyaṃ, yu. **Kala** saṅkhyāne, iro, nadādi, rassanto. Varuṇo, tittasākopi.

Dvayaṃ phalahare. ‘‘Ko ayaṃ, suko’’ti vimatuppattikarapattakusumatāya **kiṃsuko.** Pāri samuddo, tatra bhaddo pāribhaddo, so eva **pāḷibhaddo,** koviḷāro, taṃsaṇṭhānapattakusumatāya **pāḷibhaddo.** Dvayaṃ vidule, yo abbhasamaye pupphati. **Vaja** gamane, ulo. **Vī** pajane, aso, **to**nto ca, **vi**pubbo **ata** sātaccagamane vā, aso. Vānīropi.

554. Dvayaṃ pītane, yassa pattaphalāni ambilāni, pūgaphalappamāṇañca phalaṃ, sallakīrukkhasaṇṭhāno ca, so rukkho. **Amba** sadde, aṭo, sakatthe ko. **Pī** tappanakantīsu, tano, pītiṃ vā tanotīti **pītano,** sakatthe ko. Dvayaṃ guḷapupphe. **Mana** ñāṇe, ko, **madhvā**deso ca. Madhunāmo dumo **madhuddumo.** Dvayaṃ ‘‘lambū’’ti khyāte. Guḷo viya sātena phalamassa **guḷaphalo. Pīla** patitthambhe, u. Dvayaṃ tikkhagandhe. Sobhaṃ janetīti **sobhañjano,** sobhaṃ visañjanametena hetubhūtenāti vā **sobhañjano.** Vuttañca –

‘‘Sirīsapupphassa rasena bhāvitaṃ,
Sahassavāraṃ marīcaṃ sitavhayaṃ;
Etena samanti visāhi sambhavā,
Katañjanasnehanapādanatthuto’’ti.

Si sevāyaṃ, viddhavināsanatthaṃ sevīteti **siggu,** gu, thī. Cittahārī, pabhañjano, viddhavināsanopi.

555. Dvayaṃ visālatace, yo sarade pupphati pupphaṃ. Sattapaṇṇānyassa **sattapaṇṇī** pume. Chattamiva paṇṇamassa **chattapaṇṇo.** Visamacchadopi, sattapaṇṇattā visamacchado. Dvayaṃ rathaddume. Rathaṃ tanoti yena **tiniso,** iso. Atipamuccati dāhapittamaneneti **atimuttako.** Cittakipi.

Dvayaṃ vātapothe, paṃ vātaṃ lunātīti **palāso,** aso. ‘‘Patte palāsaṃ so rukkhe, pītaharitakiṃ

suke''ti hi **ruddo.** Vātapothopi, vātassa potho **vātapotho, putha** hiṃsāyaṃ.

Dvayaṃ ''putīti'' khyāte. Hatajantupamohasaṅkhātāriphalatāya **ariṭṭho,** nipātanā **hanti**ssa **ṭṭho,** taṃrogārivantajanehi icchitabbaphalattā vā **ariṭṭho, isu** icchāyaṃ. **Phaṇa** gatiyaṃ, ilo, asse.

556. Tikaṃ siriphale. **Mala** dhāraṇe, ūro. **Bila** bhedane, ṇuvo, **beluvo. La**paccaye **billo.** Saṇḍilyo, selusopi. ''Munippabhede mālūre, saṇḍilyo pādapantare, naṭe bille ca seluso''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.32] **rabhaso.**

Dvayaṃ tuṅge. Pumanāmo nāgo rukkho **punnāgo.** ''Punnāge puriso tuṅgo, kesaro devavallabho''ti [amara 14.25] hya**marasīho,** dīgho, ''pumassa liṅgādīsu samāsesū''ti **a**kāralopo ca. Atisayapupphakesaravantatāya **kesaro, kisa** tanukaraṇe vā, aro, pupphakesayuttatāya vā **kesaro,** ro.

Dvayaṃ loddamatte. **Sala** gamanattho, avo. Rattakaphapittasote lunātīti **loddo,** ddo. Tiriṭo, sāvaropi. ''Sāvaro aparādhe ca, lodde pāpe ca kathyate'' [cintāmaṇiṭīkā 14.33] tya**jayo.** Dvayaṃ dhanupaṭṭe phalini. **Pī** pāne, alo, **ī**ssa **iyā**deso. Sannakā tāpasā, tesaṃ du dumo **sannakaddu,** ''sannakaddu cāpapaṭā, varaṇo tāpasappiyo''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.35] hi **kosantare.**

557. Dvayaṃ ''mhanakū''iti khyāte. Likuco nāma ḍahurukkho, tagguṇattā **likocako,** saññāyaṃ ko. **Aṅka** lakkhaṇe, olo, **aṅkolo.** Dvayaṃ kumbhe. Rogaharaṇe garunopi vejjassa garu **guggulu,** nipātanā. **Kusa** chedane, ṇvu. Kumbho, puropi.

> ''Rāsibhede gajamuddhaṃse,
> Kumbhakaṇṇasuke ghaṭe;
> Kāmuke vāranāriyañca,
> Kumbho klīvantu vaggulumhī''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.34].

Rabhaso. Pura aggagamane, ṇo, puro.

Dvayaṃ ambe. **Ama** gatiyaṃ, bo, **amba** sadde vā, a. **Cuti** āsecane, rakkhaṇe ca, a, **cu** cavane vā, to, dīghādi. Rasālopi, rasaṃ lātīti **rasālo,** dīgho. **Eso** ambo **sugandhavā** atisayagandhayutto samāno ''saho, sahakāro''ti coccate. **Saha** sattiyaṃ, sugandhaṃ kattuṃ sahatīti **saho,** a. Sahanaṃ saho, taṃ karotīti **sahakāro,** hā vā pamudā, tāya saha vattatīti saho, sahaṃ samudaṃ karotīti **sahakāro.**

558. Dvayaṃ setambe. **Puṇḍa** puṇḍane. **Puṇḍa** khaṇḍanetyeke, ṇvu, assī, **arā**gamo ca. Setavaṇṇo ambo **setambo.** Dvayaṃ bahuvārake, yassa phalāni atipicchilāni. **Si** bandhane, lu, **sala** gamanattho vā, u, asse. Picchilattā bahūni vārīni yasmiṃ **bahuvārako,** saññāyaṃ ko. Sīto, uddālo, kaphalopi.

Dvayaṃ kāsmariyaṃ. Sirimantāni paṇṇāni yassā **sepaṇṇī,** nadādi, **sirī**saddassa **se.** Kasmīradesajattā **kāsmarī, kāsa** dittiyaṃ vā, maro, nadādi. Madhupaṇṇī, bhaddapaṇṇīpi. Dvayaṃ sakaṇṭakambilaphalarukkhe. Sakaṇṭakattā kucchitaṃ lātīti **kolī,** nadādi. **Vada** theriye, aro, nadādi. Kuvalī, kakkandhūpi.

559. Dvayaṃ tassā koliyā phale. Koliyā phalaṃ **kolaṃ.** Badariyā ayaṃ avayavo **badaro.** Kuvalaṃ, phenilaṃ, sovīrampi. ''Sotañjane tu sovīraṃ, kañjike badarepi ce''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.36] **rabhaso.** Dvayaṃ assatthakulasambhūte rukkhapāsāṇādīsu sañjātarukkhe. Pilaṃ paraṃ nissayabhūtaṃ kasatīti **pilakkho, kasa** vilekhane, **sa**ssa **kha**ttādi nipātanā. Akhādanīyaphalatāya virūpaṃ phalamassatthīti **pipphalī,** ī, nadādi, **vi**ssapi ca.

Dvayaṃ toyādivāpiniyaṃ, yassā mūlaṃ mahāpañcamūle paviṭṭhaṃ. **Paṭa** gamane, alo, nadādi, **pāṭalī,** pāṭalāpi. Kaṇhaṃ pupphavaṇṭaṃ yassā sā **kaṇhavaṇṭā,** kāsmariyampi. Alippiyaṃ, tambapupphipyatra. Dvayaṃ gandhile. Sāduphalatāya sādu ca so kaṇṭasahitatāya kaṇṭo ceti

sādukaṇṭo. Sakaṇṭakatāya attānaṃ virūpaṃ karotīti **vikaṅkato,** dvittaṃ, niggahītāgamo ca.

560. Catukkaṃ tinduke. **Tanu** vitthāre, uko, **da**nto ca. **Tidi** hiṃsāyaṃ vā, u, saññāyaṃ ko. Kāḷo khandho pakaṇḍo yassāti. **Tima** addabhāve, ūso, sakatthe ko, **vara**nto ca. Upaccaye **timbaru.**

Dvayaṃ tambaphale. Irāvatī nadī, paṭhamakāle tassā tīre jāto **erāvato.** Nāraṃ vuccati nīraṃ, taṃ gacchatīti **nāraṅgo.** Dvayaṃ makkaṭatinduke. **Kula** saṅkhyāne, ṇvu. Kākendu, kākalukopi.

561. Tikaṃ kadambe. Kaṃ vātaṃ dametīti **kadambo,** bo. Pinetīti **piyako,** ṇvu, **iyā**deso. Nayati mudaṃ **nīpo,** po. Dvayaṃ, vidarukkhe, yassa niyyāsena peḷādayo limpanti. **Bhala, bhalla** paribhāsanahiṃsādānesu, nadādi, aññatra to, **ka**nto ca, **bhallātako,** tīsvayaṃ. Arukaro, aggimukhopi.

Dvayaṃ ''pāvusā''iti khyāte. **Jhapa** dāhe, ṇvu. **Pa**ssa **vo. Paca** pāke, ulo. Dvayaṃ sirimati, yassa phalāni marīcappamāṇāni, ambilāni ca. **Tila** gamane, ṇvu. **Khura** chedane, ṇvu.

562. Dvayaṃ ambilikāyaṃ. **Ci** cayane, co, **cica** ādānasaṃvaraṇesu vā. **Tanu** vitthāre, ambilarasaṃ tanotīti **tintiṇī,** dvittamittaṃ, **ṇa**ttañca, nadādi. Dvayaṃ ambilaṅkuraphale setarukkhe. Gadrabhaṇḍappamāṇaphalattā **gaddabhaṇḍo, ra**lopo. **Kapi** calane, tano, dīgho āgamassa. Kandarālo, pilakkhopi.

Tikaṃ sālarukkhe. **Sala** gamane, ṇo, sāravantatāya vā **sālo.** Assakaṇṇasadisapaṇṇatāya **assakaṇṇo. Sanja** saṅge, a, **sajja** adane vā, a. Dvayaṃ nadīsajje. **Ajja** ajjane, uno. **Kaka** lolye, udho. Vīrataru, indadumopi.

563. Tikaṃ mucalinde. **Cula** nimujjane. **Mucala** saṅgāte, indo. **Nīpo** kadambepi. Tikaṃ pītasāle. **Piyako** kadambepi. **Asa** bhakkhane, yu, pītapuppho sālo rukkho **pītasālo.** Bandhūkapuppho, jīvakopi.

Dvayaṃ jhāṭaliyaṃ. Gāvo lihantīti **golīso, ha**ssa **so. Jhaṭa** saṅghāte, alo. Jhāṭalo, pāṭalipupphākāro dīghaphalo rukkho. Pamokkhopi.

564. Dvayaṃ rājāyatane, khīravantatāya **khīrikā.** Devarājassa nivāsanaṭṭhānabhūtattā **rājāyatanaṃ,** piyālepi. Dvayaṃ kapphale. Kucchitena phalena umbhati pūratīti **kumbho.** Kucchitena modatīti **kumudikā,** ṇvu.

Dvayaṃ guvākarukkhe, yassa phalena tambūlanāmaṃ jāyati. **Pūja** pūjāyaṃ, ṇo, **ja**ssa **go. Kamu** icchāyaṃ, hetukattari ṇvu. Khapuropi. Dvayaṃ lohitalodde. Paṭṭiityākhyā yassa **paṭṭi.** ''Paddhī''tipi pāṭho. Asmiṃ pakkhitte lākhā rattā bhavatīti **lākhāpasādano.** Kamukopi.

565. Dvayaṃ iṅgudiyaṃ, ayañca kaṇṭakī bāhulyena majjhimadese jāyate. **Iṅga** gamanattho, ido, issu, nadādi. Tāpaso payujjamānaphalakatāya **tāpasataru.** Dvayaṃ ''bhujapatto''itikhyāte sundaratace rukkhe, yassa tace mantakkharāni likhanti. Bhujo pāṇi, taṃsadisapattatāya **bhujapatto.** Mantalekhakehi ābhujitatacavantatāya **ābhujī.** Bhūjo, cammī, muduttacopi.

Dvayaṃ simbaliyaṃ. Picchāyogā **picchilā,** ilo. **Samba** maṇḍale, ali, assi. ''Picchilā pūraṇī mocā, thirāyu simbalī dvisū''ti [amara 14.46] **amarakoso.** Dvayaṃ picchilākāre kaṇṭakasahite rukkhe. **Ruca** dittiyaṃ, hetukattari yu, **kuṭa** koṭilye, kattari ṇo, koṭo asimbali samānopi simbalisadisākāradassanato **koṭasimbali,** pume. Kasambalopi.

566. Dvayaṃ ''kaṇṭakarañja''iti khyāte kaṇṭakini karañjagumbe, yaṃ loke ''kalino''ti vuccati. **Kara** hiṃsāyaṃ, **kara**to ririyā. **Pū** pavane, iko, **to**nto ca. Pūtikarajo, kalimārakopi, kalino. Dvayaṃ dālimapupphākāre pītanāsakarukkhe. **Ruha** janane, ṇī. Lohitapupphatāya **rohitako.**

Dvayaṃ eraṇḍe. **Eraḍi** hiṃsāyaṃ. Vātaṃ eraṇḍatīti **eraṇḍo,** ṇo. **Maṇḍa** bhūsane, īsampasannatelatāya vā **āmaṇḍo,** āmaṃ vā vātaṃ, taṃ dāyatīti **āmaṇḍo. Dā** avakhaṇḍane, **dāssa ḍo.** Cittako, cañcupi.

''Aggisaññepi cittako, pume eraṇḍake cañcu.

Pakkhituṇḍe thiyaṃ mato''.

Dvayaṃ sivārukkhe. Sattuyuttaphalatāya **sattuphalā.** Gaṇḍaṃ sametīti **samī,** a, nadādi, pāribhaddakepi. Garudāru, pūtikaṭṭhampi.

567. Dvayaṃ karañje. Nattaṃ rattā mālā yassa. Kaṃ rañjayatīti **karañjo,** ṇo. Cillavillo, karajopi. Dvayaṃ khadire. **Khada** hiṃsāyaṃ, theriye ca. Khadanti dantā yenāti **khadiro,** iro. Dantā dhāvanti yena nirogattāti **dantadhāvano,** yu, **dhāva** gatisuddhiyaṃ. Gāyattī, bālatanayopi. ''Gāyattī khadire itthī, chandasipi chaḷakkhare''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.49 byākhyāsudhā 2.4.50] **rabhaso.** Bālo sukhumo pattasaññito tanayo yassa **bālatanayo.** Dvayaṃ pītasāre khadire. Khadirādikantu pītasāre. Setavaṇṇatāya somo kappūrasadiso vakko vakkalametassa **somavakko.** ''Somo kuvere pitudevatāyaṃ, vasuppabhede vasudhākare ca. Dibbosadhī somalatā samīraṇe, kappūranīresu ca vānare cā''ti **nānatthasaṅgaho.** Īsaṃ khuddakaṃ dalametassa **kadaro, lassa ro.** Dvayaṃ piṇḍītake. **Sala** gamane, lo. **Mada** ummāde, yu. ''Piṇḍītako maravako, sasano karahāṭako''tya**marakose** [amara 14.52].

568. Tikaṃ indasāle. Sālānaṃ rukkhānaṃ indo rājā **indasālo,** dāsādīsu **sirivaḍḍhakā**disaddo viya adhivacanamattamidaṃ. Indassa sakkassa sālotipi **indasālo. Salla**to ṇvu, nadādi, **sallakī. Khara** chedanavināsanesu, ṇvu.

Dvayaṃ devadārumhi. Devānaṃ dāru. Bhaddattā **bhaddadāru.** Sakkapādapo, pāribhaddako, pītadāru, dāru, pūtikaṭṭhampi. Dvayaṃ hemapupphake. Paṭhamakāle campānagare jāto **campeyyo,** ṇeyyo. **Ka**paccaye **campako.**

569. Dvayaṃ panase. **Pana** byavahāre, thutimhi ca, aso. Kaṇṭakayuttaṃ phalamassa **kaṇṭakiphalo.** Dvayaṃ sivāyaṃ. Na vijjate rogabhayaṃ, rogabyatho copayujjamānāyamassanti **abhayā.** Rogabhayaṃ harati apanetīti **harītakī,** to, sakatthe ko, nadādi. Harittakīpi. Abyathā, putanā, amatā, hemavatī, cetakī, sivāpi.

Dvayaṃ karisaphale. Rogaṃ asati bhakkhatīti **akkho,** kho, **sassa ko.** Rogaṃ vibhūtaṃ karotīti **vibhītako,** vibhīṭakopi. Bhūtāvāso, kaliddumopi, kalissa āsayabhūto dumo **kaliddumo.** Dvayaṃ pussaphale. Natthi matametissaṃ hetubhūtāyaṃ **amatā. Mala** dhāraṇe, ṇvu, nadādi, **āmalakī.** Vayaṭṭhāpi. Vayo tiṭṭhati thirībhavatyetāyāti **vayaṭṭhā.**

570. Dvayaṃ ḍahurukkhe. Labunāmake pabbate jāyatīti **labujo.** Khuddakattā līnaṃ apākaṭaṃ kucasaṅkhātaṃ phalametassa **likuco,** nipātanā. Dvayaṃ pītapupphe. Agandhapupphatāya attānaṃ kaṇiṭṭhaṃ karotīti **kaṇikāro, ṭṭha**lopo, padumappamāṇapupphadumatāya **dumuppalo.**

Tikaṃ hiṅguniyyāse. **Nī** naye, bo, **mo**nto ca. Tittarasattā aribhāve tiṭṭhatīti **ariṭṭho.** Pucimṃ kuṭṭhaṃ maddatīti **pucimando,** ittaṃ, bindāgamo. Dhammaseno, mālakopi. Malate rogaṃ **mālako,** ṇvu. Dvayaṃ rattapupphe. **Karo**tismā ṇvu. **Dala** vidāraṇe, mo, ikārāgamo. Dāḷimopi.

571. Dvayaṃ pītaddume. Sarati kālantaraṃ **saralo,** alo. Pūtiyeva kaṭṭhaṃ **pūtikaṭṭhaṃ, pūtimutta**nti yathā. Dvayaṃ picchilāyaṃ. **Kapi** calane, ilo. **Sāsa** anusiṭṭhiyaṃ, **sisa** icchāyaṃ vā, apo, niggahītāgamo, **siṃsapā.** Agurupi.

Tikaṃ phaliniyaṃ. **Sā** tanukaraṇe, mo. Piyabhāvaṃ gacchatīti **piyaṅgu,** u. Kamanīyabhāvaṃ gacchatīti **kaṅgu,** u, nipātanā. Mahilāvhayā, latā, gundā, gandhaphalī, kārambhāpi. Dvayaṃ sirīse.

Sarati rogaṃ hiṃsatīti **sirīso.** Īso, assi. **Bhaṇḍa** paribhāsane, ilo. Kapītanopi. Ambāṭake, gaddabhaṇḍe ca kapītano.

572. Dvayaṃ maṇḍūkapaṇṇe. **Suṇa** gatiyaṃ, ṇvu, dīghaṃ phalavaṇṭaṃ yassa. Naṭo kuṭannaṭāpi. Dvayaṃ bakule. **Vaka** ādāne, ulo. Kesarayuttapupphatāya **kesaro.**

Dvayaṃ malapupphasmiṃ. Kākānaṃ udumbaro kākodumbaro, so eva **kākodumbarikā,** sakatthe iko. **Phala** nipphattiyaṃ, gu, **la**ssa **go.** Dvayaṃ nāgarukkhe. Na gacchatīti **nāgo,** dīghādi. Nāgānaṃ mālā, sā sañjātā yatra **nāgamālikā.**

573. Dvayaṃ asoke. Natthi soko yena. **Vaja** gamane, ulo. Dvayaṃ jayāyaṃ. Taṃtaṃrogajayādikaṃ karotīti **takkārī,** ṇī. Visesena jayatīti **vejayantikā,** anto, nadādi, sakatthe ko. ‘‘Jayā jayantī takkārī, nādeyī vejayantikā’’tya**marakoso** [amara 14.65].

Dvayaṃ samuddasamīpadesaje sāmadale tamālanāme tarumhi. Tāpiyaṃ jāyatīti **tāpiñcho,** aññatthe cho, bindāgamo, ‘‘tāpī tu saritāntare’’ti hi **nānatthasaṅgaho. Tamu** kaṅkhāyaṃ, alo. Dvayaṃ kuṭaje. Rogaṃ chindatīti **kuṭajo,** jo. Girimhi jātā mallikā **girimallikā,** sakkapariyāyopyatra.

574. **Tassa** kuṭajassa phale **indayavo.** Indassa sakkassa yavo dhaññaviseso **indayavo.** Kaliṅgaṃ, kaddayavampi.

> ‘‘Pūtikarañja dhūmyāṭe, desabhede pumā bhave;
> Kuṭajassa phale klīvaṃ, kaliṅgaṃ thī tu nāriya’’nti [cintāmaṇiṭīkā 14.67]. –

Rabhaso. Amaramālāyantu ‘‘kaliṅge’ndayavo pumā’’ti itthikaṇḍe pāṭho. Tassattho **kaliṅgā** itthī, **indayavo** pumā. Dvayaṃ kaṇikārikāyaṃ. Aggi anena manthyate **aggimantho,** ṇo. Taṃ kaṭṭhehi ghaṃsiyamāne aggi uṭṭhahati. **Kaṇa** gatiyaṃ, ṇvu. Jayāpyatra. ‘‘Vijaye so jayā duggā, jayantī gaṇikārike’’ti jayā nānātthā.

Dvayaṃ nigguṇḍiyaṃ. Natthi guṇḍaṃ gabbhabandhanametāyāti **nigguṇḍī. Si** bandhane, du, sinduṃ gabbhabandhanaṃ vāretīti **sinduvāro.** Indānīpyatra. Indānīkaraṇe thīnaṃ, sinduvārendanārisu. Dvayaṃ mallikāyaṃ. Tiṇāni sūlanti yasminti **tiṇasūlaṃ, sūla** rujāyaṃ. Yatra taṃ jāyati, tatra tiṇāni rogīni bhavantītyattho. ‘‘Tiṇasūlaṃ mallikāyaṃ, paṇḍakaṃ ketakīphale’’. Mallate dhārīyate sabbehīti **mallikā, malla** dhāraṇe, i, sakatthe ko. Bhūpadī, sītabhīru ca.

575. Dvayaṃ kaṇhapupphasephālikāyaṃ. Siphā jaṭā yassatthi **sephālikā,** iko, **la**majjho. Nīlapupphatāya **nīlikā.** Suvahā, nigguṇḍīpi. ‘‘Sinduvārepi nigguṇḍī, nīlasephālikāya ce’’ti ruddo. Dvayaṃ vanamallikāyaṃ. **Phuṭa** vikasane, ā bhuso phuṭatīti **apphoṭā,** rassādi.

Catukkaṃ rattapupphe. **Bandha** bandhane, u, sakatthe ko. Jayatthaṃ sumanaṃ **jayasumanaṃ. Bhaṇḍa**tismā iko, **bhaṇḍiko.** Jīvatīti **jīvako, jīva** pāṇadhāraṇe, ṇvu. **Jīvaka**saddassa pītasālādīsvapi pavattanato bandhu eva jīvako **bandhujīvako**ti **bandhu**saddena visesetvā vuttaṃ, samuditena vā nāmamidamekassa. ‘‘Bandhu bandhukapupphe ca, bandhubhātari bandhave’’ti vacanato,

> ‘‘Jīvako pītasāle ca, khepane vuddhijīvini;
> Sevini pāṇake phāti-kuṇḍike pādapantare’’ti. –

Vacanato ca ‘‘bandhujīvako’’ti ettha dve nāmānipi daṭṭhabbāni.

576. Pañcakaṃ sumanāyaṃ. Sundaraṃ mano yassaṃ. Sugandhattā **jātisumanā**ti samuditanāmaṃ. **Mala** dhāraṇe, to, nadādi. **Jana** janane,ti. Vassakālasañjātapupphatāya **vassikī.** Iko, nadādi.

Dvayaṃ ‘‘campeyya’’iti khyāte. **Yutha** hiṃsāyaṃ, i, sakatthe ko, dīghādi. Magadhe bhavā

māgadhī. Gaṇikā, ambaṭṭhāpi. Dvayaṃ ''devāli''iti khyātāyaṃ. Sundaraṃ dalametissā **sattalā, da**ssa **to,** satta dalāni yassā vā **sattalā.** Navā nūtanā mallikā **navamallikā.** Navamālikāpi.

577. Dvayaṃ puṇḍake ''laṃsvaṇa''iti khyāte. Vasante pupphati **vāsantī.** Atimudaṃ tanotīti **atimutto,** nipātanā. Mādhavī, latāpi. Madhumhi citte, vesākhe vā pupphatīti **mādhavī.**

> ''Latā jotimatīpakka-sākhāvallīpiyaṅgusu;
> Latā katthūrikāyañca, sā dubbāmādhavīsu cā''ti.

Latā anekatthā. Dvayaṃ karavīre. Kucchitaṃ ravanti assā yena **karavīro,** īro. Asse māretīti **assamārako.** Paṭihāsopi.

Dvayaṃ mātuluṅge. Matto lujjati yena **mātuluṅgo, luja** vināse. Paripuṇṇabījatāya **bījapūro.** Rucakopi, **ruca** dittiyaṃ, ṇvu. Dvayaṃ dhutture. Uggaṃ majjati yena **ummatto, mada** ummāde. Māretīti **mātulo,** ulo, **ra**ssa **to.** ''Ummatto kitavo dhutto, dhattūro kanakāvhayo, mātulo madano''tya**marakoso** [amara 14.77].

578. Dvayaṃ kaṇhapākaphale. Karaṃ hatthaṃ maddati kaṇṭakena **karamando.** Karamaddopi. Suṭṭhu sinotīti **suseno, si** bandhane, yu. Dvayaṃ kunde. **Kuṇa** saṅkocane, do, **na**ttaṃ, **kuṇa** saddopakaraṇesu vā. Māghe bhavaṃ **māghyaṃ,** yo, tasmiṃ kāle hi pupphādisamiddhi bhavatīti tabbhavattena byapadeso.

Dvayaṃ devatāse. Devatā āsanti yaṃ **devatāso.** Jīmūtakāle sañjātattā **jīmūto,** mhanalā. Dvayaṃ sanāmapasiddhe pupphaviṭape. Pupphamāsuṃ na milātamassa bhavatīti **amilāto.** Mahantampi kālaṃ sahatīti **mahāsahā.**

579. Catukkaṃ jhiṇḍisāmaññe. Sirī vattati yena **sereyyako,** ṇeyyako. Dāsanāmakattā **dāsī. Kira** vikkiraṇe, āto, dvittaṃ. **Kura** sadde, ḍo, sakatthe ko.

Dvayaṃ kaṇṭena, patrena ca site paṇṇāse. **Aja** gamane, uko. Sito sukko paṇṇāso **sitapaṇṇāso.** Dvayaṃ appapatte paṇṇāse. **Īra** kampane, yu. Phaṇiṃ jayati **phaṇijjako, ya**ssa **ko.**

580. Dvayaṃ japākusume. Japati yāya **japā, ju** javane vā, po, ussattaṃ. Marudesaje kaṇṭakini karabhappiye taruvisese **karīrā**didvayaṃ. **Karo**tismā īro. **Kaca** bandhane, dvittaṃ, kakaco, ganthilopi.

Dvayaṃ rukkhoparijāte vijātiye pallave. Rukkhe jāyamānā taṃ addati hiṃsatīti **rukkhādanī, adda** hiṃsāyaṃ, yu, nadādi, **da**lopo. **Vanda** abhivādanathutīsu, a, itthiyaṃ, sakatthe ko, **a**ssa dīgho. Rukkharuhā, jīvantikāpi. Dvayaṃ cittake. **Citi** hiṃsāyaṃ, gandhe ca, ṇvu. **Aggisaññito**ti aggipariyāyanāmako. Pāṭhīpi, pume'yaṃ.

581. Dvayaṃ gaṇarūpe. Akko sūriyo, tappariyāyanāmakattā **akko.** Vikarotīti **vikiraṇo,** yu. Assi. Akkavho, vasuko, apphoṭo, mandāro, akkapaṇṇopi. ''Pume akkavho apphoṭo, vanamālyaparājite''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.80] **ruddo.** Mandāro devadumamhi pāribhaddakepi. Tasmiṃ akke yo setapupphako, tasmiṃ **aḷakko.** Setapupphatāya alaṃbhūto akko **aḷakko, ala** bhūsane, ḷattaṃ. Patāpasopi. Dvayaṃ chinnaruhāyaṃ. Tittarasattā pūtibhūtā latā **pūtilatā, pū** pavane vā,ti. Rogamalaṃ punātīti pūti, sā eva latā **pūtilatā. Guḷa** rakkhaṇe, co, nadādi. **Gara** secane vā. Amatā, madhupaṇṇīpi. Madhu iva paṇṇamassā **madhupaṇṇī.** Dvayaṃ dhanuseniyaṃ, yā pattehi vacāsadisī, tattaco tantadhanuguṇopayutto. Mubbāvikāratāyeva dhanujiyā ''mubbī''tyuccate, **mubba** bandhane, a, mubbā. Madhurasattā **madhurasā.** Devī, moraṭāpi. **Mura** pavedhane, aṭo, **moraṭā.**

582. Dvayaṃ makkaṭiyaṃ. Kapīnaṃ vānarānaṃ kacchuṃ janetīti **kapikacchu.** Kapikaccupi. Dukkhasamphassatāya **duphasso.** Attaguttā, jaḍā, abyaṇḍā, kaṇḍūrā, pāvusāyinī, sūkasimbipi. ''Ayaṃ phassena kaṇḍuṃ janayatī''ti yā lokehi parihariyate, tato ayaṃ attanā guttā rakkhitā

attaguttā. Pāvusāyaṃ utuyaṃ eti jāyate, ṇo, inī. Sūkasahitā simbi assā **sūkasimbi,** rassanto. Dvayaṃ maṇḍūkapaṇṇiyaṃ. **Maja** suddhiyaṃ, ṭho. **Kāsa** dittiyaṃ, karaṇe a, rasso. Samaṅgā, yojanavallīpi. Samaṅgatīti **samaṅgā,** a. Yojanaṃ vallī yassā **yojanavallī.**

Dvayaṃ vanatittikāyaṃ. **Amba** sadde, ṭho, **ava** rakkhaṇe vā, niggahītāgamo. **Pā** rakkhaṇe, ṭho. Setā, pāpacelīpi. Setarasena yujjateti, a. Dvayaṃ kaṭukarohiṇiyaṃ. **Kaṭa** vassāvaraṇagatīsu. U, **kaṭu,** nārī. Kaṭukarasā hutvā ruhatīti **kaṭukarohiṇī, ruha** janane, yu, nadādi. ''Kaṭukarohiṇī''ti samuditena nāmamidaṃ. Kaṭurohiṇīpi.

583. Dvayaṃ kharamañjariyaṃ ''cacasima''iti khyātāyaṃ. Apamajjanti vatthādika'maneneti **apāmaggo,** dīgho upasaggassa. Sikharamassāti **sekhariko.** Dhāmaggavo, vimukhapupphīpi. ''Ghosake kharamañjariyaṃ, dhāmaggavo pume mato''. Vimukhaṃ pupphamassā. Dvayaṃ kaṇāyaṃ. Pittaṃ phalati kuppati yāya **pipphalī,** nadādi. Magadhe bhavā **māgadhī,** magadhānaṃ ayaṃ vā **māgadhī,** tatra paṭhamuppannattā, bāhulyena vā tatra jāyamānattā taṃsamaññāya byapadissate. Vedehī, kaṇā, kolāpi. Vedehānamayaṃ **vedehī. Kaṇā** nānatthā, vuttañca ''kaṇā pipphali'jājī ce''ti.

Dvayaṃ tikaṇṭake. Gavaṃ kaṇṭako **gokaṇṭako,** pathaviyaṃ vā laggo kaṇṭako **gokaṇṭako. Siṅgha** ghāyane, āṭo. Palaṅkasā, sādukaṇṭopi. Yuttarāsnāyaṃ palāse ca palaṅkasā thiyaṃ. **Sādukaṇṭo** vikaṅkatepi. Dvayaṃ hatthipipphaliyaṃ. Kolākārā, taṃnāmikā vā vallī **kolavalli,** rasso. Ibhānaṃ hatthīnaṃ pipphalī **ibhapipphalī.** Kapivallī, vasiropi. **Vasiro** nānattho. Vasiro apāmaggo sāmuddalavaṇaṃ hatthipipphali ceti. Pume'yaṃ.

584. Dvayaṃ chaganthāyaṃ, yā ''uggagandhā''tipyuccate. Gunnaṃ lomasampātanaṭṭhāne jātā **golomī, vaca** viyattiyaṃ vācāyaṃ, karaṇe a, satapabbikāpi. Vacā sukkalohitamūlabhedena duvidhā, tatrasukkā ''hemavatī''tyuccate **amarakose** [amara 14.102-3]. Dvayaṃ apphoṭāyaṃ. Kaṇṇasaṇṭhānapupphatāya kaṇṇī. Girimhi jātā kaṇṇī **girikaṇṇī.** Rogādijitattā **aparājitā.**

Dvayaṃ kalasiyaṃ. Sīhapucchākārakusumamañjaritāya **sīhapucchi.** Pañhi appatanu vuccate. Pañhi paṇṇaṃ yassā **pañhipaṇṇī.** Puthupaṇṇī, guhāpi, puthu asiliṭṭhaṃ paṇṇamassā **puthupaṇṇī.** Gahvare sīhapucchañca, thiyaṃ chamātuke guho [cintāmaṇiṭīkā 14.93]. Dvayaṃ sālapaṇṇiyaṃ. Sālapaṇṇasadisaviṭatāya **sālapaṇṇī.** Sālaṃ sobhanayuttaṃ paṇṇamassā vā **sālapaṇṇī. Thu** gatitheriyesu, iro, **thiro.**

585. Dvayaṃ kaṇṭakārikāyaṃ. Niddahati kaṇṭakamuṭṭheti **nididdhikā,** ṇvu. Bhayakaraṇavasena byagghasadisatāya **byagghī,** brahatī, khuddāpi. Dvayaṃ nīlirukkhe. **Nīla** vaṇṇe. Nīlavaṇṇatāya **nīlī,** nadādi, inī, **nīlinī,** kāḷā, tutthāpi.

Kāḷā kaṇhativutāyaṃ, nīlī yojanavallisu;
Paṇḍe rasañjane tutthā, sukhumelāya nīliyaṃ [cintāmaṇiṭīkā 14.94-5].

Dvayaṃ guñjāyaṃ. **Jañja** yuddhe, uko, assi, **guja** sadde, a, bindāgamo. Nāmantarāni cassa –

Dume sā rattikā ratta-dalā cūḷāmaṇī ca sā;
Kākaciñcī tulābījaṃ, kaṇhalā ca sikhaṇḍinī.

Dvaya'maheruyaṃ. Ayamaheruicceva khyātakaṇṭakavatī bhavati. Sataṃ mūlāni yassa **satamūlī.** Sataṃ roge āvaratīti **satāvarī, vara** āvaraṇicchāsu, atha vā ''satā''ti ca ''āvarī''ti ca dve nāmāni tassā. ''Satamūlī bahusutā-bhīru indīvarī varī''ti [amara 14.100] hi vuttaṃ.

586. Dvayaṃ ativisāyaṃ. Mahāvīriyaṃ osadhaṃ **mahosadhaṃ.** ''Lasuṇe tivisāyañca, suṇṭhiyampi mahosadha''nti **ruddo**. Atīva visati bhesajjapayogesūti **ativisā,** visā, aruṇā, siṅgīpi.

''Aruṇo kiñcirattakke, sañjhārāge anūruke;

Nisadde kapile kuṭṭhe, dabbeva vāccaliṅgiko''.

''Aruṇātivisāsāmā, mañjaṭṭhātivutāsu ca;
Usīretivisāyañca, siṅgimagguravallabhā''ti.

Dvayaṃ somarājiyaṃ. **Vaka** ādāne, aco, somasamatāya kāritā vallikā **somavallikā,** sakatthe ko, kaṇhaphalā, pūtiphalāpi.

Dvayaṃ dāruhaliddārukkhe. **Dara** vidāraṇe, bo, **ra**ssa **bo,** dābbī, dīghādi, nadādi. Haliddavaṇṇadārutāya **dāruhaliddā,** haliddāpi. Dvayaṃ biḷaṅge. **Aṅga, raṅga, laṅga,** gatyatthā **daṇḍakā** dhātū, a, ḷattaṃ, **biḷaṅgaṃ.** Citrāni taṇḍulāni yassā, taṇḍulo, kimisattupi.

587. Dvayaṃ samantaduddhāyaṃ, **nuha** uggiraṇe, nadādi, mahantaṃ nāmamassa. Sīhuṇḍo, vajiradumo, guḷāpi. Dvayaṃ dakkhāyaṃ. Muduguṇayogā **muddikā,** madhuraso sādu, tena vuttaṃ **vejjaganthe** ''sādu lavaṇatittambilakaṭukasāyakā''iti, taṃyogā **madhurasā.** Gotthanī, dakkhāpi. Tikaṃ yaṭṭhimadhukāyaṃ. Madhurasatāya **madhukaṃ,** upamāne ko. Daṇḍākārattā yaṭṭhi ca sā madhurasattā madhukā ceti **yaṭṭhimadhukā.** Madhurasabhāve tiṭṭhatīti **madhulaṭṭhikā, ra**ssa **lo,** sakatthe ko ca. ''Madhuyaṭṭhikā''tipi pāṭho, vuttañca ''madhukaṃ klītakaṃ yaṭṭhi-madhukaṃ madhuyaṭṭhikā''ti [amara 14.109].

588. Dvayaṃ vātiṅgaṇe. Vātaharattena gaṇīyateti **vātiṅgaṇo, bhaṇḍa** paribhāsane, ṇvu, nadādi. **Ṭa**kārakaraṇe bhaṇṭākīpi, brahatiyampi ayaṃ.

''Vātiṅgaṇo tu vāttāku,
Vāttāko sākaveḷu ca;
Bhaṇḍākī rājakumbhaṇḍo,
Vāttākī duppahāsinī''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.114].

Rabhaso. Dvayaṃ brahatiyaṃ. Vāttaṃ nirāmayaṃ karotīti **vāttākī,** vātiṅgaṇepi. **Braha** vuttiyaṃ, to, nadādi.

Dvayaṃ gorakkhataṇḍule, vuttañca **tantantare** ''gaṅgerukī nāgabalā, tathā gorakkhataṇḍulā''ti. Nāgassa balamiva balametissā rogaharaṇattā **nāgabalā, jhasa** hiṃsattho, a. Dvayaṃ aggisikhāyaṃ. Naṅgalasadisamūlatāya **lāṅgalī, na**ssa **lo,** dīgho ca. ''Naṅgalī''tipi pāṭho, saradakāle sañjātattā **sāradī.**

589. Tikaṃ kadaliyaṃ. Ramanti yassaṃ **rambhā,** bho. **Kada** māraṇe, alo, nadādi. **Muca** mocane, ṇo. Dvayaṃ kappāsiyaṃ, yassā phalaṃ kappāsaṃ karoti lokānamupakāranti **kappāsī, karo**tismā pāso, nadādi. **Vada** theriye, aro, samuddantāpi.

Samuddantā tu kappāsī, sikkādurālabhāsu ca;
Kappāsī vanasambhavā ce, bhāradvājīti vuccati.

Dvayaṃ paṇṇalatāyaṃ. Nāgaloke jātā latā **nāgalatā.** Tambavaṇṇaṃ lātīti **tambūlī,** assū, nadādi. Tambūlassa ayaṃ vā **tambūlī.** Tambūlavallī, nāgavallīpi, tambūlaṃ nāma phalapattacuṇṇādiyogasamūhānaṃ nāmaṃ, tadatthā vallī tambūlavallī, nāgalokassa vallī. Dvayaṃ dhātakiyaṃ, ayaṃ tambapupphī, majjopayuttā. Pupphā sugandhikā dhātakicceva khyātā. Aggijālasamānapupphatāya **aggijālā.** Atisayaṃ ṭhitiṃ karotīti **dhātakī,** nadādi.

590. Dvayaṃ sukkativutāyaṃ. Tisso vutā tacarājiyo yassā **tivutā.** Tisso puṭā tacarājiyo yassā **tipuṭā.** Saralā, tibhaṇḍī, rocanīpi [devanīpi (ka.)]. Dvayaṃ kaṇhativutāyaṃ. **Sā** tanukaraṇe, virecanakaraṇena kāyaṃ, rogañca sāyatīti **sāmā.**

''Sāmā tu mecake vuddha-dārake harite nadi;

Tikaṇhativutā gundā, sārivāyaminīsu ce''ti. –

Rabhaso, kala saṅkhyāne, **kara** karaṇe vā, a, **kāḷā.** Thī **kāḷā** kaṇhativutāyaṃ, nīlīyojanavallisu. Masūravidalā, addhacandā, kāḷamesikāpi.

Dvayaṃ kukkuṭasiṅgāyaṃ. Siṅgasadisapupphatāya **siṅgī,** kuḷīrasiṅgī, vakkaṅgīpi. Dvayaṃ reṇukākhye gandhadabbe, ayaṃ reṇuketyeva vāṇijādīnaṃ khyātā. Assā ca marīcākati phalaṃ. **Reṇu** gatisaddesu, ṇu, kapilā vuttā. Dvijā, hareṇū, kontī, bhasmagandhanīpi. ''Hareṇu so kalāyepi, reṇukāyaṃ thiyaṃ bhave''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.120] **ruddo.**

591. Dvayaṃ phālake. Hirīnāmikāya devadhītāya sarīrato sañjātattā **hiriveraṃ.** Vāretīti vāraṃ, vārināmakattā vā vāraṃ, **la**tte **vālaṃ.** Udījhaṃ. Kesambunāmampi, udīcīdese bhavaṃ **udījhaṃ,** kesassa ambuno ca yāni nāmāni, tāni sabbānyassāti **kesambunāmaṃ.** Dvayaṃ bimbikāyaṃ. Rattaṃ pakkaphalamassā. Oṭṭhavaṇṇasamānaphalatāya **bimbikā,** assā eva hi phalenoṭṭho upamīyate. Tuṇḍikerī, pilupaṇṇīpi.

Dvayaṃ seleyye, tañca pāsāṇabhavaṃ sugandharasadabbaṃ selajanti khyātaṃ. Silāyaṃ pāsāṇe bhavaṃ **seleyyaṃ,** ṇeyyo. Asmano, asmassa vā pupphaṃ **asmapupphaṃ,** kāḷānusāriyampi. Dvayaṃ elāyaṃ ''phālā''ti khyātāyaṃ. **Ila** gamane, a, isse. Bahavo atthe lātīti **bahulā,** bahuroge vā lunātīti **bahulā,** candavālāpi.

592. Dvayaṃ ''kuṭṭha''iti khyāte sugandhadabbe. **Kuṭa** cedane, ṭho. Kuyaṃ pathaviyaṃ tiṭṭhatīti vā **kuṭṭhaṃ.** Byādhināmakattā **byādhi,** tathā ca ''koveraṃ bhāsuraṃ kuṭṭhaṃ, pāribhābyaṃ gadāhvaya''nti [cintāmaṇiṭīkā 14.126] **rabhaso.** Pākalaṃ, uppalampi. Dvayaṃ kevattīmutthake. Vuttañca –

''Paripelavaṃ plavaṃ vanyaṃ, taṃ kuṭannaṭasaññakaṃ;
Jāyate maṇḍūkākāraṃ, sevāladalasañcaye''ti.

Vane pānīye jātaṃ **vāneyyaṃ,** ṇeyyo, kevattīmutthake paṇḍo, soṇakoso kuṭannaṭo. **Kuṭa** chedane, **naṭa** avabandhane, **naṭa** naṭṭane vā, kuṭannaṭanti samuditanāmaṃ. Niggahītāgamo. Dāsapurampi.

Phalapākantalatādi jātimattameva osadhi nāma, na tu tiphalakakkolādi, **i**paccayo, bahuvacanantu atthabahulattā eva, ekavacanantopi dissate, osadhi itthiyameva. Osadhaṃ sabbamajātiyaṃ. Phalapākantattā jātito aññaṃ yaṃ kiñci rogāpanayanakaraṃ, tadosadhamuccate. Osadhijātisambandhidabbampi jātivatticchāyaṃ rogapahīnakriyāhetuttā **osadha**saddavāccanti paṭipādanatthaṃ **sabba**ggahaṇaṃ. **Osadha**saddato jātiyaṃ ṇo. Keci pana ''osadhijātimattamosadhaṃ sabbamajātiya''nti pāṭhamavatvā ''osadhijātimattaṃ bhesajjaṃ sabbamajātiya''nti paṭhanti. Tamidha **osadhiosadha**saddānameva ekadesavikativasena vuttānaṃ saṃsayāpagamanatthaṃ visesassa vuttattā na gahetabbaṃ, **amarakosepi** vuttaṃ ''osadhyo jātimattesu, ajātyaṃ sabbamosadha''nti [amara 14.135]. Tattha sakavādīpakkhe eko **ma**kāro āgamavasena vutto.

593. Mūlādikaṃ dasavidhaṃ **sāka**nti mataṃ, sakkoti yenāti katvā. Tatra **mūlaṃ** mūlakādīnaṃ, **pattaṃ** bākucādīnaṃ, **kalīraṃ** vaṃsādīnaṃ, **aggaṃ** vettādīnaṃ, **kandaṃ** nīluppalādīnaṃ, **miñjaṃ** tālādīnaṃ, **phalaṃ** kumbhaṇḍādīnaṃ, **taco** mātuluṅgādīnaṃ, **pupphaṃ** vaṅgasusenādīnaṃ, **chattaṃ** ahichattādīnaṃ.

594. Dvayaṃ eḷagale. Pakārena daddumṃ punātīti **papunnāṭo. Pu** pavane, kiyādi, aṭo, niggahītāgamo. Eḷagaṃ daddumṃ lunātīti **eḷagalo.** Daddugho, cakkamaddako, uraṇākhyopi, daddumṃ hantīti **daddugho, hana**ssa **gho.** Cakkākāratāya cakkaṃ, daddu, taṃ maddayatīti **cakkamaddako.** Uraṇākhyo mesākhyo. Mārisākatiappapattako bhūmilaggapatto taṇḍuleyyo appamāriso ca nāma, taṇḍulato jāyatīti **taṇḍuleyyo,** ṇeyyo. Appapattatāya appo ca so mārisākatittā māriso ceti

appamāriso.

Dvayaṃ jīvantiyaṃ, ayaṃ rattaṅgamārisākati, **jīva**to anto, nadādi. Itarato yu, nadādi. Jīvā, jīvanīyā, madhupi. ‘‘Heṃ nu nve nī’’. Dvayaṃ jīvake, ayaṃ aṭṭhavaggapaviṭṭho. Aneneva nāmena vāṇijānaṃ pasiddho. Madhurasatāya **madhurako,** jīvāpetīti **jīvako,** ṇvu.

‘‘Jīvako siṅgako seko,
Dīghāyu kuccasīsako;
Rassaṅgo madhuro sādu,
Pāṇako cirajīvinī’’ti.

Tantantaraṃ [amarakosugghāṭanaṭīkāyampi aparāddhaṃ cintāmaṇiṭīkāyampi].

595. Dvayaṃ lasuṇe. Yassa mūlaṃ setavaṇṇaṃ. Palaṇḍukandato mahantakandatāya **mahākando.** Ambilenekena rasena ūnatāya **lasuṇaṃ, la**ttaṃ, rassattaṃ, **ṇa**ttañca, **lasa** kantiyaṃ vā, yu, assu, **ṇa**ttaṃ. Mahosadhaṃ, ariṭṭhaṃ, rasonopi. Dvayaṃ rattamūle, harite ca. **Palaḍi** gandhane, u, sundaro kando yassa **sukandako.** Kraṇasvananī.

Dvayaṃ paṭole. **Paṭa** gamane, olo, paṭuṃ rasaṃ lātīti vā **paṭolo,** usso, tittarasatāya **tittako.** Sakatthe ko. Kulakaṃ, paṭupi. Dvayaṃ ‘‘bhiṅgarāja’’iti khyāte kesarañjane. Bhiṅgo vuccati bhamaro, tabbaṇṇaṃ katvā tesaṃ rañjetīti **bhiṅgarājo. Muca** mocane, avo, ussā, **mākkavo.**

596. Dvayaṃ punannavāyaṃ, vuddhopi puna navo bhavati yāya yogitāyāti **punannavā.** Sothaṃ hantīti **sothaghātaṃ, hana**ssa **ghāto.** Dvayaṃ anūpaje sāke. **Tuda** byathane, bhāve to. Vigataṃ tunnametassa khādane **vitunnaṃ. Sada** visaraṇagatyāvasānesu, to, **annā**deso, sakatthe ko.

Dvayaṃ kāravellake. Tittarasatāya kucchitākārena lambatīti **kāravello.** Ussāttaṃ, rattaṃ, illo, **ku**pubbo **lavi** avasaṃsane. **Sasu** hiṃsāyaṃ, avo, nadādi, assu. ‘‘He khā le-khyā’’. Tikaṃ lābuyaṃ. **Tumba** adane, tumbati hiṃsati pittanti tumbī, nadādi. **Na**pubbo **lamba** avasaṃsane, u, **ma**lopo, **na**ssa **a**ttaṃ, **alābu,** pāṇiniyānaṃ [uṇādi 1.87], **ā**pubbo **lamba** avasaṃsane, **ālābu.** Kātantikānaṃ, candānañcevaṃ, asmākantu rassaṃ katvā alābu, **a**lope **lābu,** abhedopacārena tīṇipi phalepi itthiliṅgāni, **sā**saddo itthi liṅgatthajotako.

597. Dvayaṃ sampuse. Iraṃ vāriṃ lāti tabbāhulyatoti **eḷālukaṃ.** ‘‘Irā vārisurā bhūmi-bhāratīsu payujjate’’ti hi **nānatthasaṅgaho.** Thiyaṃ, u, sakatthe ko. **Kuka** ādāne, aro, nadādi, ussattaṃ, kaṃ vātaṃ, kaphañca karotīti **kakkarī,** aparatra **pha**lopo. Kakaḷipi. Dvayaṃ kumbhaṇḍe. Kumbhappamāṇaphalatāya **kumbhaṇḍo,** aññatthe ṇḍo, kumbho viya ḍetīti vā **kumbhaṇḍo,** bindāgamo, **kusa** chedane vā, aṇḍo, **sa**ssa **bho,** bindāgamo, kaṃ vātaṃ umbhetīti vā **kumbhaṇḍo,** aṇḍo. **Valla** saṃvaraṇe, ibho, mahāphalatāya sabbāsaṃ vallijātīnaṃ bhāti dibbatīti vā **vallibho,** kakkārūpi.

Dvayaṃ gorakkhakakkariyaṃ. Indassa sakkassa vāruṇī surā **indavāruṇī.** Visesena sarati hiṃsati kaphapittādayoti **visālā.** ‘‘Sarameho kuṭṭhahari, visālā kaphapittaghā’’ti hi **dabbaguṇe.** Visarati virecati etāyāti vā **visālā.** Dvayaṃ anupasāke. Vasati yasmiṃ khāraguṇo **vatthu. Vasa** nivāse, ratthu, **vasa** hiṃsāyaṃ vā, vasati kaphavātapitteti vatthu. **Vatthuleyyako**ti samuditanāmaṃ. **Laya** sāyye, layāpeti sabbadoseti **leyyako,** ṇvu, asse, vatthu ca so leyyako cāti **vatthuleyyako.** ‘‘Mauṃ-heṃ’’.

598. Dvayaṃ mūlake. **Ṇvu**mhi **mūlako. Cacca** paribhāsanatajjanesu, u, assu, muṃlāpaṅa. Dvayaṃ kalambuke. **Tamu** kaṅkhāyaṃ, ṇvu, **ba**nto ca, ke jale lambatīti **kalambuko,** ṇvu, assu. Upodikāpi, udakaṃ apagatā **upodikā.**

Kāsamaddajhajjharīmaggavādayo **sākabhedā** sākavisesā. Kāsaṃ maddatīti **kāsamaddo.** Kaco, **jhajjha** paribhāsanatajjanesu, aro, nadādi, **jhajjharī.** Kanakalā. Phaṃ vātaṃ gaṇhātīti **phaggavo,**

hassa **vo, phaggavo,** ‘‘pai-teṃ-khā’’.

599-600. Dvayaṃ dubbāyaṃ. Sundaraṃ dalaṃ pattametassa maṅgalapāṭheti **saddalo,** saddaṃ maṅgalasaddaṃ lānti bhāsanti paṭhanti brāhmaṇā yenāti vā **saddalo. Dubbī** hiṃsāyaṃ, a, avamaṅgalaṃ dubbatīti **dubbā,** dunnimittādayo vārenti yāyāti vā**dubbā,** nerutto. Satapabbikā, bhaggavī, anantā, ruhāpi. **Sā** dubbā **sitā** sukkā ce, golomī nāma, golomajattā **golomī.** Satavīriyā, gaṇḍālī, sakulākkhakopi.

Dvayaṃ bhaddamutte. **Gu** sadde, do. **Muca** mocane, to, rogaharaṇattā bhaddañca taṃ muttañceti **bhaddamuttaṃ,** ‘‘nvā-mye-yeṃ-jī’’. Dvayaṃ ucchumhi. Rasaṃ lātīti **rasālo,** dīgho. **Isu** icchāyaṃ, u, **usa** dāhe vā, u, **sa**ssa **cho,** pubbatra issu, asarūpadvittaṃ, **ucchu,** pume.

Catukkaṃ vaṃse. **Vī** gamane, ḷu, tacova sāro yassa. **Vī** gamane, u, **nā**gamo, **ṇa**ttaṃ, vanati sambhatīti **vaṃso. Vana** sambhattiyaṃ, so, **vasa** nivāse vā, karaṇe a, niggahītāgamo. Satapabbo, yavaphalo, makkaro, tejanopi, makkaroti paṭisevati yena **makkaro,** saññāyaṃ a. Tikaṃ pabbe. **Pabba** pūraṇe, **pabbaṃ. Phala** visaraṇe, u, ḷattaṃ. **Gantha** ganthane, i, vaṇṇavikāre **gaṇṭhi, so** pumā.

Aniladdhutā anilena kampitā **ye** veṇū kīṭādibhi katarandhatāya nadanti, te kīcakā nāma siyuṃ, **cakī** āmasane, ṇvu, pubbāparabyañjanānaṃ vipariyayo, **kīcakā.**

601. Dvayaṃ naḷe. **Nī** naye, alo, ḷattaṃ, **dhama** saddaggisaṃyogesu, yu, poṭagalopyatra. Dvayaṃ kāse. Puṭaṃ aññamaññaṃ saṃsaggaṃ gacchatīti **poṭagalo, ma**ssa **lo. Kāsa** dittiyaṃ, a, ayamanitthī.

Dvayaṃ sare. **Tija** nisāne, yu. Sarantyaneneti **saro.** Pume saññāyaṃ a, **sara** hiṃsāyaṃ vā. Gundopyatra. **Bīraṇassa** setakusumassa tiṇavisesassa mūlaṃ **usīraṃ** nāma, **vasa** kantiyaṃ, **usa** dāhe vā, īro, pubbasmiṃ vassu, abhayaṃ, naladaṃ, sebyaṃ, jalāsayaṃ, amaṇālaṃ, lāmajjakampi.

Haritakyābhayā paṇḍo, usīre nibbhaye tisu.

Jalāsayo jalādhāre, usīre tu jalāsayaṃ.

Sebyā sevārahe siyā.

602. Tikaṃ kuse, **kusa** chedane, a, **varaha** pādhānye, paribhāsanahiṃ sādānesu ca, iso, **du** paritāpe, abbho, **dabbho,** kutho, pavitrampi.

Dvayaṃ ‘‘gandhakheḍa’’iti khyāte tiṇe, vuttañca ‘‘bhūtinaṃ gandhakheḍañca, sugandhaṃ gomayappiya’’nti. Atha rāmakappūrato ko assa bhedo. **Rāmakappūraṃ** bahupakaṇḍaṃ kappūrasugandhaṃ. Gandhakheḍantu ikaḍasamānapattaṃ sākhāsabhāvaṃ bhūmilaggaṃ, atoyeva bhūtinakamuccate, bhūmiyaṃ laggaṃ tiṇaṃ **bhūtinakaṃ,** nattaṃ, sakatthe ko.

Dvayaṃ gavādīnaṃ madanīye tiṇe, **ghasa** adane, ṇo, **yu** missane, aso. Dvayaṃ pūgarukkhe. **Pūja** pūjāyaṃ, ṇo, **pūgo. Kamu** icchāyaṃ, ṇvu. Ghoṇṭāpi, ‘‘ghoṇṭā badarapūgesū’’ti **ruddo.**

603. Dvayaṃ tāle. **Tala** patiṭṭhāyaṃ, curādi, a. Vātādayo vibhindatīti **vibhedikā.**

> ‘‘Vātagho brūhano cāpi, kimihā kuṭṭhanāsano;
> Rattapittaharo sādu, tālo sattaguṇo mato’’ti.

Hi **dabbaguṇo.** Tiṇarājāpi. Dvayaṃ khajjūriyaṃ. **Khajja** khajjane, byathane ca, ūro, nadādi. **Sida** mocane, snehane ca, i, **sanda** savane vā, i, upāntassi ca, **sindi.**

604. Hintālādayo satta nissāratāya tiṇāni ca tāni mūlena jalapānasāmaññato pādapā ceti **tiṇapādapā** vuccanti, **tiṇa** adane, pamāṇato tālato hīno **hintālo,** padavipariyayo, rasso ca. Nāḷi viya jāyatīti **nāḷikero.** Aññatthe iro, konto ca, nāḷikero. Lāṅgalīpi. ''Lāṅgalī nāḷikere ca, sirapāṇimhi lāṅgalī''ti [cintāmaṇiṭīkā 14.168] **rabhaso.** Saṇṭhānato tālasadisatāya **tāḷī,** ḷattaṃ, upamāne ī, **taḷa** āghāte vā, curādi, nadādi, **tāḷī. Kita** nivāse, rogāpanayane ca, ṇvu, nadādittā ī, **ketakī,** ayaṃ nārī.

Araññavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Araññādivaggavaṇṇanā

605. Nava pabbatassa nāmāni. **Pabba** pūraṇe, to. **Gira** niggiraṇe, osadhādayo niggiratīti **giri,** i. Silānaṃ rāsi **selo,** silā pacurā santyasmiṃ vā **selo, sela** gatiyaṃ vā, a. **Adda** gatimhi yācane ca, bhūvādi, i, **adda** hiṃsāyaṃ vā, curādi. Na gacchatīti **nago.** Na calatīti **acalo.** Silānamuccayo ubbedho, thūpo vā **siluccayo.** Sikharayogā **sikharī,** ī, tilakībhūto. Bhuṃ bhūmiṃ dharatīti **bhūdharo,** bhuyā dharīyatīti vā **bhūdharo,** bāhulyena a, **bhūdharo.** Ahāriyo, gottopi, desantaraṃ netumasakyattā **ahāriyo,** gavaṃ bhūmiṃ dhāraṇena tāyate **gotto.**

Pañcakaṃ silāyaṃ. **Ama** gatiyaṃ, bho. **Vana, sana** sambhattiyaṃ, pasanati byāpetīti **pāsāṇo,** nipātanā, **pasa** bandhane vā, yu. **Asu** khepane, mo, **asmā,** rājādi, **asu** byāpane vā. **Pala** rakkhaṇe, **upalo, upa** dehe vā, **ala**paccayo nipāto. **Sila** ucce, a. **Silā,** nārī.

606. Gijjhakūṭādayo tikūṭantā ''vaṅkādī''ti ettha **ādi**nā malayadaddurādayo ca nagā nagavisesā. Gijjhā sakuṇavisesā assa kūṭe vasanti, gijjhasadisakūṭayuttatāya vā **gijjhakūṭo.** Visesena bhātīti **vebhāro,** aro. **Pula** mahatte, visesena pulatīti **vepullo.** Isayo gilatīti **isigili,** i. Ādiccagamanavirodhena viruddhaṃ jhāyatīti **viñjho.** Paṇḍuvaṇṇatāya **paṇḍavo, paṇḍa** gatiyaṃ vā, avo. Kuṭilatāya **vaṅko.** Dvayaṃ udayagirimhi. Aparaselāpekkhāya **pubbaselo.** Udayantyasmā sūriyādayoti **udayo,** sūriyādīnamudayayogato vā **udayo.**

Tikaṃ atthagirimhi. Mandayati sūriyo yasmiṃ **mandaro.** Mandappabho vā arati yasmiṃ sūriyoti **mandaro,** atthaṃ anupaladdhiṃ gahanakkhattānaṃ karotītyattho, nāmadhātukāritantā a. Dvayaṃ himavati pabbate. Himappacuratāya **himavā,** himaṃ vā vamatīti **himavā,** kvi, rājādipakkhepattā sissā. Himayutto acalo **himācalo.**

607. Attani sañjātagandhadabbānaṃ gandhehi loke madayati, modayatīti vā **gandhamādano,** yu. Kelāso vutto. Vicittakūṭayuttatāya **cittakūṭo.** Sukhaṃ dassanaṃ yassa, yasmiṃ vā **sudassano,** kāḷavaṇṇakūṭatāya **kāḷakūṭo.** Tīṇi kūṭānyassa **tikūṭo,** chaḷetepi pabbatavisesā. **Assa** yathāvuttassa pabbatassa **pattho** samo bhūmibhāgo sānu nāma, **assa** vā pabbatassa samāya bhūmiyaṃ pattho sānu ca bhavantīti ajjhāharitabbaṃ. Patiṭṭhate asminti **pattho, ṭha**ssa **tho. Sana** sambhattiyaṃ, ṇu, sambhajīyate sevīyateti **sānu,** dvepyanitthiyaṃ.

608. Tikaṃ siṅgassa nāmaṃ. **Kuṭa** dāhe, kammani ṇo, **vā**kārena kūṭampi. Sikhaṃ ruhatīti **sikharaṃ.** Nerutto. Sikhaṃ gacchatīti **siṅgaṃ, iṅga** gamanattho, khalopo. Dvayaṃ pabbatādīnaṃ papatanaṭṭhānassa nāmaṃ. Papatantyasmā, ṇo. **Pata** adhogamane, **papāto. Taṭa** samussaye, **taṭo.**

Dvayaṃ pabbatanitambe. **Nitambo** jaghanepi, **kaṭa** vassāvaraṇesu, ṇvu. Pabbate pāsāṇādīsu **ambuno** jalassa **pasavo** pasavanaṃ nijjharo nāma, nissaraṇaṃ **nijjharo, sa**ssa **jho,** asarūpadvittaṃ. Jharopi.

609. Dvayaṃ kittime akittime, sajale nijjale vā kandare. **Dara** vidāraṇe, a, ī, **darī. Kaṃ** jalavācakamabyayaṃ, kena darīyate **kandaro,** ā, kandarā. Tikaṃ devakhātabile. Nilīyantyasmiṃ **leṇaṃ, lī** silesane, yu. Gatiṃ hvayati kuṭilayatīti **gabbharaṃ,** nipātanā. **Gabbha** dhāraṇe vā, aro. **Guhū** saṃvaraṇe, a, **guhā.**

Dvayaṃ silāmayapokkharaṇiyaṃ. **Soḍi** gabbhe, ī. **Soṇa** vaṇṇagatisaṅghātesu vā, ḍo, ī. Dvayaṃ

pabbatādīnaṃ gabbharadese latāpallavatiṇādīhi pihitodare gabbhare. **Kuñja** abyattasadde, karaṇe, ṇo, **nikuñjaṃ ni**pubbo. Dvayampyanitthiyaṃ. **Nikuñja**vacanaṃ pakuñjādinivattanatthaṃ.

610. **Selassa** pabbatassa uddhaṃbhūmi **adhiccakā** nāma. Selassādhobhāgāsannabhūmi **upaccakā** nāma. Atra tehi **upā**disaddehi ccako **yadā**dinā [pāṇini 5.2.34].

Mūlapabbatassante parivāretvā ṭhitā khuddapabbatā **pādā** nāma. Tatra **pādā**didvayaṃ. Pajjate gamyateti, ṇo. Selassa upanto samīpe pabbato **upantaselo.**

Gerikamanosilāharitālakaṭṭhinyādikosabbo eva silāvikāro ‘‘dhātū’’tyutto, **dhara** dhāraṇe, tu, **dhātu.**

Selavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

611. Tikaṃ sīhe. Kesaro jaṭā, taṃyogā, ī, **kesarī.** Mige hiṃsatīti **sīho,** nipātanā vaṇṇavipariyayo, mige hantuṃ saṃvijjamānā īhā assāti vā **sīho,** sahatīti vā **sīho.** Pañcasso, haripi. Mukhamiva caraṇāpyassa karikumbhadāraṇasamatthāti tehi saha pañcassāni yassa. Harati migeti **hari,** i. Mahākukkurappamāṇo kukkurākati kaṇhalekhācittasarīro gomanussādihiṃsakkhamo rassamukho **taraccho** nāma, so ‘‘sunakhabyaggho’’ti vuccati. **Tara** taraṇe, cho, mige adatīti **migādano,** nandādīhi yu.

Dvayaṃ byagghe. Vinihantvā āghāyatīti **byaggho, ghā** gandhopādāne, byaggho dīpinipi. Puṃ pumāno dāletīti **puṇḍarīko, dala** vidāraṇe, ṇvu. **Da**ssa **ḍo, la**ssa **ro,** assī, **puṇḍarīko.**

> ‘‘Puṇḍarīkaṃ sitamboje,
> Sitacchatre ca bhesajje;
> Kosakārantare byagghe,
> So disāvāraṇaggisū’’ti. –

Nānatthasaṅgahe. Vagghopi. Dīpinivisaye saddūlo īrito, saratīti **saddūlo,** ūlo, do canto, saddena ulati gacchatīti vā saddūlo. Dīpaṃ taccammaṃ, taṃyogā **dīpī,** tasmiṃ dīpini.

612. Pañcakaṃ acche. **Asu** khepane, cho. **Ica** thutiyaṃ, a, **ikko.** Bhallukopi, **bhala, bhalla** paribhāsanahiṃsādānesu, ṇvu, assu, **īsa** gatihiṃsādānesu, so, rassādi. Apaccaye **iso.**

Dvayaṃ rohite. Lohitavaṇṇatāya **rohiso,** lohito ca, pubbatra **ta**ssa **so.** Tikaṃ gokaṇṇe. Gavassa kaṇṇo viya yassa kaṇṇoti **gokaṇṇo.** Gaṇayuttatāya gaṇī ca so kaṇṭakasadisasiṅgatāya kaṇṭako ceti **gaṇikaṇṭako,** samuditanāmampi vadanti. Gaṇi ca kaṇṭako ca gaṇikaṇṭakāti dve nāmānipi daṭṭhabbāni, teneva hi ‘‘gaṇikaṇṭakā’’ti bahuvacananiddeso kato.

613-614. Catukkaṃ khagge. Siṅgañca khaggākhyaṃ, taṃyogā **khaggo.** ‘‘Khaggo gaṇḍakasiṅgāsi-vuddhabhedesu gaṇḍake’’ti [byākhyāsudhā 2.5.4] hi **nānatthasaṅgahe.** Khaggasadisaṃ visāṇamassa saṇṭhānatoti **khaggavisāṇo,** ṇo. Ettha **khagga**saddo asipariyāyo. Palāsamadatīti **palāsādo. Gaṇḍa** vadanekadese, ṇvu, **gaṇḍako.**

Byagghādiko sabbopi migabhedo ‘‘vāḷamigo, sāpado’’ti coccate. Byagghassātisayena manussādīnaṃ hiṃsanato duṭṭhatā pākaṭāti tappamukhatā vuttā. **Vala** saṃvaraṇe, valantyattānamasmāti vāḷo, ṇo, vāḷo ca so migo ceti **vāḷamigo,** duṭṭhamigotyattho. ‘‘Byaggho taṃ khādatū’’tyādinā sapanti yenāti **sāpado, sapa** akkose, do, dīghādi.

Plavaṅgantaṃ makkaṭe. Plavo gatibhedo, tena gacchatīti **plavaṅgamo,** plavaṅgo ca. **Mara** pāṇacāge, aṭo, ko canto, **makkaṭo.** Naro iva **vānaro, vā**saddo **iva**tthe, nāmānaṃ yuttatthattā samāso. Sākhāyaṃ pasuto migo **sākhāmigo.** Gatyatthatāya kriyāya payogā. **Kapi** calane, i, **kapi.** Valī sithilaṃ cammaṃ mukhe assa **valīmukho.** Kiso, vanokopi, kucchitenākārena setīti **kiso,** ussi.

Vanamokamāsayo assa **vanoko.** So makkaṭo ce **kaṇhatuṇḍo** kāḷamukho siyā, tadā ‘‘gonaṅgalo’’ti mato, gunnaṃ naṅgalasadisatāya **gonaṅgalo.**

615. Pajjaddhaṃ siṅgālassa nāmaṃ. **Sara** gatihiṃsācintāsu, alo. **Sara**tissa **siṅgo. Jamu** adane, ṇvu, bo canto, assu. **Kusa** akkose, tu, thu vā. Bheravayuttatāya **bheravo,** ‘‘bhe’’iti ravatīti vā **bheravo. Samu** upasame, ivo, **sivā,** nārī, **si** sevāyaṃ vā, vo. Migadhutto, vañcakopi, migesu vanapasūsu dhutto. Brāhmaṇaṃ vañcetīti **vañcako.**

Tikaṃ biḷāre. **Bila** bhedane, aro, ḷattaṃ. **Babba** gatiyaṃ, u. **Maja** suddhiyaṃ, āro, niggahītāgamo. Otu, ākhubhujopi. Dvayaṃ koke, ayaṃ kukkurappamāṇo kapilo hariṇo. **Kuka, vaka** ādāne. Īhāmigopi, mige īhati kaṅkhatīti, kammani ṇo.

616. Dvayaṃ mahiṃse. Mahiyaṃ setīti **mahiṃso,** rasso, niggahītāgamo ca. **Lala** icchāyaṃ, udakaṃ lalatīti **lulāyo,** nipātanā, ayo, assu ca. Go viya vajati jāyatīti **gavajo.** Go viya ayatīti **gavayo, samā** dve tulyatthā.

Dvayaṃ salle. **Salla** āsugatiyaṃ, a, **sallo,** sakatthe ko, **sallako** attano sarīrajātena sallena sunakhaṃ salati hiṃsatīti vā **sallo, sallako** ca, ayaṃ sūkarasaṇṭhāno, salākāpāyo ca. **Assa** sallassa lomamhi **salalaṃ, sala**ñca bhave. **Pala, sala, patha** gatiyaṃ, alo, nadāditte salalī, thittābhāve salalaṃ, **a**mhi salaṃ.

617. Pañcakaṃ mige, harantyanena **hariṇo, hara** haraṇe yu. **Ṇa**ttamittañca. **Mara** pāṇacāge, a, **ra**ssa **go, i**ttañca. Sena sunakhena raṅgati gacchati palāyatīti **sāraṅgo.** Dīghādi, **mago, migo** ca ete dve migamattepi. Ajinassopayujjamānassa yoni, tena bhūtassājinassuppattikāraṇattā vā **ajinayoni.** Ayampi migamattepi. Kuraṅgo, vātāyupi. Kuyaṃ pathaviyaṃ raṅgatīti **kuraṅgo.** Vātamayatīti **vātāyu,** u.

Dvayaṃ sūkare. Sundaraṃ phalaṃ karotīti **sūkaro.** Vuttañca **dabbaguṇe** –

‘‘Snehanaṃ brūhanaṃ vassaṃ, tathā vātasamāpahaṃ;
Vārāhaṃ pisitaṃ bālyaṃ, rocanaṃ sedanaṃ garū’’ti [dabbaguṇasaṅgaha 2.11-2].

Sukhaṃ karotīti vā **sūkaro.** Sundaro karo yassa vā **sūkaro.** Vare āhantīti **varāho,** vare sati āhantabboti vā **varāho,** kolo, thaddhalomo, bhūdāropi. Dvayaṃ sase. **Pela** gatiyaṃ, ṇvu. **Sasa** plutagatiyaṃ, a.

618. Dvayaṃ eṇīmige. Eṇiyā migiyā, eṇassa vā apaccaṃ **eṇeyyo,** ayaṃ cammādīsupi ‘‘eṇassa, eṇiyā vā cammādiko eṇeyyo’’ti vacanatthaṃ katvā. Eṇiyā itthiyā putto migo **eṇīmigo, i** gatiyaṃ, yu, nadādi, anadāditte eṇo, evametepyuppāditā. Dvayaṃ pampaṭake. **Paṭa** gamane, ṇvu, upasaggante bindāgamo ca. **Pabba** gatiyaṃ, ṇvu, bindāgamo, **ba**lopo ca.

Dvayaṃ vātamige. Gamanena vātasamo migo **vātamigo. Cala**tismā yu, nadādi. Tikaṃ mūsike. **Musa** theyye, ṇvu, ittañca. **Ā**pubbo **khanu** avadāraṇe, u, **na**lopo. **Unda** pasavanakledanesu, ūro.

619. Camarādayo, sarabhādayo ca **migantarā** migavisesā. Camaro uttarāpathe khyāto, yassa pucchaṃ cāmaraṃ, **camu** adane, aro, **camaro,** thiyaṃ camarī. **Pasado** cittalomī, **pasa** bandhane, ado. Kuyaṃ raṅgatīti **kuruṅgo,** assu, uttābhāve **kuraṅgo.** Sabbesampi migānaṃ mātuṭṭhāne tiṭṭhatīti **migamātukā,** upamāne ko. **Ru** sadde, ru. Ruṇaṃ karotīti **raṅku,** u, **ṇa**ssa lopo **ra**kārassa, ussa ca. Attānaṃ nīcaṃ karotīti **nīko. Sara**tismā abho, **sarabho.** Aṭṭhāpado uddhaṃnayano sīhassāpi hantā, tassa ca pādacatukkaṃ uddhaṃ bhavatīti.

620. Piyakādayo tayo, **ādi**nā kandalīcīnasamūruādayo ca cammayonayo, tena bhūtassa cammassa uppattikāraṇattā, ete ca citratanuruhādayo kambojādimhi, uttarāpathe ca jāyanti, tatreva sanāmakhyātā. Yathā **miga**saddo vanyapasusāmaññe, visese ca kuraṅgākhye vattati, yathā ca

lohasaddo suvaṇṇādike tejasasāmaññe, visese ca, tathā **cammayoniajinayoni**saddāpi migasāmaññe, migavisese ceti tathā vuttā.

Pī tappanakantīsu, ṇvu, **iyā**deso. Ūrumhi atisayacammayuttatāya **camūru,** ekassa **ma**ssa lopo. **Kadi** avhāne, alo, ī, kadalī ca so migo ceti **kadalīmigo.**

Sīhādayo yathāvuttā, avuttā ca sabbe catuppadā sattā ‘‘migā, pasavo’’ti coccante. Pasavantīti **pasavo, su** abhisave, **pasa** bandhane vā, u.

621. Catukkaṃ lūtāyaṃ. **Lū** chedane, to, **lūtā,** sakatthe iko, **lūtikā,** dve nāriyaṃ. Uṇṇāpāyo tantu uṇṇā, sā nābhiyaṃ assa **uṇṇanābhi,** rasso. Makkaṭo viya sākhāyaṃ attano tantumhi gacchatīti **makkaṭako.**

Dvayaṃ gomayajavicchike. **Viccha** gamane, ṇvu, **vicchiko,** satapadiyampi, āḷaṃ vicchikanaṅgulaṃ, taṃyogā **āḷi.** Dvayaṃ gharagodhāyaṃ. **Sara**tismā ū, avo canto. Gharaṃ nissitā godhā **gharagoḷikā, dha**ssa **ḷo,** sakatthe ko.

622. Dvayaṃ godhāyaṃ. **Gudha** rose, a, **godhā,** nārī. **Kuṇḍa** dāhe, a, **kuṇḍo.** Dvayaṃ rattapāyaṃ. Kaṇṇassa jalūkā rattapā **kaṇṇajalūkā.** Sataṃ padā yassā **satapadī, pada**saddo pādattho.

Dvayaṃ kalandake. **Kanda** avhāne, rodane ca, kandatīti **kalandako, la**majjho, ṇvu. Kāḷavaṇṇatāya **kāḷakā,** nāriyaṃ. Dvayaṃ nakule, natthi kulaṃ etassa sappesu **nakulo,** arisappopi. **Nakka** nāsane vā, ulo, **ka**lopo, sappe nāsetīti **nakulo. Maṅga** gatyattho **daṇḍako** dhātu, uso.

623. Dvayaṃ kakaṇṭake. Kucchito kaṇṭako assa, ussattaṃ. Sarati dhāvatīti **saraṭo,** aṭo.

Catukkaṃ kīṭe. **Kīṭa** bandhane, a, **kīṭa** gamane vā, dīghādi. **Pula** mahatthe, avo, ḷattaṃ. Kucchitaṃ amati gacchatīti **kimi,** i, assittaṃ. Pakārena anatīti **pāṇako,** ṇvu, **ṇa**ttaṃ.

Dvayaṃ kaṇṭalomakīṭe. Uccaṃ ṭhānaṃ āliṅgatīti **uccāliṅgo.** Bahulomayutto pāṇako **lomasapāṇako.**

624-625. Sāddhapajjena sakuṇassa nāmāni. Vihe ākāse gacchatīti **vihaṅgo, vihaṅgamo** ca, ākāsapariyāyo cettha **viha**saddo, **vehāsa**ssa vā **vihā**deso. Pakkhayuttatāya **pakkhī.** Khena, khasmiṃ vā gacchatīti **khago.** Aṇḍato jāto. Sakkoti uddhaṃ gantunti **sakuṇo, sakunto, sakuṇī** ca, **saka** sattiyaṃ, uṇo, unto, uṇī ca. Patanto ḍento, pattena vā gacchatīti **pataṅgo,** aparatra **ta**lopo. Mātukucchito, aṇḍato cāti dvikkhattuṃ jāyatīti **dvijo.** Uḍḍanādīsu vakkaṃ kuṭilaṃ aṅgaṃ gīvādikaṃ etassa, vakkena gamanena aṅgatīti vā **vakkaṅgo.** Pattena yāti, taṃ vā yānaṃ etassa. Patati patanto viya ākāsato hotīti **patanto.** Nīḷe kulāvake jāyatīti **nīḷajo.**

Vaṭṭakādayo, pokkharasātakādayo ca **tabbhedā** tesaṃ sakuṇānaṃ visesā. **Vaṭṭa** vaṭṭane, ṇvu, **vaṭṭakā** nārī. Mayūrappamāṇo tadākaticittapakkho jīvañjīvo dakkhiṇapathādīsu jāyate, ‘‘jīvajīvā’’ti saddaṃ karotīti **jīvañjīvo.** ‘‘Jīvajīvo’’ti nirānunāsikāpi. Candikāyuttarattippiyo pakkhī **cakoro, caka** paritakkane, uro, usso, caṅkoropi. **Tara**tismā iro, dvittamittañca, **tittiro.**

626. **Sala** gatiyaṃ, ṇiko, ḷattaṃ, **sāḷikā,** nārī. Kalaṃ ravatīti **karavīko,** īko, **la**lopo. **Karavīko,** yassa saro bhagavato sarena upamīyate, so vuccati ‘‘karavīko’’ti. Javena ravinā sadiso haṃso **ravihaṃso. Kusa** sadde, thako, dvittaṃ, **kusa**ssa **sa**ssa **to, kukutthako. Karaṇḍa** bhājanatthe, avo, **karaṇḍavo,** jalacaro pakkhī. **Bilu** patitthambhe, a, **avā**deso, **bilavo,** ‘‘gaṇḍaplavo’’ti khyāto rattapakkho mahāpakkhī pokkharasātako, pokkharassa saññā yassa **pokkharasātako, ñña**ssa **to,** dīgho ca, samuditanāmameva vā tassa, tadā **sāda** assādane, ṇvu, **da**ssa **to, pokkharasātako.**

627. Sattakaṃ pakkhe. Patanti anenāti **patattaṃ, yadā**dinā to, dvittaṃ. **Ukha** gatiyaṃ, yu, usse, assu, **pekhuṇaṃ, ṇa**ttaṃ. **Pata** gamane, to, pātato tāyatīti vā **pattaṃ. Pata** gamane, kho, **tassa ko,**

pakkho. Patituṃ icchati yena **piñchaṃ,** nerutto, **pata** gamane vā, cho, **ta**lopo, bindāgamo, assi. Chādyate anena **chado. Gira** niggiraṇe, u, issattaṃ, **gamu** gamane vā, u, massa **ro.**

Pakkhīnaṃ bīje ''au''iti khyāte **aṇḍaṃ,** kacchapādīnaṃ bījepi, ''aṇḍaṃ khagādikose cā''ti **nānatthasaṅgahe. Aḍi** aṇḍatthe, ṇo, pesi, kosopi, **pisa** avayave, i, pesi, ''pesiyaṃ pattabhede ca, koso pumeva icchito''ti [cintāmaṇiṭīkā 15.37] **ruddo.** Dvayaṃ pakkhigehe. **Nīla** vaṇṇe, a, ḷattaṃ, **nī** naye vā, ilo. Kucchitaṃ aṇḍavināsanādikaṃ lunātīti **kulāvakaṃ,** ṇvu.

628. Dvayaṃ garuḷānaṃ mātari. Vino pakkhino namanti yaṃ **vinatā. Thīpumadvayaṃ** itthipurisānaṃ dvayaṃ mithunaṃ nāma, saṅkhyānassa saṅkhyeyyanissitatāya itthipurisāyeva **mithunaṃ, mitha** saṅgame, uno.

Chakkaṃ yugaḷamatte. **Yuja** yoge, a, **yugaṃ, ala**paccaye **yugaḷaṃ, ḷattaṃ,** yugalampi. **Ubha** pūraṇe, ṇo, **dvandā**deso ca, **dvandaṃ, yamu** uparame, ṇvu, alo ca, yamakaṃ, yamalañca, **a**paccaye **yamaṃ.**

629-631. **Maṇḍala**ntaṃ samūhe. Sammā, visesena ca ūhate puñjībhūtattāti **samūho,** ṇo, samaṃ saha avayavena ūhati tiṭṭhatīti vā **samūho. Gaṇa** saṅkhyāne, gaṇīyati avayavena sahāti **gaṇo.** Saha avayavena gacchatīti **saṅghāto, hana** gamane, ṇo, saha avayavena udayatīti **samudāyo, dā**gamo, majjhe dīgho. Sañcinoti avayavanti **sañcayo, ci** caye. Saha avayavena duhayatīti **sandoho, duha** papūraṇe. Nissesato vahati avayavanti **nivaho.** Avayavaṃ katvā byapiyati gacchatīti **ogho** [ucyate ogho uca samavāye ghau nipātanā cassa gho (cintāmaṇiṭīkā 15.39)]. Visanti avayavā yasminti **visaro,** aro. Avayavaṃ samīpe karotīti **nikaro.** Ekekāpekkhāya appatthena kasaṅkhātā avayavā āyanti yasmiṃ **kāyo,** atha vā kucchitānaṃ kesādīnaṃ āyoti **kāyo,** so viya avayavānaṃ uppattiṭṭhānaṃ kāyoti idha samūho vutto. Antatthena khaṃsaṅkhātaṃ avayavaṃ dhāretīti **khandho,** khādati avayaveti vā **khandho,** amajjhadīghe **samudayo. Ghaṭa** ghaṭane. Ghaṭanaṃ rāsibhavanaṃ, ghaṭenti assaṃ avayavāti **ghaṭā.** Saha avayavena etīti **samiti,**ti. Saha avayavena gacchatīti **saṃhati, hana** gatiyaṃ,ti, nalopo. **Rasa** assādane, iṇa. **Puñja** kucchāyaṃ. Saha avayavena byāpetvā ayatīti **samavāyo. Pūgo** tambūlepi. Janeti avayaveti **jātaṃ,** to. Kaṃ attānaṃ detīti kado, cakkhādiko sarīrāvayavo. Kado viya kado, avayavo, taṃ vakati ādadātīti **kadambakaṃ.** Visesena ūhantyasmiṃ avayavā **byūho.** Vitanoti avayaveti **vitānaṃ,** ṇo. **Gupa** rakkhaṇe, bo, **pa**ssa **mo, gumbo,** gumbampi. Kalaṃ avayavabhāvaṃ pāti rakkhatīti **kalāpo,** ''kalā soḷasamo bhāgo''ti hi vuttattā **kalā**saddo bhāgatthopyatthīti ñāyati. **Jala** dittiyaṃ. Jalati avayavenāti **jālaṃ.** Avayavena maṇḍatīti **maṇḍalaṃ, maṇḍa** vibhūsāyaṃ, alo.

632. Sāddhapajjena gaṇabhedā vuccante. Tatra jātyādīhi samānānaṃ pāṇīnaṃ, apāṇīnañca gaṇo vaggo nāma, yathā ''bandhuvaggo, kavaggo''ccādayo, **vajja** vajjane, vajjeti asamānajātyādayoti **vaggo,** ṇo, **jja**ssa **ggo.** Jantūnaṃ samānajātiyānaṃ, vijātiyānañca gaṇo ''saṅgho, sattho''ti coccate, yathā ''bhikkhusaṅgho, vāṇijasattho''ccādayo. Saṃhaññante nibbisesena ñāyante avayavā tasminti **saṅgho,** ro. Saranti vattanti avayavā yasminti **sattho,** tho, **ra**ssa **to.**

Sajātikānaṃ samānajātikānaṃ jantūnameva gaṇo kulaṃ nāma, yathā ''khattiyakulaṃ, gokula''miccādayo. **Kula** saṅkhyāne, bandhumhi ca, a, **kulaṃ. Sadhammīnaṃ** samānadhammānameva jantūnaṃ gaṇo nikāyo nāma, yathā ''bhikkhunikāyo''ti. Ci caye, ṇo, nibbisesena cinoti avayaveti **nikāyo.**

Sajātiyatiracchānānaṃyeva gaṇo ''yūtho''tyuccate, so cānitthī, yathā ''hatthiyūtho, migayūtha''miccādayo, **yu** missane, tho, dīghādi, **yūtho,** ''gaṇo pasūnaṃ samajo, samājoññesa'muccate''ti [amara 15.42 gāthāyaṃ passitabbaṃ] idhānāgatavacanampi ñātabbaṃ.

633. Catukkaṃ garuḷe. Kanakarucirattā sobhano paṇṇo pakkho yassa **supaṇṇo.** Vinabhāya nāma mātuyā apaccaṃ **venateyyo,** ṇeyyo. Garaṃ visadharaṃ hantīti **garuḷo,** ṇo, rantassu, **ha**ssa ca ḷattaṃ, vaṇṇavikāro, garuḍo. Pakkhisīho, uḷūtīso, vajiratuṇḍo, sudhāharo, suvaṇṇapakkho, bhujagāsanopi [tikaṇḍasesa 1.1.42].

Pikantaṃ kokile. Parena vijātiyena kākena positoti **parapuṭṭho, pusa** posane, to. Parena bhato puṭṭho **parabhato, bhara** dhāraṇaposanesu, to. **Kuṇa** saddopakaraṇesu, alo. **Kuka, vaka** ādāne, ilo, **kokilo.** Apihito kāyatīti **piko, api** antaradhāne, vaṇṇanāso, apissākāralopo.

634. Aṭṭhakaṃ more. **Mura** saṃvaraṇe, ṇo. **Maya** gatiyaṃ, ūro, mahiyaṃ ravatīti vā **mayūro,** dhātussa atthātisayena yogoti nerutto. Varahaṃ sikhaṇḍo, taṃyogā **varahī.** Nīlā gīvā kaṇṭho yassa, bhujaṅgabhujopi.

Dvayaṃ mayūramatthakasikhāyaṃ. Sikhā aggijālāyañca, pubbe vuttā.

635-636. Catukkaṃ mayūrakalāpe. Sikhaṇḍino ayaṃ **sikhaṇḍo, varaha** pādhānye, paribhāsanahiṃsādānesu ca, karaṇe a. Ko mayūro lasati yena **kalāpo,** ṇo, **sa**ssa **po. Pī** tappanakantīsu, cho, niggahītāgamo, rasso ca. Dvayaṃ morassa piñchaṭṭhe akkhisaṇṭhāne. **Cadi** hilādane, dittiyañca, ṇvu. Mecako kaṇhavaṇṇepi vutto.

Aḷyantaṃ bhamare, cha padāni assa. Madhuṃ vatayati bhuñjate **madhubbato, vata** bhojane. **Bhama** anavaṭṭhāne, pupphamatthake bhamatīti **bhamaro,** aro. **Ara** gamane, i, ḷattaṃ.

Catukkaṃ gehavanakapotesu. Pārena sabalena āpatatīti **pārāpato,** pāravatopi. **Kapa** acchādane, **kampa** calane vā. Oto, parapakkhe **ma**lopo. **Kuka** ādāne, aṭo, ussattamassuttañca. Pakārena ravatīti **pārevaṭo, ru** sadde, aṭo, upasaggassa dīgho, asse, **pārevaṭo,** parevaṭopi.

> ‘‘Pārāvato ca chejjo ca,
> Kapoto rattalocano;
> Pārāpato kalaravo,
> Pattī seno sasādano’’ti [cintāmaṇiṭīkā 15.14]. –

Rabhaso.

637. Dvayaṃ gijjhe. **Gidha** abhikaṅkhāyaṃ, yo, **jha**ssa **jho,** asarūpadvittaṃ, **jha**paccayena vā siddhaṃ, tathā dhassa **jo. Gidha**tismā a, niggahītāgamo, issattaṃ, **gandho.** Tikaṃ senasāmaññe. Kukkuṭādīnaṃ kulaṃ lunāti chindatīti **kulalo, kula** santāne vā, alo. **Se** gamane, no. Sattānaṃ hiṃsanato byaggho viya byagghi, satte nāsetīti nāso. Byagghi eva nāsoti samuditanāmaṃ.

Sakuṇagghādayo tayo **tabbhedā** tassa senassa visesā. Sakuṇaṃ hantīti **sakuṇagghi,** sina?. **Aṭa** gamane, ṇo. **Āṭo.** Dabbisadisaṃ tuṇḍaṃ yassa dvijassa so **dabbimukhadvijo.** ‘‘Dabbimukhadvijo āṭo nāmā’’tipyeko attho, tadā dveyeva senabhedā.

638. Catukkaṃ ulūke. ‘‘Uhu’’nti saddaṃ karotīti **uhuṅkāro.** ‘‘Uddhaṃ kaṇṇā yassa uddhaṃkaṇṇo’’ti sampatte niruttinayena **ulūko** [ulabhinettethi dahatyulūko, uddholokanā iti niruttama (amarakosugghāṭanaṭīkā 15.15)], ucati samaveti koṭaranti vā nipātanā. **Kusa** akkose, yassa amanāpatāya saddena lokā kosanti, so **kosiyo,** kositabboti katvā, koṭare vasatīti vā **kosiyo,** nerutto, vāyasānaṃ kākānaṃ ari sattu, sakkahvayo, divāndho vakkanāsiko, harinetto, divābhīto, kākabhīrū, ratticārīpi.

Vāyasantaṃ kāke. ‘‘Kā’’iti saddaṃ kāyatīti **kāko.** Riṭṭhaṃ maraṇalakkhaṇaṃ, tadassa natthi **ariṭṭho. Dhaṅka** ghoravāsite, a. Balinā puṭṭho bhato. **Vaya** gamane, vayo eva **vāyaso,** sakatthe so, sakiṃpajo, attaghoso, parabharo, balibhujo, guḷhamethunopi. Sakiṃ ekavārampajā pasūti yassa. ‘‘Kāka’’iccattānaṃ ghosayati. Vijātiyaṃ kokilaṃ bharati.

639. Kāko viya ulati gacchatīti **kākoḷo,** ḷattaṃ. Doṇakāko, daddhakākopi. Dvayaṃ ‘‘bī-lauṃ’’iti khyāte sakuṇe. **Lū** chedane, ṇo, **va**ssa **po, lāpo,** lāvopi. Leḍḍu viya akatīti **laṭukikā** [leḍḍukikā (ka.)], ṇvu.

Tikaṃ hatthiliṅgasakuṇe. Vāraṇasadisattā **vāraṇo.** Hatthino liṅgaṃ ñāpakaṃ soṇḍaṃ yasmiṃ vijjatīti **hatthiliṅgo.** Hatthisoṇḍaṃ yasmiṃ vijjati, so hatthisoṇḍo ca vihaṅgamo ceti **hatthisoṇḍavihaṅgamo.**

640. Dvayaṃ ukkuse. Uccaṃ kosatīti **ukkuso, kusa** sadde, a. **Kura** sadde, aro, thiyaṃ kurarī. Kolaṭṭhipakkhimhi ''ubhuta''iti khyāte pakkhimhi kukkuho. Kolaṭṭhiajjhohārako pakkhī **kolaṭṭhipakkhī.** ''Kukku''iti saddāyatīti **kukkuho,** ho, **kuka** avhāne vā, uho.

Tikaṃ suve. **Su** savane. Manussasaddampi suṇātīti **suvo,** a, **uvā**deso. ''Kī''iti saddaṃ karotīti **kīro.** Karoti manussasaddanti vā **kīro.** A, assī. **Suka** gatiyaṃ, sundaraṃ, suṭṭhu vā manussasaddaṃ kāyatīti **suko.** Dvayaṃ kukkuṭamatte. Tambā cūḷā yassa. Kukkuṭatīti **kukkuṭo, kuka, vaka** ādāne vā, aṭo.

641. Dvayaṃ nijjivhe. Natthi jivhā yassa **nijjivho.** Dvayaṃ koñcāsakuṇe. Itthiliṅgena mithunānaṃ nāmāni. **Koñca** koṭilyappībhāvesu, a, **koñcā. Kanta** chedane, yu, nadādi, assu. Kuṇḍanīpi, **kuṇḍa** dāhe.

Dvayaṃ cakkavāke. Cakkena cakkasaddena uccate **cakkavāko,** ṇo. **Vaca** viyattiyaṃ vācāyaṃ, cakkamiccāvhā yassa, rathaṅgāvhayanāmakopi, rathaṅgaṃ cakkaṃ, tassa avhayo rathaṅgāvhayo, so nāmaṃ assa **rathaṅgāvhayanāmako,** tena rathaṅganāmo rathacaraṇasamāno avhayo coccate.

Lakkhitalakkhaṇā cātra, lakkhaṇopacaritavuttiyā, goṇamukhyāya vā vuttiyā lakkhitena atthena yatra atthantaraṃ lakkhyate, sā **lakkhitalakkhaṇā.** Yathā ''rathāvayavāyudho'' iccatra rathāvayavasaddena cakkaṃ lakkhyate, na tadākati tannāmo cāyudhaviseso. ''Pantiratho''iccatra pantisaddena dasakkharaṃ chando lakkhyate, na dasasaddo, tehi tu āyudharathasaddasanniveso ''cakkāvayavāyudho, dasaratho'' iti devaviseso, rājaviseso ca lakkhyate, tathātrāpi ''rathaṅga''ntyanena rathekadeso lakkhīyate, ''avhāyate''iccanena ca paribhāsanaṃ, na tenāpi vākasaddo. Tehi ca aññamaññasanniveso cakkavākoti pakkhiviseso lakkhīyateti guṇato sukkādīhi evaṃgatā goṇī vutti.

Dvayaṃ cātake. Ayaṃ meghajalapāyī, **sara** hiṃsāyaṃ, saraṇaṃ sāro, taṃ gacchatīti **sāraṅgo.** ''Cātake hariṇe pume, sāraṅgo sabale tisū''ti [cintāmaṇiṭīkā 23.23] **rabhaso. Cata** yācane, ṇvu, thokakopi, thokaṃ kaṃ jalaṃ īhanīyaṭṭhena assatthi **thokako.**

642. Dvayaṃ pakkhibiḷāle. **Tula** ummāne, iyo. Pakkhayutto biḷālo, ''sū''.

Dvayaṃ rukkhakīṭakhādake. Sataṃ pattāni assa. Sarati kīṭeti **sāraso,** so, ''khāva sā''.

Dvayaṃ kākehi saddhiṃ nīḷaṃ katvā vasanake sukkasakuṇe. **Vaka** ādāne, a. Setavaṇṇatāya sukko ca so kākehi saddhiṃ nivāsanato, kākasaṇṭhānattā vā kāko ceti **sukkakāko.**

Dvayaṃ visakaṇṭhikāyaṃ. **Bala** pāṇane, ṇvu, dīgho, āko vā. Visasadiso kāḷavaṇṇo kaṇṭho yassā sā **visakaṇṭhikā,** etissā pumo nāma na vijjati. Vuttañca apadāne –

> ''Yathā balākayonimhi, na vijjati pumo sadā;
> Meghesu gajjamānesu, gabbhaṃ gaṇhanti tā tadā''ti [apa. thera. 1.1.511].

643. Dvayaṃ kaṅke. Lohasadiso piṭṭhi yassa **lohapiṭṭho. Kaṅka** lolye, a, **kaṅko.**

Dvayaṃ pattakaṇṭhe. Khañjo viya caratīti **khañjarīṭo,** īṭo. Passantānaṃ khaṃ sukhaṃ janetīti **khañjano. Khañja** gativekalye vā, yu.

Dvayaṃ gāmacāṭake, cāṭakamatte vā. Kalahaṃ ravatīti **kalaviṅko,** yadādi. Kaṃ sukhaṃ lunātīti vā **kalaviṅko,** iko, niggahītāgamo ca. **Caṭa** bhede, ṇvu, **cāṭako.**

Dvayaṃ veḷuriyacchavilome citrapakkhe ‘‘suvaṇṇacūḷe’’ti khyāte. **Dibha** santhambhe, dvittaṃ, bindāgamo ca. ‘‘Ki’’iti saddaṃ karotīti **kikī,** ṇī, cāso, divipi [cāso kikīdivi (amara 15.16)].

644. Dvayaṃ meghasāme ‘‘ṭī-ṭau’’iti khyāte. Kadambayogā **kādambo.** Kāḷavaṇṇo haṃso **kāḷahaṃso,** kālahaṃsopi.

Dvayaṃ ‘‘ṅahe-ḍo’’iti khyāte sakuṇe. Sakunto vutto, ‘‘sakunto pakkhibhedasmiṃ, bhāsapakkhīkhagesu ce’’ti **nānatthasaṅgahe.** Sundarākārena pakkhena yutto sakuṇo bhāsapakkhī, ‘‘bhāsanto sundarākāre, bhāsanto bhāsapakkhinī’’ti hi **nānatthasaṅgahe.**

Dvayaṃ ‘‘nvā-mī-sve’’iti khyāte nīlapakkhini. Dhūmyaṃ dhūmaṃ aṭati sahatīti **dhūmyāṭo,** ṇo. Kāḷavaṇṇatāya kucchitaṃ liṅgaṃ yassa. Bhiṅgopi.

Dvayaṃ jalakukkuṭe. **Dā** lavane,ti, dāti ūhati ussahatīti **dātyūho,** khaṇḍitaddhaniiccattho. Kāle sassamutumhi kaṇṭho kaṇḍaddhani yassa **kāḷakaṇṭhako,** samāsante ko.

645. Khuddādi madhucchiṭṭhakarādiko kammabhūto ‘‘makkhikābhedo’’tyuccate, **makkhi** saṅghāte, ṇvu, makkhikā, tāsaṃ bhedo **makkhikābhedo.** Piṅgalamakkhikāyaṃ ‘‘mhaṇa’’iti khyātāyaṃ dvayaṃ. **Ḍaṃsa** ḍaṃsane, ḍaṃso. Daṃsopi, **ḍaṃsa** khādane vā, piṅgalamakkhikātivaṇṇanāmaṃ.

Makkhikāya aṇḍaṃ āsāṭikā nāma, **saṭa** avayave, ṇvu. Dvayaṃ ‘‘nhaṃ’’iti khyāte. Paṭaṃ gacchatīti **paṭaṅgo,** pataṅgopi, sarati hiṃsatīti **salabho,** abho, **la**ttaṃ, **sala** gamane vā.

646. Dvayaṃ ‘‘cheṃ’’iti khyāte, **maka** pāṇe, aso, **makaso.** Dvayaṃ nidāghe nuhādīsu varaṇakamakkhikāyaṃ. ‘‘Cīrī’’ti saddāyatīti **cīrī, ciri** hiṃsāyaṃ vā, nadādi, dīghādi. **Jhalla** sadde, ṇvu, **jhallikā.**

Dvayaṃ tālapattādyantaresu nilīnāyaṃ cammapattāyaṃ. Jatu viya **jatukā,** upamāne ko, ‘‘rāmaṭhe jatukaṃ camma-pattajatukaresu thī’’ti [cintāmaṇiṭīkā 19.40] hi **rabhaso.** Ajinaṃ cammaṃ pattaṃ yassā **ajinapattā.** Dvayaṃ haṃsasāmaññe. Hanti addhānaṃ **haṃso.** Seto chado pattaṃ yassa. Yathākathañci byuppattīti vuttattā asetacchadepi, cakkaṅgo, mānasokopi, cakkassa cakkavākasseva aṅgāni yassa. Mānasaṃ saro oko yassa.

647. Ye **rattehi** lohitehi **pādatuṇḍehi** caraṇacañcūhi visiṭṭhā sitā ca sarīre, te rājahaṃsā nāma, haṃsānaṃ rājāno **rājahaṃsā.**

Malīnehi pādatuṇḍehi visiṭṭhā ye te mallikākhyā, **mala, malla** dhāraṇe, i, saññāyaṃ ko, ‘‘malliko haṃsabhede ca, tiṇasūle ca mallike’’ti [cintāmaṇiṭīkā 15.24] **ruddo. Ākhyā**saddena bahubbīhi. **Asitehi** kaṇhehi pādatuṇḍehi visiṭṭhā ye, te dhataraṭṭhā, dhataraṭṭhānaṃ apaccāni **dhataraṭṭhā**ti, ṇo.

648. Tikaṃ tiracchāne. Tiriyaṃ añcayatīti **tiraccho,** tiriyassa tiro, **añca**tissa **ccho. Yu**mhi **tiracchāno,** tiracchānoyeva **tiracchānagataṃ,** tabbhāvaṃ vā gataṃ pattaṃ, tesu vā gataṃ antogadhanti **tiracchānagataṃ, siyā**ti pakatyānapekkhakriyāpadaṃ, bhavatyattho vā hi karotyattho vā kadāci pakatyānapekkho bhavati, na pana vikatyānapekkho. Tathā kadāci ubhayāpekkhopi bhavati, na panubhayānapekkhoti sabbatrevaṃ. Sīhādivaggo.

Araññādivaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Pātālavaggavaṇṇanā

649-650. Catukkaṃ pātāle. Adharaṃ bhuvanaṃ **adhobhuvanaṃ.** Patanti asmiṃ **pātālaṃ,** alo, majjhe dīgho. Nāgānaṃ loko. Rasāya talaṃ **rasātalaṃ.**

Sobbhantaṃ chiddamatte. **Raṇa** sadde, dho, **na**ttaṃ, yadādi. **Vara** dittiyaṃ. Vigato varo vāraṇaṃ assa **vivaraṃ, chidi** dvidhākaraṇe, do. **Kuha** vimhayane, aro. **Susa** sosane, iro. **Bila** bhedane, a. **Susa**to i, **susi.** Chinditvā gacchatīti **chiggalaṃ,** yadādi. Suṭṭhu abbhaṃ ākāsaṃ asmiṃ **sobbhaṃ.**

''Susira''nti chiddasāmañño yaṃ napuṃsakavacanaṃ, taṃ **sacchidde** chiddavati dabbe tīsu, yathā ''susiro rukkho, susirā ciñcā, susiraṃ kaṭṭha''nti.

Dvayaṃ bhūmichidde. **Kāsa** dittiyaṃ, u. **Ava** rakkhaṇe, aṭo, **āvāṭo,** avāṭopi. Dvayaṃ sappānaṃ rājini. Vasu ratanaṃ yassatthīti **vāsukī.**

651. Dvayaṃ nāgānaṃ rājini. Devehipyassanto nopaladdhoti **ananto,** sesopi, **sisa** hiṃsāyaṃ, sisati kappanteti **seso, a.**

Dvayaṃ ajagare. **Vaha**tismā **aso, vāhaso.** Ajaṃ chāgaṃ gilatīti **ajagaro,** a, issattaṃ, lassa **ra**ttañca. Sayīpi, sayanasīlo **sayī.**

Dvayaṃ gonasasappe ''ṅā-cve''iti khyāte. Gavasseva nāsā assāti **gonaso,** saññāyaṃ **nāsa**saddassa **naso** kato [pāṇini 5.4.119]. Tilaṃ icchatīti **tiliccho,** tiriyaṃ añcatīti vā **tiliccho,** yadādi.

Dvayaṃ deḍḍubhe, yo ''jalasappo''ti vuccati. Deḍḍunā rājiyā ubhatīti **deḍḍubho.** Piṭṭhe rājiyogā **rājulo,** ulo, badhirasappepyete.

652. Kambalo ca assataro cāti ime dve nāgakulā merupāde vasanti.

Dvayaṃ vesmanivuṭṭhasappe. ''Vammanī''tipi pāṭho. ''Asuddo gharasappo''ti vuttattā nibbisatāya amāritattā sīlayuttaṃ attā mano yasmiṃ **silutto,** assu, rassādi.

Dvayaṃ rukkhaggādīsu nivuṭṭhasappe. Nīlo harito sappoti **nīlasappo.** ''Nīlo kaṇhamhi harite''ti hi **tārapālo.** Paṭhamakāle silāyaṃ bhavatīti **silābhu.**

653-654. **Visadhara**ntaṃ sappamatte. Āsiyaṃ visaṃ etassa **āsīviso,** āsī sappadāṭhā. **Bhuja** koṭilye, kuṭilāyamāno gacchatīti **bhujaṅgo,** evaṃ **bhujago, bhujaṅgamo** ca. **Ahi** gamane, i. Saranto sappati gacchatīti **sarīsapo,** assī, saṃyogalopo, aluttasamāsoyaṃ, bhujaṅgabhujaṅgamāpi, sabbadharakate pana ''bhusaṃ, punappunaṃ vā kuṭilaṃ sappatīti sarīsapo''ti vuttaṃ. Phaṇayogā, ī, **phaṇī. Sappa**tismā a, bhūmiphuṭṭhena gattena gati sappanaṃ. Araṃ sīghaṃ gacchatīti **alagaddo, massa do, ra**ssa **la**ttañca, alagaddo, jalasappepyayaṃ, ''alagaddo jalavāḷo''ti [amara 8.5] hi **amarasīho.** Bhogo phaṇikāyo, taṃyogā **bhogī.** Pannaṃ gacchatīti **pannago,** pādehi vā na gacchatīti **pannago.** Dve jivhā assa. Urasā gacchatīti **urago.** Visesena ālāti gaṇhāti āyunti **vāḷo, la**ssa **ḷ**attaṃ, **vā** gamane vā, alo. Dīghasarīratāya **dīgho.** Dīghā piṭṭhi yassa, samāse ko. Udarameva pādo yassa. Visaṃ dharati. Cakkī, kuṇḍalī, gūḷhapādo, cakkhussavo, kākodaro, dabbīkaro, bilesayo, jimhago, pavanāsanopi. Sirasi cakkayogā **cakkī.** Kuṇḍalamiva vapu assatthīti taṃyogā **kuṇḍalī.** Cakkhunā suṇotīti **cakkhussavo.** Kākodaramiva udaraṃ assa. Dabbigatikattā phaṇā dabbī, taṃ karoti bandhatīti **dabbīkaro.** Sāmaññaniddesepi kaṇhasappādiyeva dabbīkaro. Jimhaṃ kuṭilaṃ gacchatīti. Pavanāsano vātabhojī.

Phaṇino sappassa **tanu** kāyo bhogo nāma. Bhujatīti **bhogo, bhuja** koṭilye, ṇo.

655-656. Dvayaṃ sappassa dāṭhāyaṃ. Asati yena asaṃ, mukhaṃ, tasmiṃ bhavā **āsī,** sappassa dāṭhā dantuttamā. Dvayaṃ sappassa jiṇṇatace, nimuccate yasmā sappoti, ṇo. Kañcukasadisattā **kañcuko. Samā** tulyatthā.

Dvayaṃ visamatte. Soṇipathagataṃ visati dehanti **visaṃ, visa** pavesane. Giratīti **garaḷaṃ,** aḷo.

Halāhalo, kāḷakūṭo, **ādi**nā kākolādayo ca sattāti ime nava **tabbhedā** tassa visassa bhedā. Vuttañca –

> ‘‘Pume paṇḍe ca kākola-kāḷakūṭahalāhalā;
> Soraṭṭhiko sukkikeyyo, brahmaputto padīpano;
> Dārado vacchanābho ca, visabhedā ime navā’’ti [amara 8.10-11].

Tatra halāhalo pume, **vā**kārena napuṃsakepi, ‘‘hālāhala’’nti hi **tikaṇḍasese** [tikaṇḍasesa 1.8.5] dīghādipi. Tālapatrasaṇṭhāno nīlapatro gothanākatiphalo gaccho halāhalo. Assa ca samīpe rukkhādayo ḍayhante. Himavati, kikkindāyaṃ, koṅkaṇesu, dakkhiṇasamudde ca jāyate, hanatīti halo, a, **na**ssa **lo,** halānampi halo **halāhalo,** majjhadīgho. Tiriyalekhāya citaṃ dvijapadehi yuttaṃ, tathā gaṇṭhibhi byāpitaṃ bindubhideva yaṃ ghanatarehi, taṃ kāḷakūṭaṃ. Idañca puthumālināmassāsurassa soṇitamhā eva asurasamaye [devāsuraraṇe (?)] samuppannassa assattharukkhasadisassa rukkhassa niyyāso, ahicchattamalayakoṅkaṇasiṅgaverapabbatādīsu coppajjate. Vaṇṇena kāḷañca taṃ sattānaṃ jīvitaharaṇato lohamuggarasadisatāya kūṭañceti **kāḷakūṭaṃ.**

> Brahmaputto tu kapilo, malayaddibhavo kharo;
> Padīpano tu dahano, rattavaṇṇo’ñjanaddijo [cintāmaṇiṭīkā 8.10-11].

Darade bhavo **dārado,** suppabhanāmako taṃdesapasiddho ca. Vacchanābho sinduvārapattasadiso ca taṃsamīpe rukkho na vaddhate, taṃsamphassavāyu ca jarayati, viñjhāyaṃ, kikkindāyañca jāyate, evaṃ visantarānampi sarūpaṃ āgamato viññeyyaṃ.

Dvayaṃ dhanatthaṃ sappaggāhe. Vāḷaṃ sappaṃ gaṇhanasīlatāya **vāḷagāhī.** Ahino tuṇḍena mukhena dibbatīti **ahituṇḍiko,** ṇiko, ‘‘vāḷaggāho’hituṇḍiko’’ti [amarakose 8.11-gāthāyampi] **amaramālā.**

657. Tikaṃ niraye. Ayo iṭṭhaphalaṃ, so niggato asmāti **nirayo,** nindito rayo gamanaṃ etthāti vā **nirayo.** Duṭṭhā gati **duggati.** Apuññe netīti **narako,** ṇvu, **ra**nto ca, **narako.**

Tesu nirayesu yo ‘‘mahānirayo’’ti vutto, so aṭṭhadhā hotīti taṃ dasseti **‘‘sañjīvo’’**ccādinā silokena. Marantāpi kammaphalānubhavanatthaṃ punappunaṃ jīvanti asmiṃ **sañjīvo.** Yattha niraye nerayikānaṃ sarīrāni vaḍḍhakīnaṃ kāḷasuttena saññāṇaṃ katvā vāsiyā tacchanti, so **kāḷasutto.** Bhusaṃ, punappunaṃ vā dukkhitasaddena ravanti asmiṃ **roruvo,** mahanto ca so roruvo cāti **mahāroruvo.** Puna ‘‘roruvo’’ti cūḷaroruvo vutto. Bhusaṃ patanti asmiṃ **patāpano,** ‘‘vīci taraṅge appe cā’’ti **ruddo,** natthi sukhassa vīci lesopi atrāti **avīci,** ‘‘vīci sukhataraṅgesū’’ti **tikaṇḍaseso** [tikaṇḍasesa 3.3.78], tasmā natthi vīci sukhaṃ etthāti **avīci.** Samantato āgatehi pabbatehi haññanti atrāti **saṅghāto.** Tapanti atra **tāpano, iti**saddo aṭṭhannaṃ parisamāpanattho.

658. **Tattha** nirayesu vetaraṇī ca lohakumbhī cāti ime dve nirayā **jalāsayā** jalādhārā, te ca thiyaṃ, taraṇī nāvā, sā natthi yassaṃ **vetaraṇī.** Lohamayā kumbhī **lohakumbhī.**

Dvayaṃ nirayapāle. Kāraṇā yātanā, sā ca tibbavedanā, taṃ karotīti **kāraṇiko.** Nirayagatasatte pātīti **nirayapo.**

Dvayaṃ nirayagatasatte. Nirayaṃ gacchatīti **nerayiko.** Narakaṃ gacchatīti **nārako.**

659. **Udadhi** pariyantaṃ samuddassa nāmaṃ. Aṇṇo jalaṃ, so vāti gacchati yasmiṃ **aṇṇavo,** aṇṇo yasmiṃ vijjatīti vā **aṇṇavo,** assatthyatthe vo. Sagarehi rājakumārehi khato **sāgaro,** sānaṃ dhanānaṃ ākaroti vā **sāgaro, kassa go, sāga** saṃvaraṇe vā, aro. Sandateti **sindhu, sanda** savane, yadādi. **Udi** kledane, sammā klidanti candodaye asmā āpānīti **samuddo.** Jalāni, udakāni ca nidhīyante, dhīyante cātrāti **jalanidhi, udadhi** ca, **udaka**ssa **udā**deso.

Tassa samuddassa khīraṇṇavo, **ādi**nā lavaṇodo, dadhyudo, ghatodo, ucchurasodo, madirodo,

sādudako cāti ime satta mahaṇṇavavisesā bhavanti [byākhyāsudhā 1.10.2]. Khīravaṇṇo aṇṇavo **khīraṇṇavo.**

660. **Assa** samuddassa **kūladeso** tīradeso velā nāma, vigacchanti irā yassaṃ **velā,** lattaṃ. Cakkamiva **salilānaṃ** jalānaṃ **bhamo** bhamanaṃ āvaṭṭo nāma, āvaṭṭanti jalāni atrāti **āvaṭṭo.**

Tikaṃ bindumhi. **Thu** abhitthave, vo, usse. **Vidi** avayave, u, **bindu. Phusa** phusane, to, **phusitaṃ.** Pākāre, gehādititthiyañca jalaniggamo **bhamo** nāma, **bhamu** anavaṭṭhāne.

661. Siloko udake. **Āpa** byāpane, appoti sabbatrāti **āpo.** Pātabbanti **payo, pā** pāne, ṇyo. Rasso, **payo. Jala** dhaññe, a. Vārayati ninnonatanti **vāri, vara** nisedhe, ṇi, vārayati pipāsanti vā **vāri.** Pīyateti **pānīyaṃ,** anīyo. Salatīti **salilaṃ, sala** gatiyaṃ, ilo. **Udi** kledane, ṇvu, **u**lopo, dakaṃ pipāsacchedaṃ karotīti vā **dakaṃ,** ‘‘dā dānacchedadhātū’’ti [ekakkharakosa 20 gāthā] hi **ekakkharakose,** rasso. **Ana** sadde, a, dvittaṃ, **ara** gamane vā, to, **annā**deso, **ṇa**ttaṃ. **Nī** naye, īro. **Vana** sambhattiyaṃ. Vanīyate pipāsehīti **vanaṃ. Vā** gamane, alo. Tāyate pālayateti **toyaṃ, tā** pālane, curādi, yo, ākārassottaṃ. **Amba** sadde, u, **ambu. Udi** pasavanakledanesu, ṇvu, **udakaṃ. Kara** karaṇe, kvi, **kaṃ.** Kamalaṃ, khīrampi, **kamu** icchākantīsu, alo. **Khanu** hiṃsāyaṃ, īro, **na**lopo, **khī** khaye vā, khīraṃ.

662. Catukkaṃ taraṅge. Taranto gacchati, tīraṃ vā gacchatīti **taraṅgo,** aluttasamāso, paratra īssattaṃ. Sayameva bhijjateti **bhaṅgo,** a. **Ūha** vitakke, mi, **ha**lopo, **ūmi, ara** gamane vā, mi, assū, **ra**lopo. Vimhayaṃ vicittaṃ cinotīti **vīci,** i, upasaggassa dīgho, ete dve pumitthiyaṃ.

Ullolo, kallolo cāti idaṃ dvayaṃ mahāvīcīsu kathyate, **lola** ummādane, ullolayatīti **ullolo,** ṇo, **ula** gamane vā, olo, dvittaṃ. **Kalla** sadde, olo, **kallolo.**

663. Silokaddhaṃ kaddame. Jalaṃ balate **jambālo,** kammani ṇo, **ma**kāro vaṇṇavikāro. **Kala** saṅkhyāne, alo. **Paca** vitthāravacane, kammani ṇo. **Cikkha** vacane, alo, dvittaṃ. **Kada** madde, amo, dvittaṃ.

Chakkaṃ vālukāyaṃ. **Pula** mahatthe, ino, **ḷa**ttaṃ. **Vala** saṃvaraṇe, ṇvu, assu, **vālukā,** thī. **Vaṇṇa** sadde, **vaṇṇo. Mara** pāṇacāge, u, **maru,** devepi. **Ara** gamane, u, assu, **uru,** mahantepi, vaṇṇo ca maru ca uru ca **vaṇṇamarūru. Sica** paggharaṇe, to, **sikatā,** thī.

664. Jalamajjhagataṃ talaṃ kammabhūtaṃ ‘‘antarīpaṃ, dīpo’’ti coccate. Dvidhāgatānaṃ āpānaṃ antaragataṃ **antarīpaṃ,** ākārassī. ‘‘Antarīya’’nti vā pāṭho, tadā dvidhāgatānaṃ āpānaṃ antare bhavaṃ **antarīya**nti viggaho, akārassī. Dvidhāgatāni āpāni asmiṃ hetubhūteti **dīpo. Va**kāra**ā**kārānaṃ lopo, issī ca, **dīpo, vā**kārena dīpampi.

Pañcakaṃ tīrassa nāmaṃ. **Pāra tīra** kammasampattiyaṃ, curādi, a. **Kūla** āvaraṇe, ṇo. **Rudha** āvaraṇe, **rodhaṃ.** Aññapārādinivattanatthaṃ **‘‘patīra’’**nti vuttaṃ. **Taṭa** ussaye, a, thiyaṃ, taṭī.

665. Paramhi tīrasmiṃ **pāra**saddo, so ca napuṃsake, **pāra tīra** kammasampattiyaṃ, **pāra** sāmatthiye vā, pārayati taraṅgādayo vāretunti **pāraṃ.** Orantutīraṃ ‘‘apāra’’ntyuccate, avare tīradese bhavaṃ **oraṃ,** ṇo. Pārato aññaṃ tīraṃ **apāraṃ.**

Pañcakaṃ uḷumpe. Uḷuto dakato pāti rakkhati uḷupo, soyeva niggahītāgamavasena **uḷumpo.** Plavati, plavanti anenāti vā **plavo, plava** gamane, gamanaṃ atra jalagamanaṃ. **Kula** santāne, a, ke ulati gacchatīti vā **kullo,** a, dvittaṃ. Taranti anena **taro, tara** plavataraṇesu. Gamanāgamanavasena punappunaṃ jale aranti yāya, sā **paccarī,** a, nadādi.

666. Tikaṃ nāvāyaṃ. Taranti yāya **taraṇī,** yu, nadādi, **i**paccaye tari, **ī**mhi tu **tarī. Nu** thutiyaṃ, a, vuḍḍhāvādesā, **nāvā.** Dvayaṃ laṅkārathambhe. **Kūpa** gamane, ṇvu, **kūpako, a**paccayo vā, tadā sakatthe ko. **Kamu** icchāyaṃ, bho, sakatthe ko, assu ca, **kumbhakaṃ.**

Dvayaṃ ‘‘pe seṃ’’iti khyāte. Tarassa pacchābhāge bandhitabboti **pacchābandho.** Ga’micchitadisaṃ aṭati yena **goṭaviso,** iso, **ava**nto ca assottañca, **goṭaviso.** Dvayaṃ ‘‘pe tamā’’iti khyāte. Nāvāya kaṇṇo viya kaṇṇo, mahanto kenipāto, tena pavahaṇapatisavanato, taṃ dharatīti, kammani ṇo. Nāvāya yutto **nāviko.**

667. Dvayaṃ nāvāya gamanopāye. Arati yenāti **arittaṃ,** chadādīhi tatraṇa, ikārāgamo, dvittañca. Ke jale nipātiyate **kenipāto,** aluttasamāsoyaṃ.

Dvayaṃ niyāmake. Poto pavahanaṃ, taṃ vāhayatīti **potavāho.** Niyacchati potanti **niyāmako, yamu** uparame, **ni**pubbo gamane, ṇvu, **niyāmako,** curādi. Niyāmakepi.

Ye vāṇijā nāvāya vāṇijakammaṃ ācaranti, te saṃyattikā nāma, saṃyānaṃ saṃyātrā, dīpantaragamanaṃ, traṇa, sā payojanametesaṃ **saṃyattikā,** ṇiko, **ra**lopo, rasso ca. **Ta**paccayena vā siddhaṃ. Potavāṇijāpi, poto pavahanaṃ, tassa vāṇijā.

668. Laṅkārādayo, phiyādayo ca nāvāya **aṅgā** avayavā. Lo indo, tassa kāraṇaṃ **laṅkāro.** Vaṭo vuccati sivaṭo, tadākāratāya **vaṭākāro.** ‘‘Vaṭo kamadde nigrodhe’’ti hi **nānatthasaṅgaho. Phā** vuḍḍhiyaṃ, iyo, **phiyo.**

Dvayaṃ ‘‘talaka’’iti khyāte. **Pū** pavane, to, vuḍḍhi, pavahati niyāmaketi **pavahanaṃ. Vutta**nti kriyāpadaṃ. Dvayaṃ kaṭṭhambuvāhiniyaṃ, **duṇa** gatihiṃsāsu, a, nadādi, vuḍḍhi, **doṇī.** Ambuṃ neti yena **ambaṇaṃ,** ussattaṃ, **ṇ**attañca, **amba** sadde vā, yu.

669. Tikaṃ gambhīre. **Gamu** gamane, īro, **bho**nto ca **ma**lopo ca, **gabhīro. Mā**lope tu **gambhīro,** gacchantā bhāyanti asminti vā **gabhīro, gambhīro** ca. **Ni**pubbo **mana** abhyāse, ṇo, **ma**ssa **no. Tabbipakkhato** gambhīraviparītato uttānaṃ nāma, uggataṃ tānaṃ pamāṇaṃ assa **uttānaṃ,** agambhīraṃ.

Dvayaṃ agādhe. **Gādha** patiṭṭhākaṅkhāsu, ganthe ca, natthi gādhaṃ yatra **agādhaṃ.** Na heṭṭhimatalaṃ phusati yatra **atalamphassaṃ.**

Tikaṃ appasanne. Natthi acchabhāvo atra **anaccho.** Kalusaṃ pāpepi vuttaṃ. **Vila** bhedane, ṇo, **āvilo. Ava** rakkhaṇe vā, ilo.

670. Tikaṃ nimmale. **Cho** chedane, na chindati dassananti **accho,** ṇo, sacchopi, **sara** visaraṇe, to, **annā**deso. Natthi malaṃ etasmiṃ **vimalo. Gabhīrappabhutī gabhīrā**dayo **vimala**ntā tīsu liṅgesu.

Pañcakaṃ kevaṭṭe. **Dhā** dhāraṇe, īvaro. Macche hantvā jīvatīti **macchiko,** iko. Macche bandhati jālenāti **macchabandho,** macche vadhatīti vā **macchabandho,** niggahītāgamo, kaṃ jalaṃ, tassa īlakkhī, tāya vaṭṭo vaṭṭanaṃ assatthīti **kevaṭṭo.** Kevattopi, ṇo. Jāle niyutto, jālena hantīti vā **jāliko,** dāsopyatra, **dāsa** dāne, a, ‘‘dāso kevaṭṭabhaccesū’’ti [cintāmaṇiṭīkā 10.15] **ruddo.**

671-672. **Jhasā**ntaṃ macche. **Masa** āmasane, cho, **mara**dhātuvasena vā siddho, **mara** pāṇacāge, ino, **ra**lopo. Mukhappadese puthūni lomāni assa **puthulomo.** Pāṭhīnādīnaṃ macchattā visesato alomakepyassa vutti. **Jhasa** hiṃsattho **daṇḍako** dhātu, a, **jhaso.** Aṇḍajo, visāro, sakalīpi, vicitraṃ sarati anena **visāro,** ṇo. Rohitādīnaṃ vakkalappāyo [battalappāyo (ka.)] taco sakalaṃ. Taṃyogā, ī, **sakalī.**

Rohitādayo, makarādayo ca macchappabhedā. **Ruha** janane, to, **rohito.** Vipāke madhurasattā **magguro,** vaṇṇavikāro, majjatīti vā **magguro,** ūro, **majja** suddhiyaṃ, **jja**ssa **gga**ttaṃ, rasso ca, **magguro,** ‘‘ṅā khū’’. Siṅgayuttatāya **siṅgī,** ṇo, nadādi, saṅgupi, sarati vātanti vā **siṅgī, sara** hiṃsāyaṃ, a, **ra**ssa **go,** assi, niggahītāgamo, nadādi, siṅgī, ‘‘ṅa cve’’. **Bala** saṃvaraṇe, alo, **la**ssa **jo, balajo,**’’ṅa pā’’. **Muñja** saddattho, **muñjo. Pū** pavane, uso, vuddhyāvādesā, **pāvuso,**

mahāmukhamaccho, ‘‘ṅa ṭā’’.

Sattakkhattuṃ vaṅkatīti **sattavaṅko,** ‘‘ṅa se’’. Saha vaṅkena, saṃvijjamāno vā vaṅko yassa **savaṅko,** ‘‘ṅa mve’’. Naḷasaṇṭhāno mīno **naḷamīno,** ‘‘ṅa phau-yo’’. **Kaḍi** sannicayavadanekadesesu, ṇvu, **gaṇḍako,** ‘‘ṅa mā’’. **Sasu** hiṃsāyaṃ, u, assu, **susukā,** sakattheko, ‘‘ṅa-pau-ṭaye’’. Sayanato passena pharatīti **sapharī,** nadādi, **phara** pharaṇe, **sapharī** dvīsu, ‘‘ṅa khū-mā’’. Pāṇiggahaṇe mukhaṃ kiratīti **makaro,** yadādi.

673. Timiādayo satta mahāmacchā nāma. **Tima** addabhāve, timatīti **timi,** i, **timi** macchamattepi. **Gira** niggiraṇe, ṇo, **la**ttaṃ, issattaṃ. Timino galo **timiṅgalo,** niggahītāgamo. Vaṇṇena piṅgalatimirasadisatāya **timirapiṅgalo.** Ā bhuso nandatīti **ānando, nanda** samiddhiyaṃ. Timino macche nandayatīti **timinando.** ‘‘Timindo’’tipi pāṭho, timīnaṃ macchānaṃ indo **timindo.** Adhiko āroho yassa **ajjhāroho.** Mahanto timi maccho **mahātimi.**

674. Dvayaṃ ‘‘ṅa phe’’iti khyāte. Pāsāṇasadisasaṇṭhāno maccho **pāsāṇamaccho. Paṭha** viyattiyaṃ vācāyaṃ, ino, ubhayatra dīgho, **pāṭhīno,** ‘‘ṅa-pau’’ti ca vadanti. Dvayaṃ baḷise. Vaṅkatīti **vaṅko, vaṅka** koṭilye. **Bala** saṃvaraṇe, iso, ḷattaṃ. Macchavedhanampi, **vidha** vidhāne, bhedane ca, anekatthattā, yu.

Tikaṃ kumbhīle. ‘‘Suṃsumāro’’ti samuditanāmaṃ, sasatīti susu. Susu eva suṃsu, māretīti māro, suṃsu eva māro **suṃsumāro.** Kena ubhati pūretīti kumbho, jalāsayo, tatra ulati gacchatīti **kumbhīlo,** kumbhī vā ghaṭo, taṃ lātīti **kumbhīlo.** Na kamatīti **nakko,** kvi, saññāsaddattā **na**ssa pakati, **nakka** nāsane vā, curādi.

Dvayaṃ kacchape. Kucchito ūmi vego assa **kummo,** ‘‘pakāse vegabhaṅgesu, taraṅge ūmi puṃthiya’’nti [cintāmaṇiṭīkā 10.21] **rabhaso,** ‘‘vege bhaṅgappakāsesu, bilāyaṃ ūmi vīciya’’nti **nānatthasaṅgaho.** Kacchena pivatīti **kacchapo,** ṇo, kamaṭhopyatra, **kamu** icchāyaṃ, aṭho.

675. Dvayaṃ kakkaṭe. Kakatīti **kakkaṭako.** Sakatthe ko, **kuka** ādāne vā, aṭo, ussattaṃ. **Kula** santāne, bandhumhi ca, īro, kuṃ vā pathaviṃ lunātīti **kuḷīro,** īro. Dvayaṃ rattape. Jalassa ūkā kimiviseso **jalūkā,** jalaṃ okaṃ gehaṃ etissāti vā **jalūkā,** ossū, **uca** samavāye, ṇo, okaṃ. Rattaṃ rudhiraṃ pivatīti **rattapā.**

Tikaṃ maṇḍūke. **Maṇḍa** bhūsane, uko, dīgho. **Dada** dāne, uro, dvittaṃ. **Bhī** bhaye, sappato bhāyatīti **bheko,** iko, īsse. Vassābhū, sāluro, plavopi. Dvayaṃ ‘‘tī’’iti khyāte. Gaṇḍaṃ vaccasannicayaṃ uppādetīti **gaṇḍuppādo.** Mahiyā latā **mahīlatā,** kiñculukopi. Kiñca culatīti kiñculuko, uko.

676. Dvayaṃ muttāphoṭe. **Sappa** gamane, i, assi, **sippi,** thī. **Su** abhisave, tti, **sutti.** Dvayaṃ saṅkhe. **Khanu** avadāraṇe, kvi, **saṅkho. Samu** upasame vā, kho, **saṅkho.** Kaṃ vāti gacchatīti **kumbu,** u, dvepyanitthiyaṃ.

Dvayaṃ khuddasaṅkhajātiyaṃ. Saṅkhassa nakho iva **saṅkhanakho.** Dvayaṃ ‘‘kharu’’iti khyāte. Jale savatīti **jalasutti, su** pasave, tti. Samatīti **sambuko,** uko, **bo**nto ca, ‘‘sambuko jalasutti’tthī’’ti [cintāmaṇiṭīkā 10.23] **puṃkaṇḍe vopālito.**

677. Dvayaṃ jalāsaye. Jalānaṃ āsayo patiṭṭhitaṭṭhānaṃ **jalāsayo.** Tesu jalāsayesu majjhe yo gambhīro agādho, so **rahadā**khyo, **hara** haraṇe, bhūvādi, do, vaṇṇavipariyayo, **rahado.**

Dvayaṃ udapāne. Udakaṃ pivanti asmiṃ, yu, **ka**lopo. Pivanti asmiṃ pāno, so eva kūpo **pānakūpo, ku** sadde, po, dīghādi, kūpo, kena ubhatīti vā kūpo, **bha**ssa **po.** Andhupi, **andha** dassanupasaṅghāte, curādi, u. Dvayaṃ samacaturassapokkharaṇiyaṃ. **Khanu** avadāraṇe, kamme to, **na**lopo, dīghādi. Pokkharaṃ jalaṃ, taṃyogā ano, nadādi, **pokkharaṇī.**

678. Tipādena mahato sadā agādhajalassa padmaṭṭhānassa ca padmasuññassa ca yogyatāya nāmaṃ [amara 10.28 gāthāyaṃ passitabbaṃ]. **Taḷa** āghāte, **tala** patiṭṭhāyaṃ vā, āko, aparapakkhe ḷattaṃ. **Sara** gamane, a, **saro. Vapa** bījanikkhepe, vapanti yāya **vāpī,** āyatacaturassāyampi. **Sara**tismā aso, nadādi, **sarasī. Daha** bhasmīkaraṇe, a, **dadha** dhāraṇe vā, **dha**ssa **ho. Ambujānaṃ** paddhānaṃ **ākaro** uppattiṭṭhānaṃ.

Khuddako saro ''pallala''ntyuccate. Yatra vassāsu adhikaṃ jalaṃ, gimhesu jāṇumattaṃ, sukkhatyeva vā, **palla** rakkhaṇe, curādi, alo, **pallalaṃ.**

679-680. Anotattādayo ete satta mahāsarā nāma. Tatra sūriyaraṃsisamphuṭṭhābhāvena na avatapati udakametthāti **anotatto.** Kaṇṇamuṇḍapabbatasamīpattā **kaṇṇamuṇḍo.** Rathaṃ karotīti **rathakārako,** yathākathañci ayaṃ byuppatti nāma, saññā pana lokatoyevāvagantabbā. Chabbaṇṇadantavantatāya chaddanto, nāgarājā, tassa nivāsanaṭṭhānasamīpattā **chaddanto,** saro. Kuṇālasakuṇā bahavo yattha santi **kuṇālo. Mandākinī** ākāsagaṅgāyampi vuttā. Bahavo sīhā papatanti asmiṃ **sīhappapāto.**

Dvayaṃ jalappāye dese kūpanikaṭe pasupānatthaṃ patthārādiracite jalāsaye. Āhūyante pasavo atra pānāyāti **āhāvo,** ṇo, vuḍḍhāvādeso. Nipivanti asmiṃ **nipānaṃ,** yu. Dvayaṃ surakhāte, aporise devanimmiteti bhāvo, soṇḍeiccaññe. ''Akhāto devakhātako''ti [amara 10.27] hi **amaramālāyaṃ puṃsakaṇḍaṃ.**

681. **Nadya**ntaṃ nadīyaṃ. Savatīti, anto, nadādi, **savantī.** Ninnaṭṭhānaṃ gacchatīti **ninnagā,** kvi. **Sanda** pasavane, u, assittaṃ, vaṇṇavikāro, **sindhu. Sara** gamane, to, ikārāgamo, **saritā.** Āpānaṃ nivāso āpo, samuddo, ṇo, taṃ gacchatīti **āpagā. Nada** abyattasadde, nadatīti **nadī,** nadādi, taraṅganīpyatra.

Dvayaṃ gaṅgāyaṃ. Bhagīrathena raññā nibbattitā bhāgīrathīti lokiyā, asmākantu matena nāmamattamevetaṃ tassāti sanniṭṭhānaṃ, evaṃ sabbatra. Gacchatīti **gaṅgā, gami**to go, tipathagatāpi, tayo saggamaccapātālapathe gatā **tipathagatā.** Sindhūnaṃ nadīnaṃ saṅgamo melako sambhedo. Sammā bhijjanti asmiṃ **sambhedo, saṃ**pubbo **bhidi** melane, ṇo.

682. Gaṅgādikā imā pañca nadiyo mahānadī nāma. Aciraṃ sīghagamanaṃ etissamatthīti **aciravatī. Yamu** uparame, uno, yamassa bhaginī vā **yamunā,** bhaginyatthe uno. Sarāni bhavanti yāya avadhibhūtāyāti **sarabhū, sara** gatihiṃsācintāsu vā, ū, **abho**nto ca, **sarabhū. Maha** pūjāyaṃ, a, nadādi.

Candabhāgādikā ninnagā pañca mahānadito aññāsaṃ nadīnaṃ bhedā. Candabhāgo nāma pabbato, tato pabhavatīti **candabhāgā.** Sarayogā vantu, majjhe **sa**kārāgamo, nadādi, **sarasvatī.** Vanturatrātisaye.

683. Niddosaṃ jalaṃ assaṃ **nerañjarā,** yadādi, atha vā nerañjarā nāma tūriyaviseso, taṃsamānasaddatāya ayaṃ nadī **nerañjarā** nāma. Nānāgāhākulībhūtatāya kucchitaṃ veraṃ assā **kāverī,** nadādi. Nammaṃ sukhaṃ dadātīti **nammadā,** ṇo. **Ādi**nā sarāvatī vettavatī kaṇṭakī kosikīādikā anekā nadībhedā saṅgahitā.

Dvayaṃ hammiyadevālayādīsu jalamagge. Vārino nikkhamanamaggo **vārimaggo. Nala** gandhe, a, nadādi, ḷattaṃ, **panāḷi,** ayaṃ itthiyaṃ, pume ca.

Tikaṃ gāmadvāramhi asucipūtipaṅkasampuṇṇāyaṃ kāsuyaṃ. Cittaṃ dunotīti **candanikā,** yadādi.

684-685. **Jamu** adane, alo, nadādi, **bo**nto ca, ḷattaṃ, **jambāḷī.** Avalagganti asmiṃ **oḷigallo, lagga** saṅge, alo, ḷattaṃ, assi, **ga**lopo, dvittañca. Sāddhapajjena padumassa nāmaṃ. Sarasi ruhatīti **saroruhaṃ,** ro. Sataṃ pattāni assa, padmavisesatthepyassa padmattā visesato abhedo. Araṃ

vindatīti **aravindaṃ. Pada** gamane, umo. **Padumaṃ,** anitthī. Paṅke kaddame ruhatīti **paṅkeruhaṃ,** aluttasamāsoyaṃ. **Nala** gandhe, ino, ḷattaṃ. **Pusa** vuḍḍhimhi, kharo, vuḍḍhi, **sa**ssa **ko,** pokkhare jale jātanti vā **pokkharaṃ.** Muḷālatopi uggantvā pupphati **muḷālapupphaṃ.** Kaṃ jalaṃ alayati bhūsayatīti **kamalaṃ, ala** bhūsane. Bhisatopi uggantvā pupphatīti **bhisapupphaṃ.** Kuse jale seti tiṭṭhatīti **kusesayaṃ,** ro, aluttasamāso. Tāmarasampi, tāmaraṃ jalaṃ, ''tāmaraṃ ghatamaṇṇo ce''ti **tantatantaraṃ,** tatra seti tiṭṭhatīti **tāmarasaṃ,** ro.

686. **Sitaṃ** setaṃ kamalaṃ ''puṇḍarīka''ntyuccate, **puḍi** khaṇḍane, muḍirityeke, iko, **arā**gamo ca, **ma**ssa **po,** issīkāro ca, **puṇḍarīkaṃ.** Rattaṃ tu kamalaṃ ''kokanadaṃ, kokāsako''ti coccate. Koke nādayatīti **kokanādaṃ,** ṇo. Rattuppale ca, ''kokanadaṃ, kokanuda''ntipi pāṭho, ke kanati dibbatīti vā **kokanadaṃ,** bhūvādi, do, asso. **Kana** dittikantigatīsu, ke kāsatīti **kokāsako,** ṇvu, **kāsa** dittiyaṃ.

Dvayaṃ kesare, ke jāyatīti ki, kamalādi, tasmiṃ jāyati, jalatīti vā **kiñjakkho,** kho, nassa, **la**ssa vā **ko,** niggahītāgamo, ke saratīti, a, sattamiyā alopo, dvayamanitthī. Dvayaṃ padmādidaṇḍe. Daṇḍasadisatāya **daṇḍo. Nala** gandhe, ṇo.

687. Dvayaṃ muḷāle. **Visa** peraṇe, **va**ssa **bho, bhisaṃ, bhāsa** dittiyaṃ vā, ākārassi. Mūle jāyatīti **muḷālo,** aññatthe alo, rassādi, **ḷa**ttañca, **mūla** patiṭṭhāyaṃ vā, alo, sesaṃ pubbasadisaṃ, dvayampyanitthī.

Dvayaṃ kaṇṇikāyaṃ. Bījassa koso ākaro **bījakoso.** Kaṇṇe karīyatīti **kaṇṇikā,** kaṇṇālaṅkāro, taṃsadisasaṇṭhānatāya **kaṇṇikā,** padumādīnaṃ **samūhe** gahane vanetyattho. **Saṇa** dāne, ḍo, **saṇḍaṃ,** ''saṇḍaṃ paddhādisaṅghāte, gopatimhi pume bhave''ti **nānatthasaṅgaho.**

688. Dvayaṃ padmakumudādisāmaññe, tathā hi padmaṃ mahoppalaṃ sitoppalamuccate, ''kuvalayaṃ uppalañca, nīlamindīvaranti hi''iti **byāḍi,** ''uppalañca kuvalayaṃ, nīlamindīvaraṃ mata''nti **bhāguri** ca, ''romo siti ca nīlo, kuvalayamindīvarañca nīlambuja''nti tu **vararuci.** ''Kuvalayadalasāmopyaṅgadadhiti paridhū sara''nti **māladhi, mādhavo** ca, tatra pubbakamatamiha nissīyate. Yadyevaṃ katha**muppala**saddena nīluppalādīsveva buddhi, na pana mahoppalādimhīti? Vuccate – sāmaññepi dhaññatte yathā **dhañña**saddena kalamādīsveva buddhi, na pana muggādīsu, evamihāpi. **U**pubbo **pā** pāne, alo, dvittaṃ, udake plavatīti vā **uppalaṃ,** yadādi. Kuyā pathaviyā valayaṃ iva sobhākarattā **kuvalayaṃ.**

Dvayaṃ nīluppale. Nīlavaṇṇe, a, **nīlaṃ,** indatīti indī, nadādi, indī lakkhī, tassā varaṃ **indīvaraṃ, inda** paramissariye vā, īro.

Asmiṃ nīluppale sete kumudaṃ nāma. Kuyaṃ modate **kumudaṃ,** ṇo. **Assa** padumādino kando sālūkamuccate. Kaṃ sukhaṃ dadātīti **kando, kanda** avhāne vā rodane ca. **Sala** gamanattho **daṇḍako** dhātu, uko, dīgho, **sālūkaṃ.**

689. Tikaṃ rattārattasāmaññe. Kamalato aññatarasmiṃ jalakusume, na tu ratteyeva, sugandhena yuttaṃ **sogandhikaṃ.** Kassa hāraṃ iva sobhākarattā **kallahāraṃ, lā**gamo, dvittañca. Dakaṃ sītalaṃ karotīti **dakasītalikaṃ.**

Dvayaṃ sevāle. Udakaṃ sevatīti **sevālo,** alo, **va**kārāgamo, isse ca. Nīlatīti **nīlikā, nīla** vaṇṇe, iko, nīlavaṇṇayogato vā **nīlikā,** sevalopi, dvayaṃ padmayutte dese, padmasamūhe ca. Naḷinī ca paṅkajinī visinī ca sarojinī padminīti pariyāyā. ''Padmasaṇḍaṃ tadākare''ti hi pariyāyaṃ **ratanamālāyaṃ mādhavo,** visaṃ samaṃ, tabbantatāya **visinī,** ino, nadādi. Ambujayogato, ambujānaṃ samūhato vā **ambujinī.**

690. Tilabījādayo sevālo nāma. Tatra tilabījappamāṇaṃ jalasaṇṭhitaṃ nīlādivaṇṇayuttaṃ **tilabījaṃ** nāma. **Saṅkho** nāma sapatto appakaṇḍo ukhāpidhānādippamāṇo samūlo eko sevālaviseso. **Paṇako** nāma bhamarasaṇṭhāno nīlavaṇṇo eko sevālaviseso, **paṇa** saṅkhāte, ṇvu, **paṇako.**

Pātālavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sakalabyākaraṇamahāvanāsaṅgañāṇacārinā kavikuñjarakesarinā dhīmatā sirimahācaturaṅgabalena mahāmaccena viracitāyaṃ abhidhānappadīpikāvaṇṇanāyaṃ bhūkaṇḍavaṇṇanā samattā.

3. Sāmaññakaṇḍa

1. Visesyādhīnavaggavaṇṇanā

691. **Iha** vakkhamāne sāmaññakaṇḍe **sāṅgopāṅgehi** aṅgaupāṅgadvayasahitehi **visesyādhīnehi** visesyāyattehi visesanasaddehi sobhanādīhi **saṃkiṇṇehi** aññamaññavijātiyatthehi dabbakriyāguṇādīhi **anekatthehi** samayavaṇṇādīhi **abyayehi** cirassamādīhi ca **kamā** kamato vaggā kathyante, te ca pubbavaggasannissayā, tathā hi **sobhanā**dayo **devamanussā**dīsu visesanabhāvena sambandhā, **kriyā**dayo tu tadādhāratāya, **samayā**dayo vācakatāya, **cirassa**mādayo taṃkriyāvisesanabhāvena, tatoyeva sādhāraṇattā sāmaññakaṇḍamidaṃ.

692. Iha satthe bhiyyo rūpantarā liṅgavinicchayo, so atrāpi vagge bhiyyo rūpantarāyevāti vippaṭipattinirāsatthaṃ byāpakanyāyamāha **‘‘guṇi’’**ccādinā. Tassattho – visesanabhūtā sabbe guṇasaddā, dabbasaddā, kriyāsaddā ca visesyādhīnabhāvena hetunāyeva, na bhiyyo rūpantarāpi visesanasaddena samaliṅgino siyunti, yathā – sobhanā itthī, sobhano puriso, sobhanaṃ cittaṃ.

693-696. **Subha**ntaṃ sobhane. **Subha** sobhane, yu. **Ruca** dittiyaṃ, iro. **Sādha** saṃsiddhiyaṃ, u. Manaṃ tosetīti **manuññaṃ.** Ñā parimāṇatosananisāmanesu, antassukāro, manaṃ ā bhuso tosetīti vā **manuññaṃ,** tadā ‘‘mano añña’’nti chedo, **ā**lopo. **Cara** gatibhakkhanesu, ṇvu, carati cittametthāti **cāru.** Suṭṭhu darīyate **sundaraṃ, dara** dāraṇe. **Vagga** gamane, u, **vaggu.** Mano ramati asmiṃ. **Kamu** icchāyaṃ, to. Harati cittaṃ **hārī,** ṇī. **Mana** ñāṇe, ju, mano javati yasmiṃ vā **mañju, na**lopo. Piyasīlayuttatāya **pesalaṃ, piya**ssa **pe,** īssattaṃ. **Bhadi** kalyāṇe, do. **Vā** gatiyaṃ, mo. **Kala** saṅkhyāne, yāṇo. Manaṃ appeti vaḍḍhetīti **manāpaṃ,** mano appoti yasminti vā **manāpaṃ, āpa** pāpuṇane, a**pā**dipubbo ca. Labhitabbanti **laddhaṃ,** to, sakatthe ko. Subhatīti **subhaṃ,** sundarena sabhāvena bhavatīti vā **subhaṃ.**

Puṅgavantaṃ uttame, ubbhuto atyatthaṃ uttamo, **ubha**saddato ubbhutatthato visesatthe tamo, uggatatamattā vā **uttamo. Vara** patthanāyaṃ, **pavaro. Iṭṭha**paccaye **vuḍḍha**ssa **jā**deso, **jeṭṭho.** Pakaṭṭhaṃ mukhaṃ ārambho assa **pamukho.** Natthi uttaro uttamo yasmā **anuttaro.** Pamukho ca anuttaro cāti dvando. A**pā**dipubbe **varo.** Mukhamiva **mukhyo, iva**tthe yo. Padadhātīti **padhānaṃ,** yu. Pamukhabhāve tiṭṭhatīti **pāmokkho,** ubhayatrāpi vuḍḍhi. Pakaṭṭhaṃ rātīti **paraṃ,** ṇo. ‘‘Agga’’nti jānitabbanti **aggaññaṃ,** ‘‘agga’’nti pamānitabbanti vā **aggaññaṃ. Uttaro uttama**sadiso. Padhānabhāvaṃ nītaṃ **paṇītaṃ, nī** naye, kammani ṇo. Paraṃ paccanīkaṃ māretīti **paramaṃ,** pakaṭṭhabhāve ramatītivā **paramaṃ,** ṇo. Iyiṭṭhesu **pasattha**ssa, **vuḍḍha**ssa ca **so, seyyo, seṭṭho** ca, ‘‘kvacāsavaṇṇaṃ lutte’’ti isse. Gāmaṃ netīti **gāmaṇi,** ‘‘tassīlādīsu ṇī tvāvī cā’’ti ṇī, rasso, **gāmaṇi.** Santatamatāya **sattamo, santa**to tamo, **santa**ssa ca **so.** Visesīyateti **visiṭṭho, sisa** visesane, to. **Ara** gamane, ṇyo, **ikārā**gamo, **ariyo.** Natthi aggo yasmā **nāgo,** dīghādi, **ga**lopo ca. I gatiyaṃ, ṇvu, isse, **a**lopo ca, **eko,** sadisarahitatāya vā ekībhāve tiṭṭhatīti **eko,** ko. Ussāpeti paccanīketi **usabho, usa** dāhe, abho. **Aja** gamane, a, **ja**ssa **go,** dvittaṃ, **aggo.** Muca mocane, hīnamajjhimabhāvehi muccatīti **mokkho,** to, **ta**ssa **kho. Mokkha** mocane vā, a. Padhānabhāvaṃ gacchatīti **puṅgavo,** yadādi, pukkhalopyatra, **pusa** vuḍḍhimhi, alo, **sassa kho,** asarūpadvittaṃ. Ete **cuttamā**dayo samāsagāpi asamāsagāpi uttamatthavācakā. **Amarakose** pana nāgosabhapuṅgavānaṃ samāsagatteyeva uttamatthavācakatā vuttā, vuttañca –

> ‘‘Uttarasmiṃ pade byaggha-puṅgavo’sabhakuñjarā;
> Sīhasaddūlanāgādyā, pume seṭṭhatthagocarā’’ti [amara 21.59].

Tassattho – **byagghā**dayo kammadhārayasamāse sati uttarapadībhūtā seṭṭhatthavisayā

pubbapadassa seṭṭhatthavācakā pulliṅgā ca bhavanti, yathā ‘‘purisabyaggho, munipuṅgavo’’iccādi. **Sīhā**dayo, **ādi**nā **varāhapuṇḍarīkadhorayhasovīrā**dayo ca samāsagā kammadhārayasamāse uttarapadabhūtā seṭṭhatthavācakā pumeva bhavanti, yathā ‘‘sakyasīho, kavikuñjaro, purisasaddūlo, purisavarāho’’iccādi.

697. Cittassa, akkhino ca pītijanakaṃ vatthu abyāsekaṃ, asecanañca nāma, na byāsiñcanti nakkharanti nayanamanāni yasmāti **abyāsekaṃ, asecana**ñca, na byāsiñcanti ca yasmiṃ āgantukabhūtāni aññarasānīti vā **abyāsekaṃ, asecana**ñca. Ṇo, yu ca.

Chakkaṃ iṭṭhe vatthumhi. Icchitabbaṃ, esitabbanti vā **iṭṭhaṃ, isu** icchāyaṃ, **isa** gavesane ca, to. Subhattaṃ gacchatīti **subhagaṃ,** kvi. Hadaye sādhu, hadayassa vā piyanti **hajjaṃ,** ṇo, **da**ntassa lopo, **dya**ssa **jjo.** Dayitabbaṃ ādātabbanti **dayitaṃ,** to. **Valla** saṃvaraṇe, kammani abho. Piyāyitabbanti **piyaṃ,pī** tappanakantīsu, ṇyo, rassādi.

698. Tikaṃ tucche. **Tuca** vināse, cho. **Rica** viyojanasambajjhanesu, sambajjhanaṃ missanaṃ, to, sakatthe ko. Sunassa hitaṃ **suññaṃ,** yo, **nya**ssa **ñño, suna** gatiyaṃ vā, yo. Dvayaṃ asāre. **Phala** nipphattiyaṃ, u, gu vā. Pubbatra **go**nto, asse, **pheggu.**

Tikaṃ pavitte. **Medha** hiṃsāsaṅgamesu, medhīyate saṅgamīyate **mejjhaṃ,** ṇyo, **jha**ssa **jho,** asarūpadvittaṃ. **Pu** pavane, to, dīghādi. Vuḍḍhāvādeso, **ikā**rāgamo ca. Dvayaṃ aviraddhe. Na virajjhatīti **aviraddho, radha** hiṃsāparādhāpagamanesu, to. ‘‘Dhaḍhabhahehi dhaḍhā ce’’ti **ta**ssa **dho. Paṇa** byavahārathutīsu, ṇvu, viraddhavohārena na paṇāmetīti **apaṇṇako.**

699-701. Dvayaṃ jātyācārādinā anindite. **U**pubbo, **pa**pubbo ca **kasa** vilekhane, hiṃsāyañca, to, ‘‘sādisantapucchabhanjahaṃsādīhi ṭṭho’’ti sahādibyañjanena **ta**ssa **ṭṭho.**

Gārayhantaṃ jātyācārādinā nindite. Nihīyateti **nihīno, hā** cāge, ino, dīgho. A**pā**dipubbe **hīno. Lama** nindāyaṃ, ṇvu, **lāmako. Kiṭa** gatiyaṃ, **pati ni**pubbo tu nindāyaṃ, ṭho, **patikiṭṭhaṃ, nikiṭṭha**ñca. **Ittara**saddo lāmakatthavācako pāṭipadiko, ‘‘jātyācārādīhi nihīnoya’’nti avaditabboti **avajjo,** tabbhāvattho cettha **a**kāro. **Vada** viyattiyaṃ vācāyaṃ, ṇyo, **dya**ssa **jjo.** Kucchā sañjātā assa **kucchito.** Adhobhāge jāto **adhamo,** ossattaṃ. **Uma** nindāyaṃ, kamme a, sakatthe ko, usso, **omako.** Garahitabboti **gārayho, garaha** nindāyaṃ, ṇyo, vaṇṇavipariyayo.

Dvayaṃ malayutte. Malayuttatāya **malīno,** ino, dīgho. Assatthyatthe ī, **masa**paccaye **malīmaso,** kaccaraṃ, maladūsitampi, kucchitaṃ caratīti **kaccaraṃ.**

Tipādaṃ vipule. **Braha** vuddhiyaṃ, rājādi, **brahā. Maha** pūjāyaṃ, anto. **Pula** mahatte, **vipulaṃ. Sala** gamane, **visālaṃ,** ṇo. **Patha** saṅkhyāne, ulo, assu, **puthulaṃ, u**mhi **puthu. Gara** secane, u, **garu. Ara** gamane, u, assu, **uru. Tanu** vitthāre, to, **iṇṇā**deso, **ta**ssa **tho,** assi, asarūpadvittaṃ, **vitthiṇṇaṃ.**

Vaṭharantaṃ thūle. **Pī** tappanakantīsu, ino. **Thūla** paribrūhane, a. **Pī**dhātuto īvaro, **pīvaraṃ. La**paccaye **thullaṃ,** rassādi. **Vada** viyattiyaṃ vācāyaṃ, vadatīti **vaṭharaṃ,** aro, **da**ssa **ṭho.** Thūlamupacitamaṃsavipulāyatamaṃsādi.

Dvayaṃ sannicite. **Āni**pubbo **ci** caye, kamme to, **ācitaṃ, nicita**ñca.

702. Siloko sabbasmiṃ. Saratīti **sabbaṃ,** vo, **ra**ssa ca **vo. Saṃ**pubbo **asu** khepane, to, **samattaṃ,** atha vā **sama tima** vekallabye, to, **samattaṃ.** Na khiyatīti **akhilaṃ,** lo, **akhilaṃ, nikhila**ñca tathā. **Saka** sattiyaṃ, alo, kalābhi avayavehi saha vattateti vā **sakalaṃ.** Sesato avasiṭṭhato niggataṃ **nissesaṃ. Kasa** gamane, ino, **ṇa**ttaṃ, **kasiṇaṃ.** Na sesaṃ avasiṭṭhaṃ **asesaṃ.** Aggena sikharena saṅgataṃ **samaggaṃ.** Kate samāse pubbanipāto abhidhānā. **Ūna** parihāne, na ūnaṃ asmiṃ **anūnakaṃ,** ko.

703. **Bahulan**taṃ bahutte, bhāveti vaḍḍhetīti **bhūri, bhū** sattāyaṃ, ri, **bhūri,** dīghādi, rassanto, īmhi **bhūrī,** medhā. **Pahu** sattiyaṃ, to, **u**kārāgamo, **pa**pubbo **hū** sattāyaṃ vā, rasso. **Paci** vitthāre, uro, **pacuraṃ. Bhī** bhaye, bhāyati yasmāti **bhiyyo,** dvittaṃ. Sampahotīti **sampahulaṃ,** lo. **Baha** vuḍḍhiyaṃ, u, **bahu. Yebhuyya**saddo bahulatthavācako pāṭipadiko. Bahū atthe lābhīti **bahulaṃ.**

Dvayaṃ bahigate. Bahi jātaṃ **bāhiraṃ,** iraṇa.

704-706. **Yesaṃ** padatthānaṃ **mattaṃ** pamāṇaṃ satādito **paraṃ** adhikaṃ bhavati, te **parosatādī. Ādi**nā parosahassādi. Satato paro **parosataṃ.** Sahassato paro **parosahassaṃ,** parassa pubbanipāto abhidhānā **para**saddā **o**kārāgamo. Pajjaṃ appe. Parito attaṃ khaṇḍitaṃ **parittaṃ. Sukha** takriyāyaṃ, takriyā sukhanaṃ, umo. **Suca** socane vā. **Khuda** pipāsāyaṃ, do, **khuddaṃ. Thuca** pasāde, ṇo. **Ala** bhūsanapariyattinivāraṇesu, po, **la**ssa **po, appaṃ. Kisa** tanukaraṇe, ṇo. **Tanu** vitthāre. **Ci** caye, ulo, dvittaṃ, **cullaṃ,** nīce pana **cullo. Mā** māne, chadādīhi to. Rassādi, **mattā,** itthiyaṃ. **Lisa** appībhāve, a. **Lū** chedane, luyateti **lavo,** a. **Aṇa** gatyattho, u. **Kaṇa** sadde, a, **kaṇo.** Lavādīhi saha kaṇo pume, vuttañca **amarakose** ‘‘pume lavalesakaṇāṇavo’’ti [amara 21.62].

Ñattantaṃ samīpe. Saṅgatā āpo yasmiṃ **samīpaṃ,** āssī. **Pā**dito yadādinā kaṭo, **nikaṭo,** natthi kaṭo āvaraṇaṃ etassāti vā **nikaṭo. Sada**smā to, āsanno. Kaṇṭhaṃ samīpaṃ upagataṃ **upakaṭṭho.** ‘‘Kaṇṭho gale sanniṭṭhāne, sadde madanapādape’’ti hi **nānatthasaṅgaho,** idha pana **kaṇṭha**ssa **kaṭṭhā**deso, **ṇa**lopo vā. Abhyāsīdatīti **abhyāso.** ‘‘Abhyāso tu samīpamhi, pumā abhyasanepi ce’’ti [cintāmaṇiṭīkā 21.67] **rabhaso.** Saha antena **santikaṃ,** sakatthe iko. Vidūrapaṭipakkhattā **avidūraṃ.** Saṅgataṃ antaṃ **sāmantaṃ, sa**saddassa dīgho, niggahītassa mo, **saṃ ni**pubbopi **kaṭṭha**saddo samīpatthoyevāti dassanatthaṃ udāhaṭaṃ, **kasa** vilekhane vā, to, **sannikaṭṭhaṃ.** Antikabhāvaṃ upagataṃ **upantikaṃ.** Saha kāsena vattate **sakāsaṃ, kāsa** dittiyaṃ. Antayogā antikaṃ, iko. Ñāyateti **ñattaṃ,** to, **sakāsa**saddena saniḍasadesasavidhasamariyādasavesāpi gayhanti. Saha niḍena, saha desena, saha vidhāya, saha mariyādāya, saha vesena vattateti viggaho, byuppattinimittaṃ, rūḷhīsaddā pana ete.

Dvayaṃ dūramatte. Dukkhena arati yaṃ dūraṃ. **Vipa**pubbo **kaṭṭha**saddo dūre, sakatthe ko, **vippakaṭṭhakaṃ.**

707. Tikaṃ ghane, natthi antaraṃ chiddaṃ yassa. **Hana**tismā a, **ha**ssa **gho** ca, **ghanaṃ. Samu** upasame, do, **sandaṃ.** Pādo viraḷe. Viramatīti **viraḷaṃ,** a, vaṇṇavikāro. Piyo lavo appo yasmiṃ **pelavaṃ, piya**ssa **pe, pili** gamane vā, avo. **Tanu** appādīsupi.

Dvayaṃ dīghe. **Yata** āyatane, **āyataṃ. I** gamane vā, to, bhūvādi, isse, e aya, dīghādi. **Di** khaye, gho, dīghādi. Tikaṃ vaṭṭale. Niggataṃ talaṃ asmāti **nittalaṃ. Vaṭṭa** vaṭṭane, **vaṭṭaṃ,** latādi. **Ula**paccaye **vaṭṭulaṃ.**

708. **Ucchita**ntaṃ unnate. **Ci** caye, uccinotīti **ucco,** a. Unnamatīti **unnato. Tuja** hiṃsāyaṃ, phalane ca, a, **tuṅgo.** Uggataṃ aggaṃ assa **udaggo.** Uddhaṃ sito **ucchito, si** sevāyaṃ, to, **sa**ssa **cho,** asarūpadvittaṃ, **ucchito.** Paṃsupi, pakaṭṭho aṃsu ditti yassa **paṃsu.**

Tikaṃ vāmane. Uddhaṃ na añcatīti **nīco, añca** gamane, ṇo, **a**kāra**ña**kārānaṃ lopo, **ni**saddo atra nisedhe. **Rasa** sadde, so, **rasso. Vā** gamane, mano, **vāmano.**

Tikaṃ ujumhi. Na jimhaṃ kuṭilaṃ **ajimhaṃ.** Tasmiṃ avaṅkatāya pakaṭṭho guṇo yassa **paguṇo. Aja** gamane, u, assu, **uju.**

709. Chakkaṃ vaṅke. **Ala**dhātumhā aro, **ḷa**ttaṃ. **Vela** gamane, to, dvittādi, virūpena ilayatīti vā **vellitaṃ,** to, **ila** gamane. **Vaṅka** koṭilye, a. **Kuṭa** chedane, ilo, **kuṭa** koṭilye vā. **Hā** cāge, kattari mo, dvittaṃ, vaṇṇavipariyayādi, **jimhaṃ. Kuñca** koṭilye, to. Vakkampi, **vakka** gamane.

Pañcakaṃ dhuve. **Dhu** gatitheriyesu, a, **uvā**deso. Sassate nicce bhavo **sassato. Nicco** vutto

[abhidhānappadīpikāṭīkā]. Sadā kāle bhavo **sadātano. Sana**saddo niccattho sattamyanto nipāto, **sanaṃ**saddo vā [abhidhānappadīpikāṭīkā], tatra bhavo **sanantano,** ubhayatrāpi bhavatthe tano, pubbe niggahītāgamo.

710. Ekeneva bhāvādirūpena kālassa byāpako nibbānākāsādikūṭaṭṭhoti pakāsito. Māyāniccalayantādīsu **kūṭaṃ** vakkhati [abhidhānappadīpikāṭīkā]. Niccalo tiṭṭhatīti **kūṭaṭṭho,** pabbato, kūṭaṭṭho viya sadā tiṭṭhatīti **kūṭaṭṭho.**

Dvayaṃ lahuke. **Laṅgha** gati sosanesu, u, **gha**ssa **ha**ttaṃ, niggahītalopo, **lahu,** laghupi. **Saṃ**pubbe, satthika**ka**paccaye ca **sallahukaṃ.** Tikaṃ saṅkhyāte. **Khyā** kathane. **Gaṇa** saṅkhyāne. **Mā** parimāṇe, sabbatra to.

711. Tikaṃ tikhiṇe. **Tija** nisāne, ho, vaṇṇavikāro, **tiṇhaṃ. Tija** nisāne, ino, **ja**ssa **kho, ṇa**ttaṃ, **tikhiṇaṃ. Tija**toyeva vo, **ja**ssa **vo, ba**ttaṃ, **tibbaṃ.** Tikaṃ caṇḍe. **Caṇḍa** kope, **caṇḍaṃ. Ujja** balapālanesu, a, **jja**ssa **ggo, uggaṃ. Khara** vināse, a, **kharaṃ.**

Catukkaṃ jaṅgame. **Gamu** gamane, dvittādi, **jaṅgamaṃ. Cara** gamane, a, **caraṃ.** Tasati calatīti **tasaṃ, tasa** ubbege, ubbego bhayaṃ, calanañca. **Cara**bhismā caro, majjhe dīgho, **carācaraṃ,** abbhāsante vā rāgamo, **carācaraṃ,** sabbatra **a**paccayo. Iṅgampi, iṅgatīti **iṅgo, iṅga** gamane.

712-713. Dvayaṃ calanamatte. **Kampa** calane. **Cala** kampane, sabbatra kattari yu.

Dvayaṃ adhike. Atiriccatīti **atiritto, rica** viyojanasampaṭicchanagatīsu, to, bhujādi. Adhi eti gacchatīti **adhiko, i** gamane, ko.

Jaṅgamā pāṇito añño thāvaro nāma, tiṭṭhatīti **thāvaro, ṭhā** gatinivattiyaṃ, varo, vaṇṇavikāro, **thāvaro,** ṭhāvaropītyeke.

Catukkaṃ lole. **Lola** ummādane. **Cala** kampane, dvittādi, **cañcalaṃ. Tara** plavanataraṇesu, taraṃ lātīti **taralaṃ,** ete calanamattepi.

Catukkaṃ purāṇe. Pure bhavo **purāṇo,** yadādinā **na**paccayo, **ṇa**ttaṃ. Purā bhavo **purātano, tana**paccayo. **Sanaṃ**saddo iha sattamyanto purāṇatthe nipāto. Tatra bhavo **sanantano,** pubbe viya **sanaṃ**saddo vā, tatrāpi pubbe viya niggahītāgamo. **Ciraṃ**saddo nipāto sattamyanto purāṇattho iha gayhate, tatra bhavo **cirantano.** Niggahītalopo **cirakālā**dīsu.

Catukkaṃ abhinave. Patito aggo yassa **paccaggho, ga**ssa **gho,** bahuko vā aggho yassa **paccaggho,** anekatthattā hi upasagganipātānaṃ bahukattho ettha **pati**saddo. **Nava**saddāsakatthe tano, **nava**ssa **nu**bhāvo ca. Navo eva **abhinavo, nu** thutiyaṃ, a, **navo.**

714-715. Pañcakaṃ kakkhaḷe. Kantatīti **kurūraṃ,** ūro, **kanta**ssa ca **kurā**deso, **kara** hiṃsāyaṃ vā, ūro, assu. **Kaṭha** kicchajīvane, muddhajadutiyanto dhātu, ino, vaṇṇavipariyaye kathinantipi. **Dala** vidāraṇe, ho, **ḷattaṃ, baha** vuddhimhi vā, **ba**ssa **do,** ḷanto ca, **daḷhaṃ daha** bhasmīkaraṇe vā, a, ḷanto ca. Niṭṭhātīti **niṭṭhuraṃ, ṭhā** gatinivattiyaṃ, uro. **Kakkha** hasane, alo, ḷattaṃ. Kaṭhoraṃ, jaraṭhaṃ, muttimaṃ, muttampi, **kaṭha** kicchajīvane, oro. **Jara** jīraṇe, bhūvādi, ṭho. Mutti kathinyaṃ, taṃyogā **muttimaṃ.** Apaccaye **muttaṃ.**

Sattakaṃ ante. **Ama** gamane, to, **anto,** anitthī. **Pari**pubbo **pariyanto. Pa**pubbo **panto.** Pacchā bhavo **pacchimo.** Ante bhavo **antimo,** imo. Jaghane sādhu **jighaññaṃ,** yo, assi. **Cara**tismā imo. **Carimaṃ, cara**saddā vā imo.

Catukkaṃ paṭhame. **Pubba** pūraṇe, a. Aggaṃ seṭṭhepi vuttaṃ. **Paṭha** viyattiyaṃ vācāyaṃ, amo, **patha** saṅkhyāne vā, amo, vaṇṇavikāro, **paṭhamaṃ,** pathamantipi. Ādīyate paṭhamaṃ

gaṇhīyateti **ādi,** i, pume, **so**saddo **ādi**ssa pulliṅgattajotako, purimaṃ, puratthāpi, bhavatthe imatthā.

Dvayaṃ anucchavike. Paṭiggahito rūpo **patirūpo.** Chaviyā anurūpaṃ **anucchavikaṃ,** sakatthe ko.

Dvayaṃ niratthake. **Mūha** vecitte, a, **ha**ssa **gho.** Natthi attho yassa, sakatthe ko.

716. Dvayaṃ pākaṭe. Visiṭṭho attā yassa **byattaṃ. Puṭa** pakāsane, **puṭa** vikāsane vā.

Tikaṃ mudumhi. **Muda** modane, u, **muda** saṃsagge vā. Sobhanaṃ kumāraṃ kanti yassa. **Ku** sadde, alo, manto ca.

Dvayaṃ indriyaggayhe. Akkhaṃ indriyaṃ patigataṃ nissitaṃ, akkhena vā patigataṃ **paccakkhaṃ,** kate samāse **pati**saddassa pubbanipāto abhidhānato. Indriyaṃ cakkhādikaṃ, tena gayhaṃ **indriyaggayhaṃ.**

Dvayaṃ apaccakkhe. Paccakkhaviparītaṃ **apaccakkhaṃ,** paramāṇvādi. Indriyaṃ atikkantaṃ **atindriyaṃ.**

717. Catukkaṃ aññatthe. **Itara**saddo pāṭipadiko aññatthavācako, **idaṃ**saddā vā taro aññatthe, **daṃ**lopo ca. **Añña**saddā sakatthe taro. Eko seṭṭhepi vutto. **Añña**saddo pāṭipadiko bhinnattho, na ñāyateti vā **añño.**

Tikaṃ nānappakāre. Bahavo vidhā pakārā assa **bahuvidho.** Vicittā vidhā yassa **vividho.**

Dvayaṃ anivārite. Natthi bādho nisedho yassa **abādhaṃ.** Natthi aggaḷaṃ assa.

718. Catukkaṃ asahāye. Asahāyatthe **eka**to ākī, cco, ko ca, **ekākī, ekacco.** Aññatthepi **ekako** vutto. **Samā** tulyatthā.

Anekasambandhini **sādhāraṇā**didvayaṃ. Saha ādhāraṇena vattatīti **sādhāraṇaṃ,** yadādi, thiyaṃ sādhāraṇī, sādhāraṇā ca. Samānameva **sāmaññaṃ,** yo, **sāmaññā** itthiyaṃ.

Dvayaṃ appāvakāse. Sambādhate asmiṃ, ro. **Saṃ**saddā kaṭo, yadādi, **saṅkaṭaṃ,** saha āvaraṇena vattatīti vā **saṅkaṭaṃ,** sahattho **saṃ**saddo.

719. **Vāmaṃ kaḷevaraṃ** vāmakāyo sabyaṃ nāma. ''Sabyaṃ vāme ca dakkhiṇe''ti [cintāmaṇiṭīkā 21.84] hi **ajayo, sava** gatiyaṃ, yo. **Dakkhiṇaṃ** kaḷevaraṃ apasabyaṃ, sabyato apagataṃ **apasabyaṃ.**

Dvayaṃ viparīte. Paṭikūlati āvaratīti **paṭikūlaṃ, kūla** āvaraṇe. **Apasabyaṃ** dakkhiṇepi vuttaṃ.

Duradhigamanto pathaṃ gahanaṃ, yathā – gahanametaṃ satthaṃ, dubbivekamiccattho. Gacchantaṃ hantīti **gahanaṃ,** gahaṇampi, yadādi. **Kala** gamane, ilo, kaliṃ lātīti vā **kalilaṃ.**

720-721. Dvayaṃ bahuppakāre. Uccañca taṃ avacañceti **uccāvacaṃ,** kammadhārayo. Bahavo bhedā assa.

Tikaṃ janādinirantaragate. **Saṅka** saṅkāyaṃ, to. **Kira** pakkhepavikkhipanesu, to, **iṇṇā**deso. **Saṅka** saṅkāyaṃ, ulo, **saṅkulaṃ, saṃ**pubbo **kula** santāne vā, ro.

Siloko cheke. Kato abhyāsito hattho padattho yena **katahattho. Kusa** silesane, alo. Pakaṭṭhā vīṇā assa. Abhijānāti **abhiñño. Sikkha** vijjopādāne, to. **Puṇa** kammani subhe, ro. **Paṭa** gamane, u.

Chidi dvidhākaraṇe, kattari a, **dassa ko. Cata** yācane, uro. **Dala** dittiyaṃ, kho, **lassa ko, dakkha** vuḍḍhiyaṃ vā, a, **dakkha** vuḍḍhihiṃsāgatisīghesu vā. **Pisa** hiṃsābaladānaniketanesu, alo, **pesalo.** Katamukho, katīpi, **kata**saddo abhyāsitattho, kataṃ abyāsitaṃ mukhaṃ upāyo anenāti **katamukho.** Kataṃ assatthīti **katī.**

Sattakaṃ bāle. **Bala** pāṇane, balatīti **bālo,** assāsitapassāsitamattena jīvati, na paññājīvitenātyattho. **Dā** kucchāyaṃ gatiyaṃ vā, tu, dvittaṃ, rassādi. **Jala** dhaññe, a, ḷattaṃ. **Mūha** vecitte, lo, vaṇṇavipariyayo, **mūḷho. Manda** jaḷatte. Bālyayogā **bāliso,** iso. Añño, yathājātopi, na jānātīti **añño.** Yādiso jāto viveko **yathājāto.**

722. Tikaṃ bhāgyasampanne. Puññaṃ, sukatañca yasmiṃ atthi **puññavā, sukatī,** vantu, ī ca. Dhanaṃ gahaṇaṃ laddhoti **dhañño,** yo. Dvayaṃ mahāvīriye. **Mahādhiti** mahāvīriyo. Dvayaṃ mahicche. Mahāsayopi.

Dvayaṃ bahulahadaye, pasatthahadaye ca. Hadayaṃ bahulaṃ, pasatthañca yassa **hadayī, hadayālu** ca, tabbahule ī, ālu ca, suhadayopi.

723. Dvayaṃ haṭṭhacitte. ‘‘Hāsamano vikubbāno, pamāno haṭṭhamānaso’’ti [amara 21.7] **amarasīho.** Dvayaṃ dummane. Duṭṭhaṃ, dukkhitaṃ vā mano yassa. Virūpaṃ mano yassa. Antamanopi.

Catukkaṃ bahuppade. Yācakānaṃ vadaṃ vacanaṃ jānātīti **vadāniyo, vadaññū** ca, iyo, rū ca, pubbatraññassa **nāde**so, majjhadīgho ca. Dāne soṇḍo pasuto. **Soṇḍa**saddotra majjamadetyeke, thūlalakkhopyatra, dānatthaṃ thūlaṃ lakkhaṃ assa.

724. Siloko pākaṭamatte. **Khyā** pakāsane, to. **Pati**pubbo **i** gamane, to. Abhimukhaṃ etīti **patīto. Ñā** avabodhane, to, **paññāto, abhiññāto** ca. **Patha** khyāne. **Su** gatibuddhīsu, to, **suto, vissuto** ca, **su** savane vā, kamme to. **Vida** ñāṇe, **vidito. Sidhu** saṃrādhe, to, **sidha** saṃsiddhiyaṃ vā. **Kaṭa** gatiyaṃ, dassanaṃ kaṭatīti **pākaṭo,** upasaggassa dīgho.

725. Tipādaṃ issare. **Īsa** issariye, īsatīti **issaro,** aro, rassādi, dvittaṃ. **Nī** naye, ṇvu, **nāyako.** Saṃ dhanaṃ assatthīti **sāmī,** dīghādi, rassante sāmipi. **Pā** rakkhaṇe,ti, rassādi, **pati. Adhi**pubbe **adhipati. Īsa** issariye, a, **īso.** Pabhavatīti **pabhu,** u, pabhūpi. **Aya** gamane, yo, **ayyo.** Adhipātīti **adhipo,** ro. Adhibhavatīti **adhibhū,** kvi. **Nī** naye, ritu, **netā.**

Tikaṃ bahudhane. Ibhaṃ arahatīti **ibbho,** vo, vaṇṇavipariyayo. **Jhe** cintāyaṃ, a, ajjhāyati dhanaṃ **aḍḍho,** jhassa **ḍho,** asarūpadvittaṃ, rassādi ca. **Dhanā** atisaye ī, **dhanī.**

726. Dvayaṃ dakkhiṇeyye. Dānaṃ paṭiggaṇhituṃ arahatīti **dānāraho, dakkha** vuddhiyaṃ, sīghatthe ca, dakkhanti bhogasampadādīhi yāya, sā dakkhiṇā, iṇo, taṃ arahatīti **dakkhiṇeyyo.**

Dvayaṃ snehavati. **Siniha** pītiyaṃ, dho, **hassa do, siniddho,** vaccho sineho yassatthi **vacchalo,** lo.

Pamāṇiko parikkhako, parikkhate avadhārayate pamāṇehi atthanti **parikkhako, ikkha** dassanaṅkesu, ṇvu. Kāraṇaṃ jānātīti **kāraṇiko,** iko.

Dvayaṃ āsatte. **Sanja** saṅge, to. Taṃ taṃ vatthu paraṃ padhānaṃ assa **tapparo.**

727. Tikaṃ kāruṇike. Karuṇā sīlaṃ assa **kāruṇiko.** Dayā karuṇā yassatthi **dayālu,** ālu. Dukkhitesu suṭṭhu ramatīti **sūrato,** upasaggassa dīghatā.

Iṭṭhatthe abhimatappayojane uyyuto puggalo ussuko nāma, uṭṭhānaṃ suṭṭhu kāyatīti **ussuko,** hasādyanuṭṭheyaṃ.

Yo ālasyāvasādīhi anutiṭṭhati, so dīghasutto, dīghañca taṃ suttañca, tamiva caratīti **dīghasuttaṃ,** dīghasuttapariyantikaṃ kāriyaṃ karotīti **dīghasutto.** Cirena kriyānuṭṭhānaṃ assa.

728. Dvayaṃ parāyatte, parasmiṃ, parena vā adhīno **parādhīno,** ajhantā sakatthe ino yadādinā. Paratanto, paravā, attavāpi [nāthavā (amara 21.26)], tantayatīti tanto, **tanta** kuṭumbadhāraṇe, a, paro tanto niyāmako yassa. Paro seṭṭho nāyako, attā ca atthīti **paravā, attavā** ca, vantu.

Āyattatāmatte catukkaṃ. **Yata** payatane, **ā**pubbo avasībhāve, to. Antena samīpena sahāti **santako,** sakatthe ko. Pariggayhate ''saka''nti karīyateti **pariggaho.** Adhigato ino pabhū yenāti **adhīno.**

Sena attanā īritaṃ sīlaṃ assāti **serī,** tasmiṃ serini ca **sacchando** vattati, sassa attano chando yassatthīti **sacchando,** a. Savaso, sayaṃvasī, niravaggahopi.

729. Guṇadose **anisamma** anupaparikkhitvā yo karoti, so **jammo, jama** adane, mo.

Dvayaṃ atitaṇhe. **Lubha** lobhe, a, dvittaṃ, **bha**ssa **po, lolupo,** lolubhopi.

Tikaṃ luddhe. **Gidha** abhikaṅkhāyaṃ, to. **Lubha** giddhiyaṃ, to. **Lola** ummādane, a, **lolo.** Atha mahātaṇhātitaṇhagiddhānaṃ ko bhedo? Mahātaṇho nānārammaṇaṃ icchati, atitaṇho ekasmimpi ārammaṇe anekavāraṃ, adhikañca tasati, giddho pana ubhayathāpīti ayametesaṃ viseso.

Yo kriyāsu mando, so **kuṇṭho, kuṇṭha** paṭighāte, ālasye ca, a.

730. Pañcakaṃ kāmake. **Kamu** icchāyaṃ, curādi, ritu, **kāmayitā,** kāritalope **kamitā. Yu**mhi **kāmano,** kamanopi. **Ṇī**paccaye **kāmī, ṇuka**paccaye **kāmuko,** anuko, abhikopyatra, anukāmayate **anuko,** kvi. Abhikāmayate **abhiko,** kvi. Atikopi.

Dvayaṃ matte. Suṇḍā surā, tatra kusalo **soṇḍo,** pānāgāraṃ vā suṇḍā, tatra bhavo, ṭhitaṃ vā **soṇḍo. Mada** ummāde, to. Ukkaṭo, khivopi, madena uddhato **ukkaṭo,** yadādinā uto kaṭo mattatthe [pāṇini 5.2.29]. **Khiva** made, a.

Tikaṃ vacanakārini. Pavattinivattīsu vidhātuṃ sakyo **vidheyyo,** iyyo. Ādesitaṃ, ādarena vā suṇotīti **assavo,** rassādi, a. Sundaraṃ vaco ācariyādīnaṃ etasmiṃ hetubhūteti **subbaco.** Vinayaggāhīpi, vinayaṃ vidhipaṭisedhavacanaṃ gahetuṃ sīlo **vinayaggāhī.**

731. Taṅkhaṇuppattiñāṇaṃ paṭibhā, tāya yutto **pagabbho,** sīghameva gabbhatīti **pagabbho, gabbha** dhāraṇe.

Tikaṃ bhīruke. Bhī bhayaṃ sīlo yassa **bhīsīlo.** Bhāyatīti **bhīru, bhī** bhaye, ru. **Ruka**paccaye **bhīruko,** sakatthe vā ko.

Dvayaṃ asūre. Na vīro sūro **avīro.** Kucchitatarattā **kātaro, ku**ssa **kā**deso.

Dvayaṃ hiṃsāsīle, hananasīlo **hiṃsāsīlo, ghātuko,** uko, **hana**ssa **ghāto.** Sarāru, hiṃsopi.

732. Tikaṃ kodhayutte. **Kudha** kope, kujjhanasīlo **kodhano,** yu. **Dusa** dose, **dosano,** paṭigho, yu. **Kupa** kope, kupatīti **kopī,** ṇī. Amarisanopi, natthi marisanaṃ khamā assa **amarisano, marisa** asahane.

Dvayaṃ adhikakodhayutte. Caṇḍateti **caṇḍo,** a, **caṇḍa** kope. Atirekaṃ kujjhatīti **accantakodhano.** Accantakopanopi, tadā **kupa**to yu.

Pañcakaṃ khantiyutte. **Saha** khamane, yu. **Khamu** sahane, yu. **Tu**mhi **khantā,** satthādi.

Titikkhā yassatthīti **titikkhavā. Mantu**mhi **khantimā,** savibhattissa **ntu**ssa **ā.**

733. Dvayaṃ saddhāyutte. **Hi** padapūraṇe. Saddhā yassatthīti **saddhālu.** Saddhā ratanattayādīsu pasādo, taṇhā, ādaro ca. Dvayaṃ dhajayutte. Cihane ca paṭākāyaṃ, dhajo sophe ca soṇḍike, **sopho** pulliṅgaṃ.

Dvayaṃ niddāsīle. Niddā eva sīlaṃ yassa so **niddāsīlo.** Dvayaṃ pabhāyutte. **Bhā** dittimhi, **sara**paccayo, rassādi, dvittañca, **bhassaro,** bhāsā rati yassāti vā **bhassaro,** rassādi eva. **S**assa dvittābhāve **bhāsuro,** assu, **bhāsa** dittiyaṃ vā, uro, atha vā dvayaṃ bahukathāyutte, bhāsāsu sabbāsu bahūsu kathāsu ramatīti **bhassaro,** kvi, bhāsatīti vā **bhassaro,** aro, rassādi, dvittañca, bhāsāsu ramatīti vā **bhāsaro,** kvi, majjharasso, bhāsatīti vā **bhāsaro,** aro, imasmiṃ pakkhe assuttābhāvo.

734. Tikaṃ nagge. Na gacchatīti **naggo,** dvittaṃ, **lagga** saṅge vā, **na**ttaṃ, **naji laji** bile vā, ṇo, **j**assa **go,** dvittaṃ. Disā eva ambaraṃ vatthaṃ etassa, na pakativatthanti **digambaro. S**assa **go.** Natthi vatthaṃ etassa, atha vā digambarā vatthā, aññatitthiko avattho cāti ete dve naggo nāma, naggā nāmāti vā, ‘‘te itthikhyā po, satta pakaraṇāni abhidhammo nāmā’’tyādīsu viya saññāsaññīsaddānaṃ vacanabhedassāpi sambhavato. Naggo ca naggo ca naggā, purimasmiṃ pakkhe pana sāmaññatāya ekavacananiddeso.

Dvayaṃ bhakkhake. **Ghasa** adane, maro, **ghasmaro. Bhakkha** adane, ṇvu.

Vattuṃ sotuñca akusalo, vacane savane ca akusalo **eḷamūgo** nāma, eḷo badhiro, mūgo avacano, kammadhārayo, saṭhepi eḷamūgo.

735. **Mukharā**dayo tayo appiyavādini. Vājhāvājhesu mukhaṃ assatthi, nindāyaṃ ro. Ninditaṃ mukhaṃ yassa **dummukho.** Abaddhaṃ anaggaḷaṃ mukhaṃ yassa **abaddhamukho.**

Bahu ca gārayhañca vaco yassa so **vācālo** nāma. Kucchitā vācā assa santīti **vācālo,** nindāyaṃ lo.

Dvayaṃ suvacane. Vadatīti **vattā,** pasaṃsāyaṃ tu. Vadatīti **vado. So** padapūraṇe.

736. Tikaṃ attaniye. Netabboti niyo, niyo **eva nijo, nī** naye, ṇyo, **y**assa **jo,** samīpe jāyatīti vā **nijo.** Sassa attano ayaṃ **sako,** idamatthe ko, so eva vā **sako,** sassāyaṃ sako, ṇo. Attani jāto **attaniyo,** aniyo.

Tikaṃ acchariye. **Vi**pubbo **maha** pūjāyaṃ, bhūvādi, ṇyo, mantalopo, **vimhayo. Ā**pubbo **cara** gatibhakkhanesu, a, **cara**ssa **cchariyo,** rassādi ca, **acchariyo.** Na bhavitthāti **abbhuto,** asarūpadvittaṃ, rasso ca, abhūtopi [saddanītipadamālāyaṃ 340.1 piṭṭhesu passitabbaṃ].

Sokādīhi itikattabbatāpaṭipattisuñño **vihattho, byākulo** ca. Vikkhitto hattho yassa **vihattho. Kula** saṅkhyāne **viā**pubbo.

Katasannāho **vadhudyato** hantumudyato uyyuto ātatāyī nāma. ‘‘Vadhuyyutto’’tipi pāṭho. **Ā**pubbo **tā** pālane, ṇī, dvittaṃ, ākārantānamāyo, **ātatāyī.**

737. **Sīsacchejjamhi** sīsacchedārahe **vajjho.** Hantabboti **vajjho, hana** hiṃsāyaṃ, ṇyo, **hana**ssa **vadho, jha**ssa **jho.** Asarūpadvittaṃ, **vajjho.**

Tikaṃ vakkāsaye. Nikantatīti **nikato, kanta** chedane, a, **na**lopo. **Saṭha** ketave, a. Natthi ujutā yassa **anuju.**

Tikaṃ bhedakārake. **Sūca** pesuññe, ṇvu. **Pisi** sañcuṇṇane, **pisi** avayave vā, pisatīti **pisuṇo,** yadādinā uno, **ṇ**attaṃ. Kaṇṇe japatīti, aluttasamāso, arucitabbarocakepi **kaṇṇejapo.**

Dvayaṃ paharaṇasīle. **Dhubbī** hiṃsāyaṃ, to, bhujādi. Vañcayate vippalapateti **vañcako, vañca** gamane.

738. Ariyāsāmaññena ca bālapurisassa lakkhaṇamāha. **Hi** padapūraṇe. **Yo puriso** yo jano, **jana**pariyāyo cettha **purisa**saddo ''dve mahāpurisā abhinikkhantā''tyādīsu viya, **anisamma** anupaparikkhitvā vadhabandhanādikiccaṃ karoti, so **khalu** ekantato ''capalo''ti viññeyyo, kasmā? **Avinicchitakārittā** sammā avinicchitassa kāriyassa karaṇasīlattā. **Capa** kakkaraṇe, **capa** santāne vā, alo, **capalo.**

739. Catukkaṃ kadariye. Kucchitaṃ dadātīti **khuddo,** do, **ka**ssa **kho,** adānasīlatāya samparāyesu khuddaṃ bubhukkhissāmīti vā **khuddo, khuda** bubhukkhāyaṃ, do anāgatatthe. Parānupabhogena atthasañcayasīlattā kucchito ariyo atthapati **kadariyo,** adāyakattā kucchitaṃ ṭhānaṃ aratīti vā **kadariyo,** iyo. Dānādīsu namanābhāvena thaddhena maccherayuttacittena sahitatāya **thaddhamaccharī,** ī. Kucchito paṇo yassa **kapaṇo,** kipacāno, mitappacopi. Kucchitaṃ pacānoti dutiyāsamāso. Mitaṃ pacatīti **mitappaco,** ṇo.

Addhaṃ dalidde. Natthi kiñcanaṃ appamattakampi dhanaṃ yassa **akiñcano. Dalidda** duggatiyaṃ, a, **dala** vidāraṇe vā, ido, dvittaṃ. **Dīna** duggatabhāve, **dīno, di** khaye vā, īno. Natthi dhanaṃ assa. Ninditaṃ gamanaṃ assa **duggato.**

740. Yaṃ kammaṃ ''idamahaṃ uppādessāmī''ti asambhāvitaṃ acintitameva hutvā sampattaṃ, taṃ ''kākatālīya''ntyuccate. Tālassa idaṃ phalaṃ tālaṃ, kāko ca tālañca kākatālāni, tehi sadisaṃ kammaṃ **kākatāliyaṃ,** kākassa, tālaphalassa uḍḍanapatanasadisaṃ kammantyattho.

Catukkaṃ yācake. Yācanaṃ karotīti **yācanako,** yācatīti vā, **yāca** yācane, yu. Sakatthe ko. **Attha** yācanāyaṃ, atthanaṃ attho, so assatthīti **atthī.** Ṇvu, yācako. ''Mādisassa dhanaṃ datvā rājā saggaṃ gamissatī''tyādinā dānaphalaṃ vaṇṇetvā vakati yācatīti **vanibbako, vaṇṇassa vani, vaka** ādāne, ādānamettha yācanameva.

741. **Kiñcidūnaka**ntaṃ patipādena nāmaṃ. Pakkhisappamacchādayo aṇḍato jātattā **aṇḍajā.** Narādayo pana gabbhāsayasaṅkhātajalābuto, tatra vā jātattā **jalābujā.** Kimi ca ḍaṃsā ca **ādi**nā makasamaṅgurādayo ca sedajā, sedakāraṇattā usmā sedo, tato jātā **sedajā.** Devo ca **ādi**nā brahmanerayikādayo ca **opapātikā,** upagantvā patatīti upapātī, ṇī, soḷasavassuddesikādiko attabhāvo, so yesamatthi, te **opapātikā.**

742. **Jaṇṇumatte** jaṇṇuppamāṇayutte udakādimhi **jaṇṇutaggho,** jaṇṇuppamāṇo **jaṇṇutaggho,** pamāṇatthe taggho, jaṇṇuppamāṇo **jaṇṇumatto,** pamāṇatthe matto [moggallāne 4.47 sutte passitabbaṃ], tasmiṃ.

Kiñcidūnake appamattakayutte kappo [pāṇini 5.4.67], ūnassa appakatāya kappīyati ekādivasena paricchijjatīti **kappo, kappa** paricchedane.

Catukkaṃ pariyāpanne. Anto gacchatīti **antaggataṃ,** ''lopañca tatrākāro''ti **o**lope **a**āgamo, dvittaṃ. Antogatampi. Paricchinditvā āpannaṃ gahitaṃ **pariyāpannaṃ. Gādha** patiṭṭhāyaṃ, anto ogādhatīti **antogadhaṃ,** rasso, ogādhatīti **ogadhaṃ.**

743. Dvayaṃ sādhite. **Rādha sādha** siddhiyaṃ, kammani to.

Dvayaṃ kuthite. **Paca** pāke, atīte kattari to, **ta**ssa **kko, ca**lopo. **Kutha** nippakke, to.

Āpadaṃ byasanaṃ patto āpanno nāma, atipīḷanaṃ āpajjatīti **āpanno,** ''ā tukodhamudāṭṭīsū''ti hi **ekakkharakoso** [ekakkharakosa 14 gāthā] . **Pada** gamane, ''āpanno ca vipattimhi, patte ca vāccaliṅgiko''ti **nānatthasaṅgaho.**

Dvayaṃ paresamavasagate. Natthi vaso āyatto paresaṃ etasmiṃ serībhūteti **vivaso, avaso** ca.

744. Chakkaṃ khitte. **Nuda** peraṇe, **nuda** khepe vā, to, **ta**ssa **inno.** Aninnādese bhujādi, **nutto.** Nutopi. **Asu** khepane, to, bhujādi, **atto. Khipa** peraṇe, to.

Īra gatiyaṃ, kampane ca, ito, **īrito. Ā**pubbo **vidha** peraṇe, to, **āviddho.**

Catukkaṃ kampite. **Kampa** calane, **dhū** vidhunane, kampane ca. **Dhūto, ādhūto, cala** kampane, **calito.** Vellito, pekhitopi. **Vella** calanattho. **Pekha** gatyattho, **pekhito.**

Dvayaṃ nisite. **Nisi** nisāne. **Tija** nisāne, nisānaṃ tikkhakaraṇaṃ, ubhayatrāpi kammani to.

745-746. Tikaṃ pattabbe. **Pata** gamane, tabbo. **Gamu** gatiyaṃ, ṇyo, **mya**ssa **mmo** vā, **gammaṃ,** gamyaṃ, **dya**ssa **jjo, āpajjaṃ.**

Dvayaṃ pariṇate. **Paci**no anekatthattā iha pariṇatattho. **Namu** namane, bhūvādi, kattari to, **samā** dve tulyatthā.

Pañcakaṃ veṭhite. **Veṭha** veṭhane. Valamiva valayaṃ, kuṇḍalākāraṃ valayaṃ kataṃ **valayitaṃ,** nāmadhātu, kāritantā to. **Rudha** āvaraṇe, **ruddhaṃ. Saṃ**pubbo **vu** saṃvaraṇe, **saṃvutaṃ.** Samantato vutaṃ **āvutaṃ, vu** saṃvaraṇe, sabbatra kammani to.

Dvayaṃ parikhādinā parikkhitte. Pari samantato karīyateti **parikkhittaṃ,** parikkhatampi. **Vu** saṃvaraṇe, **nivutaṃ.**

Tikaṃ vitthate. **Sara** gatiyaṃ, to, **ta**ssa **ṭo, ra**lopo, **visaṭaṃ. Tanu** vitthāre, to, **ta**ssa **to, na**lopo, **vitthataṃ, tataṃ.**

Dvayaṃ lepanīye. **Lipa** lepane, **diha** upalepane, ubhayatrāpi kammani to.

Dvayaṃ guḷhe. **Guha** saṃvaraṇe, ḷo, **guḷho. Gupa** gopane, **gutto.**

Dvayaṃ posanīye. **Pusa** posane, to, **satānaṃ ṭṭho, ṭṭhā**bhāve **posito.**

747. Dvayaṃ salajje. **Lajja** pīḷe, pīḷo lajjāva. **Hīḷa** nindālajjāsu, **hīḷito.**

Dvayaṃ sadde. **Sana dhana** sadde, **sanitaṃ, dhanitaṃ.**

Pañcakaṃ bandhanīye. Sandanaṃ bandhanaṃ, taṃyogā vantu. Sandānavantaṃ kataṃ **sandānitaṃ,** nāmadhātumhā to, **vantu**lopo. Sandānaṃ sajjā, tamassāti vā, ito. **Si** bandhane, to. **Bandha** bandhane, **baddho. Kīla** bandhane. **Yamu** uparame, **saṃ**pubbo bandhane, sabbatra kammani to. Mūtaṃ, udditaṃ, sadditampi. **Mū** bandhane. **Dā** avakhaṇḍane. **U saṃ**pubbo bandhane. Vuttañca ‘‘uddānantu ca bandhana’’nti.

748. Tikaṃ siddhe. **Sidha** saṃsiddhimhi. **Pada** gamane, nipubbo siddhiyaṃ. **Vatta** vattane, vattanampyatra sijjhanaṃ **ni**pubbattā.

Tikaṃ vidārite. **Dara bhida** vidāraṇe, **innā**deso. **Bhinnaṃ.** Aninnādese tu **bheditaṃ.**

Dvayaṃ tiṇādīhi chādanīye. **Chada** saṃvaraṇe, to, **ta**ssa sadhātvantassa **annā**deso.

Tikaṃ chindite. **Vidha** vedhane. **Chidda** kaṇṇabhede, curādi. **Vidha** vedhane, sabbatra kamme to, aparadvaye ca sañjātatthe ito.

749. Tikaṃ ānīte. **Hara** haraṇe, **bhara** dhāraṇaposanesu, **ā**pubbo **nī** naye.

Dvayaṃ damayutte. **Damu** damane, kattari to. Pakkamādīhi nto. A**ntā**dese **damito.** Kammasādhanopyayaṃ.

Dvayaṃ sante. **Samu** upasame, kattarito. A**ntā**dese **samito,** kammasādhanopyayaṃ.

Dvayaṃ puṇṇe. **Pūra** pūraṇe, tarādīhi iṇṇo, dvīsupi kattukammasādhanāni labbhanti.

750. Tipādaṃ pūjite. **Cāya** pūjānisāmanesu. **Maha** pūjāyaṃ, **pūja** pūjane, **araha** pūjāyaṃ, **arahito. Acca** pūjāyaṃ. **Māna** pūjāyaṃ. **Ci** caye, **apa**pubbo pūjane. Namassitopi, **namassa**dhātu pūjāyaṃ.

Dvayaṃ tacchite dāruādimhi. **Taccha** tanukaraṇe, tanukarīyateti **tanūkato,** dīgho.

751. Dvayaṃ aggiādīhi tatte. **Tapa dhūpa** santāpe.

Dvayaṃ rājādīnaṃ santike bhajanādivasena upagate. **Cara** gatyattho, **upacarito. Āsa** upavesane, **upāsito.**

Addhaṃ cute. **Bhasa** adhopatane, to. **Gaḷa** secane, **gaḷitaṃ. Pada** gamane, **pannaṃ. Cu** cavane, **cu** gamane vā. **Dhaṃsu** avasaṃsane, gatiyañca. Kannampi, **kanna** gatisosanesu.

752. **Tuṭṭha**ntaṃ pamudite, **pī** tappanakantīsu. **Muda** hāse. **Hasa** haṃsane, **hasa** alike vā. **Mada** hāse, **matto. Tusa** pītiyaṃ.

Catukkaṃ chinne. **Kanta** chedane. **Chidi** dvidhākaraṇe. **Lū** chedane, ṇo, yu vā. **Dā** lavane, tu, **dā** avakhaṇḍane vā. Chātampi. **Cho** chedane, ossākāro.

Tikaṃ pasatthe. **Saṭha** thutiyaṃ, to. **Vaṇṇa** vaṇṇakriyāvitthāraguṇavacanesu. **Thu** abhitthave. Īḍito, paṇitopi, **īḍa** thutimhi. **Paṇa** byavahāre, thutimhi ca, **paṇito.**

753. Pañcakaṃ alle, **tima** addabhāve niccalepi, pakkamādīhi nto. **Alla** kledane, lo, **allaṃ. Adda** gatimhi, yācane ca, **ā**pubbo **dā** avakhaṇḍane vā, do, **addaṃ. Kilida** addabhāve, **innā**deso. **Unda** kledane, **inno, unno** vā, sāddampi. Addaguṇayuttaṃ addaṃ, tena saha vattate **sāddaṃ.**

Catukkaṃ gavesite. **Magga** anvesane, curādi. **Esa** gatiyaṃ, bhūvādi. **Gavesa** maggane, curādi.

Dvayaṃ laddhe. **Labha** pattiyaṃ. **Pa**pubbo **āpa** byāpane, to, bhujādi, **ā**lopo, **pattaṃ.** Bhāvitaṃ, āsāditaṃ, vibhūtañca.

754. **Pālita**ntaṃ rakkhanīye, **rakkha** pālane. **Gupa** gopane, bhujādi. **Tā** pālane, **tātaṃ. Āyā**game **gopāyitaṃ. Ava** rakkhaṇe, **avitaṃ.**

Catukkaṃ catte. **Saja** vissagge. **Caja** hāniyaṃ. **Hā** cāge, ino, dīghādi, **hīno. Ujha** ussagge, **samujjhitaṃ.** Dhūtampi, **dhū** kampane.

755. Pajjaṃ bhāsite. **Bhāsa** byattiyaṃ vācāyaṃ. **Lapa** byattiyaṃ vācāyaṃ, **vaca** bhāsane, **vuttaṃ. Abhi**pubbo **dhā** dhāraṇe, to, **dhā**tissa **hi, hi** gamane vā, **abhihitaṃ. Khyā** kathane. **Jappa** byattiyaṃ vācāyaṃ. **Īra** khepagativacanakampanesu, **udīritaṃ. Katha** vākyapabandhe. **Gada** viyattiyaṃ vācāyaṃ. **Bhaṇa** bhaṇane. **Vada** viyattiyaṃ vācāyaṃ, to, vassu, **uditaṃ.**

756. Catukkaṃ avamānite. **Ñā** avabodhane. **Gaṇa** saṅkhyāne. **Bhū** sattāyaṃ. **Māna** pūjāyaṃ, **mana** ñāṇe vā, **avapari**pubbā ete paribhūte. Heṭṭhā katvā ñāyati, gaṇīyati, maññatīti **avaññito,**

avagaṇito, avamānito ca. Paribhavīyati avamānaṃ karīyatīti **paribhūto.**

Catukkaṃ chāte. **Ghasa** adane, cho, dvittaṃ. Jighacchā sañjātā yassa **jighacchito. Khuda** pipāsāyaṃ. **Chāda** bhakkhane. **Bhuja** pālanajjhohāresu, kho, dvittādi, bubhukkhā sañjātā yassa **bubhukkhito.**

757. Chakkaṃ ñāte. **Budha ñā** avagamane. **Pada** gamane, to, **ta**ssa **anno, paṭipannaṃ. Vida** ñāṇe. **Gati** bujhattho. **Avagataṃ. Mana** ñāṇe, to, **mataṃ.**

Addhaṃ gilite. **Gala** adane, assi, **gilito. Khāda** bhakkhane. **Bhuja** pālanajjhohāresu. **Bhakkha** adane. **Adhiava**pubbo **hara** haraṇe, to, **ta**ssa **ṭo, ra**lopo, **ajjhohaṭo. Asa** bhakkhane, **asito.** Jappito, gasitopi, **jappa** adane. **Gasa** adane.

Visesyādhīnavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Saṃkiṇṇavaggavaṇṇanā

758. Pubbasmiṃ kaṇḍadvaye buddhādīni nāmāni samānatthāni pakaraṇena nibaddhāni, asmimpi kaṇḍe sobhanādīni visesananāmāni, samayādīnyanekatthāni, cirassamādīni ca abyayāni pakaraṇeneva nibaddhāni, idāni pana pubbavaggesu vitthārabhayā ye na nibaddhā, taṃsaṅgahatthaṃ, taṃsamayānupālanatthañca saṃkiṇṇamārabhate **''ñe yya''**miccādinā. Tassattho – **ihāpi** saṃkiṇṇavaggepi **kvāpi** katthaci kriyādīsu **paccayatthavasena ā**paccayādīnaṃ itthiliṅgādibhāvajotakassa sabhāvassa vasena **liṅgaṃ** itthiliṅgādikaṃ ñeyyanti. **Ca**kārena bhiyyo rūpantarādipariggahopi. **Ihā**ti ca upalakkhaṇaṃ, vaggantaresupi paccayatthavasena liṅgādinicchayasambhavato.

Kattabbato **kriyā, kara** karaṇe, ṇyo, **i**kār**ā**g**a**mo, assi, vaṇṇavipariyaye kriyā, kriyampi, **ririya**paccaye kiriyaṃ, kiriyāpi. **Ramma**paccaye **kammaṃ.**

Tikaṃ cittopasame. **Samu** upasame,ti, **santi. Tha**mhi **samatho. A**mhi **samo.**

Tikaṃ kāyopasame. **Damu** upasame. **Tha**mhi **damatho. Ti**mhi **danti.** Cittopasamepyete.

Suddhakammani vattaṃ bhavati. **Vatta** vattane, **vatta** samādāne vā **vattaṃ,** asītimahāvattādi.

Āsaṅgavacanaṃ āsattavacanaṃ saddasarūpaṃ parāyaṇaṃ nāma vuttaṃ, tañca tīsu. Paraṃ āyanaṃ āyatto tāṇaṃ **parāyaṇaṃ,** kammāsatto iccattho, sākalyavacane tu pārāyaṇaṃ, pāraṃ pariyantaṃ ayanti gacchanti kassaci anenāti **pārāyaṇaṃ,** yu, **ṇa**ttaṃ, yathā – nāmapārāyaṇaṃ, dhātupārāyaṇaṃ.

759. Tikaṃ dvidhābhāve. **Bhidi** dvidhākaraṇe, ṇo. **Dara** vidāraṇe. **Phuṭa** vikasane, **phuṭa** bhedane vā, yu.

Dvayaṃ tappane. **Tapa** pīṇane, yu. **Pī** tappane, yu, kiyādi, **na**ssa **ṇa**ttaṃ. Avanampi, **ava** pālane, dittiyañca anekatthattā.

Dvayaṃ sāpe. **Kusa** avhāne, bhedane ca, yu. **Sanja** saṅge, **abhisaṅgo.**

Tikaṃ yācanāyaṃ. **Bhikkha** yācane, yu. **Yāca** yācane. **Attha** yācane. Addanopyatra, **adda** gatimhi, yācane ca.

760. Nimittarahitaṃ yadicchā nāma, yā yā icchā adhippāyo **yadicchā** nāma. Seritāpi.

Tikaṃ āpucchane, āpucchanañca gamanāgamanādisamaye suhajja bandhavādīnamāliṅgana

cumbanasvāgatapiyavacanārogyapucchanagamanānuññādinā ānandanaṃ. **Puccha** pucchane, **āpucchanaṃ. Nanda** samiddhiyaṃ, **ānandanaṃ. Sabhāja** pītidassanesu, **sabhāja** pītivacanesu vā, curādi, yu, **sabhājanaṃ.**

Dvayaṃ naye. Ñāyanti yenāti **ñāyo,** ākārantānamāyo. Nyāyopi, nissesato ayati yena **nyāyo. Nī** naye, **ayā**deso, **nayo.**

Dvayaṃ vuddhimhi. **Phā** vuddhimhi, **phāya** vuddhiyaṃ vā, **ya**lopo,ti, **phāti,** nāriyaṃ. **Vaddha** vaddhane,ti, **da**lopo, dhaḍhabhahehi dhaḍhā ca, assu, **vuddhi,** vuḍḍhipi.

761. **Kilama** hāsakkhaye, tho, **kilamatho. Yu**mhi **kilamanaṃ. Sū** pāṇipasave, pasavanaṃ **pasavo, ti**mhi **pasūti.**

Kasa gatiyaṃ hiṃsāyañca, niggahītāgamo, **ukkaṃso, kasa** vilekhane vā. **Atisayo** vutto. **Bhusā**dayo pamāṇātisayavasena vuttā, **ukkaṃso** guṇātisayavasena vutto, **atisayo** pana ubhayavasenāti ubhayatra niddiṭṭhānaṃ bhedo. Tikaṃ jayane. Jayanaṃ **jayo,** yu, **jayanaṃ. Ti**mhi **jiti,** nārī.

762. **Bandhana**ntāni dve dve nāmāni. **Vasa** kantiyaṃ. **Kamu** kantiyaṃ,ti. **Vidha** vedhane, byathane ca anekatthattā, a, ikārassa **yā**deso, **byadho, vedho. Gaha** upādāne nibandhane ca, **gaho, gāho** ca. **Vara** āvaraṇe, **varo. Vu** saṃvaraṇe,ti, **vuti. Paca** pāke, itthiyamatiyavo vā, a. Pacanaṃ **pāko,** ṇo.

Dvayaṃ āhvāne. **Hu** dānādanahabyappadānesu, ṇo, **havo. Ti**mhi **huti.** Dvayaṃ anubhavane. **Vida** ñāṇe, ṇo, **vedo. Vida** vedanākhyānanivāsesu, curādi, yu, **vedanaṃ, vā**kāro **vedanā**saddassa napuṃsakattāpekkho.

763. Dvayaṃ dhanādijāniyaṃ. **Jara** vayohānimhi, yu, **jīraṇaṃ,** assī. **Hā** cāge, yu, nadādi, rasso, **hassa jo, jāni. Tā** pālane, yu, **ṇa**ttaṃ. Dvayaṃ pamāṇe. **Mā** māne,ti, **pamiti.** Amhi **pamā.**

Dvayaṃ saṃyoge. **Silisa** āliṅgane. **Saṃ**pubbo **dhā** dhāraṇe, i, sandhanaṃ **sandhi.** Dvayaṃ khaye. **Khi** khaye, ṇo, isse, **e** aya, **khayo. Ci** caye, **apa**pubbo khaye. Dvayaṃ sadde. **Ru** sadde, ṇo, vuddhyādeso. **Raṇa** sadde. A, **raṇo.**

764. **Gada** byattiyaṃ vācāyaṃ, ṇo, a ca, **nigādo, nigado** ca. Dvayaṃ made. **Mada** ummāde, **mādo, mado** ca. **Si** bandhane,ti, **siti.**

Tikaṃ ākāre. Ākaraṇaṃ **ākāro,** anekatthattā mukhavaṅkādyaṅgavikāro vā, iṅgati jānātīti vā yena ākāro. **Iṅga** gamanattho, to, a ca, **iṅgitaṃ, iṅgo** ca. **Atthassa** dhanassa **apagamo** vināso **byayo** nāma. **Byaya** cittasamussagge.

765. Dvayaṃ antarāye. Cutipaṭisandhīnamantare ayatīti **antarāyo.** Paṭipakkhavasena ūhati pavattatīti **paccūho,** atha vā kāriyasiddhi antaraṃ byavadhānaṃ ayati gamayatīti **antarāyo.** Paccūhanti vinihantīti **paccūho.**

Vikaraṇaṃ aññathā bhavananti **vikāro, vikati ca, kara** karaṇe, ṇo,ti ca.

Dvayaṃ sabhāvavigame. **Silisa** āliṅgane, **pavi**pubbo taṃsabhāvavigame, vigato dhuro sadisabhāvo yasmāti **vidhuro,** ‘‘vidhuraṃ pavisilese, klivañca vikale tisū’’ti [cintāmaṇiṭīkā 22.20] **rabhaso. Vidha** vidhāne vā, uro. Dvayaṃ āsane. **Visa** pavesane, **upavesanaṃ. Āsa** upavesane, **āsanaṃ.**

766. Tipādaṃ adhippāye. Cittamadhyāgantvā sayatīti **ajjhāsayo.** Anamipubbe **āsayo.** Adhipayati citteti **adhippāyo,** ṇo, **paya** gamane. Citte abhisandhāyatīti **abhisandhi,** dvīsu. Bhavati

citteti **bhāvo,** ṇo. Adhimuccanaṃ citte adhiṭṭhānaṃ **adhimutti,** nārī. **Chando** taṇhāyampi vutto.

Dvayaṃ ādīnave. **Doso** paṭighe vutto. Ā bhuso dīnaṃ vāyati gamayatīti **ādīnavo, dīna** duggatabhāve, vo, **vī** gamane ca.

767. Dvayaṃ ānisaṃse. **Saṃsa** hiṃsāthutīsu, **ānisaṃso** amukhyaphale, mukhyaphale ca, tathā **guṇo. Guṇa** pakāsane, pakāseti kāraṇanti **guṇo, gaṇa** saṅkhyāne vā, assu, **guṇo.** Dvayaṃ majjhe. **Maja** suddhiyaṃ, jho. **Vi**pubbe **vemajjhaṃ.**

Dvayaṃ taruṇasūriyaṭṭhāne. Ahassa majjho majjhaho, so eva **majjhanhiko, ha**ssa **nho** [moggallāna 3.110 suttaṃ passitabbaṃ]. Ahassa majjho **majjhanho, majjhanto**pi. Dvayaṃ nānattāyaṃ. Vigatā mattā sadisappamāṇaṃ etena hetubhūtena **vemattaṃ.** Nānameva **nānatā, nāna**saddo punnapuṃsake, abyaye tu nānā.

768. Dvayaṃ niddāpaṭikkhepe. **Jāgara** niddakkhaye, jāgarameva **jāgariyo.** Dvayaṃ jalādīnamavicchannāyaṃ santatiyaṃ. **Vaha**tismā ṇo, **pavāho. Vatu** āvattane,ti, **pavatti.**

Tikaṃ vitthāre. **Asu** khepane, ṇo, **byāso. Pa**pubbo **pañca** vitthāre. **Thara** santharaṇe, **pā**dipubbo ca vitthāre. Tikaṃ saṃyame. **Yamu** uparame, ṇo, **yāmo.** Itaresu a.

769. Dvayaṃ gattānaṃ maddane. ‘‘Sambāhano’ṅgamaddako’’ti **vopālito, saṃ**pubbo **vāha** payatane, maddane vā, yu. **Madda** maddane. Dvayaṃ nānārammaṇādīsu visappane. **Sara** gamane, ṇa. **Sappa** gamane, yu, **visappanaṃ.**

Dvayaṃ paricaye. **Thu** abhitthave. **Ci** caye. Tikaṃ saṅgame. **Mila** silesane, ṇo, sakatthe ko, **melako. Sanja** saṅge, ṇo. **Saṃ**pubbā **gami**to a.

770. **Sannikaṭṭhamhi** samīpe **sannidhi**saddo, sannidhānaṃ **sannidhi,** pume, ṭhapanepyayaṃ. **Nasa** adassane, ṇo. **Disa** pekkhane, yu, dissādeso, issattaṃ.

Tikaṃ dhaññādīnaṃ lavane. **Lū** chedane, a. **Ṇa**mhi **abhilāvo. Yu**mhi **lavanaṃ.** Dvayaṃ khaṇappattiyaṃ. **Pa**pubbo **thu** abhitthave. **Sara** gamane, **avasaro. Samā**ti dve tulyatthā.

771. Catukkaṃ pariyosāne. **Sā** tanukaraṇe, yu, **osānaṃ. Pari**pubbo **pariyosānaṃ.** Ukkaṃsātisayā pakaṭṭhepyuttā.

Dvayaṃ saṇṭhāne. **Visa** pavesane, **sanniveso. Ṭhā** gatinivattiyaṃ, yu, **saṇṭhānaṃ.** Dvayaṃ abbhantaravācakaṃ pāṭipadikaṃ. Atha vā **abhi** bandhane, aro, dhātvatthānuvattako **abhi, abbhantaraṃ.** Abbhābhāve **antaraṃ.**

772. Tikaṃ pāṭihāriye. **Hi** gatimhi, paṭito hissa heraṇa hīraṇa, **pāṭiheraṃ, pāṭihīraṃ.** Yadādinā hāriyañca, **pāṭihāriyaṃ,** atha vā paṭipakkhe haratīti **pāṭihīraṃ,** ṇo, assī. **Ekā**rādese **pāṭiheraṃ. Ṇya**mhi **pāṭihāriyaṃ,** vihatupakkilesena paccāharitabbaṃ pavattetabbanti **pāṭihīra**ntiādipi kātabbaṃ.

Dvayaṃ kattabbamatte. **Kara**mhā ricca, **kiccaṃ,** avassaṃ kātabbepi. **Anīya**paccaye **karaṇīyaṃ.**

Dvayaṃ pupphādinā udakādīnaṃ paribhāvane. Sundaraṃ karīyate yenāti **saṅkhāro,** ṇo, **kharā**deso. **Vasa** nivāse, yu, **vāsanā,** kilesādīnaṃ sattivisesepi. Sā hi kusalāpi atthi akusalāpi abyākatāpi, tathā pahātabbāpi atthi appahātabbāpi. Tattha yā kusalābyākatā, na sā pahātabbā. Yā pana akusalā, sā sukhumataratāya bhagavatoyeva ariyamaggena pahātabbā, nāññesaṃ. Evaṃ sante ariyānampi apāyūpapatti siyāti? Na siyā, sabbesameva ariyānaṃ apāyūpapattihetukāya vāsanāya pahīnattā. Duvidhā hi akusalā vāsanā kāyavacīpayogahetubhūtā ca apāyūpapattihetubhūtā ca. Tattha

purimā bhagavatoyeva ariyamaggena pahātabbā, itarā sabbesampi ariyamaggenāti, tasmā yaṃ vuttaṃ ‘‘buddhāva savāsane kilese pajahituṃ sakkonti, nāññe’’ti, taṃ kāyavacīpayogahetubhūtaṃ vāsanaṃ sandhāya vuttaṃ, netaranti niṭṭhametthāvagantabbaṃ.

773. Tikaṃ dhaññādīnaṃ pūtakaraṇe. **Pū** pavane, yu. Apaccaye **pavo. Ṇ**amhi **nippāvo.** Dvayaṃ tasare. **Tasa** ubbege, aro. Suttena veṭhanaṃ **suttaveṭhanaṃ.**

Dvayaṃ duggasañcāre. Saṅkamyate yenāti **saṅkamo.** Sañcaranti anenāti sañcāro, duggassa sañcāro **duggasañcāro.** Dvayaṃ paṭhamārambhe. Paṭhamaṃ kamo **pakkamo, upakkamo** ca.

774. Tikaṃ pāṭhe. **Paṭha** viyattiyaṃ vācāyaṃ, ṇo, **pāṭho. Ni**pubbe **nipāṭho,** amhi **nipaṭho.** Dvayaṃ apaharitādino vatthuno anvesane. **Ci** caye, cayanamatra anvesanaṃ. **Magga** anvesane, curādi, yu, ete dve apume, saṃvikkhanaṃpyatra.

Catukkaṃ āliṅgane. **Liṅga** gatyattho. **Sanja** saṅge. **Silisa** āliṅgane. **Guha** saṃvaraṇe, yu, parirambhopyatra. **Rambha** sadde.

775. Catukkaṃ ālokane. **Loka** dassane. **Jhe** cintāyaṃ. **Ikkha** dassanaṅkesu. **Disa** pekkhane, sabbatra bhāve yu.

Catukkaṃ nirākaraṇe. **Disa** pekkhane. **Asu** khepane, **nirasanaṃ. Pati ā**pubbo **khā**kathane. **Kara** karaṇe, itthiyamatiyavo vā,ti.

776. Pañcakaṃ vipariyaye. **Vipari**pubbo **asu** khepane, ṇo, **vipallāso.** Aññena pakārena bhavanaṃ **aññathābhāvo. Vipari**pubbo **aya** gamane, **vipariyayo. Asu** khepane, **vipariyāso.**

Tikaṃ atikkame. Atikkamanaṃ **atikkamo.** Atikkamma patanaṃ **atipāto. Aya** gamane, **upaccayo.**

Saṃkiṇṇavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Anekatthavaggavaṇṇanā

777. Idāni saṃkiṇṇavaggato anantaraṃ gāthāto, gāthāya addhato, pādato cāti imehi tīhi pakārehi **anekatthe** nānatthe **samayā**dike sadde **kamā** kamato pavakkhāmi. **Ettha** anekatthavagge **ekassa bhūta**saddādikassa yā punaruttatā, sā thīpunnapuṃsakasaṅkhātaliṅgavisesatthaṃ katā.

778. Samavāyatthādivācake bahavo **samaya**sadde jātiyā saṅgayha ‘‘samayo’’ti ekavacananiddeso kato. Tatra ‘‘kālañca samayañca upādāyā’’tyādīsu [dī. ni. 1.447] samavāye paccayasāmaggiyaṃ. ‘‘Mahāsamayo pavanasmiṃ, devakāyā samāgatā’’tyādīsu samūhe. ‘‘Samayopi kho te bhaddāli appaṭividdho’’tyādīsu [ma. ni. 2.135] kāraṇe. ‘‘Ekoyeva ca kho khaṇo ca samayo cā’’tyādīsu [a. ni. 8.29] khaṇe okāse. ‘‘Abhisamayattho’’tyādīsu paṭivedhe. ‘‘Ekaṃ samayaṃ bhagavā’’tyādīsu [dī. ni. 1.1] kāle. ‘‘Sammā mānābhisamayā’’tyādīsu [ma. ni. 1.28] pahāne. ‘‘Atthābhisamayā dhīro’’tyādīsu lābhe [saṃ. ni. 1.129]. ‘‘Samayappavādake tindukācire’’tyādīsu [ma. ni. 2.208] diṭṭhiyaṃ.

Tattha sahakārīkāraṇatāya sannijjhaṃ sameti samavetīti **samayo,** samavāyo. Samaṃ, saha vā avayavānaṃ ayanaṃ pavatti avaṭṭhānanti **samayo,** samūho, yathā – samudāyoti avayavasahāvatthānameva hi samūhoti. Avasesapaccayānaṃ samāgame eti phalaṃ etasmā uppajjati pavattati cāti **samayo,** kāraṇaṃ, yathā ‘‘samudāyo’’ti. Sametisamāgacchati ettha maggabrahmacariyaṃ tadādhārapuggalehīti **samayo,** khaṇo. Abhimukhaṃ ñāṇena sammā etabbo avagantabboti **abhisamayo,** dhammānaṃ aviparīto sabhāvo. Abhimukhabhāvena sammā eti gacchati bujjhatīti **abhisamayo,** dhammānaṃ aviparītasabhāvāvabodho. Sameti ettha, etena vā saṅgacchati satto, sabhāvadhammo vā sahajātādīhi, uppādādīhi vāti **samayo,** kālo, dhammappavattimattatāya

atthato abhūtopi hi kālo dhammappavattiyā adhikaraṇaṃ viya, karaṇaṃ viya ca parikappanāmattasiddhena rūpena voharīyatīti. Samassa nirodhassa yānaṃ, sammā vā yānaṃ apagamoti **samayo,** pahānaṃ. Samiti saṅgati samodhānanti **samayo,** paṭilābho, sameti sambandho eti attano visaye pavattati, daḷhaggahaṇabhāvato vā sampayuttā ayanti pavattanti sattā yathābhinivesaṃ etenāti **samayo,** diṭṭhi. Diṭṭhisaṃyojanena hi sattā ativiya bajjhantīti, evaṃ tasmiṃ tasmiṃ atthe **samaya**saddassa pavatti veditabbā. **Samaya**saddassa atthuddhāre **abhisamaya**saddassa udāharaṇaṃ sopasaggo, anupasaggo ca **samaya**saddo samavāyādyatthavācako hotīti dassanatthaṃ. Evaṃ sabbatra udāharaṇaṃ taṃtadatthānurūpanibbacanādayo daṭṭhabbā.

779. **Saṇṭhānaṃ** dīgharassādi. **Rūpaṃ** rūpāyatanaṃ, **jāti** khattiyādikulaṃ. **Chavi** bahicammaṃ, **pamāṇaṃ** mariyādo. **Akkharaṃ** akārādi, **yaso** parivāro, kitti ca. **Guṇo** sīlādi, tapaniyepi **vaṇṇo.**

780. **Pātimokkhassa** bhikkhubhikkhunīnaṃ vasena duvidhassa pātimokkhassa uddese ‘‘saṅgho uposathaṃ kareyyā’’ti [mahāva. 134]. Paṇṇattiyaṃ ‘‘uposatho nāma nāgarājā’’ti [dī. ni. 2.246]. **Upavāso** vutto. **Aṭṭhaṅgo** ‘‘pāṇātipātā veramaṇi’’ādi. **Uposathadinaṃ** ‘‘ajjuposatho pannaraso’’tyādīsu [mahāva. 168].

781-782. **Rathaṅgaṃ** cakkadvayaṃ. **Lakkhaṇaṃ** cakkalakkhaṇaṃ. ‘‘Mayā pavattitaṃ cakka’’ntyādīsu [su. ni. 562] **dhammacakke. Uracakkaṃ** nāma khuracakkaṃ ‘‘cakkaṃ bhamati matthake’’ti [jā. 1.1.104; 1.5.100]. ‘‘Catucakkaṃ navadvāra’’ntyādīsu [saṃ. ni. 1.29] **iriyāpathacakke.** ‘‘Cattārimāni, bhikkhave, cakkāni, yehi samannāgatānaṃ devamanussānaṃ catucakkaṃ vattatī’’tyādīsu [a. ni. 4.131] **sampatticakke.** ‘‘Pitarā pavattitaṃ cakkaṃ anuvattetī’’tyādīsu [a. ni. 5.132] **cakkaratane. Maṇḍalaṃ** ‘‘alātacakka’’ntyādīsu ‘‘asanivicakka’’nti [dī. ni. 3.61; saṃ. ni. 2.162] ca. **Balaṃ** thāmo. **Kulālo** kumbhakāro, tassa bhaṇḍe kulālacakkanti. **Āṇāyaṃ** ‘‘cakkaṃ vattayati pāṇīna’’nti [jā. 1.7.149]. **Āyudhe** cakkākāre āyudhe. **Dānaṃ** deyyadhammo. **Rāsi** khandho. Saddhagāthāpi gāthāyeva.

‘‘Daṇḍakā caṇḍavuṭṭhyādi, pādehi chahi tīhi tu;
Gāthāti ca paratthevaṃ, chandosaññā pakāsitā.

Anantaroditaṃ cañña-metaṃ sāmaññanāmato;
Gāthāicceva niddiṭṭhaṃ, munindavacane panā’’ti [vuttodaya 14-15 gāthā] hi vuttaṃ.

783. ‘‘Kiṃ te vataṃ kiṃ pana brahmacariyaṃ,
Kissa suciṇṇassa ayaṃ vipāko;
Iddhijutibalaviriyūpapatti,
Idañca te nāga mahāvimānaṃ.

Ahañca bhariyā ca manussaloke,
Saddhā ubho dānapatī ahumha;
Opānabhūtaṃ me gharaṃ tadāsi,
Santappitā samaṇabrāhmaṇā ca.

Taṃ me vataṃ taṃ pana brahmacariyaṃ,
Tassa suciṇṇassa ayaṃ vipāko;
Iddhijutibalaviriyūpapatti,
Idañca me dhīra mahāvimāna’’nti [jā. 2.22.1592, 1593, 1595]

Imasmiṃ vidhurapaṇḍitajātake **dānasmiṃ** āgato.

‘‘Taṃ kho pana pañcasikha brahmacariyaṃ neva nibbidāya na virāgāya yāvadeva brahmalokūpapattiyā’’ti [dī. ni. 2.329] imasmiṃ mahāgovindasutte **appamaññāsu.** ‘‘Tayidaṃ brahmacariyaṃ iddhañceva phītañca vitthārikaṃ bāhujaññaṃ puthubhūtaṃ yāvadeva manussesu

suppakāsita''nti [dī. ni. 3.174] pāsādikasutte sikkhattayasaṅgahe sakalasmiṃ **sāsane.** ''Pare abrahmacārī bhavissanti, mayamettha brahmacārino bhavissāmā''ti [ma. ni. 1.83] imasmiṃ sallekhasutte **methunā viratiyaṃ.**

''Kena pāṇi kāmadado, kena pāṇi madhussavo;
Kena te brahmacariyena, puññaṃ pāṇimhi ijjhati.

Tena pāṇi kāmadado, tena pāṇi madhussavo;
Tena me brahmacariyena, puññaṃ pāṇimhi ijjhatī''ti [pe. va. 275]. –

Imasmiṃ aṅkurapetavatthumhi **veyyāvacce.**

''Mayañca bhariyā nātikkamāma,
Amhe ca bhariyā nātikkamanti;
Aññatra tā brahmacariyaṃ carāma,
Tasmā hi amhaṃ daharā na miyyare''ti [jā. 1.10.97]. –

Mahādhammapālajātake **sadāratuṭṭhiyaṃ.**

''Evaṃ kho taṃ, bhikkhave, tittiriyaṃ nāma brahmacariyaṃ ahosī''ti [cūḷava. 311] imasmiṃ tittirajātake **pañcasīle.**

''Idaṃ kho pana pañcasikha brahmacariyaṃ ekantanibbidāya virāgāya…pe… ayameva ariyo aṭṭhaṅgiko maggo''ti [dī. ni. 2.329] mahāgovindasutteyeva **ariyamagge.**

''Hīnena brahmacariyena, khattiye upapajjati;
Majjhimena ca devattaṃ, uttamena visujjhatī''ti [jā. 1.8.75]. –

Nimijātake attadamanavasena kate **aṭṭhaṅguposathe.**

''Abhijānāmi kho panāhaṃ, sāriputta, caturaṅgasamannāgataṃ brahmacariyaṃ caritvā tapassi sudaṃ homī''ti [ma. ni. 1.155] lomahaṃsasutte dhitisaṅkhāte **vīriye.**

784. **Sabhāvo** aviparītattho. **Pariyatti** pariyāpuṇitabbā vinayābhidhammasuttantā. **Ñāyo** yutti, sappaṭipadā vā maggādayo. **Ñeyye** saṅkhāravikāralakkhaṇanibbānapaññattivasena pañcavidhe ñeyye. **Nissattatā** sattasabhāvassa abhāvatā. **Āpattiyaṃ** ''pārājikaṃ dhamma''nti. ''Saha dhammena niggayhā''tyādīsu kāraṇe. **Ādi**nā samayaññūpamāhiṃsādīsupi **dhammo.**

785. **Payojanaṃ** phalaṃ. **Saddābhidheyye** saddatthe. **Vuḍḍhiyaṃ** vaḍḍhane. **Vatthumhi** dabbe. **Nāse** vināse. **Pacchimapabbate** atthagirimhi. Nivattivisayuppattisabhāvādīsupi.

786. **Yebhuyyatā** bāhulyatā. **Abyāmissaṃ** asammissaṃ. **Visaṃyoge** vippayoge. **Daḷhatthe daḷ**hasaddassa atthe. **Anatireke** atirekābhāve. **Anavasesamhi** sabbasmiṃ, **taṃ kevala**vacanaṃ tīsu liṅgesu.

787. Paṭalaṃ ''diguṇaṃ saṅghāṭiṃ pārupitvā''tyādīsu [mahāva. 348]. ''Vayoguṇā anupubbaṃ jahantī''ti [saṃ. ni. 1.4] rāsimhi. ''Sataguṇā dakkhiṇā pāṭikaṅkhitabbā''ti [ma. ni. 3.379] ānisaṃse. **Bandhanaṃ** kāmaguṇaṃ. **Appadhāne** visesane. **Jiyāya** dhanuno.

788-789. **Rukkhādo** dumādimhi. **Vijjamāne** bhūtaguṇe. **Arahante** ''yo ca kālaghaso bhūto, sabhūtapaciniṃ pacī''ti [jā. 1.2.190]. Khandhapañcake ''bhūtamidaṃ, sāriputta, samanupassathā''ti [ma. ni. 1.401]. **Satte** pāṇimhi. **Mahābhūte** pathavādike. **Amanusso** devarakkhasādi. Vijjamānatthavajjite rukkhādo nāriyaṃ na bhavati, vijjamānatthe, pana atītādīsu ca vāccaliṅgo. **Patte** sampatte. **Same** tulyatthe.

790. **Sajjane** sappurise.

791. Padapūraṇe ‘‘suttanta vanantā’’tyādīsu. **Dehāvayave** ‘‘antaṃ antaguṇa’’ntyādīsu [khu. pā. 3.dvattiṃsākāra]. Deho ca avayavo cāti eke. Koṭṭhāse ‘‘ayameko anto’’tyādīsu [a. ni. 6.61]. **Lāmakaṃ** nihīnakaṃ.

792. **Nikāyo** sadhammīnaṃ gaṇo. **Sandhi** paṭisandhi. **Sāmaññe** visesādhāre. **Pasūti** mātukucchito nikkhamanaṃ, **kulaṃ** khattiyādikulaṃ. **Bhavo** bhavanakriyā. **Visesyo** upādhi, yassa vasena bhinnesu sabalādīsu abhinnā dhīsaddā vattante. **Sumanāyaṃ** mālatiyaṃ. **Saṅkhatalakkhaṇe** saṅkhatadhammānaṃ lakkhaṇe.

793. **Bhavabhedo** kāmabhavādi. **Patiṭṭhāyaṃ** nissaye. **Niṭṭhā** nipphatti. **Ajjhāsayo** adhippāyo. **Buddhi** ñāṇaṃ. **Vāsaṭṭhānaṃ** vasanaṭṭhānaṃ. **Visarattaṃ** visaraṇabhāvo. ‘‘Visadatthe’’tipi pāṭho, tadā **sada**dhātussa visaraṇatthatā daṭṭhabbā.

794. **Phale** sotāpattādike. Aniccādianupassanā **vipassanā** nāma. **Magge** sotāpattimaggādike.

795. **Kammāruddhanaṃ** kammārānaṃ uddhanaṃ, kammārānaṃ yathā ukkāti. **Aṅgārakapallaṃ** aṅgārānaṃ bhājanaṃ. **Dīpikā** nāma madhucchiṭṭhādimayā padīpakiccakārikā. **Suvaṇṇakāramūsā** mattikamayā ekā bhājanavikati. Vāyuno vege ca **ukkā**saddo, yo ‘‘devadudrabhī’’ti vutto.

796. **Kesohāraṇaṃ** kesānaṃ lavanaṃ. **Jīvitavutti** jīvitassa vattanaṃ. **Vapanaṃ** bījassa vapanaṃ. **Vāpasamakaraṇaṃ** vapitassa bījassa samakaraṇaṃ. **Pavuttabhāvo** bandhanā mutti.

797-798. **Suto vissute** pākaṭe. **Avadhārite** upalakkhite. **Upacite** rāsīkate. **Anuyogo** pucchā. **Kilinne** tinte. **Sotaviññeyyaṃ** saddāyatanaṃ. **Satthaṃ** saddasatthādi, sutanāmako vā eko satthaviseso. Etesu dvīsu atthesu **sutaṃ** napuṃsakaṃ. Putte **suto** pulliṅgo, rājinipi **suto.**

799. **Yuge** katādicatukke. **Leso** anumānañāṇavisayo. **Paññattiyaṃ** ‘‘kappatthero’’ti. **Paramāyumhi** ‘‘kappaṃ saggamhi modatī’’ti. Aññatra kappādīsu pulliṅge. Sadise pana tīsu liṅgesu. **Samaṇavohāro** vinayāgato samaṇānaṃ vohāro. **Kappabindu** cīvare katabindu. **Samantatte** samantabhāve. **Antarakappo** mahākappassa asītimo bhāgo. **Ādi**saddena asaṅkhyeyyamahākappe saṅgaṇhāti. **Takke** vitakke. **Vidhi** vidhānaṃ.

800. **Virati** viratittayaṃ. **Sapatho** akkoso. **Tacche** tathabhāve. **Ariyasaccamhi** dukkhasaccādike. **Diṭṭhi** micchādiṭṭhi.

801. **Sañjātideso** ‘‘kambojo assāyatana’’nti. **Vāsaṭṭhānaṃ** nivāsaṭṭhānaṃ ‘‘devānaṃ devāyatana’’nti. **Ākaro**ti yattha suvaṇṇarajatādayo uppajjanti. **Samosaraṇaṭṭhānaṃ** bahūnaṃ sannipātaṭṭhānaṃ. **Padapūraṇe** ‘‘kammāyatanaṃ, sippāyatana’’nti.

802. **Vatthaṃ** ambaraṃ. **Añño** yo sako na hoti. **Odhi** mariyādo. **Bhedo** viseso. **Manasipi** cittepi.

803. **Vipāke** iṭṭhavipāke **kusalo.** Anavajjādīsu vāccaliṅgiko.

804. **Dravo** madhvādi. **Madhurādīsu** chasu rasesu. **Pārado** sūto. **Siṅgārādo** nava nāṭyarase. Rasarattamaṃsamedaṭṭhisukkaṭṭhimiñjavasena satta **dhātavo,** tabbhede. **Kicce** phassādidhammānaṃ saṅghaṭṭanādikicce. **Sampatti** tesaṃyeva.

805. **Bodhi**saddo ñāṇadvaye nāriyaṃ, bodhirājakumārādipaññattiyaṃ pume. Assattharukkhe pumitthiyaṃ.

806. **Yena** kattubhūtena **yo** kammabhūto niccasevito, **tatthāpi** kammabhūte. **Visayo** anaññathābhāvo. **Janapade** kuruādike. **Gocare** tabbahulācāre.

807. **Sattāyaṃ** vijjamānatāyaṃ.

808. Bandhave **so** pume. Attani **saṃ** napuṃsake. Dhanasmiṃ **so saṃ** anitthiyaṃ. Sunakhe **sā** pume vutto. Attaniye **so** tiliṅgiko.

809. **Chavisampattiyaṃ** chaviyā sampattiyaṃ.

810. **Jāmātā** dhītusāmiko. **Mandappiye** appapiye **varaṃ** abyayaṃ.

811. **Makule** avikāsasampatte. **Nettiṃsādipidhāne** khaggādīnaṃ gehe.

812. **Pitāmaho** brahmā. **Pitūsu** mātāpitūsu. **Tathā** pakkhantare. **Tapasi** sīle.

813-814. **Majjhabandhe** urobandhane. **Pakoṭṭho** kapparassādhobhāgo. **Kacchabandhanaṃ** adhombarassa daḷhabandhanaṃ. Mekhalāyañcāti **kacchā** catūsvatthesu. **Kaccho** latādīsu. **Kaccho bāhumūlamhi** parūḷhakacchanakhalome, ‘‘kacchehi sedā muñcantī’’ti. **Anūpo** bahūdakadeso.

815. **Mānaṃ** tulāpatthaṅgulīhi. **Pamātari** pamāṇassa kattari.

816. **Dabbaṃ** dhanaṃ. **Attabhāvo** pañcakkhandhasamūho. **Pāṇo** jīvitindriyaṃ. Dabbādīsu catūsu **sattaṃ. Sattāyaṃ** vijjamānatāyaṃ **sattā.** Jane **satto. So satta**saddo, **āsatte** laggite tiliṅgiko.

817. **Semhādo** tidose. **Rasarattādi** pubbevutto. **Pabhādike** rūpadhātumhi. **Cakkhādike** visayadhātumhi.

818. Amaccādikā satta pakatiyo vuttā. **Sattādisāmyavatthā** sattarajatamabhūtānaṃ tiṇṇaṃ guṇānaṃ sāmyavatthā. **Paccayā ṇa**paccayādito **paṭhame** paṭhamasaṇṭhite **karo**tyādidhātumhi.

819. **Parittāṇaṃ** rakkhaṇaṃ. **Vatthumhi** okāse. **Tallañchanaṃ** pādassa ṭhānaṃ.

820. **Lohamuggare** lohamaye muggare. **Tāḷādike** sammatāḷakaṃsatāḷādike. **Kaṭhine** kakkhaḷe.

821. **Makkhikā** nīlamakkhikādikā. Tāsaṃ bhedā savisā madhukatā piṅgalamakkhikā. Madhumhi **khuddaṃ** appakādīsu catūsvatthesu vattamānaṃ tīsu liṅgesu. **Adhamo** nihīno. **Kapaṇo** ekacārī.

822. **Takke** gorasavisese. **Maraṇaliṅge** maraṇañāpakalakkhaṇe. Asubhe, subhe cāti catūsvatthesu **ariṭṭhaṃ. Āsavo** majjaviseso. **Pheṇiladdumo** ‘‘baḍī-yau-kho’’.

823. Gehānaṃ dārubandhappayojanaṃ **pīṭhikā** nāma. Pakkhandadvayassa, kaṇṇikādīnañca nissayabhūtā pīṭhikā.

824. **Mittākāre** amittassāpi mittasaṇṭhāne. Bale, rāsimhi, vipattiyañca, ‘‘balassa rāsī’’tipi eke.

825. **Khandhe** rūpakkhandhe. **Bhave** rūpabhave. **Nimittamhi** kāraṇe. **Vapu** sarīraṃ.

826. **Vatthukilesakāmesū**ti vatthukāmakilesakāmesu. **Madane** māradevaputte. **Rate** methune. **Nikāme** icchārahite **kāmaṃ** napuṃsake. Anuññāyaṃ **kāma**mabyayaṃ bhave.

827. **Vajjabhaṇḍamukhe** vīṇādoṇimukhe. **Mātaṅgassa** hatthino **karakoṭi** hatthaggaṃ.

828. **Rambho** saṭhyaṃ, ketavantyattho. **Asaccaṃ** musā. **Ayoghanaṃ** yena paharati. **Girisiṅgamhi** giragge. **Sīraṅge** phālaṅge. **Yante** kūṭayante.

830. **Paṭivākye** paṭivacane. **Uttarāsaṅge** uparivatthe. Seṭṭhādīsu **uttaro** tīsu, parasmiṃ uparismiñca īrito.

831. **Vimutti** arahattaphalaṃ magganibbānānipi.

832. **Saṅkhate** paccayābhisaṅkhate dhamme. Puññābhisaṅkhāro, apuññābhisaṅkhāro, āneñjābhisaṅkhāroti **puññābhisaṅkhārādi. Payogo** ussāho. Kāyasaṅkhāro, vacīsaṅkhāro, cittasaṅkhāroti **kāyasaṅkhārādi. Abhisaṅkharaṇaṃ** abhisaṅkharaṇakriyā.

833. **Tabbhāve** diṭṭhisahagataṃ.

834. **Patirūpe** yutte. **Chādite** tiṇādīhi. **Raho** suññaṭṭhānaṃ. **Paññattiyaṃ** channo bhikkhu, paññattiyaṃyeva pume.

835. **Buddhacakkhu** buddhānaṃ cakkhu. **Samantacakkhu** sabbaññutañāṇaṃ. **Dhammacakkhu** heṭṭhāmaggattaye ñāṇaṃ.

836. **Abhikkamo** abhikkamanīyo.

837. **Vevacanaṃ** abhinnattho saddo. **Pakārasmiṃ** bhede. **Avasaro** avakāso.

838. **Cittakammaṃ** cittakārānaṃ kammaṃ. **Vicitte** nānāvidhe. **Paññattiyaṃ** citto dhanudharoyeva. **Cittamāso** puṇṇenduyuttena cittena nakkhattena lakkhito māso. **Tārantare** cittanakkhatte. **Thiyaṃ** nāriyaṃ.

839. **Sāmale** nīle. **Sayamatthe sayaṃ**saddassa atthe. **Sārivā** upāsakā.

840. **''Pume''**tyādinā pubbaddhena **guru**saddassa atthā vuttā, aparaddhena **garu**saddassa, ''ekadesekattamanaññaṃve''ti nyāyena dvinnampi ekattamaññamānena gāthānekatthavagge kathitā. **Mahante** bahutte. **Dujjare** jīrāpetumasakkuṇeyye, dukkare vā.

841. **Accite** pūjite. **Khinne** kilamathappatte. **Samite** upasamite.

Gāthānekatthavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

842. Visuddhidevo, sammutidevo, upapattidevo cāti **visuddhidevādi. Nabhaṃ** ākāso.

Taruṇādīsu tīsvatthesu **māṇavo.**

843. Ādyatthādīsu **aggaṃ. Vare** seṭṭhe tīsu.

Paccanīko sattu. **Aññe** aññatthe. **Pacchābhāge** ''dhātuliṅgehi parā paccayā''ti.

844. **Yoni** itthīnaṃ yonimaggo. **Kāmo** icchā. **Sirī** paññā, puñño ca. **Issaraṃ** pabhutā. **Dhammo** sīlādi. **Uyyāmo** vīriyaṃ. **Yaso** parivāro, kitti ca.

845. **Samaṅgini** samannāgate.

846. **Ṭhiti** ṭhānakriyā.

848. **Khandhakoṭṭhāso** aṇḍajādicatukkaṃ. **Passāvamaggo** itthīnaṃ yoni. **So** pulliṅgo. **Kūle** tīre.

849. **Nāgotunāga**saddo tu. **Urage** sappe, hatthini ca.

850. **Saṅkhyā** gaṇanā. ''Aññatthe''tyeke vadanti.

851. **Bhe** nakkhattavisese. **Santike** samīpe. **Mūlamūle** lobhādike. **Pābhate** mūladhane. **Aṃso** sarīrāvayavo. **Pakaṇḍe** rukkhādīnaṃ sarīre.

852. **Kamme** kriyāyaṃ. **Vikopanaṃ** viddhaṃsanaṃ.

853. **Pacchātāpo** vippaṭisāro. **Anubandho** punappunaṃ pavattanaṃ. **Rāgādo** sattake. Mātaṅgassa muddhani piṇḍadvaye **kumbho.**

854. **Khaggakose** khaggapidhāne. **Paṭicchade** samantato chādane. **Sārambhe** kolāhale.

855. **Kālaviseso** dasaccharakālo. **Nibyāpāraṭṭhiti** aciraṭṭhiti, **aciraṭṭhitī**ti dasaccharatopi ūnaṭṭhiti.

Uppattibhūmi jātibhūmi.

856. **Kabaḷīkārāhārādīsu** catūsu.

857. Saddhāya aparappaccaye. **Cīvarādīsu** catūsu. **Ādhāro** nissayo.

Dibbavihāro, ariyavihāro, brahmavihāro cāti **dibbavihārādi. Sugatālaye** bhikkhūnamāvāse.

858. **Samattane** niṭṭhāyaṃ. **Ca**kārena niyamādike saṅgaṇhāti.

Saṅge lagge. **Kāmādo** catukke.

859. **Sappaphaṇaṅgesū**ti sappassa phaṇe, aṅge ca sarīre. **Koṭille** kuṭilatāya. **Bhuñjanaṃ** bhojanakriyā.

Bhūmibhāge rājaṅgaṇādimhi. **Kilese** saṃkilese. **Male** rāgādike.

860. **Dhanādidappe**ti dhanādike paṭicca uppanne dappe.

Nimitte kāraṇe. **Chale** saṭhye.

861. **So** pulliṅgo. **Paramattani** diṭṭhīnaṃ gāhaladdhe attani. **Thambhasmiṃ** gehādīnaṃ thambhe. **Balasajjanaṃ** yuddhakāle balassa sajjanaṃ.

862. **Kusūlo** dhaññādīnaṃ gehaṃ.

Sopānaṅgamhi sopānasīse.

863. **Niyyāse** silese. **Sekhare** sīse. **Nāgadantake** bhittiādīsu pavesite nāgadantākāre daṇḍe.

Sikhaṇḍo piñchaṃ. **Tūṇīre** usunidhimhi. **Nikare** samūhe.

864. **Saṃyatakesesu** bandhitakesesu.

Kambu jalajantuviseso. **Nalāṭaṭṭhi** nalāṭe jātaṭṭhi. **Gopphake** pādagaṇṭhimhi.

865. **Kāle** pañcadasīdivasaparimāṇe. **Sādhye** pattasādhanīye. **Sakhī** sahāyo. **Vājo** pattaṃ. **Paṅguḷo** pīṭhasampī.

Dese desavisese. **Aṇṇave** samudde, ete pume. **So sindhu**saddo **saritāyaṃ** nadiyaṃ bhave.

866. **Kareṇu**saddo **gaje** hatthimhi, **purise** pulliṅge vattati. **Hatthiniyaṃ** tu itthiyaṃ.

Ratane ratanavisese. **Maṇivedho** nāma yaṃ loke ''cina'' iti vuccati. **Indaheti** indāvudho.

867. **Koṭiyaṃ** ante. **Vādittavādane** vīṇādivādittavādanopāye.

''Koṇo vajjappabhede ca,
Koṇo selaguḷe ije;
Vīṇādivādanopāye,
Ekadese gatassa ce''ti. –

Tikaṇḍaseso [tikaṇḍasesa 3.3.125].

868. **Vaṇippathe** vāṇijānaṃ vohārakammapathe. **Vede** vedavisese, vāṇijepi **nigamo.**

Vivādādo ''vivādādhikaraṇa'' [pāci. 394] ntyādīsu. **Ādhāro** kārakaviseso, nissayo ca. **Kāraṇe** ''yatvādhikaraṇamena''nti [dha. sa. 1354].

869. **Pasumhi** goṇe. **Vasudhā** pathavī. **Vācā** vacanaṃ. **Ādinā** saggaraṃsivajiracandajalādayo gahitā.

Harite sukapattasadise vaṇṇavisese. **Vāsudeve** kaṇhe.

870. **Āyatte** nissaye.

Kaṇṇapūro kaṇṇālaṅkāro. **Sekhare** agge. Ete dvinnampi atthā.

871. **Vijjuyaṃ** cañcalāyaṃ. **Itthipurise** purisitthiyaṃ.

Koṇe asse. **Saṅkhyāviseso** ''koṭipakoṭī''tyādīsu. **Ukkaṃse** pariyosāne.

872. **Jālā** aggijālā. **Aggaṃ** koṭi.

Nārī **āsī**saddo sappadāṭhāyaṃ. **Iṭṭhassa** vatthuno **āsīsanāyaṃ** patthanāyampi itthī eva.

873. **Vilīnatele** visaraṇatele. **Vasagā** vasaṃ gacchantī nārī. **Vañcyagāvī** anavacchā sorabheyī.

Abhilāse icchāyaṃ. **Kiraṇe** raṃsimhi. **Abhisaṅge** laggane.

874. **Aṃse** koṭṭhāse. **Sippe** nāṭakasatthāgate. Candassa soḷasame bhāge ca **kalā.**

875. **Bījakose** varāṭake. **Kaṇṇabhūsāyaṃ** kaṇṇālaṅkāre.

Āgāmikāle anāgatakāle. **Pabhāvo** daṇḍatejo. Saṃyamepi **āyati** bhave.

876. **Mesādilome** eḷakādīnaṃ lome. **Bhūmajjhe** dvinnaṃ bhūnaṃ majjhe jātāyaṃ

romadhātuyaṃ lome.

Naṭṭakī nāṭakitthī. **Madirā** surā.

877. **Kriyacitte** vīsatividhe kriyacitte. **Karaṇe** karaṇakriyāyaṃ, etesu dvīsu atthesu **kriyaṃ.** Kammani kattabbe **kriyā** nārī.

Suṇisāyaṃ puttassa bhariyāyaṃ. **Kaññāyaṃ** anibbiddhāyaṃ. **Jāyāyaṃ** bhariyāsāmaññe.

878. **Issariyaṃ** pabhutā. **Akkharāvayave** garuakkharānaṃ avayave.

Pāvacane buddhavacane. **Siddhe** siddhante. **Tante** suttamaye. **Supite** niddāsīle.

879. **Rājaliṅgaṃ** khaggādi. **Usabhaṅgo** usabhāvayavo. **Rukkhe** rukkhavisese. **Nimittaṃ** guyhaṅgaṃ. **Cihane** lakkhaṇe. **Pade** vibhatyante.

880. **Vohāre** vāṇijakamme. **Kīḷādo** kīḷādimhi. **Ādi**nā jutithutigatyādayo saṅgahitā.

Sarīre sarīrādhideve.

881. **Sussūsāyaṃ** sotumicchāyaṃ. **Issātyāse** sarābhyāse. Hiṃsanepi **upāsanaṃ.**

Hetibhede āvudhabhede. **Saṅku** khāṇuviseso.

882. **Vīṇāguṇo** vīṇāyajiyā. **Tantaṃ tanta**saddo. **Mukhyaṃ** padhānaṃ. **Siddhantaṃ** udāharaṇaṃ. **Tantu** suttaṃ.

Rathanaṅgalādīnaṃ aṅge **rathādyaṅge. Kappamhi** katādike.

883. **Itthipupphaṃ** itthīnaṃ utu. **Reṇu** dhūlī. **Pakatije guṇe** tiṇṇaṃ guṇānaṃ dutiye guṇe.

Nyāsappaṇe ṭhapitassa dhanassa dāne. **Dānamhi** tadaññassa dāne.

884. **Guru** ācariyādi. **Upāyo** hetu. **Avatāro** otaraṇaṭṭhānaṃ. **Pūtambu** pavittajalaṃ. **Diṭṭhi** buddhadassanā aññadassanaṃ. Āgamepi **titthaṃ.**

Jotisaddo nakkhattaraṃsīsu **paṇḍake** napuṃsake. Aggimhi tu **so** pumā.

885. ''Iti sandhikappe paṭhamo kaṇḍo''tyādīsu vagge. Avasarepi, **avasaro** avakāso.

Atha bāhudvayassa uddhaṃ māne. **Sūratte** sūrabhāve.

886. **Porisaṃ** purisakāro. **Īhā** vīriyaṃ. **Nisinnādyuggamo** nisinnādiko uggamo ṭhānaṃ.

Anissayamahībhāge lokanissayabhūtānaṃ tarupabbatanagarādīnaṃ abhāvato anissayasaṅkhāte suññamahīkoṭṭhāse. ''Iriṇaṃ ūsare suññe''ti [medinīkosa 15.36] hi **tikaṇḍaseso. Ūsare** ūsavati ṭhāne.

887. Sādhanatthādīsu **ārādhanaṃ.** Rādhanaṃpyatra. ''Pattiyaṃ sādhane vuttaṃ, rādhanaṃ tosanepi ce''ti **tikaṇḍaseso.**

Sānumhi pabbatassa same bhūbhāge. **Visāṇe** mātaṅgadante, pasūnaṃ siṅge ca.

888. **Diṭṭhaṃ** rūpārammaṇaṃ. **Ādimaggo** sotāpattimaggo. **Ñāṇaṃ** sāmaññaṃ. **Akkhi** cakkhu. **Ikkhanaṃ** olokanaṃ. **Laddhi** gāho.

Suvaṇṇo pañcadharaṇaṃ. **Pañcasuvaṇṇo** nikkho. **Pasādhanaṃ** alaṅkāraviseso.

889. **Tithibhede hora**satthāgate aniṭṭhasammate tithimhi. **Sākhādiphaḷumhi** rukkhasākhādīnaṃ gaṇṭhimhi. Pūraṇepi **pabbaṃ.**

Balavāmukho yatra plavādayo sīghasotena ākaḍḍhitvā pavesiyanti.

890. **Kāmaje** taṇhāje surāpānādike. **Dose** aparādhe. **Kopaje** daṇḍapharusādike ca. **Vipattiyaṃ** vināse.

Upakaraṇaṃ kulālādīnaṃ daṇḍacakkādi. **Siddhi** nipphatti. **Kārako** kattādisattavidho.

891. **Dānasīle** dānapakatike ca. **Vagguvādini** madhuravādini ca **vadaññū** bhave. Ito paṭṭhāya **ussita**pariyanto tīsu vutto. **Abhisitte** muddhābhisitte rājini.

892. **Bhāgyavihīne** apuññe. **Appake** abahuke. **Mūḷhe** bāle. **Apaṭu** acheko. Khale, jagatiyañca **mando. Vuddhiyutte** vaḍḍhanayutte. **Samunnaddhe** anīce **ussitaṃ** tīsu bhave, ''bhāsita''ntipi pāṭho.

893. **Rathaṅge** rathāvayave. **Suvaṇṇasmiṃ** palassa catutthabhāge. **Pāsake** catuvīsatippamāṇe, tiṃsappamāṇe vā. Hatthidantādivikatiyaṃ tīsu **akkho.** Cakkhādindriye **akkhaṃ.**

Sassate nicce. **Takke** vitakke. **Nicchite** vinicchite.

894. **Hare** mahissare **sivo, bhadde** kalyāṇe. **Mokkhe** nibbāne ca **sivaṃ. Jambuke** siṅgāle **sivā.**

Sattiyaṃ thāme. **Thūlatte** thūlabhāve.

895. **Saṅkhyābhedo** uppalapuṇḍarīkānaṃ majjhe gaṇanā. **Narakabhede** ''padumaniraye nibbatto''tyādīsu. **Vārije** kakkasanāḷe kamale.

Devabhedeti

''Āpo dhuvo ca somo ca,
Dhavo cevā'nilo'nalo;
Paccūso ca pabhāso ca,
Aṭṭhete vasavo matā''ti [cintāmaṇiṭīkā 1.10]. –

Kathite devavisese. **Ratane** ratanasāmaññe, dhane ca, **paṇḍakaṃ** napuṃsakaṃ.

896. **Atthagamane** vināsagamane. **Apavagge** sabbakilesānaṃ khayahetubhūte virāgadhamme.

Setambuje setakamale. **Rukkhantare** ''puṇḍarīka''iti khyāte dumavisese, dvīsvatthesu pume.

''Puṇḍarīkaṃ sitamboje, setacchatte ca bhesajje;
Kosakārantare byagghe, so disāvāraṇaggisū''ti. –

Nānatthasaṅgaho.

897. **Upahāre** pūjādyatthaṃ ābhate vatthumhi. **Karasmiṃ** khettādisambhave rājabhāge.

Asurantare balināmake asure.

Sambhave itthipurisasambhave asucimhi **sukkaṃ. Dhavale** sete **sukko, kusale** puññe tīsu, ‘‘puññaṃ dhammamanitthiya’’nti ettha **dhamma**saddassa anitthibhāvassa vuttattā **sukka**saddo tīsu vutto.

898. **Vibhattabbadhane** vibhajitabbadhane. **Pitūnaṃ dhane** petānaṃ mātāpitūnaṃ puttehi vibhajitabbadhane ca.

Pabhuno puggalassa bhāvo **pabhuttaṃ,** tathā āyattassa bhāvo **āyattatā. Āyatto** puggalo. **Abhilāso** icchā.

899. **Dhanimhi** saddamatte. **Yodhasīhanādamhi** yodhānaṃ abhītanāde ca **seḷanaṃ.**

900. **Ādyupaladdhiyaṃ** paṭhamasañjāte vatthumhi.

901. **Sādhakatame** kattuto aññesaṃ kriyāsādhakatame karaṇakārake, kriyāyaṃ, **gatte** sarīre ca. **Indriye** cakkhādike.

Kuñcikāyaṃ apāpuraṇe. **Tūriyaṅge** sammatāḷādike.

902. **Uppāde** janane. **Gabbhamocane** puttavijāyane.

Asse assamatte.

903. Pupphaṃvinā **phalaggāhirukkhe** assatthādo, rukkhamatte ca **vanappati**saddo. **Āhate** upaṭṭhāpite varāhapurisādirūpe ca, rajatamatte ca **rūpiyaṃ.**

904. **Kesa**saddo pubbo yassa **pāsa**saddassa so **kesapubbo. Caye** samūhe vattati, yathā ‘‘kesapāso’’ti, kesakalāpotyattho.

Akkhimajjhe yā ‘‘sūlā’’ti vuttā. **Nakkhatte** sattavīsatividhe, tadaññesu ca **tārā** itthī. **Uccatarassare** uccatare sadde **tāro.**

905. **Patte** bhājanasāmaññe, bhuñjanapatte ca. **Lohabhedasmiṃ** ayotambādimaye bhājanavisese. **Dehamajjhaṃ** udaraṃ.

906. **Vese** saṇṭhāne. **Sippasālā** sippīnaṃ sālā.

Sampatti dhanādisampatti tivaggasampatti ca. Lakkhiyā katapuññehi seviyati. **Itthī** itthiviseso. **Devatā** sirīnāmikā ekā devadhītā.

907. **Yuvarājā** pitari devaṅgate rājabhāvāraho rājaputto. **Khande** harassa putte. **Susu** taruṇo.

Maṇibhede yo loke ‘‘santā’’ti vuccati. **Aṅkure** rukkhādīnaṃ aṅkure.

908. **Vetanaṃ** kammakārehi labhitabbadhanaṃ. Mū**laṃ** mūladhanaṃ. **Vohāre** vāṇijakamme.

Bhājanantaraṃ yena kheḷādyasuciṃ paṭiggaṇhāti.

909. Asubhe ca kamme subhe ca kamme **dvayepi** kamme cāti tīsvatthesu bhāgyaṃ vuttaṃ.

Tarubhede assatthe.

910. **Vimuttiyaṃ** nibbāne.

‘‘Ayaṃ pumā’’ti jānanassa kāraṇabhāvo **pumattaṃ,** tadādimhi.

911. **Ajjhāye** paricchede. **Dive** devaloke.

912. **Sapattasmiṃ** amitte. **Rukkhaṅge** rukkhāvayave.

913. **Mukhye** padhāne. **Upāye** hetumhi. **Vadane** lapane. **Ādismiṃ** paṭhame.

Bhabbe vimuttārahe, bhavitabbe ca. **Guṇādhāre** guṇassa nissaye. **Vitte** dhane. **Budhe** paṇḍite. **Dāru** dārukkhandho.

914. **Patthādo** pattho, tulā, aṅgulīti patthādi. **Vidhāya** unnatiyaṃ. **Parissame** khede.

915. **Saroruhe** kamale. **Khagantare** rukkhakimikhādakasakuṇe. **Tūriyantare** vaṃsasaṅkhādike.

916. **Saṃvege** ubbege, vimhaye ca.

917. **Tadupetanisāya** candappabhāya yuttarattiyaṃ.

918. **Māse** tatiyamāse. Ativuddhe ca atipasatthe ca.

919. **Nibandhe** balakkāre ‘‘balaggaho’’tyādīsu.

Mattikābhedo nīlādivaṇṇayuttakittimamattikā. **Sikkāyaṃ** udakakumbhādivāhike. **Nayanāmaye** cakkhurogavisese.

920. **Maṇḍale** parimaṇḍale. Bimbikā latājāti, tassā phale ca **bimbaṃ.**

921. **Pathe** añjase.

922. **Santi** nibbānaṃ. **Nibhe** sadise.

Cāpe dhanumhi **issāsaṃ. Usuno** sarassa **khepakamhi** perake **issāso.**

923. **Bāla**saddo tīsu. Kutratthesu? **Ādivayasā** paṭhamavayena **samaṅgini** samannāgate ca. **Apaṇḍite** mūḷhe ca.

Soṇite lohite. **Tambaṃ** udumbaraṃ. **Anuratto** anurāgayutto puggalo. **Rañjitaṃ** raṅgarañjitaṃ.

924. **Viraḷe** nirantare. **Kise** athūle. **Hime** tuhine.

925. **Guḷabhedo** yo loke ‘‘sakkharā’’ti vuccati. **Kaṭhale** silākhaṇḍe.

926. **Tikhiṇe** tikkhe. **Byatte** cheke. **Rogamutte** niroge.

Khattiye muddhābhisitte. **Naranāthe** tadaññasmiṃ. **Pabhumhi** issare.

927. **Dhaññakaraṇaṃ** dhaññamaddanaṭṭhānaṃ. **Kakke** nahānacuṇṇe. **Nīce** adhame. Setepi **khalo.**

928. Brahmacārī ca gahaṭṭho ca vānappattho ca bhikkhu cāti **brahmacārīgahaṭṭhādi, tapodhane** piyasīle.

Kaṭhine kakkhaḷe. **Niddaye** nikkaruṇe.

929. Kaniṭṭho ca kaniyo cāti ete tīsu. Kutratthesu? Atyappe, atiyuvepi.

Iṭṭhe, nissāre ca agarumhi cāti etesvatthesu tīsu.

930. Adhobhāge ca hīne ca. **Dantacchade** dantāvaraṇe.

Pāricariyāyaṃ upaṭṭhāke.

931. **Ratane** dvividatthike. **Gaṇe** samūhe yathā ‘‘kesahattho’’ti. **Soṇḍāya** karikare. **Bhantaraṃ** terasamanakkhattaṃ.

Āvāṭe kāsuyaṃ. **Udapānaṃ** andhu, yatra jalaṃ ghaṭiyantena uddharitvā pivanti.

932. Paṭhamaṃ pamukhañcāti idaṃ abhidhānadvayaṃ ādimhi padhāne vattati.

Vajjabhedo ubhayatalaṃ tūriyaṃ.

933. **Thiraṃso** thirakoṭṭhāso.

Khandhabhāro khandhena vahitabbo bhāro. **Ādi**nā kaṭibhārādayo gahitā. Yasmā palasataṃ tulā, vīsatitulā bhāro, tasmā **‘‘dvisahassapale’’**ti vuttaṃ.

934. **Mandire** gehe. **Rogabhede** khayaroge. **Apacayamhi** viddhaṃsane, vināse ca.

Sāpade byagghādike duṭṭhamige. **Sappe** urage. **Kurūre** kakkhaḷe.

935. **Sajjadume** assakaṇṇarukkhe. **Rukkhe** rukkhamatte.

Sote kaṇṇe. **Yajane** pūjane. **Sutiyaṃ** savanakriyāyaṃ.

936. Peto ca paretocāti ime **mate** kālaṅkate ca **petayonije** petayonisambhave siyuṃ.

Khyāte pākaṭe. **Haṭṭhe** pahaṭṭhe.

937. **Adhippāye** ajjhāsaye.

Pakkhe sakuṇādīnaṃ pakkhe. **Dale** rukkhādīnaṃ chade. **Bhājane** lohamayādike. ‘‘Sogate’’ti idaṃ ‘‘bhājane’’ti imassa visesanaṃ. **Sogate** sugatassa santake bhājanetyattho.

938. **Suṭṭhukate** sammā kate kammani.

Anukampāyārahe dukkhitasatte.

939. **Dhanimhi** sadde.

940. **Vihite** vidhātabbe.

Añjase magge. **Visikhā** racchā. **Pantiyaṃ** pāḷiyaṃ.

941. **Gagane** ākāse. **Byasane** vipattiyaṃ.

Nettaroge cakkhurogavisese. **Chadimhi** gehādīnaṃ chadane.

942. **Saṅghaṭṭane** dvinnaṃ antarabhūte. Puna **sandhī**ti padapūraṇatthaṃ vuttaṃ. **Atisante** atisamite.

943. **Yāpanā** yāpanakārako kabaḷīkārāhāraraso. **Ditti** jalanaṃ. **Balaṃ** thāmo.

944. **Kucchi** udaraṃ. **Ovarako** gehaviseso.

Khaṇḍane chedane. **Itivutte ca kammanī**ti ''iti evaṃ mayā pubbe carita''nti vattabbe subhāsubhakamme. ''Ativatte ca kammanī''tipi pāṭho, atītakāle pavattakammanītyattho.

945. **Cittake** nalāṭe katakāḷādibindumhi **rukkhabhede** marīcappamāṇambilarukkhe, yassa phalena ambilasūpaṃ pacanti. **Tilakāḷake** taṃtaṃsarīrāvayave sañjātatilasaṇṭhāne kāḷake.

Bodhe bujjhane. **Patti** lābho, pāpuṇañca.

946. **Āyumhi** jīvite. **Hadayaṅgānile** urogamavāte.

Vase āyattatāyaṃ. **Vede** catubbidhavede. **Icchā** ārammaṇicchā.

947. **Sirasaṭṭhimhi** siraso aṭṭhimhi. **Ghaṭādisakale** ghaṭādikhaṇḍe.

948. **Veṇvādisākhājālasmi**nti veṇuādīnañca aññamaññasaṃsagge sākhāsamūhe. **Laggakese** tāpasādīnaṃ laggakese. **Ālaye** taṇhāyaṃ.

Vadhe māraṇe. **Rakkhitasmiṃ** kammani, kattari ca.

949. **Thiyaṃ** itthiyaṃ. **Piye** sāmike. **Manuññe** manaso tosanajanake. **Gavakkhe** sīhapañjare.

950. **Kiṃ** saddo pucchanatthādīsu saliṅgo. Vikappatthādīsu tu abyayaṃ.

Sasaddhe saddhāya sahite. **Nivāpe** petādīnaṃ kattabbapūjādāne. **Paccaye** saddahane **saddhā.**

951. **Aṭṭhismiṃ** ''panasabījaṃ tālabīja''ntyādīsu. Sukke ca **bijaṃ.**

Pūye pakkavaṇasañjāte. **Aggato** purato. **Disādo** sūriyuggamanadisāyaṃ. Sā hi disānaṃ ādibhūtā, ''disā''ti vā disāviseso. **Ādi**nā pubbajādīnaṃ gahaṇaṃ.

952. **Āgamane** asantuppattikriyāyaṃ. **Dīghādinikāyasmiṃ** dīghanikāyamajjhimanikāyādike.

953. **Devarukkho** sirīso. **Santatiyaṃ** vaṃse.

Uttaraviparīte aseṭṭhe, imasmiṃ atthe **na**kāro paṭisedhattho. **Seṭṭhe** uttame. Imasmiṃ atthe paṭisedhatthova **na**kāro. ''Anu uttara''nti chedo ca viññeyyo.

954. **Sattisampattiyaṃ** pabhāvādīhi sattīhi sampattiyaṃ. **Kantimatte** kamanīyamatte. Sūravīriyesupi **vikkamo.**

Paṭibimbe patirūpake. **Pabhāyaṃ** āloke.

955. Ghammo nidāgho cāti dve abhidhānāni. **Sedajale** kāyato mutte.

Kantane chedane. **Vikappe** vitakke. **Sajjane** hatthādīnaṃ sajjane.

956. **Deso** desaviseso. **Aṅga**saddo puṃbahutte. ''Bahumhī''tipi pāṭho. **Aṅga**saddo bahutte desetyattho. **Vapumhi** sarīre **aṅgaṃ.** Avayave hetumhi ca **aṅgaṃ.**

> ''**Aṅgaṃ** gattantikopāya-patikesva'ppadhānake;
> Aṅgadesavisesamhi, aṅgā sambodhane'byaya''nti. –

Nānatthasaṅgahe.

Cetiyadume pūjetabbabhūte rukkhe assatthādo.

957. **Sādhupurise** sappurise. **Kappane** hatthādīnaṃ kappane. ''Sajjane sajjanā kappanāya''nti **nānatthasaṅgaho.**

Supane niddāyaṃ. **Sutte** ajāgarite. **Viññāṇe** suttassa viññāṇe citte **taṃ** supinavacanaṃ. Dassane ca **supinaṃ.**

958. **Paccakkhe** sammukhe. **Sannidhāne** payoge, vidhāne ca. **Bhiyyo**saddo pahūtaratthe **so** pumā.

959. **Visalittasare** visena lepitasare **diddho** pumā. **Litte** lepitabbasāmaññe.

Vāse vasane. **Dhūmādisaṅkhāre** gandhacuṇṇadhūmādinā abhisaṅkhāre. **Sampaṭicchane** paṭiggahaṇe.

960. **Suppagabbhe** vacanasūre.

Madhucchiṭṭhe madane, yena dīpampi jālenti. **Odanasambhave** bhuttodanato patite lāmakasammate odanabindumhi.

961. **Surabhimhi** sugandhe.

Uppattiyaṃ uddhaṅgamane ca **uggamanaṃ.**

962. **Lūkhe** samale, kakkhaḷe ca. **Niṭṭhuravācāyaṃ** akaṇṇasukhavacane.

Ambuvege ambuno udakassa vege sote.

963. **Tappare** tappadhāne. **Kavace** uracchade. **Vāravāṇe** cammamaye yuddhālaṅkāre ca. **Nimmoke** sappānaṃ jiṇṇacammani.

965. **Padāne** dāne. **Sele** pabbate.

966. **Lohe** kāḷāyase satthaṃ. **Sañcaye** samūhe sattho. Yathā ''sakaṭasattho''tyādi. **Vattane** pavattane.

967. **Valaye** kaṭake.

968. **Kaṇḍe** vāṇe. **Vāpimhi** dīghikādikāyaṃ. **Dupphasse** dukkhasamphasse. **Kakace** kharapatte.

969. **Surāya** kādambariyaṃ, yāya pītāya mattā sattā anāgamanīyavatthūsupi gacchanti. **Rathaṅge** cakke. Kāmupadhiādīsu catūsu upadhīsu ca **upadhi,** anitthī.

970. **Dabbe** dhanādike. **Bhūbhedo** vatthādi. **Mahārāje** catūsu mahārājesu ekasmiṃ mahārāje. **Nare** satte.

971. **Āpaṇe** kayavikkayaṭṭhāne. **Sambhāre** upakaraṇe. ''Ratho sīlaparikkhāro, jhānakkho cakkavīriyo''ti [saṃ. ni. 5.4] ettha alaṅkāro **''parikkhāro''**ti vutto.

972. **Vohārasmiṃ** rathasakaṭādivohāre. **Upaṭṭhitagirā** saddato atthato ca pākaṭagirā.

973. **Vacanāvayave**ti vākyāvayave. Hetudāharaṇādiyuttassa sambandhatthassa vacanasamūhassa avayave. **Mūle** lobhādike. **Kāraṇe** lobhādito aññasmiṃ kāraṇe. **Pācānalasmiṃ** udaraṭṭhe bhuttapācane kammajatejasmiṃ. Rogabhedepi **gahaṇī.**

974. **Saṃyame** cakkhādindriyasaṃyame.

975. **Muddikassa** rukkhassa rase ca. **Pupphassa** sabbassa pupphassa rase ca. **Khudde** makkhikākate ca **madhu** punnapuṃsakaṃ.

''Madhu khudde jale khīre, majje puppharase madhu;
Racche citte vasante ca, jīvasāke madhuddume''ti. –

Nānatthasaṅgahe.

Ulloceti seyyādīnaṃ uparibhāge rajopātanivāraṇatthaṃ ṭhapite dussamayādike.

976. **Apavagge** nibbāne. **Sudhāyaṃ** devatānaṃ bhojane.

''Amataṃ yaññasesasmiṃ, pīyūse salile ghate;
Ayācite ca mokkhe ca, dhanvantarisudhāsisu;
Amato amatā sivā-gaḷo jhāmalakīsu ce''ti [medinīkosa 16.77-8 gāthāyampi].

Nānatthasaṅgahe vuttaṃ. **Mohe** avijjāyaṃ. **Timire** andhakāre. **Saṅkhyā** gaṇanaviseso. **Guṇe** tatiye guṇe.

977. **Khare** pharuse. **Akāriye** akattabbe. **Purise** pulliṅge. **Sukate** kusale dhamme **puññaṃ paṇḍake** napuṃsake. **Pavane** pūte.

978. **Asiniddho** sukkho. **Saṅge** lagge.

979. **Lañchane** paṭibimbe. **Sīmā** mariyādo. **Pakāro** tulyo.

980. **Mantane** catukkaṇṇādike. **Byasane** bhogabyasanādike. **Vipattiyaṃ** anatthe.

981. **Raṃsibhedo** pubbe udayato sūriyassa raṃsiviseso. **Abyattarāge** kiñciratte. **Lohite** ratte.

Pakatānivatte pakatito anivattane. ''Pakatiyañca anivattane cā''tipi attho. **Nassanakkhare**ti vināsanakkhare. **Nassa** adassane akkhare.

''Anubandho pakatyādo, dosuppāde vinassare;
Susumukhyānusāresu, pakatassā'nuvattane''ti [amara 23.98 gāthāyampi passitabbaṃ]. –

Nānatthasaṅgahe.

982. **Avataraṇe** otaraṇe. **Titthasmiṃ** nadyādīnaṃ titthe. **Vivare** vivaraṇe. **Iṅgite** sīsacalanādike.

983. **Khattā** khattiyato sañjāte **sudditthitanaye** sudditthiyā putte ca. **Tibbamhi** adhimatte ca. **So** uggo. **Aggo** seṭṭho. **Dhiti** vīriyaṃ.

984. **Pabhāte** paccūse. **Niroge** rogamutte. **Sajje** saṅgate, ādhārepi ca. ''Sajjutto sannaddhe saṅgatepi ce''ti **nānatthasaṅgahe. Dakkho** cheko. Yuttepi kallaṃ. **Kūṭacariyāyaṃ** saṭhacariyāyaṃ.

985. **Pakkhibhedo** pārāvatappamāṇo pakkhī. Yasmiṃ gehe palinā patite asubhanimittaṃ karonti. **Pārāvate** kalarave.

Saradabbhūte saradakāle sambhūte. **Appagabbhe** kātaravacane.

986. **Kaṭhine** kakkhaḷe. **Sāhaso** balakkāro. **Appiye** amanāpe. **Cīre** nantake, vāke ca **cīraṃ.**

987. **Migabhede** kukkurappamāṇe mige. **Paṭākāyaṃ** dhaje. **Mocaṃ** pasiddhaṃ, **kadalī** īkāranto. **Dakkhiṇā** kammaphalaṃ saddahitvā dātabbaṃ dānaṃ.

988. **Uppāte** bhūtavikatiyaṃ. **Vessānare** aggimhi.

989. **Potavāhe** talakavāhe. **Niyantari** pājitari.

990. **Rodhane** āvaraṇe.

991. **Bhājane** vilīvamayādike. **Pariyatti** pariyāpuṇanaṃ sikkhanaṃ, pariyāpuṇitabbā vā sikkhitabbā. **Jarāsithilacammasmiṃ** jarāya kāraṇabhūtāya sithilacammani. **Udaraṅge** udaracammarājiyaṃ.

992. Vidāritādīsu tīsupi vāccaliṅgikaṃ. **Upajāpe** catutthopāye.

993. **Gāmasandohe** gāmasamūhe. **Paridhi** pariveso sūriyādigehaṃ. **Āgame** buddhavacane. **Lekhe** vācitalekhe.

994. **Ayomayavijjhanakaṇṭako** sūjhādivijjhanaṃ. **Guṇukkaṃse** guṇātisaye. **Vibhave** bhoge. Sampatti, sampadāti ca abhidhānadvayaṃ.

995. **Bhū** pathavī. Yogyādīsu tīsvatthesu tīsu. **Yogye** anucchavike. **Yutte** saṅgate. **Addho addhasaddo bhāge** samabhāge, asamabhāge ca. Tatra same **addhaṃ.** Itaratra addho addhampi, **pathe** magge **addhā** pume. Kālepi **addhā** pume. **Ekaṃse** nicchaye. Caturambaṇe **karīsaṃ** vuttaṃ.

996. **Usabhe** gavasatajeṭṭhake gave. Seṭṭhesu ca **usabho.** Vīsayaṭṭhiyaṃ **usabhaṃ. Tanti** buddhavacanaṃ. **Panti** āḷi.

997. **Itthinimitte** itthiyā aṅgajāte. **Kilañje** vilīvamaye. **So kaṭa**saddo kate tīsu.

''Kaṭo soṇikriyākāre,
Kilañje'tisaye sive;
Samaye gajagaṇḍe ca,
Kaṭā vippaliyaṃ matā''ti [medinīkosa 11.3]. –

Vopālito. ''Samaye ca kriyākāre, kilañje ca sare kaṭo''ti **tikaṇḍaseso** [tikaṇḍasesa 3.3.93].

Mandirālindavatthuni gehassa ālindabhāge vatthumhi.

998. **Mathite** gorasavisese. **Sūciphale** ambilapattaphale. **Duddasetare** passituṃ adukkare.

999. **Antarīpaṃ** jalamajjhathalaṃ. **Pajjoto** padīpo. **Bandho** sambandho. **Mihite** īsaṃhasite.

1000. **Thiyaṃ** itthisāmaññe. Itthiliṅgeti vā attho. **Dāre** bhariyāyaṃ. **Sure** devatāyaṃ, devatāvisese vā. **Vāsudeve** nārāyane. **Antake** vasavattini. **Asite** kāḷavaṇṇe.

1001. **Upaṭṭhāne** pāricariyāyaṃ, sevane ca. **Aññaropane** abhaṃsabhāvassa aññassa taṃsabhāvaropane. **Sakko sakka**saddo. **Inde** devarāje **sakko.** Janapade **sakkā.** Sākiye ca khame tīsu.

1002. Vajjanatthādīsu tīsu **parihāro.** Pañhavissajjanepi **parihāro. Dvije** brāhmaṇe. Vessepi **ariyo.**

1003. **Suṃsumāre** nakke. **Ulūpini** caṇḍamacchavisese. **Uddālapādape** selurukkhe, yassa phalāni atipicchalāni.

1004. **Piyake** pītasāle. **Kaṇḍe** sare. Khipane **asanaṃ. Asu** khepane. **Yuge** rathayugādo. **Vikāro** vikati. **Antike** samīpe.

1005. **Lavitte** dātte. **Ajjhesanā** sakkārapubbikā āyācanā.

1006. **Makacivatthe** yaṃ loke ‘‘cakkū’’ti vuccati, ‘‘sāṇavattha’’ntipi eke. **Ganthe** saddasatthādike. **Lepyādikammani** cittakārādīhi katarūpe.

1007. **Puññavati** puggale. **Bhūsaṇhakaraṇiyaṃ** sudhālepakānaṃ dārumayahatthe.

1008. **Pāyite** pātabbe, ‘‘vāyite’’tipi pāṭho. ‘‘Dayite’’tipi kvaci dissati.

1009. **Lohitādimhi** vaṇṇavisese. **Rañjane** ‘‘mukharāgo’’tyādīsu. **Pavuddhadariyaṃ** mahādariyaṃ.

1010. **Kaserussa phale** sakaṇṭakassa phale. **Maggasamāgame** caccare. **Bahulāyaṃ** ‘‘phālātī’’iti khyāte. Dose tu **eḷa**mīritaṃ.

1011. **Adhikaraṇe** adhikaraṇakārake. **Pattādhāro** bhājanassa ādhāro. **Ālavālake** tarusekatthaṃ tarumūlavicite sobbhajalādhāre. **Agabhedo** rukkhabhedo, so ca mahāsattena temiyarājakumārakāle bhuttarukkho. Tatra **kārā** itthī. **Kāro**pi sakkāre, dvīsu. Bandhanālaye pana **kārā**yeva.

1012. **Meghapāsāṇe** ghanopale. **Kuṇḍikāyaṃ** bhiṅgāre. **Padātismiṃ** catutthasenaṅge.

1013. **Chiddā**dīni tīṇi abhidhānāni susire ca **dūsane** aparādhe ca tīsu siyuṃ. **Muccite** muccitabbe.

1014. **Hatthiliṅge** hatthisaṇṭhānasakuṇe. **Made** nāgamade.

1015. **Atthaṅgame** vināse. **Nigamubbhūte** nigamesañjātavatthumhi. **Āpaṇopajīvini** āpaṇena jīvitavuttiyaṃ kattari.

1016. **Haritasmiṃ** sukapattavaṇṇe. **Paṇṇe** chadamatte.

1017. **Phalamhi** rukkhādīnaṃ phalamatte. **Taṃ pakka**vacanaṃ. **Nāsamukhe** nāsābhimukhe ca pariṇate ca tīsu.

Ājīvane jīvitavuttiyaṃ. **Piṇḍane** rāsikaraṇe. **Goḷake** vaṭṭale.

1018. **Paribbaye** vetane. **Kammādike** kammavaṭṭavipākavaṭṭakilesavaṭṭe. **Vaṭṭale** bubbuḷasaṇṭhāne. **Paccāhāre** paṭivacanāhāre.

1019. **Vikate** vikatiyaṃ, virūpe vā.

1020. **Sabyamhi** adakkhiṇe. **Cāru** manuññaṃ. **Sarabye** sarena vijjhitabbe phalakādo. **Cihane** lakkhaṇe.

1021. **Samasippīnaṃ** samānasippīnaṃ gaṇe **seṇī** itthī. **Āvaḷiyaṃ** pantiyaṃ. **Sudhāyaṃ** lepe. **Dhūliyaṃ** rajasi. **Vāsacuṇṇake** vāsayoggacuṇṇe.

1022. **Atipasatthe** pasatthassa jo, **ativuḍḍhe** vuḍḍhassa. **Takke** gorasavisese. **Hotī**ti kriyāpadaṃ.

1023. **Paṇe** jūtakārādīnaṃ kammani. **Kaṇhe** kāḷe.

1024. **Sambhave** sukke. **Amejjhe** apavitte.

1025. **Ikke** bahulome kāḷamige. **Baḷise** macchavedhane. **Selabhede** vaṅkanāmake pabbate.

1026. **Kuṇapamhi** matakāye. **Addhamhi** samaddhabhāge, tenāha **''purise''**ti, ''purise''ti ca yebhuyyappavattiṃ sandhāya vuttaṃ, tenāha ''vā khaṇḍaṃ sakalaṃ pume''ti.

1027. **Saṃvarīmukhe** rattiyā ādimhi.

1030. **Devabhedo** kumbhaṇḍo nāma yakkho. **Vallijātiyaṃ** yassā phalāni ukkhalippamāṇāni honti. **Catutthaṃse** catutthabhūte koṭṭhāse. **Pade** caraṇe. **Paccantasele** pabbatapāde.

1031. **Lohantare** setalohe. **Bahumhi** bahuvacane. **Kammārabhaṇḍabhede** ''tū''iti khyāte. **Khaṭake** kuñcikapāṇimhi.

1032. **Doṇiyaṃ** kaṭṭhamaye dhaññamānike. **Adhiṭṭhitiyaṃ** upariṭṭhāne. **Ṭhāne** ṭhānamatte.

1034. Koṭṭhāsabhedasmiṃ ''vakkaṃ hadaya''ntyādīsu [ma. ni. 1.110]. **Vaṅke** kuṭilye. Dibbacakkhupubbenivāsānussatiāsavakkhayasaṅkhātā tisso vijjā, **ādi**nā aṭṭha vijjā gahitā. **Buddhiyaṃ** ñāṇe.

1035. **Anākule** ākularahite. **Siloke** anuṭṭhubhādo. **Addhe** bhāge. Tīsu **pajjo pajja**saddo.

1036. **Rukkhabhedasmiṃ** udakappasādanaphale. **Kittime** karaṇena nipphatte. **Vidheyye** vacanaggāhini. **Pubbamhi** pūye.

1037. **Laddhattharakkhaṇe** laddhassa dhanādikassa atthassa rakkhaṇe. **Niyojane** pesane. **Kāriye** phale.

1038. **Assāsappatte** laddhassāse. **Bodhidume** amhākaṃ bhagavato bodhirukkhe. **Kurūre** kakkhaḷakārake. **Nesādamhi** migamacchādiludde.

1039. **Laggasmiṃ** saṅge. **Majjhamhi** udare. **Bhāge** asamaddhabhāge. **Dhanimhi** mahaddhane.

1040. **Gahane** saṅkare. **Sasantāne** attano niyakajjhattasantāne. Visayagocarānaṃ viseso vutto.

Gāthāddhavaṇṇanā niṭṭhitā.

1041. **Bhuvane** kāmabhavādike. **Jane** pāṇimhi. **Yase** kittiyaṃ. **Pajje** anuṭṭhubhādo. **Rukkhe** rukkhabhede.

1042. **Vaṭo** vaṭarukkho. **Vāyase** kāke. **Bake** setapatte. **Avasaro** avakāso. **Ahaṃ** dinaṃ. **Kuce** nārithane. **Abbhe** meghe.

1043. **Ucchaṅge** pallaṅkoparibhāge. **Lakkhaṇe** ñāpake.

Diṭṭhobhāsesu dassane, obhāse cāti atthesu.

1044. **Sūraṃsūsu** sūriye, kiraṇe ca. **Dame** damane. **Mānaṃ** mānaviseso. **Sānu** pabbatasānu.

1045. **Tāpo** sūriyasantāpo. **Sapace** caṇḍāle, saṃ sunakhaṃ pacatīti **sapaco. Pasu** catuppado. **Kuruṅgo** ajinayoni. **Ulūko** koṭarasakuṇo. **Indo** sakko. ‘‘Mahinde guggululūka-palaggāhesu kosiyo’’ti **amarasīho.**

1046. **Māṇavo** macco. **Attā** sarīrādhipatidevatā. **Sire** uttamaṅge. **Tipumhi** kāḷalohe.

1047. **Bali** bhāgadeyyo. **Hattho** pāṇi. **Aṃsu** bhā. **Dante** rade. **Vippe** brāhmaṇe. **Aṇḍaje** aṇḍasañjāte. **Pajje** anuṭṭhubhādo. **Ānanaṃ** mukhaṃ. **Ācāro** asītimahāvattādi. **Dhaññaṅge** bhinnataṇḍule. **Sukhume** aṇumhi. ‘‘Lavalesakaṇāṇavo’’ti hi **amarasīhena** sukhumapariyāyo **kaṇo** vutto.

1048. **Thūṇā** gehādīnaṃ padhānadāru. **Jaḷattaṃ** mūḷhattaṃ. **Kummāso** māsavikati. **Byañjanaṃ** tadaññabyañjanaṃ. **Phoṭo** nāma yasmiṃ pūye viparīte dukkhavedanā natthi. **Kapolo** nāma mukhacūḷikānaṃ antaraṭṭhānaṃ. **Mūlye** mūladhane.

1049. Bhāsapakkhī ca pakkhī ca **bhāsapakkhino,** tesu, ‘‘sakunto pakkhibhedepi, bhāsapakkhi vihaṅgame’’ti hi ‘‘bhāsantaṃ sundarākāre, bhāsanto bhāsapakkhinī’’ti ca **vopālito.** ‘‘Sakunto bhāsapakkhinī’’tipi pāṭho. **Bhāgye** subhāsubhāvahe kammani. **Vidhāne** karaṇe.

1050. Yo ākāsaṃ abbhuggantvā puna otaritvā udakabbhantare macche gaṇhāti, so nīlasakuṇo **cātako** nāma. **Eṇe** eṇīmigakhyāte. **Saro** kaṇḍo. **Sede** sedane, **sida** pāke. **Pāko** pacanaṃ. Bhikkhubhede ‘‘gaṇapūrako’’tyādīsu. **Caye** samūhe.

1051. **Puñje** piṇḍe. Meso usabho methunaṃ kakkaṭo sīho kaññā tulā vicchiko dhanu makaro kumbho mīnoti **mesādi. Loṇe** lavaṇuttame. **Saṃvaṭṭe** vināsakappe. **Kamuke** tambūlaphalarukkhe.

1052. **Amate** devatābhojane. **Lepe** suddhasakkharacuṇṇādimaye. **Satthe** dīghadaṇḍe satthavisese. **Najjantare**ti gaṅgā yamunā aciravatī sarabhū mahīti pañcasu mahānadīsu pañcamāya mahānadiyaṃ. **Bhuvi** pathaviyaṃ. **Kriyā** nārīsiṅgārabhāvajā kriyā. **Vilāso** pana tadaññajo. **Atraje** putte.

1053. **Kutho** hatthipiṭṭhattharaṇaṃ. **Veṇī** nārīnaṃ kesakalāpo. ‘‘Paveṇī veṇī kuthayo’’ti hi **vopālito.** ‘‘Paveṇī kulaveṇīsū’’tipi kvaci pāṭho. **Vutti** bhavanaṃ. **Vuttā** vuttanto. **Vetane** kammena laddhabbe. **Bharaṇe** posane, dhāraṇe ca.

1054. **Mariyāda**saddo dvīsu. **Sattā** vijjamānatā. **Samiddhi** sampatti. **Soppe** niddāyaṃ. **Vutti**

jīvitavutti.

1055. **Kucchā** garahā. **Apavādo** avaṇṇavādo, abhūtākkhānampi. **Dhaññe** dhaññavisese, yassa sīsaṃ aṅguṭṭhappamāṇaṃ dīghañca. **Piyaṅgu** gandhadabbaṃ. **Mokkhe** nibbāne. **Sive** kalyāṇe.

1056. **Rañjane** kāsāyādirañjane. **Sūrate** methune. **Vāse** vasanakriyāyaṃ.

1057. **Patthe** mānatumbe. **Nāḷe** uppalādīnaṃ nāḷe. **Pipāsāyaṃ** pātumicchāyaṃ. **Vutti** bhavanaṃ.

1058. **Pāṇyaṅge** saṅkhanābhiyaṃ. **Cakkante** cakkassa ante.

‘‘Nābhi pāṇyaṅgaṅge khette, cakkantacakkavattisu;
Nābhi padhāne katthūri-maṃse ca kvaci kittito’’ti. –

Vopālito.

1059. **Antare**ti dvinnaṃ antare. ‘‘Vīci sukhataraṅgesū’’ti **vopālito. Thiratte** thirabhāve. ‘‘Dhīratte’’tipi pāṭho, soyevattho. **Save** savane.

1060. **Nissaye** ādhāre.

1061. **Vitte** dhane. **Aṅko** lakkhaṇaṃ. **Buddhi** ñāṇaṃ. **Khe** ākāse.

1062. **Vate** titthiyasamācāre. **Āgumhi** aparādhe. **Maṇi** silāvikati, maṇisaṅkhāto vā ratanaviseso idha **maṇi** nāma. **Hāyane** saṃvacchare. **Vuṭṭhi** vassanaṃ.

1063. **Lipi a**kārādīnaṃ sannivesaviseso. **Mokkho** nibbānaṃ. **Rate** sūrate.

1064. Pāpe ca asubhe ca **riṭṭhaṃ.** Ariṭṭhampyatra, tabbhāve tatra **a**kāro. **Aparādho** ādīnavo. **Ketumhi** paṭākāyaṃ. **Cihane** lakkhaṇe. ‘‘Dhajo soṇḍikalesesu, paṭākāyañca cihane’’ti **vopālito.**

1065. **Dvāramattepi** bahidvārepi. Ito paraṃ ye anekatthā vuccante, te vāccaliṅgā. **Phuṭe** pākaṭe.

1066. **Ajjhakkhe** adhikate. **Jaḷe** aññāṇe. **Lolupe** atitaṇhe. **Cale** kampite.

1067. **Vikate** virūpe. **Komalaṃ** akaṭhinaṃ. **Atikhiṇo** kuṇṭho.

1068. **Site** sete. **Sūcako** pesuññakārako. **Ahi** sappo. **Sakke** khame. ‘‘Satte’’ti pāṭhe pana sattiyuttetyattho. **Sambandhe** avippayoge. **Akhile** sakale.

1069. **Kevalaṃ** asammissaṃ. **Anto** avasānaṃ. **Adhamo** nihīno. **Paṇato** buddhādīsu ninno. **Ninno** thalapaṭipakkho.

1070. **Suddhe** aññena asammissite. **Pūte** mejjhe.

1071. **Byāpe** byāpite. **Bhāvini** anāgate vatthumhi. **There** jiṇṇe.

1072. **Bahu**saddo ‘‘ekasmiṃ, dvīsu ca na pavattatī’’tyādīsuyeva pavattatīti maññamāno **‘‘tyādo’’**ti vadati. ‘‘Ekavacanaṃ, bahuvacana’’nti vuttattā pana dvīsupi **bahu**saddo vattateva. Ācariyena vā parasamayavacanāni manasi katvā ‘‘tyādo’’ti vuttaṃ. Tividhañhi tattha vacanaṃ ekavacanaṃ dvivacanaṃ bahuvacananti. Sabbapārisadattā hi byākaraṇassa sabbesaṃ vādā katthaci

kathīyante.

Dhī vuccati paññā, sā yassa atthi, sa **dhīro,** budho. Dhānaṃ vā dhī, sā yassatthīti sa **dhīro,** dhitimanto. **Dhute** cale.

1073. **Yāne** hatthādiyāne **yoggaṃ.** Khame pana **yoggo.**

1074. **Vuḍḍhe** āyuvuḍḍhe. **Kulaje** kulīne. **Vuddho** āyuvuḍḍho. **Uru** pamāṇato mahanto.

1075. **Vutte** vattabbe. **Uggate** uddhaṃgate. **Āditte** agyādīhi, **gabbite** sañjātamāne.

1076. **Vigate** vigatarāge. **Vāyane** vīte paṭe. **Bhajjite** dhaññādike. **Bhajja** pāke.

1077. **Caye** samūhe. **Samo** tulyo. **Ari** sattu. ‘‘Samādisū’’tipi pāṭho. **Vīre** akātare sūre. **Ravisūro**ti ravisūriyo ‘‘sūro’’ti vutto. **Kuddhe** kodhasahite. **Dūsite** appiye.

1078. **Arimhi** sattumhi **diṭṭho.** Ikkhitepi **diṭṭho.** **Pote** bālake. **Vate** ekantasādhane vatakamme.

1079. **Salākāyaṃ** kusāvahāre. **Dabbe** varahisatiṇe. **Khaye** udayabbayānupassīti. Sakuṇepi **vayo** ‘‘visayuttannabhuttānaṃ, vayānaṃ maraṇaṃ bhave’’tyādīsu. **Gabbo** abhimāno.

1080. **Biḷāle** majjāre. **Nakule** ahisattumhi. **Manthano** khīramanthanadaṇḍo. **Sattu** taṇḍulavikatikhajjaviseso. **Assādilome** assādīnaṃ lome. **Ghāto** maraṇaṃ. **Rāsi** puñjo.

1081. **Gopagāme** gopālānaṃ gāme. **Rave** sadde. **Sārathi** pājitā. **Vandī** thutipāṭhako.

‘‘Sārathimhi ticchake ca, pasute veditepi ca;
Khattiyā brāhmaṇiyā jepi, visūto pādavandisū’’ti. –

Vopālito. **Pupphe** suttādinā asaṅkhate. **Taddāme** pupphadāme suttādinā saṅkhate. **Sakaṭe** ane. **Haye** asse.

1082. **Accane** pūjāyaṃ. **Bhe** nakkhatte. **Nettamajjhe** ‘‘sūlā’’ti khyāte. **Odhi** mariyādo.

1083. **Puṇṇatā** paripuṇṇatā. **Avajjaṃ** doso. Manakkārepi **ābhogo.** **Āḷi**saddo itthī. **Sakhī** vayasā. **Setu** jalavāraṇo, nadyādimaggo ca. **Satte** sattiyutte, thiretyattho. ‘‘Daḷho thūle bhuse satte, pagāḷhepi daḷhe mato’’ti **vopālito.**

1084. **Mokkhe** nibbāne, arahattaphalepi. **Sāmini** patimhi. **Dhārake**ti dhāretīti **dhārako,** tattha. Posakepi **bhattā.**

1085. **Sikhā** cūḷā. **Piñchaṃ** pucchaṃ. **Attani** ‘‘saṅghikaṃ puggalika’’ntyādīsu. **Khepe** nindāyaṃ.

1086. **Rūpe** vaṇṇe. **Karīse** gūthe.

1087. **Khaṇḍe** sakale. **Paṇṇe** rukkhādīnaṃ paṇṇe. **Kaṇḍe** sare. **Salākā** vaṇopayuttā. Sucino bhāvo **sucittaṃ,** tasmiṃ. **Gate** gamanakriyāyaṃ. **‘‘Dhāva** gatisuddhiya’’nti hi dhātupāṭho. **Hāvo** itthīnaṃ siṅgārabhāvajakriyā. **Avijjāya** aññāṇe. **Mucchane** visaññibhāve.

1088. **Ghammajalaṃ** kāye uṇhena sañjātajalaṃ. **Pāke** paccane. **Goḷe** ‘‘mu-yī’’iti khyāte mattikāguḷake. **Ucchumaye** ucchurasasañjāte. **Mitte** piyamitte, mittamatte vā. **Sahāye** atthacare. **Pabhū** adhipati. **So** pulliṅgo.

1089. **Kurūre** kakkhaḷakammante. **Parasmiṃ** paraṭṭhāne, paraloke vā. **Atra** ṭhāne, loke vā. **Aṅko** cihanaṃ. Aparādhe nāṭakaparicchedepi **aṅko. Apavādo** lokagarahā. **Dese** desavisese. ‘‘Bhave janapado dese, jane janapadepi ce’’ti **vopālito.**

1090. **Pajje** siloke. **Vacībhede** byattavācāyaṃ. **Anvaye** santāne. **Sarūpasmiṃ** samānabhāve. Adhobhāge ca **talaṃ.**

1091. **Vilagge** kāyamajjhe. **Vemajjhe** majjhasāmaññe. **Kusumaṃ** pasavaṃ. **Utu** itthipupphaṃ. **Subbate** sundare vate.

1092. **Kose** liṅgapasibbake. **Gabbhare** guhāyaṃ. **Bile** kipillikādīnaṃ āvāse. **Gaṇḍake** khaggavisāṇe. **Kadambe** ‘‘thina’’iti khyāte. **Dume** rukkhe. **Caye** samūhe.

1093. **Bhe** nakkhattabhede. **Dhenuyaṃ** siṅginiyaṃ. **Yoniyaṃ** itthīnaṃ aṅgajāte. **Sire** sīse.

1094. **Bhogī**saddo bhogavati puggale, urage ca. **Sivo** mahissaro. **Bale** thāme. **Pabhāve** tejasi. ‘‘Vīriyaṃ sukke pabhāve, tejo sāmatthiyesvapī’’ti **vopālito. Teja**saddo pana **tesu ca** yathāvuttesupi dvīsvatthesu, dittiyañca vattati.

1095. **Santati** ādhāro. **Khaggaṅge** khaggassa tikhiṇāvayave. **Sūte** sārathimhi. **Paṭihāre** vacanahāre. **‘‘Vida** lābhe’’ti dhātvatthato **vitti. Pīḷā** vibādhā.

1096. **Rave** sadde. **Palāse** nittaṇḍulavīhimhi.

1097. **Rukkhe** ambaṭṭharukkhe. Parasamaye pana **bādhā. Adhikappeme** atisayapeme.

1098. **Ketumhi** dhaje. **Lekhye** likhitabbe lekhe. Rājiyaṃ tu **lekhā.**

1099. **Satthe** āvudhabhede. **Satte** pāṇimhi. **Caye** samūhe.

1100. **Āḷiyaṃ** nadīmagge, jaladhāraṇe ca.

1101. **Saṃsade** sabhāye. **Ayana**saddo gamane, pathe ca vattati.

1102. **Rukkhantare** gaṇadume. **Sūre** sūriye. **Koṇe** vidisāyaṃ. **Haye** turaṅge ca **asso. Khandhe** bhujasire. **Acci**saddo **jālāyaṃ** aggijālāyaṃ. **Aṃsumhi** tassa, aññesañca aṃsumhi vattati. So ca **no pume** pulliṅge na vattati.

1103. **Abhāva**saddo **nāse** vijjamānassa nāse. **Asatta**saddo avijjamānatthe vattati. **Bhutti** bhuñjanakriyā. **Pāṇe** āyumhi **jīvaṃ. Jane** pāṇavati **jīvo.**

1104. **Chadane** gahādīnaṃ chadane. **Rāsi** puñjo, sahadhammīnaṃ gaṇo ca.

‘‘Nikāyo nilaye lakkhye, saṃhatānaṃ samuccaye;
Ekattha bhājini vase, paramattani vuccate’’ti. –

Vopālito. Yajane devapūjāyaṃ. **Accane** pūjāmatte. **Dikkha** muṇḍiyopanayananiyamabbatādesesu.

1105. Karaṇaṃ kāro, so eva **kārikā,** kriyā, sakatthe ṇiko. Pajjepi soyevattho. **Cihane** lakkhaṇe. **Thīraje** itthīnaṃ utumhi. **Pupphe** sumane. **Vānare** makkaṭe.

1106. **Adhare** dantāvaraṇe. **Kharabhe** ‘‘ka-la-au’’iti khyāte. Lobhapuggalepi **luddho. Āvile** anacche.

1107. **Caramhi** guttapurise.

1108. Hāso ca gandho ca **hāsagandhā,** tesu. **Gandho**tra dūragāmī. Kalyāṇepi **cāru. Khala** calane, sañcaye ca, to, **khalito.**

1109. **Vakkale** rukkhattace. **Adhirohe** ārohanakriyāyaṃ. **Vatthantaraṃ** vicittarūpaṃ vatthaṃ, yaṃ cīnadese sañjātaṃ.

1110. **Paṭihāre** ‘‘ḍa-gā’’iti khyāte. **Mukhe** bhattādīnaṃ pavesanaṭṭhāne. **Pete** paralokaṃ gate. **Aparaṇṇaṃ** muggādi. **Kālo** tiṃsarattidivaparicchinno.

1111. **Dose** kodhe. **Ghāte** māraṇe. **Migādo** catuppade. **Chagale** aje. **Arūpe** phassādike. **Avhaye** saññāyaṃ. **Darathe** kāyacittasambhūte santāpe. **Bhīti** bhayaṃ.

1112. **Bhāre** khandhabhārādike. **Sujā**saddo **dabbiyaṃ** kaṭacchuyaṃ, **indajāyāyaṃ** sakkassa bhariyāyañca. **Vihāyase** ākāse.

1113. **Maṇike** mahati udakabhājane. **Ratane** asmavikāre ratanasāmaññe. **Selo** candanapabbato. **Ārāme** pupphārāmādiārāme.

‘‘Malayo dese selaṅgapabbatantare, malayātivutāyañcā’’ti **vopālito. Aṅko** cihanaṃ.

1114. **Sappimhi** ghate, tadaññe hotabbe ca **havi.**

‘‘Rahasi ca vicāre ca, viveko jaladoṇiya’’nti **vopālito.**

1115. **Pavāhe** jalappavāhe.

‘‘Vego jave pavāhe ca, mahākālaphalepi ce’’ti [medinīkosa 3.24] **vopālito. Khile** aṇukhāṇumhi. **Kaṇe** appe.

1116. **Nettante** cakkhukoṇe. **Cittake** tilake.

‘‘Apāṅgaṃ aṅgahīne ca, nettante tilakepi ce’’ti [medinīkosa 3.28] **vopālito. Muttāguṇe** suttabandhamuttāyaṃ. Gahaṇaṃ **gāho,** tasmiṃ. **Makuḷe** apupphite. **Rase** loṇarase.

1117. Ago, nago cāti dve abhidhānāni selarukkhesu vattanti. **Svappe** suṭṭhu appe, appataretyattho. **Avadhāraṇe** ‘‘namanamatta’’ntyādīsu. **Accane** pūjāyaṃ.

1118. **Chidde** dose. **Otaraṇaṃ** jalatitthādīsu avataraṇaṃ. **Ayyake** pitupitari.

1119. **Rukkhe** khaggaphale. **Sune** sunakhe. **Gandhe** adhivāsanagandhe.

1120. **Koṇe** asse. **Savane** sote. **Pantiyaṃ** vīthiyaṃ. **Bhāgyaṃ** puññaṃ. **Ekadeso** tatiyabhāgādi. **Ajapālake** pokkhare. ‘‘Kuṭṭhaṃ roge sugandhe cā’’ti **vopālito.**

1121. **Senāsane** vihārādike. **Sene** pīṭhādike. **Cundabhaṇḍamhi** cundānaṃ upakaraṇe. ‘‘Bhamo’mbuniggame bhaṇḍi, cundākhye sippiyantake’’ti **nānatthasaṅgahe** vopālito. **Aṃsu**saddo vatthādīnaṃ lome, **kare** kiraṇamatte ca. **Abyaye pa**kārādike.

1122. **Khajjantare** sūkaravaccasaṇṭhāne dhaññavikāre. **Dise** ripumhi. **Pati** dhavo. **Ariyo** adhipati.

1123. **Rāge** kasāyādike rāge.

‘‘Raṅgo dāne khale rāge, tacche raṅgaṃ tipumhi ce’’ti **vopālito. Peyye** udakādike. **Pītiyaṃ** pivanakriyāyaṃ. ‘‘Rakkhaṇe pītiyaṃ pāna’’nti **vopālito. Iṇe,** ukkhepane ca **uddhāro. Ummāre** dvārummāre. **Eḷaka**saddassa ajassāpi vācakattā ‘‘eḷako aje’’ti vuttaṃ.

1124. Paharaṇaṃ **pahāro,** pothanaṃ. Paharati etthāti **pahāro,** yāmo, **hāyano** saṃvaccharo. **Kuṇḍikāyaṃ** ‘‘kayā’’iti khyātāyaṃ. **Āḷhake** catupatthappamāṇe. **Bhusamhi** taṇḍulattace.

1125. **Āvāṭe** kūpe. **Caye** samūhe ca. **Kāsu** sā, kāraṇe, rahasi ca **upanisā.**

‘‘Bhave upanisā dhamme, vedantepi rahasyampī’’ti **vopālito. Poṭagale** ‘‘pho-khā’’iti khyāte. **Guṇetare** avajje.

1126. **Yutte** ‘‘aṭṭaṃ vinicchinātī’’tyādīsu. **Aṭṭāle** ‘‘gopuraṭṭehi saṃyutta’’miccādīsu. **Aṭṭite** ‘‘aṭṭassaraṃkarotī’’tyādīsu. **Aṭṭa** abhiyoge, **aṭṭa** atikkamahiṃsāsūti dhātvattho. **Kānane** vane. **Uppattiyaṃ** janane, vihāyasāgamane ca.

1127. **Lāmake** nihīne. **Khandhe** rūpādike. **Mūlaṃ** mūladhanaṃ. **Upadā** paheṇakaṃ. Avatthāyaṃ, paṭassa ante ca **dasā. Ghāto** māraṇaṃ.

1128. **Gabbe** māne. **Ghaṭanaṃ** silesakaraṇaṃ. **Rāsi** puñjo, etesu **ghaṭa**saddo. **Abhihāre** pūjāyaṃ. **Bandhane** ‘‘pākāracayo’’tyādīsu.

1129. **Thoke** appake. Dāne, hāniyañca **cāgo.** Gīvā, galo cāti dve abhidhānāni iṇe siyuṃ. ‘‘Iṇe gīvā galepi cā’’tipi pāṭho. **Gale** kaṇṭhe.

1130. Daṇḍepi **sāhasaṃ. Paṭe** vatthavisese **bhaṅgaṃ.** Sāṇādike missitvā katañhi vatthaṃ ‘‘bhaṅga’’nti vuttaṃ. **Chavake** kaḷevare.

1131. **Anaṅge** māre. **Dume** karahāṭake.

‘‘Madano māradhuttara-vasantadumasitthake’’ti **vopālito. Pamātari** mātumātari. **Veṭhe** uṇhīse ca **veṭhanaṃ.**

1132. **Taṇḍuleyye** tilaphalasāke. **Ayye** sāmini. **Mutti** muccanaṃ.

1133. **Aṅke** lakkhaṇe. **Ākāre** sīsacalanādike. **Vappe** vappanīyabīje. **Taṭe** tīre ca **vappo,** pākāramūle, nettajale, usume ca **vappo.** Anuññāyaṃ, vohāre ca **sammuti**saddo. **Akkhata**saddo **lājāsu** dhaññavikatīsu napuṃsake.

1134. **Yāge** devapūjāyaṃ, sadādāne ca **satraṃ. Sasu** hiṃsāyaṃ, traṇa, **satraṃ.** Osadhimhi, cande ca **somo.**

‘‘Somo kuvere pitudevatāyaṃ,
Vasuppabhede vasudhākare ca;
Dibbosadhisāmalatāsamīra-
Kappūranīresu ca vānare cā’’ti. –

Vopālito. Yugagehaṅgeti pubbāparāyāmavasena thambhānaṃ upari ṭhapite yugabhūte gehāvayave. Dakkhiṇuttarāyāmavasena ṭhapite gehaṅge **saṅghāṭo.**

Gāthāpādavaṇṇanā niṭṭhitā.

Anekatthavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Abyayavaggavaṇṇanā

1136-1137. **Cirassā**dayo cattāro ciratthakā. Cirāya, cirā cātra. **Sahā**dayopi cattāro sahatthā. **Punappuna**mādayo pañca punappunatthā. **Vinā**dayo pañca vajjanatthā.

1138. Balavaṃ suṭṭhu atīva kimuta su ati ete cha atisayatthe. Pasaṃsāyañca **suṭṭhu.** Pañhepi **kimuta.** Āho kiṃ kimu udāhu kimuta uda ete cha **vikappe** vitakke. Tatra **āho**saddo dīghādi. ''Diṭṭho āho udāhu ca, vikappatthe vibhāvane''ti hi **bhāguri.** Khāṇurayamāho puriso. **Ruddo** tu rassādimāha ''issarepyadhikepi ca, vikappevimhayepyaho''ti. **Kimu**saddo rassanto. Kimāyaṃ khāṇu, kimu puriso. **Uda**saddo rassādi. Dhūmoyamoda kāpotaṃ, samūhatthe ṇo. **Kiñca**saddopi vikappe. **Kimuta**saddo atisayeti vutto.

1139. Bho are ambho hambho re je aṅga āvuso he hare ete dasa avhāne. **Haṃ ho**saddāpyatra. Kathaṃ kiṃsu nanu kacci nu kiṃ ete cha **samā** samānatthā.

1140. Adhunā, etarahi, idāni, sampati cāti cattāro **idānī**tyatthe. Aññadatthu taggha sasakkaṃ addhā kāmaṃ jātu ve have ete aṭṭha **ekaṃse** ekaṃsatthe.

1141. **Yāvatā**dayo satta paricchedavācakā. Tatra yāvatā, yāvāti dve aniyamaparicchedatthavācakā. Tāvatā, tāva, ettāvatāti niyamaparicchedatthavācakā. Kittāvatā, kīveti paricchedapucchanatthavācakā.

1142-1143. Yathā tathā yatheva evaṃ yathānāma yathāhi seyyathāpi evamevaṃ vā tatheva yathāpi evampi seyyathāpi nāma yathariva yathā ca viya tathariva iccete sattarasa **paṭibhāgatthe** sadisatthe bhavanti.

1144. Saṃ, sāmaṃ, sayañceti tayo sayamiccatthe. Āma sāhu lahu opāyikaṃ patirūpaṃ sādhu evaṃ ete satta sampaṭicchanatthe. Āmantāpyatra.

1145. **Ya**mādayo cha kāraṇatthesiyuṃ. **Cana**saddo, cisaddo cāti dve **asākalye** asakalatthe. Kadācanaṃ, kadācītyādi payogo. **Mudhā**saddo **nipphale** phalarahite, nippayojanetyattho. Amūlepi ca **mudhā.**

1146. **Jātu**saddo ekaṃsepi. Sabbato, samantato, parito, samantā cāti cattāro tulyatthā.

1147. Na a no mā alaṃ nahi iccete cha nisedhe. Ce, sace, yadīti tayo yadyatthe. **Saddhaṃ**saddo anukūlatthe. Nattaṃ doso ca rajanīyamiccatthe. **Divā**saddo **ahe** ahanītyatthe.

1148. Īsaṃ, kiñci, manaṃ iccete appatthe. **Atakkite** avitakkite. Balakkāre tu **sāhasaṃ.** Aggato, purato ca pureiccatthe. **Pecca amutra**saddā bhavantare.

1149. Aho ca hi cāti ete vimhaye. Vikappepi **aho.** Sammodepi hi. **Tuṇhī**saddo **mone** abhāsane. Āvi, pātu ca pākaṭatthe. **Sajju sapadi**saddā taṅkhaṇetyatthe.

1150. Sudaṃ kho assu yagghe ve **hādayo** hakārādayo ca padapūraṇe siyuṃ. Antarena, antarā, anto cāti ete abbhantareiccatthe. Avassaṃ, nūna ca nicchayatthe.

1151. **Saṃ**saddo **diṭṭhā**saddo ānandatthe. Samupajo, saṃpyatra. **Kāmappavedane** icchāya akkhāne kacci jīvati te mātā, mamedamabhimatamiccatthe. **Usūyopagame** usūyāpubbake upagame.

''Kāmānumatiyaṃ kāmo,

Usūyopagamepi cā''ti **ruddo.**

Usūyopagamānuññāṇepicāyaṃ attho dissate.

1152-1153. **Yathātta**nti saccaṃ. Tathassa anatikkamo **yathātathaṃ,** yathātthe abyayībhāvo. **Tatha**saddoyaṃ **bhūta**pariyāyo. **Sadā**saddo, **sanaṃ**saddo cāti nicce. **Sana**saddopyatra. Pāyo, bāhulyañca samā. Pañcakaṃ bāhye. **Saṇikaṃ**saddo asīghe.

1154. Sammā, suṭṭhūti dve abhidhānāni.

1155. **Sāyaṃ sāye** sāyanhe. **Atrāhe**ti imasmiṃ ahani **ajja**saddo.

1156. **Yatthā**dayo tayo aniyamaṭṭhānādivācakā. **Tatthā**dayo niyamaṭṭhānādivācakā.

1157. Sammukhā, āvi, pātu ca samānatthā.

1158. **Appevā**dayo tayo saṃsayatthamhi. **Iti itthaṃ evaṃ**saddā nidassane vattanti. **Kathañci**saddo kicchatthe.

1159. **Khedo** khinnatā. Paccakkhe **sacchi**saddo. Thire, avadhāraṇe ca **dhuvaṃ. Tiro tiriyaṃ**saddā samā. **Duṭṭhuku**saddā kucchāyaṃ.

1160. Āsiṭṭhatthamhi **suvatthi. Dhi**saddo nindāyaṃ. **Kuhiñcanā**dayo satta ṭhānādipucchanatthā.

1161. Iha idha atra ettha attha ete okāsatthādivācakā. Sabbasmiṃ kālādike **sabbatrā**didvayaṃ. Kismiṃ kāle **kadā.** Kasmiṃ kāle **kudācanaṃ.**

1162-1163. Vibhatyantanāmasarākhyātapatirūpake abyaye dassetvā tadaññabhāve abyaye dassetumāha **''ādikamme''**iccādi. Tatra vibhatyantapatirūpakaṃ yathā – ''cirassaṃ, ciraṃ, cireni''ccādi. Nāmapatirūpakaṃ yathā – ''āma, sāhu, lahu, opāyika''miccādi. Sarapatirūpakaṃ yathā – ''a''iccādi. Ākhyātapatirūpakaṃ yathā – ''atthi''iccādi.

Sambhavo pabhavo. **Udiṇṇe** pavuddhe vaḍḍhane. **Tisa** pīṇane,ti, **titti. Niyoge** niyojane. **Agge** uttame. **Tappare** tappadhāne. **Saṅge** laggane. **Pakāre** sadise, bhede vā. **Antobhāve** pakkhitte. **Viyoge** pavāse. **Avayave** padese. **Dhitiyaṃ** vīriye padhāne. Ete catthā dhātusaṃyogatthā vā nāmasaṃyogatthā vā bhavanti. Asaṃyogassa pana nāmapadassa attho ''po siyā paramatthasmiṃ, pātu vātesu pā bhave''ti **ekakkharakose** [ekakkharakosa 73 gāthā] vutto.

1164. **Vikkamo** padhānaṃ.

1165-1167. **Sanyāse** nikkhitte. **Mokkho** nibbānaṃ. **Rāsi** nikaro. **Gehe** nilaye. **Ādeso** ācikkhanaṃ. **Upamāya** sannibhe. **Accayo** atikkamo. **Sāmīpye** samīpabhāve. **Uparati** upasamo. **Nīharaṇaṃ** apanayanaṃ. **Āvaraṇaṃ** nīvaraṇaṃ [āharaṇaṃ gahaṇaṃ (ka.)].

1168. **Uddhakamme** uyyāne. **Viyoge** uppāsite. **Atthalābho** uppatti. **Pabalatte** mahābahalatte. **Dakkhaggatāsū**ti dakkhabhāve, aggabhāve ca. Sattiyaṃ, **mokkhe** nibbāne ca.

1169. Du ca abhāve dussīlo, duppañño. **Asamiddhiyaṃ** dubbhikkhaṃ. **Anandanaṃ** amodanaṃ.

1170. **Samantattasamiddhīsū**ti samantabhāve, samiddhiyañca. **Saṅgate** sahite. **Vidhāne** karaṇe. **Pabhavo** sambhavo. **Punappunakriyā** punappunakaraṇaṃ.

1171-1172. **Atisayo** atra adhimattaṃ. **Bhusattho** samantattho, tena **samanta** pariyāyopi **bhusa**saddo atthīti veditabbo. **Issariyo** pabhūti. **Accaye** atikkame. **Kalahe** viggahe. **Bhāse** kathane, ‘‘bhāsāyā’’tipi pāṭho. **Kucchane** kucchāyaṃ. **Anabhimukhatthe** vimukho. **Moho** vimati. **Padhāne** visiṭṭhe. **Dakkhatā** chekatā. **Khede** parissame.

1173. **Jānane** avagate. **Adhobhāge** avaṃsire. **Anicchaye** aniṇṇaye. **Paribhave** avaññāte. Deso ca byāpanañca hāni cāti dvando. **Vacokriyāya** vacanakriyāyaṃ. **Theyye** coriye. Aññāṇe ca pattiādike ca.

1174. Pacchātthe anucaro. Bhusatthe anuggato. Sadise anurūpo. Anuvattiyaṃ anveti. Hīne anu sāriputtaṃ paññavanto. Tatiyatthe nadimanvavasitā bārāṇasī. Dese, lakkhaṇe, vicchāyaṃ, itthambhūte, bhāgādike ca **anu.** Lakkhaṇe rukkha’manu vijjotate cando. Vicchāyaṃ rukkhaṃ rukkhamanu tiṭṭhati. Itthambhūte sādhu devadatto mātara’manu. Bhāge yadettha maṃ anu siyā.

1175. Āliṅgane parissajati. Dosakkhāne paribhāsetvā. Nivāsane vatthaṃ paridahitvā. **Avañño** paribhavo. Ādhāre bhojane soke byāpane. **Tatve** sabhāve. **Lakkhaṇādo** lakkhaṇavicchāitthambhūtabhāge.

1176. Visiṭṭhe abhidhammo. Uddhakamme sāruppe vuddhiyaṃ pūjāyaṃ adhike. Kule abhijano. Asacce lakkhaṇādimhi catubbidhe [‘abhirabhāge (pā.1.4.91)’ ti abhissa bhāgavajjitesu lakkhaṇādīsu kammappavacanīyasaññā vuttā (rūpasiddhi-kārakataṇḍe)].

1177. Adhike issare **pāṭhe** uccāraṇe, adhiṭṭhāne pāpuṇane nicchaye uparibhāgādike **bhaṭane** bhattiyaṃ visesane ca **adhi.**

1178-1179. **Vāmādāne** iti pāṭhe vāme paṭilome, ādāne gahaṇe. Vācādāne paccassosi. **Paṭinidhimhi** mukhyasadise buddhasmā pati. **Paṭibādhe** nivattane. **Paṭiccatthe** ‘‘paṭiccā’’ti padassa atthe. **Lakkhaṇādike** catubbidhe.

1180-1181. Samīpe ādikammani mariyāde uddhakammani icchāyaṃ bandhane abhividhimhi ca **ā.** Kicche īsatthe nivattiyañca appasāde āsīsane saraṇe vākyasaraṇe **ā** evaṃ anussaraṃ. Patiṭṭhāyaṃ, vimhayādīsu ca **ā.**

1182. **Bhūtabhāve** atīto.

1183. **Sambhāvane** api dibbesu kāmesu, ratiṃ so nādhigacchati [dha. pa. 187]. **Sambhāvana**madhikatthavacanena aññatra sattiyā avighāto. **Saṃvaraṇe** apidhānaṃ.

1184-1185. **Apagato** apeto. **Upapattiyaṃ** yuttiyaṃ upekkhā. **Ādhikye** upakhāriyaṃ doṇo. **Pubbakammani** buddhopakkamaṃ kilesacchedo. **Gayhākāre** paccupaṭṭhānaṃ. **Uparitte** uparibhāve upapanno. **Anasane** upavāso.

1186. **Upadese** evaṃ te abhikkamitabbaṃ, evaṃ te paṭikkamitabbaṃ. **Vacanapaṭiggāhe** evaṃ hotu. **Idamatthe idaṃ**saddassa atthe.

1187. **Samuccaye** kevalasamuccaye –

> Cīvaraṃ piṇḍapātañca, paccayaṃ sayanāsanaṃ;
> Adāsi ujubhūtesu, vippasannena cetasā [jā. 2.22.551].

Samāhāre cakkhu ca sotañca cakkhusotaṃ. **Anvācayo** ekaṃ padhānabhāvena vatvā itarassa appadhānabhāvena vacanaṃ, tasmiṃ. Sīlaṃ rakkhāhi, dānañca dehi. **Itarītare** samaṇo ca brāhmaṇo ca samaṇabrāhmaṇā. Tatra kevalasamuccayo ca anvācayo ca samāse natthi, itaradvayaṃ samāseyeva.

1188. **Pakāro** tulyo, bhedo ca. **Padatthassa vipallāse** goti ayamāheti. **Samāpane** icchitassa padassa pariniṭṭhāpane.

1189. Pajjaṃ **vā**saddassatthe. Vavatthitavibhāsāyaṃ vā paro asarūpā. **Viava**pubbo **ṭhā** gatinivattiyaṃ, to, **ṭhā**tissa tho, asarūpadvittañca. Vavatthitā niyamitā vibhāsā **vavatthitavibhāsā.** Avassaggeti **ava**pubbo **saja** vissajjanāliṅgananimmānesu.

1190. **Bhūsane** alaṅkāre. **Vāraṇe** nivāraṇe. **Pariyatti** pariyāpuṇanatā, yuttatthepi **alaṃ. Atho atha**saddā anantarādīsu catūsu atthesu siyuṃ.

1191. Pasaṃsādīsu tīsu. **Svīkāre** paṭiññāṇe. **Ādi**nā pakāsatthasambhābyākodhādike catthe nāmasaddo. Avadhāraṇamevattho.

1192. **Anuññā** anumati. **Santānaṃ** anunayo. **Ālapanaṃ** sambodhanaṃ. **Vata**saddo ekaṃse **dayāyaṃ** karuṇāyaṃ **hāse** pahāse **khede** parissame ālapane **vimhaye** acchariye ca siyā.

1193. **Vākyārambhe** ‘‘handa vadāmi te’’ti. **Visāde** khede. **Yāva tāva tū**ti **yāvatāva**saddā **sākalye** niravasese. Yāvadatthaṃ tāva gahitaṃ. **Māne** pamāṇe. ‘‘Yāva pamāṇamariyādā-vadhāraṇatthakaṃ mata’’miti **bhāguri. Avadhimhi** paricchinne.

1194. **Puratthā**saddo **pāciyaṃ** disāyaṃ iccatthe, **puratthe** vakkhamāne, **aggato** samuddhe iccatthe ca **paṭhamepi** ādimhi vattati. **Pabandhe** vākyaracanāyaṃ vākyapabandhe purāṇādike. Cirantare atītabhūte. **Nikaṭe** sannihite. **Āgāmike** anāgate.

1195. **Khalu**saddo nisedhe **vākyālaṅkāre** vākyabhūsāyaṃ **avadhāraṇe eva**tthe, pasiddhiyañca vattati. **Abhito**saddo āsanne abhimukhe ubhayato iccatthe, **ādi**nā sīghe, sākalye ca atthe vattati. **Āsanne** abhitoyaṃ nadī. **Abhimukhe** abhitova tātā. **Ubhayato**iccatthe abhito maggassa. **Sīghe** abhito adhīyitvā. **Sākalye** abhito vanaṃ daḍḍhaṃ.

1196. **Yadyapisaddatthe** anuggahaṇagarahatthe. **Ekaṃsatthe** avitathatthe. Atho **pana**saddo visesasmiṃ atthe, padapūraṇatthe ca siyā.

1197. **Hi**saddo kāraṇādīsu catūsu atthesu vattati. **Tu**saddo pana tattha catūsu atthesu majjhe hetuvajje tike atthe vattati. **Ku**saddo pāpe īsatthe **kucchane** jigucchāyañca.

1198. Nukāro saṃsaye, pañhe ca. **Nānā**saddo anekatthe, vajjane ca. **Kiṃ**saddo pucchāyaṃ, jigucchāyañca, abyayo. Tiliṅgo ca, niyame tu tiliṅgova. **Vārimhi** udake. **Muddhani** sīse ca, **kaṃ** sukhepi, vuttañca **nānatthasaṅgahe** –

‘‘Ko brahmattānīlakkesu, samāne sabbanāmike;
Pāvake ca mayūre ca, sukhasīsajalesu ka’’nti.

1199. **Amā**saddo sahatthe, samīpatthe ca, amāvāsī, amāgato ca. **Puna**saddo **bhede** visese. **Apaṭhame** puna dadāti. **Kira**saddo **anussave** anukkamena savane, aruciyañca. **Uda**saddo **apyatthe** pañhe. **Vikappane** atthantarassa vikappane ca.

1200. **Pacchā**saddo **patīciyaṃ** disāyaṃ. **Carime** anāgate kāle. **Sāmi**saddo tu **addhe** bhāge, **jigucchane** nindāyañca. Addhe bhāge sāmi vuttaṃ, jigucchanepi tadeva. **Pātu pakāse** pakāsanīye, **sambhave** uppattiyañca. **Mitho**saddo aññoññeiccatthe, rahoiccatthe ca.

1201. **Hā**saddo khede, soke, dukkhe ca. **Ahaha**saddo khede, **vimhaye** abbhute ca. **Dhi**saddo hiṃsāpane, nindāyañca. **Tiriyaṃ tiro**saddā pidhāne vattanti. Tiriyaṃ katvā kaṇḍaṅgato, tirokatvā vā.

1202-1203. Saṅkhyātāsaṅkhyātatthānaṃ upasagganipātasaṅkhyātānaṃ abyayānaṃ pasiddhe

pacurappayoge ekacce vā dassetvā tadaññepi saṅkhepanayena dassetumāha **''tuni''**ccādi. Ettha ca **tunā**disaddehi **jju**pariyantehi tadantāva gahitā, na hi kevalānaṃ etesaṃ abyayabhāvo sambhavati. Tassattho – **tuna**paccayanto ca tathā tvāna tave tvā tuṃ dhā so thā kkhattuṃ to tha tra hiñcanaṃ hiṃ haṃ dhi ha **ya**kārato hiṃdha dhunā rahi dāni, **kiṃ**smā vo dācanaṃ dājjathaṃ thattaṃ jjhajjupaccayanto ca abyayībhāvasamāso ca **tunā**dīnaṃ **yā**desanto ca abyayaṃ nāma bhaveti. Payogo yathā – ''kātuna, katvāna, kātave, katvā, kātuṃ, sabbadhā, sabbaso, sabbathā, catukkhattuṃ, sabbato, sabbattha, sabbatra, kuhiñcanaṃ, kuhiṃ, kuhaṃ, sabbadhi, iha, yahiṃ, idha, adhunā, etarahi, idāni, kva, kudācanaṃ, kadā, ajja, kathaṃ, aññathattaṃ, ekajjhaṃ, sajju, upanagaraṃ, antopāsādaṃ, abhivandiya''iccādi. Idaṃ pana sabbesampi abyayānaṃ saṅkhepalakkhaṇaṃ.

''Sadisaṃ tīsu liṅgesu, sabbāsu ca vibhattisu;
Vacanesu ca sabbesu, yaṃ na byeti tadabyaya''nti.

Abyayavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sakalabyākaraṇamahāvanāsaṅgañāṇacārinā kavikuñjarakesarinā dhīmatā sirimahācaturaṅgabalena mahāmaccena viracitāyaṃ abhidhānappadīpikāvaṇṇanāyaṃ sāmaññakaṇḍavaṇṇanā samattā.

Nigamanavaṇṇanā

1. **''Saggakaṇḍo cā''**tyādinā abhidhānappadīpikāyaṃ kapālatelavaṭṭisadisena kaṇḍattayena samaṅgitā dīpitā.

2. **''Tidive''**tyādinā toṭakena tassā payojanaṃ kathitaṃ. Tassattho – yo naro kattubhūto **tidive** devaloke, brahmaloke ca **mahiyaṃ** manussaloke, **bhujagāvasathe** nāgaloke cāti etesu tīsu ṭhānesu sannihitānaṃ **sakalatthānaṃ** sabbesaṃ abhidheyyānaṃ **samavhayassa** abhidhānassa **dīpaniyaṃ** pakāsaniyaṃ **iha** abhidhānappadīpikāyaṃ savanadhāraṇādinā **kusalo** cheko hoti, **sa** naro **mahāmunino** sammāsambuddhassa **vacane** suttābhidhammavinayasaṅkhāte vacane **paṭu** cheko hoti, paṭuttāyeva **matimā** nāma hotīti.

3-9. Idāni yassa rañño vihāre vasitvā ayaṃ gantho viracito, tassa nāmaguṇanivāsakaraṇappakāravihāraguṇanāmādīni dassetvā attano ca nāmaguṇe dassetuṃ satta gāthā vuttā.

Tatra dutiyā bhujaṅgappayātaṃ nāma. Tāsaṃ ayaṃ sambandhādhippāyā atthavaṇṇanā – yo **parakkamabhujo** nāma **bhūpālo** rājā kāresi, rakkhesīti ca iminā sambandho. Kiṃguṇo so rājā? **Guṇabhūsano** saddhādiguṇālaṅkāradharo. **Tejassī** tejoyutto. **Jayī** arijayena yutto. **Kesarivikkamo** kesarasīho viya sūraguṇayutto, vīriyavā ca. Sa kattha nivāsī? So rājā **laṅkāyamāsi** laṅkānāmake dīpe nivāsanasīlo. **Ciraṃ** cirakālaṃ **vibhinnaṃ** tidhā vibhinnaṃ **nikāyattayasmiṃ** nikāyattayaṃ bhikkhusaṅghaṃ **sammā** nayena hetunā **samagge** samaggaṃ kāresi, kāritantoyaṃ karotīti kammiko, tathā **sadehaṃva** attano kāyaṃ iva **niccādaro** hutvā dīghakālaṃ mahagghehi **ca** paccayehi taṃ nikāyattayaṃ rakkhesi.

Tathā **yena** raññā yathā **kittiyā** attano saddhādikittiyā karaṇabhūtāya **laṅkā** attano nivāsanaṭṭhānabhūtā kammabhūtā **sambādhīkatā** saṅkaṭīkatā anokāsīkatā, tathā vihārehi gāmehi ārāmehi khettehi vāpīhi ca laṅkā sambādhīkatā.

Tathā **yassa** rañño sabbakāmadadaṃ aññehi asādhāraṇaṃ anuggahaṃ **patvā** pāpuṇanahetu ahaṃ **vibudhagocaraṃ** paṇḍitavisayaṃ ganthakārattaṃ patto, **tena** raññā kārite pāsādagopurādivibhūsite, **saggakaṇḍe** devalokassa kaṇḍasadise, **satoyāsayasmiṃ** sādusalilāsayasamannāgate, **paṭibimbite** bhagavato nivāsanaṭṭhānajetavanamahāvihārassa paṭibimbabhūte, **sādhusammate** sādhuvihāroti sammate, sādhūhi vā sammate **sarogāmasamūhamhi** salilāsayabhikkhācārayuttagāmasamūhasamannāgate mahājetavanākhyamhi

vihāre **vasatā** nivāsaṃ kubbatā **santavuttinā** santacārinā saddhammaṭṭhitikāmena **dhīmatā** atisayañāṇayuttena **moggallānena** sammāsambuddhassa dutiyaaggasāvakabhūtassa āyasmato iddhimato mahāmoggallānassa nāmadheyyena therena esā abhidhānappadīpikā racitāti.

Nigamanakathā

Yadyatra dosoṇupamāṇasambhavo,
Guṇīsu vīdhimpi tathā vigāhate;
Yathā jalaṃ bhojanampi jantuvā,
Catuppado vāpyacaro kaṇaṇyapi.

Asampavedidassanāya bhāsite,
Guṇo ca doso ca sadā vivijjare;
Tato budhā me navadhānatā bhavaṃ,
Khamantu dosaṃ guṇataṃ nayantu vā.

Yo sīhasūro sitakuñjarindo,
Rājādhirājā ahu tambadīpe;
Dubbāranāgādijito narindo,
Sukantabhīmādiguṇopapanno.

Tannāmadheyyo tadanubbādajāto,
Saddhādiyutto catusetibhindo;
Nāgādithāmo atiduppasayho,
Uḷārapañño dhitimā yasassī.

Tenāhamaccantamanuggahīto,
Anaññasādhāraṇasaṅgahena;
Saṅkhepatokāsimimaṃ visuddhi-
Saṃvaṇṇanaṃ sotuhitaṃ subodhaṃ.

Rājā pajaṃ rakkhatu sappajaṃva,
Dhammañca lokāpi samācarantu;
Pūrentu atthā supakappitā ca,
Kālena devopi pavassatūti.

Abhidhānappadīpikāṭīkā niṭṭhitā.